

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZÖTVENNYOLCZADIK KÖTET.

(448. 449. 450. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1914.

TARTALOM.

CDXLVIII. SZÁM

	Lap
TÁRSADALMUNK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE GAZDASÁGI ALA-	
PON. (I.) — Marczali Henriktől	1
A KÖZIGAZGATÁS REFORMJA. — B. Máriássy Tibortól	24
VÉRTESEI ARNOLD. — Császár Elemértől	38
VÁRMEGYEI BEOSZTÁSUNK REFORMJA. — Benisch Arthurtól	67
EÖTVÖS AESTHETIKAI ÁLLÁSPONTJA. — Husztiné Révhegyi Rózsától	95
PETROV ESZTERGÁLYOS. — Csehov után — h. a.-tól	106
A HERMELIN. — Költemény. — Zempléni Árpádtól	113
SZEMLE. <i>A középiskola reformjához, a természettudományok néhány ágának szempontjából:</i>	
1. <i>A chemia anyaga és feldolgozása.</i> — Jólesz Bélától.	
2. <i>Az embertan és egészségtan tanítása a középiskolában.</i> — Bocskay Ottótól.	
3. <i>A növénytan anyaga és feldolgozása</i> — Bezdek Józseftől.	
4. <i>A földtan tanítása a középiskolában</i> — Koch Nándortól.	125
ÉRTESÍTŐ. — 1. <i>Az Olcsó Könyvtár és a Magyar Könyvtár 1913- ban.</i> — Császár Ernőtől.	
2. <i>A pinguinek szigete.</i> — Bodrogi Lajostól	147

CDXLIX. SZÁM.

A SZÁMÜZÖTT RÁKÓCZI. — Márki Sándortól	161
TÁRSADALMUNK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE GAZDASÁGI ALA-	
PON. (II.) — Marczali Henriktől	180
GÁRDONYI GÉZA. — Kéki Lajostól	193
GÖRGEI ÉS AZ IRODALOM. (I.) — Voinovich Gézáttól	239
A HÁROM IGAZ-LÉLEK FÉSÜSLEGÉNY. (I.) — Keller Gottfréd után, németből — Bodrogi Lajostól	276
EMLEKKÖNYVBE. I. <i>Parkban.</i> II. <i>Sárikának.</i> Költemények — Jakab Ödöntől	295

SZEMLE. 1. <i>Udránszky László</i> . — Szukováthy Imrétől.	
2. <i>Mistral</i> . — Király Györgytől.	
3. <i>Tavaszi tárlatok</i> . — D.-től	296
ÉRTESÍTŐ. 1. <i>Magyarország műemlékeiről</i> . — (B. Forster Gyula: <i>Magyarország műemlékei</i> , III. k.) — s-n.-től.	
2. <i>Egy új «magyar társadalmi» regény</i> . (Móricz Zsigmond: <i>Kerek Ferkó</i> .) Horváth Jánostól	312

CDL. SZÁM.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS. — Berzeviczy Alberttől	321
JÓKAI MÓR EMLÉKE. — Herczeg Ferencztől	330
TÁRSADALMUNK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE GAZDASÁGI ALAPON. (III.) Marczali Henriktől	343
BOSZNIA KÖZJOGI HELYZETE. (I.) — Réz Mihálytól	355
A FÖLDRAJZ AZ ÉLETBEN ÉS AZ ISKOLÁBAN. — Gróf Teleki Páltól	373
GÖRGEI ÉS AZ IRODALOM. (II.) — Voinovich Gézáttól	387
A HÁROM IGAZ-LÉLEK FÉSÜSLEGÉNY. (II.) — Keller Gottfréd után, németből — Bodrogi Lajostól	419
KÖLTEMÉNYEK. <i>A fény</i> . — <i>A köllöző fecskékhez</i> . — Vargha Gyulától	437
NEMZETI KÖNYVTÁR. — Gy. L.-től	441
SZEMLE. 1. <i>Kossuth Ferencz</i> . — Marczali Henriktől.	
2. <i>Monarchiánk angol megvilágításban</i> . — Matlekovits Sándortól	452
ÉRTESÍTŐ. 1. <i>Heine regény-töredéke</i> . (Heine—Viola: <i>Der Rabbi von Bacharach</i> .) — b. r.-től.	
2. <i>A Kisfaludy-Társaság új magyar Shakspeare-je</i> . — Vértessy Jenőtől.	
3. <i>Ambrus Zoltán dramaturgiai dolgozatai</i> . (Ambrus Zoltán: <i>Színházi Esték</i> .) — Császár Ernőtől.	
4. <i>Német hatás költészetünkön</i> . (Császár Elemér: <i>A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században</i> .) — Gálos Rezsőtől	465

TÁRSADALMUNK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE GAZDASÁGI ALAPON.

Első közlemény.

Rövid vázlatát óhajtom adni annak, mikép lett a magyar társadalom azzá, a mi ma. Szükséges előbb megállapítanunk a megítélésnek, az értékelésnek mértékét. Nálunk sokat foglalkoztak az állammal, de csak keveset a társadalommal. A közélet politikai és közjogi érdekei hasonló útra terelték a tudományos kutatást is. A társadalom mezeje parlagon maradt, vagy legalább igen felületesen szántották meg. Még kevesebb és többnyire csak egyoldalú művelésben részesült a gazdasági élet megalakulása.

Az államnak munkája világos, az a felszínen van, ellenben a társadalom élete titokzatos, a felületes szemlélő nem nyer oda belátást. Egy kép világossá teheti gondolatunkat. Ha látunk egy terebélyes nagy fát, megnézhetjük törzsét, ágait, galyait, lombját, de a belsejébe nem pillanthatunk. A rostokat, a gyökereket nem láthatjuk, még kevésbé a nedv keringését. Pedig ezek döntik el, egészséges-e a fa vagy nem, és az ágak hervadása, a levelek hullása, az egész törzsnek pusztulása csak a rejtett belső okok következése, ép úgy, mint a hogy ezeknek köszöni a fa virulását is. Ép ily láthatatlan a társadalom munkája is.

Az állam vezeti, szervezni törekszik a társadalmat, széthúzó és elkülönült erőit a maga érdekei szolgálatába akarja terelni és egyesíteni. Nem volna helyes abból a szempontból itélni meg a társadalmat: mennyiben sikerült annak eleven erejét lenyűgözni, saját formáiba kényszeríteni az államnak, mennyiben nem. Mert a társadalom erői állandóbbak, mint az állam múltó formái. Ítéletünk alapja tehát csak az lehet: a műveltség szempontjából az állam

végez-e több munkát vagy a társadalom? Az a kérdés, hogy melyik előbbre való, attól függ, melyik viszi előbbre a kulturát. Az állam formái gyorsan változók. Ellenben a társadalom lassan él és fokozatosan fejlődik. A mi történetünkben nem a társadalom fejlődik oly irányban, hogy az állam formáit megváltoztassa a maga érdekei és ösztönei szerint. Ellenkezőleg, legtöbb esetben az állam alakította át a társadalmat a maga szüksége szerint. Az állam vezetői adták meg azt a formát, a melyikbe a társadalmat bele akarták szorítani.

Még csak egy megjegyzést kell tennünk. A gazdasági tényezőkre fogjuk vetni a fősúlyt. Ez nem jelenti azt, hogy a jogi vagy politikai tényezőket kicsinyeljük. De mégis, azokkal már sokat foglalkoztak, míg a gazdaságtörténeti tényezőket eddigelé elhanyagolták. Ezért mi ezeket akarjuk különösen kiemelni.

Megemlítendő még, hogy pusztán az állam formáinak szemlélése, mint minden külsőség, tévedésbe visz. Szt.-István óta külföldről, Nyugotról vettük át a közjogi és alkotmányos intézményeket. Hogy ezekben vajmi csekély azóta önállóságunk, már Kemény Zsigmond észrevette. Ujabban Steinacker Harold igen nagy túlzással, egyenesen úgy szól a magyar jogfejlődésről, mint a frank-német jogfejlődés egy ágáról. De társadalmunk eredete más, mint a nyugoti népeké, más a fejlődése és jelen állapota is más. Ennek megállapítása tanulmányunk főcélja.

I.

A népek eredetéhez kell tehát visszamennünk, ha fejlődésüket, történetüket valóban meg akarjuk ismerni, mint a fának is gyökeréig kell visszamenni, hogy növekedését tanulmányozhassuk. Egy példát hozunk fel arra nézve, milyen érdekes a nemzetek eredetének, kezdetleges állapotának nyomozása. Jellemző, hogy ma nincsen talán nép, a melynek oly aristokratikus volna a társadalma, mint a magyarnak. Érdekes, hogy a krónika csodálkozik azon, hogy lehet különbség magyar és magyar közt, holott mindnyájan egy apától-anyától származnak. A különbség okát abban keresi, hogy még a szittyá időkben, mikor hirnök hívta a

magyar népet fegyveres gyülekezésre, némelyek gyávaságból vagy daczból elmaradtak vagy pedig kellő fegyveres készület nélkül jelentek meg és ezért a község rabságába vettettek. «Ilynemű bűnök és mulasztások választották el az egyik magyart a másiktól». Kézai meg abban látja az egyenlőtlenség okát, hogy a keresztelyenség behozatalakor, Szt.-István korában, némelyek előbb tértek meg és ezek előkelőbbek lettek a többieknel. Az egyenlőség elve annyira uralkodó és magától értendő, hogy Sz.-István fiához intézett intelmében figyelmezteti Imrét: ne feledje soha, hogy az emberek egyenlők. De még sokkal később is visszhangzik ez az elv abban az oklevélben, melyben Kún László 1274-ben az Ivánka-családot nemesíti. Abból indul ki, hogy kezdetben az emberek mind egyenlők voltak szabadságukban, de ez később megromlott; mégis ha már az emberek nem lehetnek mind egyenlők, illő, hogy az érdemet a király megjutalmazza s ezért arany szabadsággal ajándékozza meg őket s felveszi nemeseinek sorába.

Hogy lássuk, mi e felfogás alapja, tisztában kell lennünk azzal, milyen volt a magyar, a mikor ide jött. A régi időkről bizony keveset tudunk. Állam nem volt, csak törzsek. Mi az a törzs? A törzs vérségi köteléken alapul. Vagy valódi vérségi köteléken, vagy csak képzelten. Élén a törzsfő áll, a kinek hatalma apáról fiúra öröklődik. A törzs alapítójának állítólag ő a vér szerinti utóda. A törzs tehát egy nagy család, a melynek élén atyai hatalommal áll a törzsfő. A fejedelem azután átvette a törzsfők atyai hatalmát és atyai gondját is. Ez minálunk az államalapítás alapja.

A társadalom alapja más. A nemzet kint a pusztán állandóan hadakozik. A harczban zsákmányt szereznek, rabot, kincset. A zsákmány pedig azé, a ki szerzi. Így ez lett az egyenlőtlenség magva. Most már volt vagyoni különbség és egyenlőtlenség; de még megvolt az egyenlőség lehetősége, hisz mind egy vérből valók.

De a rabszolgaosztály nem volt egyenlő a törzsbelivel. Rabszolga jogilag nem számít. Az tárgy, res, mint a törvény mondja. Árpád a honfoglalást egy katonanemzet élén vitte véghez. Mi lett e föld lakóival, a kiket itt talált?

Egy részük, tudjuk, a magyarokhoz állott, pogány lett újra, «kopaszra nyírták álkeresztyén fejöket.» A többi azonban szolga lett. A középkorban a birodalmak mind úgy jönnek létre, hogy egy barbár nép meghódít egy már letelepedett népet.

Nálunk, ellentétben a germán-román államalkotásokkal, egy aránylag számos nemzet hódít meg egy szegény, a barbárságból csak épen kilépni készülő, a mellett nem is sokkal számosabb népet. Egyre-egyre tehát átlag csak kevés jutott. A mellett pedig valami nagy műveltséget átvenni nem lehetett. Gazdagságért, dicsőségért messzebb kellett járni. Ez magyarázza meg nemcsak a félszázadon át tartó kalandos hadjáratokat, hanem a magyarnak egész mai napig fennmaradt társadalmi szervezetét is.

A kalandozások felbomlasztották a törzseket. Már nem a vérség szerint való főnök volt az első, hanem az, ki vitézségben, hadi mesterségben, szerencsében legjobban kivált; kinek vezetése alatt legtöbbnek volt reménye dicsőséget, zsákmányt szerezni. Még a honfoglalás idejében, Bölcs Leo leírása szerint, törzsenként mentek háborúba. Most azonban természetes, hogy különböző törzsekből való vitézek csoportosultak egy-egy híres hős körül. Az ilyennek tekintélye, hatalma, kincse, ha szerencsésen hazajött, elhomályosította az öröklött méltóságokét.

Eddig jutott el a magyar akkor, a mikor először tudatosan államot alkottak és pedig külföldi minta szerint (Géza és Szent István). Tudjuk, hogy egy nagy ellentét van: a pogányság; ez a legvilágosabb nagy ellentét. S mindjárt nagyon jellemző, hogy Szt.-István törvénykönyvében szó sincs pogányságról, úgy veszi, mintha az egész keresztyén nép lett volna. Tudjuk, hogy 50 év múlva is ugyancsak volt pogányság. Ez egyike a világos példáknak arra, hogy az állam nem fejezi ki azt, mi a társadalom, mert az államnak eszménykepe nem a társadalomból van véve, hanem idegen társadalmak eredményeinek utánzása. Ez így kezdődik. István most itt találja ezt a társadalmat, a mely a következőkből áll: Áll a régi nyolcz törzsnek a férőharczosaiból, a kik nemhez tartozók, azaz nemesek.

Tehát így még az ország harczos szabad népe a nemes, mert a fegyver adja meg neki társadalmi állását. Ha már most egy emberről azt mondják, hogy szolga és ő azt mondja: nem, én ehhez és ehhez a nemhez tartozom, szabadságát elismerik; innen a *de genere*, a *genusok* nagy fontossága Magyarországon. Tehát maga a hódító nép, a mennyiben megmarad harczosnak, egészében nemes. Természetesen olyanok is nevezik magokat *de generének*, a kik nem származnak onnan; nem szabad harczosok, hanem azt mondják, hogy mi ennek az embernek vagyunk a neméből, a ki itt meg itt, ezt meg ezt a tanyát alapította. Tehát mi sem vagyunk rabszolgák. A «*de genere*» azt sem bizonyítja, hogy magyar származású, azt sem, hogy nemes, hanem csak azt, hogy egy szabad hadhoz tartozik az illető. A nemesek egész munkája a társadalom-, és államban a harcz. Meg kell állapítani, hogy a kik előbb halászok, vadászok és parasztok voltak, a XI. században főkép harczosok; s ha ezeket a foglalkozásokat üzik, egyik nem zárja ki a másikat, mert mennél kezdetlegesebb az állapot, annál többféle munka fér meg egy ember munkakörében. Mindnyájan, mert harczosok, élvezik azt, hogy ez a föld az övék. A társadalom megalapításához az alapköveket tulajdonképp ez rakta le.

Láttuk, hogy a törzsbirtok-, és közös birtokhoz a törzsnek és nemnek minden tagja bizonyos joggal bír. Istvánnak egyik legelső törvénye társadalmi szempontból a legfontosabb törvény. «Azt akarjuk, hogy mindenkinek meglegyen a tulajdon birtoka. És ezt szabadon hagyhassa fiaira, leányaira, rokonaira vagy az egyházra.» Tehát a magántulajdon István által kötelezővé válik. Végbe kellett menni egy nagy földosztásnak, mert István nemcsak külsőleg akarja civilizálni a népet, hanem le is akarja telepíteni. Már most nem mehetnek ki verekedni, itthon kell megélniök a földből, ennek pedig alapfeltétele, hogy műveljék azt a földet s letelepedjenek, mert a nomád élet igen hamar átesap a harczosba. Világos, hogy ennek a nagy változásnak ekkor kellett megindulnia. Hogy megy ez a földosztás végbe? Ennél fontosabb változás — véleményem szerint — igen kevés történt csak nálunk. S erre egyetlenegy adatunk sincsen.

Csak egy adat van, a mi talán megmagyarázza, de sokkal későbbi. A XIII. században bejő egy olyan nép, minő a magyar volt 1000 körül: a kún. Ez meglehetősen nyugtalanul viselkedik, a míg megzabolázzák s rábírnák, hogy fogadja el a keresztyénséget és ne nemezsátrakban lakjék, hanem «földhöz szegezett házakban». Ebben a kún törvényben ez áll: hogy a földet az egyes törzsek maguk között fel fogják osztani, — mert ők is hét törzsre oszlottak — «mindeniknek az állapota szerint». Tehát világos, hogy a ki a törzsben eddig nagyobb tekintélynek örvendett, vagy vezető szerepet játszott, az a földből is többet kapott. Másképp nem képzelhetjük el a későbbi fejlődést. Ilyen lehetett a magyar eljárás is, mert a király személyesen is érdekelve van, hogy az ő emberei lehetőleg sokat kapjanak. Ez magyarázza meg, hogy a tulajdonban, a melyből a nemhez tartozó nem volt kizárható, miért részesednek különbözően. Megjegyzendő, hogy István törvénye sem nemest, sem főnemest nem ismer. István törvénye ismer szabad embereket, ispánokat és püspököket, szegény és gazdag embereket és rabszolgákat. Mást nem. Egyáltalában, — a mint máskor is volt — megvan ma az a betegség, hogy a későbbi állapotokat szeretik a régre átvinni; ez nálunk is nagyon divik. De elég elolvasni Szent István törvényét, hogy egész más képét nyerjük a magyar társadalomnak, mint a milyennek a könyvek rendes felfogása szerint elképzelnök. Ez kezdetleges társadalom. A király fejlettebbnek tünteti fel a törvényekben, mert oly műszavakat használ, a melyek nyugaton, fejlettebb országokban voltak érvényesek. Mégis a lényeg, hogy megkezdődik: 1. a törzsi szerkezet teljes megszüntetése a megye által; 2. ezzel kapcsolatban a nomád élet elhagyása és a letelepedés; 3. megkezdődik a magántulajdon a földbirtokban is. De hozzá kell tenni: Az a nagy és fontos törvény, a mely a magántulajdont kötelezővé teszi, hat sor, de hatszáz évig is tartott, a míg a régi állapot minden nyoma a társadalomból eltűnt, a míg csakugyan letelepedett s végbement a magántulajdonnak a közös birtok fölé való emelése.

Abban, hogy ez a változás beállt, igen nagy része volt

annak, hogy ezen időtől fogva új elemek is járulnak a régiekhez. Tudniillik azok a változások, a melyeket Géza és István véghez akart vinni s a melyeknek a megindulása tényleg ő reájuk vezethető vissza, külföldi segínyt is követelnek. Hisz nem szabad binni, hogy addig is tisztán hét-nyolcz törzs volt: ezekhez sokan csatlakoztak. Most pedig bejönnek lovagok Németországból, papok, szerzetesek minden országból. Bejönnek munkásemberek, a kikre a királynak vagy királynénak szüksége van, mert ez nyugati aszszony s nem akar itt sem kevesebbet élvezni, mint otthon. Kezdődik valami udvarféle s kezdődik itt olyan emberek letelepülése, a kik valamivel magasabb iparosmunkát végeznek, mint a mennyire egy le nem telepedett, nomád népnek szüksége van. A lovag, az már otthon megszokta, hogy magánbirtoka van. Az a vendég — mert úgy hitták, — a ki ide telepedett, otthon már szabad ember volt és nem rabszolga. S így most egy olyan rétege kezdődik a népességnek, a mely középen áll a két régi, ősi réteg között: a szabad harczos és a rabszolga között. Most van olyan népesség is, a mely munkás, de mégis személyesen szabad. Ez az, a mit a vezérek kora nehezen ismerhetett. És az egész hazai fejlődés tulajdonkép azon múlik, hogy ez a középső réteg, a mely a munkát képviseli, a szabad munkát a rabszolgával szemben, minő erőre tudott jutni, és mikép tud érvényesülni egyrészt a nem-szabad munkával szemben, másrészt pedig azon munkával szemben, a mely mégis csak harczban áll. Hozzáteszem, hogy akkor még, Szent István törvénye szerint, a békés munkának ez az embriója valami nagy megbecsülésnek nem örvendett. Az udvarnokokról szól egy pont: Az udvarnok személyesen szabad, de a tanúságát nem veszik annyiba, mint a szabad ember tanúságát.

Ezekből láthatjuk, hogy milyen csekély a kezdet itt, és igazán csak embrió; a fejlődés azonban más irányban is megindul. A rabszolgaság nem szűnik meg Szent István törvénye szerint. Azt az embert a ki egy szabad embert rabszolgává akar tenni, nem büntetik meg, csak kötelessége szabadon bocsátani; de ha valaki egy rabszolgát fel akarna

szabadítani, azt megbüntetik. A XIII. század elejéről van egypár adatunk rabszolga és rabszolga-család áráról. Apa, anya, 3 felnőtt fiú ára 1210-ben 10 márka = 240 forint. Egy kis család: apa, anya és két gyermek ára 6 márka = 140 forint. A XIII. század végén, mikor Esztergom városának vásárjoga keletkezett, a többi árú mellett ott van a rabszolga is, s tudjuk mennyi vásárpénzt fizetnek érte. Ez rendes czikk, de máshol is úgy volt. Angliában, mikor a «győzhetetlen armada» 1588-ban elpusztult, egy nagy csomó spanyolt a vásárokon eladtak rabszolgának. Miért csodálkozunk tehát azon, hogy a XI—XIII. században ez Magyarországon szokásban volt? De kezd felszabadulni a rabszolga. Ez, úgy látszik, a földműveléssel együtt jár. Az egyháznak is volt része benne, s maga István is óhajtottónak tartja, hogy felszabadíttassanak, és dicséri azokat, a kik ezt megteszik. Meg is adja a jogot, hogy ezt halálos ágyán mindenki megtehesse. Így nem a szabad emberek, hanem a felszabadított emberek száma egyre növekszik. S — a mennyire ítélnünk — a mezei munkát ezek végzik. Ezek tehát nem szabad emberek, nem is rabszolgák, de függő emberek. Megválthatták magukat teljesen, de, a mig ezt nem tették, mindig bizonyos szolgálatokkal tartoztak földesuruknak. Ezt lerótták munkában, részben természetben, sőt, különösen az idegenek, pénzben.

Most az udvarnokokon kívül tehát egy földművelő-féle osztály van keletkezőben, a melynek a száma egyre gyarapodik. A település alatt a rabszolgaságnak meg kell szűnni, mert a rabszolga állapotánál fogva művelődésre képtelen s csak a leg-alacsonyabb munkát végzi. El kell képzelni, hogy mit dolgozott egy rabszolga. A XIII. század elején néhány dominikánus pap keletre megy a magyar testvérek felkeresésére. Ezek eljutottak a Fekete és Azovi tenger mellékére, és koldusbarátok lévén, nem volt mit enniök s éhen haltak volna. Ekkor ketten közülök, a kik egészségesek voltak, hogy a testvéreket megmentseék, elhatározzák, hogy eladják magukat és alán rabszolgának kínálkoznak. Kérdezte az alán: «Tudtok-e jól szántani vagy örölni»? «Nem»? «Akkor még rabszolgának sem kellett!» Az örletés ekkor kezdetleges volt. Kevés

volt a vízi malom, s kézi malmon örölték a gabonát. Ez rettenetes munka volt: mint kicsiben a kávéörlés. Képzeljük, milyen munkába került, pedig a legnagyobb valószínűség szerint a legtöbb rabszolga ezt végezte. Szent Gellért csodálkozott is, hogy egy rabszolgaleány még énekel is őrlés közben. Látjuk, hogy az őrléshez igen kevés ész kellett: ez lehetett szegény rabszolgáknak legfőbb foglalkozásuk.

Ilyen elemekből állott tehát össze a társadalom. Igen természetes, hogy mi iparkodunk a régit szépnek látni, s a régi korban lehetőleg a mi szempontunk szerint akarunk szépet látni. Ebben nagyon óvatosnak kell lennünk. Hisz szép vonások voltak vitézség, erkölcsök, stb., de a művelődést illetőleg egypár vonást mondok el, mely valódi színben mutathatja be a multat. Az első a Szent Imre-legendában van: hogy tudta meg a király, hogy szent életű a fia? Úgy, hogy a mint ágyában feküdt, s nem tudott aludni, a falhasadékon át észrevette, hogy fény van a szomszéd szobában, s látta, hogy a fia ébren van és imádkozik. Tehát Szent István nem lakott kőpalotában, hanem faházban, a melynek hasadékan át lehetett látni. Ekkor kőház nehezen volt más, mint egypár határszéli vár s talán 1—2 templom. A másik adat a következő: Van egy törvényünk, mely mint «Szent László harmadik törvénye» áll a Corpus Jurisban, azonban de facto régibb, 1064 körüli. Ez az első eredeti honi törvényünk, a mely hamisítatlan honi viszonyokat tár elénk. Ebben van, a 23. pontban: ha egy bíró 30 napig nem intéz el egy ügyet, megbotozzák. Ez magában véve elegendő. Mert a bíró akkor vagy az ispán maga, vagy a helyettese, az udvarbírája, a kiből az alispán lesz. Ugyanez a törvény minden más, titkos bírát eltilt, tehát csak ez a kettő lehetett. Ezeket tehát megbotoztathatja a király. Mi lehetett akkor a nemesi kiváltság? A harmadik talán még érdekesebb, de nem egész biztos. Volt tudniillik egy osztály, a mely igen nagy szerepet játszik, a nemszabadok osztályai között legmagasabban áll: a várjobbágyoké. Tudjuk, hogy a királyi várakban a vár körül laknak azok a félszabad munkások és rabszolgák, a kik a földet művelik. A várban lakik az ispán, s igazgatja ezt az óriás

gazdaságot (békében ez volt), a jobbágyok segélyével. A várjobbágy ugyanaz a várban, mint a jobbágy a királyi udvarban: a minister; külföldön ministerialis a neve. Ezek állanak egy-egy katonai vagy gazdasági ág élén. Ezeket mindig nagy tiszteletben tartották, s ők igazgatják a várat. Világos, hogy ez nem ősi magyar institutio, hanem onnan van, a honnan az ispán: külföldről. Németországból, 1029-ből van egy oklevél, a mely a ministerialisok jogairól szól. Weissenburgból, II. Konrád császártól származik. Elmondja, hogy hívei hozzámentek s kérték régi jogaik megerősítését. Tehát megengedi nekik, először, hogy fiaik egy éven át a királyi udvarban legyenek, de a saját pénzükön. Újvren kapnak ajándékkul egy bundát. (Egy nagy regényíró, Stendhal, azt írta, hogy a X. századbeli ember először azt akarta, hogy agyon ne üssék, másodszor, hogy legyen egy bundája.). «Ha egy évet szolgált, kap tőlünk három teleknyi földet, ha ezt nem kapja meg, szabadon mehet, a hová neki tetszik. A lányaitok nem kötelesek cselédkedni a várban, de kötelesek hadjárat idején hétfőtől szerdáig bejárni a várba és ruhákat készíteni és javítani.» Ebből az osztályból fejlődött a Reichsritterschaft. A mint a nemesség nálunk is igen jelentékeny részben innen fejlődött. Látjuk, hogy milyen kezdetlegesek a viszonyok. Egy hatalom van, a király. A feleország tulajdona és a teljes rendelkezési jog az övé. A törvényben áll: ha egy püspök nem engedelmeskedik a király parancsának, a király úgy bánik vele, a mint neki tetszik. Ha egy ispán nem engedelmeskedik, elveszti a hivatalát. Ha egy százados nem engedelmeskedik, 50 aranyat fizet; ha egy vitéz, ugyanannyit. Ily egyszerűen van összefoglalva minden számbajöhető embere az országnak. Itt még más nem számít hatalomnak, mint a király.

Nézzük, hogy mikép fejlődik itt tovább a társadalom.

II.

Nomád nép jó be elfoglalni vezérei alatt egy nagy, de aránylag nem sűrűn benépesített országot. Itt államot alapít. Társadalmilag kezdetben nincs és nem lehet más,

mint úr és szolga: vagy rabszolga, vagy függő ember. Ez a magyar társadalom akkor, a mikor Szent István törvényben behozza a keresztyénséget s a rendes igazgatást: a megyét. A társadalom nem változik olyan gyorsan, hirtelen, mint a törvény. Körülbelül 200 esztendeig tartott, a mikor Magyarország csakugyan olyan lett, mint a minőnek Szent István törvénye leírta, a mikor már letelepedett, valóban keresztyén és békében élő lett a magyar. Ekkor annyira egyensúlyban áll egymással a társadalom és államhatalom, annyira megfelelnek jogok és kötelességek, hogy nem magyar, hanem egyike a legkiválóbb külföldi történetiróknak írta, hogy Magyarország akkor talán a legjobban berendezett állama volt Európának. A király még vándor; csak bizonyos napokon van Esztergomban vagy Fehérvárott, különben bejárja jószágait, várainak megyéit, törvényt lát, igazgat, gondoskodik a hadviselésről. A népe pedig nemcsak adóval látja el, hanem munkával és terménynyel; annyira, hogy a mi készpénze van, kincsre, fényűzésre, udvartartásra vagy épületekre fordíthatja. A várak békéjében és oltalma alatt sokfélekép tagozott munkásnép áll az ispán és a várjobbágyok igazgatása alatt. Mind a vár földjét műveli, a király földjét, és mind nemcsak terménynyel, hanem munkával is szolgál. Az udvarnok oly munkával, mely a későbbi polgári munkának felel meg; a többi földművelő munkával, vagy szekerészettel, fuvarral, a mi akkor kiválóan fontos. Így tehát letelepednek, békében vannak; a régi harczosok ivadéakai pedig a maguk földjén gazdálkodnak saját szolgálkival és mással, mint hadikötelezettséggel nem tartoznak. Ezt a békét csak a király teremtetten. És a királyi hatalom azon mértékéről, a melyet az első Árpádok alatt elért, nekünk fogalmunk nem lehet; még a muszka czáré is semmi hozzá képest. Mert minden egyes intézmény, akár világi, akár egyházi, egyenesen általa jött létre. Az első zsinati törvény Magyarországon azon kezdődik, hogy a királyt meg kell kérni, hogy ezeket hajtsa végre. Nélküle itt semmit sem lehet tenni.

Most az a kérdés támad, hogy ideális állapot-e, mikor egy kézben van minden hatalom. Béke van, de sem gazda -

ságilag, sem művelődés dolgában nem érhető el a munka kellő felosztása. Igaz, hogy van bizonyos munkafelosztás, de mindnyájan tisztában vagyunk avval, hogy minden igazgatás között az államé a legköltségesebb és a legkevesebb eredménnyel járó. Ugyanazokat az eredményeket magánkézben sokkal kevesebb erővel lehetett és lehetne most is elérni. Igen tanulságos az, mikép támad itt először akarat és erő, a mely szembe száll a királylyal. Természetesen politikai hatalom akkor gazdasági erő nélkül nem képzelhető.

S itt egy igen fontos dolgot kell kiemelnünk, hogy még jobban megértsük azon viszonyok kezdetlegességét, a melyekből kiindultunk. Tudjuk, hogy elfoglalták az országot. Tudjuk, hogy most már földművelés folyik itt. Már Szent László törvényéből láttuk, hogy gabona van; láttuk, hogy aránylag már oly előkelő iparnövényeket is természetnek, minő a len és a kender. Ebben elébe vág a magyar a többi népeknek. A XII. században még nem volt a franczia királynénak gyöles inge, de a magyar embernek volt. Tehát volt itt már földművelés, és mégis az egész földet csak igen későn és lassan foglalták el. Szent István törvénye kezdet. Az 1064-iki és Szent László törvényeiben irtózatossok és drákói megállapítás van mindennemű tolvajlás ellen. De: csak ingó jószágra. Hogy valaki földet elvehet a másiktól, arról szó sincsen. Úgy látszik, hogy az még értéktelen. A határ oly nagy, és oly kevés az ember, hogy — úgy látszik — évenként más-más részét törték fel a határnak. A legkisebb mérték, a mely előfordul, az ekealja, 100—120 hold. És csak Kálmán alatt fordul elő, hogy: 1. Senki a földje határát el ne mozdítsa; 2. A hold mint földmérték. 1200 körül azt látjuk, hogy már mindenki földet akar. Lehető sok földet akar megtartani a király, az egyház embere, a világi úr, a nemes, — de földet akar a vár népe is, — magának. Vagyis itt a viszonyok nyomása alatt, részben külföldi hatás alatt is, megkezdődik a gazdasági függetlenség harca.

Mint hogy a királyi hatalom azon alapul, hogy a föld legnagyobb része az övé, mindenki földet akar, mert nemcsak a megélhetésnek, hanem a hatalomnak is ez az egyet-

len eszköze. Ez nem háborúban, hanem pörökben mutatkozik. Ezen időből kb. 750 pör marad, melyek közül a felének tárgya földbirtok. A pörök vége rendesen az, hogy elhatárolják az egyesek birtokát; erre eddig nem is volt szükség.

A mi pedig a politikai jogokat illeti, az első nagybirtok Magyarországon kétségtelenül az egyházé volt, a mely István alapítása. István kimondta ugyan, hogy ez a birtok az ő oltalma alatt áll, mint saját tulajdona, de oly nagy a királyi hatalom, hogy már Kálmán törvényében ezen birtokból visszavesz, mondván, hogy szüksége van arra a királynak. Azonkívül szokásban volt az is, hogy, ha valamely püspök meghalt, a király odatette valamely jó hű vitézét, s az élvezte a jövedelmeket, a míg a királynak tetszett. A mikor már nyugaton igen hatalmas volt az egyház, 1169-ben beleegyezik III. István király, hogy püspököt nem tesz le s nem büntet, kánoni bizonyítás nélkül. Említettem azt a törvényt, hogy, ha a püspök nem engedelmeskedik, a király bánhat vele úgy, a hogy neki tetszik. Így volt eddig. Most a király kijelenti, hogy többé világi embert nem tesz oda püspöki javadalomba, hanem egyházi embert, becsületeset, ki a jövedelmet egyházi és jótékony célokra fordítja. Végül, hogy az egyházi vagyonhoz, birtokhoz nem nyúl, kivéve nagy szükségben. Látszik, hogy nehezen ment az emancipatio, de a XII. század végéig mégis el van érve. A püspökök az első rend Magyarországon, a melynek léte biztosítva van a királylyal szemben, mert ők oly nagy szellemi erőre támaszkodhatnak, a mely előtt a király is meghajolni kénytelen. A szabadság az övék, a melylyel élnek és vissza is élnek. A vácsi püspök 1198-ban, mikor Imre Endre ellen pártot üt, Endre pénztét kezeli. A király elmegy Váczra, erővel elveszi az Endre kincsét, az egyház vagyonához azonban nem nyúl. Addig a püspöki hatalom sem terjed, hogy a király eltúrte volna, hogy neki ellenálljon.

Sokkal nehezebben ment a világi urak emancipatiója. Ugyanaz a régi törvény, a mely a püspök büntetését a királyra bizza, kimondta, hogy, ha az ispán nem engedelmeskedik a királynak, elveszti tisztét. Akárhány adatunk

van nemcsak tisztség elvesztésére, hanem a legkeményebb büntetésre is. A XII. század közepén, ha a király valakit gyanúba vesz, elég, ha a hajdúját odaküldi akármilyen nagy emberhez, az elfoghatja s megkínozzhatja. Már II. Endre azt írja a pápának, hogy az ő főemberei nagyon hajlanak az ellenzékeskedésre. Nézzük hát, hogy keletkezett bennük ez az ellenkező szellem. Ez két forrásból táplálkozik: 1. A magyar főurak egyik része külföldről származik, a hol megszokta a hatalomban való részvételt. 2. A magyar származásúak pedig úgy tudtak, hogy azok, a kik a hét vezér véréből valók, a király tanácsából nem zárhatók ki. S mikor vagyonuk a királyi birtok rovására gyarapodik, mit ép a pártküzdelmek idéztek elő, természetesen már ők dictálnak a királynak.

A XIII. század kezdetétől fogva látjuk első jelét annak, hogy a mi eddig csak tisztség volt, előkelőnek lenni, az most örökössé kezd válni. Ezt a változást egy csekély szó jelzi. Eddig az oklevelekben nem szerepel más előkelő, mint a comes vagy püspök; most megjelenik a magister, megjelenik mint a comes fia, vagy esetleg öccse. A magister nem mestert jelent, hanem a normann hivatalos nyelvben más az értelme. Ugyanaz, mint az angolban meglevő *master*, vagy a német *Jungherr*: ifjú úr; a mi mutatja, hogy noha ő nincs dignitásban, de mégis hívatva van valamire. Így az örökös aristokrátiának tulajdonkép ez az eleje. II. Endre oly vakon adományozott s annyira elpusztította a király jószágait, hogy, ha ez így tovább megy, Magyarországon tényleg már akkor megalakul olyan örökös aristokrácia, minő nyugaton már századok óta megvolt. Mi állotta ennek útját? A régi szabad harczos magyar.

A *serviens regis* akkor a tulajdon földjén ül, más urat, mint a királyt, elismerni nem akar, mást kardjával szolgálni nem akar s másnak a birói széke előtt megjelenni nem akar.

Az aranybulla ezen két osztály küzdelmét s a küzdelem eredményét állítja elénk. Az eredmény pedig: azt az elvet megmenti, hogy Magyarországon örökös grófság vagy herczegség — nyugoti mintára — ne legyen; egész megyét

senkinek sem adhat tulajdonúl a király; a birtokokat is vissza kell venni legnagyobbreszt. A szabad királyi harczos személyi biztonságot nyer, de a főúr megmarad. Oly erős ez a fejlődés, hogy Magyarország legnagyobb részének határozott felzúdulása sem bírta végét vetni. Mikor IV. Béla királylyá lesz, ő tüzzel-vassal irtja; ő a régi állapotot akarja helyreállítani, s ennek külső jeléül elégeti a főurak tanácsulószékeit, a melyekben a király előtt ültek: a hogy a spanyol grand feltett kalappal állhatott a király előtt. De mikor a tatár jő s elpusztítja az országot, ugyanő tudatosan megalapítja az aristokrátiát. Látja, hogy ezt az országot más-kép megmenteni nem lehet, mint pánczélos katonasággal s várakkal; azért bukott el az ország, mert ez nem volt; egy csata elegendő volt a bukására. Ennek ismétlődnie nem szabad. Nyugaton aránylag sokkal kisebb országok vissza tudták verni a tatárt. Az volt a baj, hogy már nem volt meg a régi pusztai sereg, s még nem volt meg az új, pánczélos. S Béla megcsinálja, a mi ellen eddig küzdött: birtokokat ad és várakat épít. Itt kezd elválni a szabad harczos magyartól a báró, a ki birtokban is, közjogi állásban is most már nagyobb nála, noha ő is még mindig közvetlen a király alatt van. Az indirect vasallitas, a mely abban áll, hogy olyannak, a ki a királytól függött, megint lehettek vasallusai, nálunk nincs megengedve. Ez a különbség Magyarország és a Nyugat között.

Ennek a különbségnek kezdettől fogva megvolt a honvédelmi alapja. S ez már az aranybullában bent van. Tudjuk, hogy a szabadságnak, a földbirtoknak, a nemzet-hez való tartozásnak kezdetben egyetlen-egy az alapja: a fegyverforgatás. Ezt folyton, sőt túlságosan is forgatták. A király absolut hatalma abban is nyilvánult, hogy tisztán személyes vagy dinastikus czélokért sodorhatta háborúba a nemzetet. Az aranybullában kiköti a szabad ember, hogy ő csak védeni tartozik az országot. Ha a király támadó háborút akar folytatni, csak úgy megy el a serviens, ha ő is akarja, és ha a király megfizet érte. De a nagybirtokos és az ispán köteles elmenni támadó háborúba is. Ez a különbség itt van meg először, vagyis az aristokrátiá-

nak nagyobb, sokkal nagyobb a katonai terhe, mint a köznemesnek. Ez szolgál alapjául a későbbi fejlődésnek, a mennyiben a nagybirtokos mindig több fegyverest tart s így hatalmát is gyarapítja; míg a köznemes ellenkezőleg fejlődik: ő lehetőleg szabadulni akar a katonai kötelezettség alól. Itt van tehát a csirája ezen kettős fejlődésnek.

Már most azt kell szemügyre vennünk, hogy gazdaságilag mikép kezdődik a nagybirtok. A királyon kívül eredetileg csak az egyháznak van nagybirtoka. A XI. században még világi embernek nincsen nagybirtoka. Kálmán törvénye a pénzbeli jövedelemnek, a melyet egy comes a tulajdon birtoka után szed, maximumát 100 penzában állapítja meg. Ez vagy 250 forint. S ha veszzük, hogy hány ember fizetett ennyi földbért, kijő, hogy körülbelül 400 fizetője lehetett; a kinek ennyi embere s jövedelme van, az egy pánczélos lovast köteles kiállítani. Tehát, még nem volt ispán Magyarországon, a ki többet képes állítani mint egy pánczélos lovast. Ez Kálmánnál kétségtelenül azt jelenti, hogy nagyobb birtokok még nincsenek, az ő finansziális lágessze biztosan követelt volna többet, ha lehetett volna. A XII-ik században csak lassú lehetett a fejlődés. Az aradi vérfürdő helyreállítja a királyi teljhatalmat. De a XIII. század eleje már alkalmas erre: a föld értéke nő, sok az idegen telepes. Végre a király egyre adományoz. Akkor megvan az előfeltétele a nagybirtok megalakulásának. Úgy hogy, a mikor a tatárjárás után IV. Béla özönnel adományoz, kialakulnak nálunk is az igazi fejedelmi birtokok. És pedig érdekes, mind a határszélen. Az első örökös bárók, nagy urak, a Frangepánok, Zrinyiek délen, az osztrák határon a Németujváriak, a cseh és osztrák határon a Csákok; északkelet felé vannak az Abák. Bent az országban nem alakulhat ilyen nagy birtok, mert erős a köznemesség, a mely a megyékben igazgatja magát. A megye pedig elég erős ahhoz, hogy osztályosait megvédje a «zsarnokoktól», mert így hitták a főurakat.

Nézzük, hogy jó ez a megye létre. Az első megyei oklevél 1232-ből való. Elmondja, hogy egy ilyen rabló urat maguk elé idéztek a Sza'la mindkét partján lakó serviensek,

de az nem jó el, — erről adtak ki oklevelet. Később is a megye feladata az, hogy a kismanesi életet, gazdaságot megőrizze az úri rablók ellen.

Az a kérdés támad, hogy ez a fejlődés hasznos volt-e, vagy nem. Határozottan azt kell mondanunk, hogy igen. Mert ez emelkedő fejlődés, a mely abban áll, hogy mindenkinek több a joga, mint eddig volt. Egy bárónak csak több a joga, mint a régi tanácsosoknak, a kiknek a nyakukat és a birtokukat minden pillanatban féltetniök kellett. A szabad harczos csak most nyeri személyének és birtokának teljes biztosítását a király és a főurak önkénye ellen. Még 1240-ben azt írja egy külföldi krónika (Albericus Trium Fontium), hogy «ezek a magyar nemesek, a kik azonban szörnyű szolgaság alatt nyögnek». Érdekes, hogy csak most, mintegy elismerés gyanánt, kap lábra a báró és nobilis czím, mert eddig katona, serviens a nevük. Végre, a mi kiegészíti ezt, a harczos és szolgai osztályok közé most tolúl egy munkás osztály, a melynek jogai is vannak és a magasabbrendű munkát végzi. Mint az arisztokrátiát, a polgárságot is IV. Béla teremtette.

De megtanultuk, hogy törvénnyel vagy rendelkezéssel nem lehet teremteni. Miért jöhetett itt létre polgárság? Azért, mert a felső osztályok emelkedtek, az igények nagyobbak voltak, nagyobb, magasabb rendű, finomított munkára volt szükség; ezt már a régi, várhoz kötött munkás nem elégítette ki. A mint emelkedik a társadalmi állapot, nő az igényük is, a mi a civilisatióval jár együtt. Úgy hogy a magyar polgárnak már volt kinek eladni és kiből gazdagodni; különben a királyra lett volna utálva, mint előbb. Tehát, ha — mint itt — egy felfelé menő áramlás van, akkor prosperálnak az utána következő rendek is. Hisz a polgár elképzelhetetlen, ha a cikkei nem kellene. Ha még mindig oly egyszerű az előkelőbbek ruhája és életmódja, akkor reá nincs szükség. Tehát a lényeges változás abban áll, s ez mutatja a haladást, hogy minden osztály emelkedik, s a közbeeső osztály tulajdonkép most jut először jelentőségre.

Már most mi történik az ország lakosságának legala-

csonyabb rétegével, a mely előbb munkálta a király földjeit, a magántulajdonosok földjeit és az egyház földjeit? Ez eredetében nagyrészt rabszolga, azután felszabadított, de még mindig függő; a földje nem az övé: kell, hogy adózzék utána, s kell, hogy dolgozzék utána. Természetesen ezzel összefügg az is, hogy nem mehet oda, a hova akar: hozzá van kötve a földjéhez. Mi lesz ezekkel, ha már nem a királyé a vár, a mikor magán urak uralkodnának felettük, ha máskép nem gondoskodnának róluk? Itt egy világos ténnyel állunk szemben. Tudjuk, hogy a várnép két részből áll: az előkelőkből, a tisztviselőkből és a köznépből. A XIII. század vége felé a várjobbágyok legnagyobb része nemessé lesz. Megajándékozzák az «arany szabadsággal». Hát a sok szegény ember? Hisz a nagyúr nyúzni fogja. A király tehát, mikor megyét, várat adományoz, mindig hozzáteszi, hogy a lakosság szabadon költözhet, még pedig különösen a városokba. Így tehát két czél van elérve, ép úgy, mint a várjobbágyoknál. Az értékesebb elemeket kivonják a zsarnok keze alól és biztosítják a király részére, s ennek mélyreható eredménye az, hogy az addig földhöz kötött munkás szabaddá lesz, a mi egyenes következése annak, hogy a király nem tarthatja meg a birtokait. Ha költözhet s oda megy, a hol jobb a sora, akkor a gazdájának, urának érdekében áll jól bánni vele, különben elmegy; tehát ez nem rabszolga. A földet igazán most veszik birtokba s művelik; igaz, hogy jobbágymunkával, de az előbbihez képest sokkal szabadabb és emberibb alakban. Bátran mondhatjuk, hogy ez a fejlődés, a mely előrevitte a legmagasabb rétegét a társadalomnak, nem állott meg, hanem a jobbágyot is előrevitte. Érdekes, hogy a jobbágy szó eleinte a legnagyobb urat jelentette. Az aranybulla is csak négy jobbágyot ismer, ezek: a nádor, a király udvarbirája, a királyné udvarbirája, a bán. A jobbágy akkor a mai értelemben ministert jelent: a király szolgáját. Ezt a szót most a magánember szolgájára viszik át. Ő eredetileg várhoz tartozó volt, civis, polgár az első Árpád-korban, a német Bürgernek megfelelő. Régente azt mondta a magyar földműves magáról, hogy ő polgár. Így ment végbe egy fel-

felé való fejlődés, a mely az Anjouk alatt intézményekben jegezesedik meg.

Tulajdonkép azt a Magyarországot, a mely 1848-ig társadalmilag fennállott, az Anjouk alapították. Úgy először, hogy a szörnyű nagy urakat, a kik veszedelmesek voltak a középponti hatalomra, legyőzték, birtokaikat szétosztották. Nem oligarchiát akartak, hanem aristokrátiát; nagyobb számú nagybirtokost, de senkit olyant, a ki veszedelmessé válhatott. Ez a nagybirtokosság pedig kötelezettségekkel járt. A bandérium nagy kötelesség; nemcsak az illető személyét kötelezi, hanem a pénzét, birtokát, jövedelmeit katonai célokra mindenkor igénybeveszi. De világos, hogy 50—1000 katonát nem állíthattak ki, kik igen nagy forrásokkal nem rendelkeztek. A fejlődés az, hogy a míg eredetileg a háború a királyra nehezedik, a ki azt a szabad emberekkel végzi: most már, az Anjouk óta, a király az aristokrátiával osztozik a hadviselés dicsőségében és terhében; a köznemesség visszavonul. 1393-ból van egy adatunk, hogy a király felszólítja Ung vármegyét, csináljon regestrumot a nemesekről, hogy a kik avval tartoznak, a háborúba menjenek; mert különben nem igen jönnek. Ettől fogva mindjobban irtóznak a nemesek a háborútól. Most már a föld bírja az embert. Most lett a földbirtokosból földesúr; a gazdálkodás most kezdődik észszerűen s ennek megvan egy eltörülhetetlen emléke.

A XIII. század végéig nálunk nincsen családi név. Ha valakinek őse nagy tisztséget viselt, akkor Bánfia, Vajdafia stb. a neve. De a birtok után csak a XIV. században nevezik el tulajdonosát; a mikor állandó a birtok és örökös, és a mikor az értékét és jelentőségét közli gazdájával. A mi elnevezéseink, a mennyiben helyhez kötöttek, innen valók. Szegény embernél az ilyen családi elnevezés sokkal későbbi. 1442-ből van egy tanúvallomás, a mikor 56 székelty kihallgatnak, s 42 csak a «maga keresztnévét» tudja. De még 1768-ban, a mikor először adják ki a nagyváradi görög püspök schematizmusát, az több papnak csak személynevét és az atyja nevét közli, családi név nélkül. Tehát a föld egyenesen névadóvá válik a XIV. és XV. században.

Ez dicső és fényes kor, a melynek dicsőségeiben nagy része van az új aristokrátiának, a mely még hű a királyhoz; része van a polgárságnak, a mely nagy részét előteremtette a költségnek, a mely fényről gondoskodik, a mely a maga értékét, izlését, műveltségét épületeiben örökíti meg tartósan. Hiszen nekünk aránylag kevés a szép várunk, de városunk az van. S ezeket a polgárság maga építette. Mi lesz már most a paraszttal? Ez egyike a legbölcsebb megoldásoknak történetünkben. Tudjuk, hogy a XIII. század végén a paraszt nem tudja, hova forduljon. A király már nem gazdája, s az új gazdája nem tudhatja, hogy meddig bírja, mert jogtalanul bírja. A királlyal szemben, vagy annak ispánjával szemben voltak szerződések, vagy jogszokások, a melyek megállapították, hogy mivel tartozik; az új gazdával szemben ez nincsen. Különböző is a helyzete. Legjobb a helyzete a külső telepésnek, a németnek, szlávnak, csehnek, mert az csak földbért fizet, esetleg néhány napi munkát s ajándékot a nagy ünnepeken. A belföldinek nem adnak kiváltságokat. A belföldi emberek ideálja, a melyre törekcszenek, hogy olyan soruk legyen, mint a külföldi betelepedettnek; épp úgy, mint a régi udvarnoknak az volt az ideálja, hogy úgy élhessen, mint egy külföldi «vendég» (hospes). Ez a hatás végigmegey történetünkön. Roppant különbözők a terheik, s nagyon függnék a gazdájuk önkényétől, mert semmi törvényes megállapítás erre vonatkozólag nincsen. Világos, hogy ha szabad költözése van, akkor mindig elmegy, ha rossz dolga van, és jobb gazdát keres, a mivel összefügg, hogy akkor a földművelés nem lesz biztosítva, csak egy bizonyos részen.

Ezért Nagy Lajos 1351-ben törvényt hoz, a mely az egységes jobbágyságot megállapítja s épp olyan egységes renddé teszi a jobbágysokat, mint eddig az egyház és a világi nemesek voltak. Így szól a törvény: Azt akarjuk, hogy kivéve a kulcsos városokat, a mi birtokainkon s a más birtokán, minden jobbágy fizesse kivétel nélkül termése kilenczedét; ha pedig valaki nem ennyit szed, vagy nem szed, akkor az ilyen rebellisek birtokát lefoglaljuk.

Furcsa dolog. Tegyük fel, hogy valaki azt mondja, hogy

ő nem szed kilenczedet, hanem kevesebbet, akkor a király lefoglalja birtokát, épp úgy, mint azét, a ki többet követel. Pedig ebben áll a bölcsesség: ez volt az egyetlen módja annak, hogy a szabad költözést fentartsák s mégis elejét vegyék annak, hogy az ország egyes részei elpusztuljanak. Mert, ha minden földesúr egyformán köteles megvenni a tartozását, semmi oka a jobbágnak arra, hogy más helyre menjen. Ez az igazi ok, s ezért oly szigorú ez a törvény: kétségtelenül igazi katonai törvény. Világos, hogy a jobbágyot, a ki most szabadon költözhet, törvénytelenül elnyomni nem lehet, mert a király következetesen közbeszól — világos, hogy egész idáig terjed az emelkedés. S bátran mondhatjuk, hogy Magyarország, mikor ezen a nyomon fejlődött, talán a XV. század elején állott a legközelebb a nyugathoz. Akkor voltak itt oly viszonyok, úgy az előkelő osztályokat, mint a munkásosztályt illetőleg, a melyek megfeleltek, sőt sok tekintetben méltányosabbak voltak, mint a nyugaton lévők. És bátran hozzátehetjük, hogy sehol a jobbágyságra nagyobb gond nem volt, mint nálunk, mert a királyok mindig fentartották azt, hogy ők szabályozzák a viszonyt a jobbágy és a földesúr között. Ha ez a fejlődés tovább tart, más lett volna Magyarországból, s most azt kell kutatnunk, hogy mi akasztotta meg s tette azt, hogy társadalmunknak ez a felfelé nyomulása megszűnik, sőt, hogy visszaesés áll be. Ez az előre való törekvés megvan Mátyás idején. S Mátyás az, a ki ha nem is a legnagyobb eredménynyel, de a legnagyobb következetességgel buzgólkodott azon, hogy ez országnál különb egy se legyen. Ő az, a ki a társadalmi bajokat a legerősebben ostorozza s kimondja: «Ez hallatlan, egész Európában ismeretlen botrány». Miért nem ért célzt, ő, a ki igazán jobb államot akart teremteni, s a ki meg tudta fékezni a korlátlan nagyurakat, egyházfőket, a ki a köznemesből a megyében adminisztráló, igazságszolgáltató és adófizető elemet akart teremteni, s a ki a jobbágy sorsát annyira szívéen viseli (egy törvényében mondja: «Szegény menjen, a hová neki tetszik»)?

Miért szűnt ez meg? Történetileg gondolkozva, akár-

milyen nagyra tartjuk is Mátyást, akármennyire fájlaljuk kora elhunytát, oknak ez nem elég. Itt mélyebb okok után kell kutatnunk. Mik ezek? Itt megint alaptételünkre kell visszamenni, hogy itt egy hódító nép jött be. Ez itt alattvalókat talál, maga harczos volt, s mint ilyen, megkövetelhetette a hódolást. De láttuk, hogy már a XIV. század óta baj van, ez már nem harczos nép, nem felel meg a kötelességének; igaz, hogy becsületesen végzi a bíraskodást és igazgatást, de ez nem pótolhatja a harczkészséget. A király pedig, minthogy sokkal nagyobbak a veszedelmek, hogy megvédhesse az országot, mindig több zsoldost köteles tartani. A természetes fejlődés az lett volna, hogy a köznemes adót vállal, zsoldosok tartását. Erre törekedett már Zsigmond. Az angol nemes hasonló célból már a XII. század vége óta fizet adót (scutagium). Itt válik el a fejlődés: az a katonai teher, a melyet a köznemesnek kellett volna viselni, a királyra hárul. A király csak egy ember, tehát honnan veszi azt? Nem veheti mástól, mint a polgártól és a paraszttól. Mert ekkor vár a királyra a legnagyobb katonai feladat: a török visszatartása. Mátyás nyugaton hódít, és az így szerzett pénzzel tartja fenn a fekete sereget. De a többi király erre nem volt képes. S mihelyt Mátyás meghal, vagyis megszűnik a pénz, a melyből a fekete sereget el lehetett tartani, és a sziléziai, morva, ausztriai adó nem ide folyik, hanem ellenkezőleg, Ausztria és Csehország hatalmasabb: akkor kezdődik a paraszt elnyomása.

Az ország terhei nőnek; másodszor a nemesség költségei, igényei gyorsabban nőnek, mint a jövedelmei, a melyeket a jobbágy után szed. Már 1504-ben félnek jobbágy-lázadástól. A törvény szigorún eltiltja a jobbágyot a vadászattól, azaz a fegyvertől: itt már inog a talaj, s ebből egy borzasztó kitörés következik, melyben az egyensúly teher és jog között, a melyet Lajos oly bölcsen állapított meg, megdől; megszakad az erkölcsi kapocs földesúr és jobbágy között, s úgy gyűlöli a magyar paraszt az urát, mint a helóta a spártait. Ez a kitörés nemcsak a parasztot, hanem a nemest is gyöngítette. Kimutathatjuk, hogy még 1809-ben is a paraszttól való félelem bénította a nemességet. Tehát ez egy nagy

nemzeti csapás, a mely társadalmilag abban jutott kifejezésre, hogy a jobbágyság oda süllyed vissza, a hol az első Árpádok alatt volt: földhöz kötött. Ez a szörnyű süllyedése a legnagyobb néposztálynak. Ezt kiegészíti, hogy a polgárság vevők híján szintén nem fejlődhet, s még mielőtt a török jő, elpusztul minden. 1526-ból van oly leírás, hogy itt az ipar és kereskedelem megszűnt; az egész országban nincs sem orvos, sem gyógyszerész; a ki szerét teheti, mind a külföldre menekül. Ha most vesszük a szörnyű bukásnak, Mohácsnak a társadalmi okát, ezt ép úgy megtalálhatjuk, mint a hogy a tatárjárásnál rámutathattunk a társadalmi fejlődés hatására. 1526 előtt a nemesség a maga céljait kitűzi s iparkodik keresztülvinni a király, főurak és az egyház ellenében. Másrészt pedig ép úgy a maga politikájának és érdekeinek veti alá a parasztosztályt. 1241 előtt a keletkező oligarchia a király ellen tör s megakadályozza az ország kellő védelmét. Most a köznemesség tagadja meg a kellő szolgálatot. Mohácsnál elvérzett a király, a főnemesség, a főpapság legnagyobb része. A nemes nem ment el, mert neki paragraphusa volt rá, hogy ő nem köteles minden háborúba elmenni.

MAR CZALI HENRIK.

A KÖZIGAZGATÁS REFORMJA.

I.

Egy nemzet alkotmányának fejlődésével párhuzamosan fejlődik közigazgatása.

A míg a magyar királyok inkább csak az ország nagyjaira támaszkodtak, a vármegye élén is kinevezett embereik állottak; de a mint a köznemességnek sikerül az ország ügyeiben jelentős szerephez jutni, a vármegyékben is érvényesülnek választott embereik által és az önkormányzat megalakul.

Az 1848-iki nagy reform mind az alkotmányt, mind a helyi közigazgatást demokratikus alapra fektetvén, fenntartotta a természetes harmoniát alkotmány és közigazgatás között. Hiszen ez utóbbi nem más, mint az alkotmánynak a mindennapi életben való nyilatkozása.

Modern államnak és parlamentáris alkotmánynak csakis az önkormányzati alapon szervezett közigazgatás felel meg.

A modern állam feladatai és kötelezettségei oly rohamosan és oly feltartóztathatlanul szaporodnak és növekednek, hogy még azon államok is, melyek a múltban a legszigorubb centralisációnak voltak a hívei, kénytelenek a társadalom közreműködését igénybe venni s a közigazgatás tekintélyes részét rábízni.

Egy nagy modern állam közigazgatásának megszámlálhatatlan feladatait egy központból végezni, illetőleg végeztetni, nem lehet. Lehetetlenség ez nemcsak a felmerülő ügyek tömegénél fogva, hanem még inkább ezeknek az ügyeknek úgyszólván vidékenként változó hatásainál és esetleges visszahatásainál fogva. E különbségeket a központból megítélni nem lehet, azokat csak az illető vidék lakosai tudják helyesen értékelni. A modern állam tehát kény-

telen az önkormányzathoz fordulni, megakadályozandó azt, hogy feladatai teljesítésére képtelenné válják.

Ezért a modern államnak inkább az önkormányzatra fektetett közigazgatás felel meg. Parlamentáris alkotmány mellett hozzájárul még a következő:

Az egyén alkotmányilag biztosított jogainak és szabadságának leghathatósabb védelmét az önkormányzatban találja; azáltal, hogy maga is részt vesz a törvények és rendeletek végrehajtásában, azoknak nem kényszerítve, hanem saját elhatározásából és bizalommal veti magát alá.

A magyar alkotmánynak a választói jog legutóbbi kiterjesztésével történt továbbfejlesztése a magyar közigazgatás reformját is magában rejt. Világos, hogy e reformnak olyannak kell lennie, mely az önkormányzatot egészséges alapra fekteti s a közigazgatás jóságát és függetlenségét a mostani állapothoz képest fokozottabb mértékben biztosítja. Csakis e három cél érdekében szabad a közigazgatás reformját felfogni.

A hivatalos reformtervezet e célokat a vármegyei tisztviselők kinevezésével és a közigazgatási ügyek decentralizációjával kívánja elérni.

Megkísérlem a fenti tervezetnek a közigazgatás jóságára nézve remélhető hatásait megvizsgálni.

Senki sem hiszi, hogy a vármegyei tisztviselők kinevezésének pusztá ténye elég e cél elérésére.

A vármegyei tisztviselők fizetése és qualificatioja az állami tisztviselőkével azonos lévén, e téren sem lehet a kinevezési rendszerrel kapcsolatosan nagyobb hivatottságú és több szakismeretű erőkre számítani. Honnan remélhető tehát a vármegyék közigazgatásának javulása? Talán arra volna e remény alapítva, hogy a vármegyéhez ezentúl oly kiváló és hivatottabb munkaerők is fognak pályázni, kik eddig távol maradtak a vármegyétől, mert nem akartak annak szűk határaitban eltemetkezni, de e reform életbelépte után, abban a feltevésben, hogy a vármegye csak kiindulási pontja lesz pályájuknak, szívesebben fognak oda is elmenni, remélve, hogy mielőbb a centrumba, vagy legalább egy jobb vármegyébe kerülnek?

A mennyiben tényleg erre volna alapítva a közigazgatás színvonala emelkedésének reménye, akkor szerintem ez rossz számítás. Mert miben áll a jó közigazgatás? Kétségtelenül fontos kelléke a törvényeknek és törvényes szabályoknak szigorú szem előtt tartása; fontos kelléke pontos és gyors menete. És e téren mai közigazgatásunkat a kinevezett tisztviselőkkel meg lehetne javítani. De törvényesen, gyorsan és precise dolgozó közigazgatás még nem jó közigazgatás, és mindezen külső eredményeket a választott tisztviselők mellett is el lehet érni.

A közigazgatásnak belső értéke, azaz tényleges jósága ezen felül abban áll, hogy a különböző vidékek sajátos jellegéhez, különféle viszonylataihoz alkalmazkodjék.

Nem lehet egyformán gyakorolni a közigazgatást egy szegény tót és egy gazdag magyar vidéken, ott a hol a lakosság mezőgazdaság mellett gyári munkába is jár, és a hol tisztán földmivelésből él. Egész más elbírálás alá esik a közigazgatás szempontjából a hegyes vidék lakossága, mint a síkföldé. Más és más elbírálás alá esnek a sűrűn beépített helységek lakói és az elszórtan, úgyszólván csak külső határaikkal összeérő tanyai lakosok.

Ezen és az élet számtalan variatioiban adott helyi különbségeket nemcsak a közigazgatási tisztviselőnek, hanem főleg alkalmazójának és közvetlen irányítójának alaposan ismerni kell. A helyi talajból származó tisztviselő tehát, *ceteris paribus*, jobb, megfelelőbb munkát fog végezni.

A helyi talajban gyökerező önkormányzati testület a specialis viszonyoknak alaposabb ismerője lévén, a tisztviselőknek alkalmasabb irányítója lesz, mint a kormány.

De hogyha tényleg nagyobb tehetségek állanak majd a vármegye szolgálatába, a kik megszerezhetik idővel a szükséges helyi ösmereteket, nyer-e majd a vármegye közigazgatása ezekkel?

Már kifejtettem, milyen reményektől vezettetve mennek ezen «szakavatottabbak» a megyéhez, mert csakis e remény lesz képes nagyobb vonzerőt biztosítani a vármegyei közigazgatásnak.

Abban a várákozásban, hogy mikor sikerül majd a cen-

trumhoz való bejutásuk, a vármegye speciális viszonyainak tanulmányozására nem igen fognak fáradságot szentelni, megelégedesznek a pontos és gyors, de chablonos munkával.

Ha sikerül utóbb a központba jutniok, akkor a vármegye bennök ambitiosus, de reá nézve kevésbbé értékes erőt veszít.

Ha nem sikerül a tervök, akkor a vármegye különleges viszonyainak a megösmerésére volna ugyan idejök, de kérdés, meg lesz-e még a kedvök és ambíciójuk annak a vidéknek ferdeségeivel bibelöldni, hogy közigazgatási hivatásukat épen ott végezhessek sikerrel, a honnan minden áron elkiváncoznak, de hiába! Kérdés, nem fog-e ez a meghiusult remény, ez a szárnyaszegett ambitio az illetőkben épen azon szegény vidékkel szemben olyan ellenszenvet kelteni, mely őket jó közigazgatásra képtelenné teszi?

Már pedig matematikai pontossággal meg lehet állapítani, hogy hányszor több csalódott ambitio lesz, mint a hány kielégítést nyerhet.

A centrumban nagyon kevés hely van, a peripheriakon pedig igen sok pályázó lesz.

A kinevezett tisztviselők egyéni magasabb színvonala sem lesz tehát képes a vármegyék közigazgatásának jóságát emelni, sőt azt a mostani állapotban fenntartani sem fogja tudni, mert ezentúl csak átmeneti állomásnak, de nem élet-célnek fogják tekinteni a vármegyének a szolgálatát.

A mi a kinevezési rendszer által nyújtott azon előnyt illeti, hogy egyik vármegyéből a másikba is lehetséges lesz pályázni: világos előtttem, hogy e tekintetben is fennállanak mindazon aggályok, melyek a centrumba való berendelésre nézve előadattak: a helyi ismeretek szükségessége, a jobb helyek kisebb száma és a csalódások okozta veszélyek.

Egy külsőleges, azaz formai előnnyel tényleg jár a tisztviselőkre nézve a kinevezési rendszer. És ez abban áll, hogy a választott tisztviselők ez idő szerint intézményileg nincsenek biztosítva az iránt, hogy megbízatásuk lejárta után újból megválasztatnak-e? Igaz ugyan, hogy a gyakor-

lat e téren is corrigálta a tételes jogállapotot, de világos, hogy a választási rendszer ezen correcturára már megérett, és hogy ez a hátrány kiküszöbölhető.

A közigazgatás jóságán kívül függetlenségét is kiemeltem, mint oly főtulajdonságát, a melynek biztosítása szintén célja a közigazgatási reformnak.

A vármegye mai helyzetének lényege az, hogy az önkormányzatába utalt legfontosabb ügyeket törvényhatósági bizottságában testületileg maga végzi el. Még pedig díjtalanul, polgári kötelességből. Ez az önkormányzat magva. Ezen fenn tartott ügyek előkészítésére és kidolgozására, a felmerülő folyó ügyek vitelére a vármegye alkalmazza a hivatásos, kellő szakismeretekkel ellátott, fizetett vármegyei tisztviselőket.

A mennyiben tehát a közgyűlés választott tagjai díjtalanul végzik tisztüket, ők függetlenül is fogják a közigazgatásnak részét intézni.

Hivatásos tisztviselők máskép, mint fizetés mellett, el sem képzelhetők. Azt kell tehát nézni, mi módon biztosítható a fizetési tisztviselőkre bízott közigazgatás függetlensége?

Fényes példát nyújt e tekintetben a bírói kar, mely a kincstártól fizetést húz és mégis oly hírnévre emelte a bírói kar függetlenségét.

E példából látjuk, hogy a díjazott hivatásos tisztviselők függetlenségét elmozdíthatatlanságuknak törvényes megállapítása által lehet biztosítani. Tudjuk külömben, hogy a vármegyei tisztviselők (lényegtelen kivétellel) szintén elmozdíthatatlanok, és tudjuk viszont azt is, hogy a kinevezett közigazgatási tisztviselőket ezen elmozdíthatatlansággal felruházni nem akarják sehol.

Az itt előadottakból következik, hogy a közigazgatás függetlensége is jobban van biztosítva a vármegyei szervezet mai alakjának fenntartása, mint a kinevezési rendszer behozatala mellett.

Világos továbbá, hogy az összes reformeszmék, melyek ezen mozgalom tárgyalása, pertractálása közben felhozattak, (mint pl. a jelölés körüli torzszalkodások enyhítése, a szolgálati pragmatika, a szembélyes felelősség kimondása, a köz-

igazgatási és a rendes kir. bíróságok hatáskörének kibővítése és főleg a decentralisációnak teljesebb keresztülvitele) a választási rendszer fenntartása mellett is behozhatók. Sőt a mennyiben az önkormányzat további decentralisációja tervezetnék, ez lényegbeli eredménnyel csakis a vármegyei választási rendszer fenntartása és főleg az önkormányzat egészséges erejének fejlesztése mellett valósítható meg. Mert micsoda szerepe, micsoda jelentősége lesz annak az önkormányzati testületnek azon hivatásos tisztviselő mellett, kit a kormány nevezett ki, kit a kormány fizet és léptet elő, és kit végre ugyancsak a kormány bármikor elhelyezhet?

Nem világos-e, hogy az önkormányzati testületnek ezen szerepe, mely nélkülözi a hatósági functio minden kriteriumát, puszta formalismussá válik? Tartalom nélküli üres keret lesz, és csak arra alkalmas, hogy a közigazgatást tényleg vivő hivatásos tisztviselőt felelősségének érzésétől felmenti, a mennyiben az ülésben történt elhatározásokért jogilag azon testület lesz felelős, mely a kormány rendelkezése alatt álló tisztviselőtől előkészített javaslatot megszavazta, de a mely testület arra a tisztviselőre hatást nem gyakorolhat.

Már a mai vármegyei önkormányzat is nélkülözi a tényleges erőt és életet, de mi lesz belőle, ha az igazi önkormányzat utolsó reális vonását, saját tisztviselőinek választási jogát is elveszti!

Nem természetes-e, hogy mindenki csak unalmas és tartalom nélküli komédiának fogja érezni és tekinteni a saját szerepét ezen ál-önkormányzaton belől?

Nem fogja-e ezen reform még súlyosbítani a mai helyzet azon visszasságát, hogy a magyar társadalom tunya, kishitű és mindig csak külső segítséget, állami támogatást vár és kér?

És ez lesz a kinevezési rendszer legfontosabb és legszerencsétlenebb hatása.

A társadalmat, mely amúgy is eléggé gyámoltalan és passiv, még inkább megrögzíti ezen állapotában. Pedig a magyar társadalomnak épen ez a passivitása legnagyobb szerencsétlensége a magyar nemzetnek. Minden eszköz, mely

a társadalmat arra képesitené, hogy ezen szomorú helyzetből saját erejével kiemelkedjék, értékes.

Az önkormányzat pedig kiválóan alkalmas erre.

Csakis az önkormányzat tanítja meg a polgárt arra, hogy idejét, fáradságát és ismereteit a köz érdekében önkéntes áldozatkészséggel ingyen feláldozza!

Csakis az önkormányzat lehet az iskolája azon közszellemnek is, melynek felismerése után a társadalom mintegy féltékenyen tartózkodik állami beavatkozás, támogatás és segítségzés kikerésétől!

Az embernek egy nagyon értékes tulajdonságából következik, a mit különben a tapasztalat is bizonyít, hogy minél nehezebb feladat elé állítják, annál jobban igyekszik, annál többet képes elvégezni, és végeredményben annál inkább megacélozódik az ereje.

Minél nagyobb kört bizna az állam az önkormányzati testületekre, annál nagyobb felelősségérzés mellett, annál nagyobb önfeláldozással és annál jobban felelnének meg a reájuk bízott feladatoknak.

A magyar társadalom pedig megtanulna e közben saját erejében bízni és saját lábán járni. Ezen önzetlen és eredményes munka közben pedig remélhető az is, hogy a magyar középosztály,⁶ mely ma még mindig alakuló-félben van, kialakulna és összeforrna.

Levonom már most az előadottakból a következtetést: A tervbe vett reform, mely a vármegye közönségétől elveszi tisztviselőinek választási jogát, az önkormányzat megerősítése helyett azt még jobban gyengíti, egy lépés a rossz irányban, még hozzá a közigazgatásnak sem jóságát, sem függetlenségét fokozni nem képes.

A felhozottak szerint pedig csak az a reform illenék bele a magyar alkotmány fejlődésébe, mely a vármegye közönségének képviselőjét szélesebb alapokra helyezné, mely a «modern» közigazgatású vármegyét megteremtené, belső tartalmát, azaz igazi önkormányzatának tárgyait, szigorúan megszabná, az állam legfőbb irányítását a tényleg lényegesre korlátozná és ez által jó és független közigazgatást hozna létre.

II.

Az eddig mondottakból folyik, hogy a magyar alkotmány történeti fejlődésének és a magyar állam modern mivoltának csakis olyan közigazgatási reform felelne meg, mely a modern önkormányzati vármegye megteremtését, az önkormányzat tartalmának és határainak a megállapítását és a vármegyei önkormányzatnak szélesebb alapokra való fektetését célozná.

Ez utóbbi kíváncsi annyira természetes következménye a választói jog kiterjesztésének, hogy ezt sem indokolni, sem bővebben magyarázni nem kell. Nem is hiszem, hogy e kérdésben lényeges nézeteltérés volna az államosítás barátai és ellenzői között.

Annál több ellentét áll fenn a többi kíváncsi tekintetében, és itt már szükséges a magyarázat és indoklás. Készakarva mondtam, hogy a modern önkormányzati vármegyét meg kell teremtenünk. — Ez még nem áll fenn.

A mai vármegye már nem a régi hatalmas, 48 előtti vármegye többé, de még nem lett az új, a modern közigazgatási vármegyévé.

A mai vármegye már csak az emléke annak, a mi volt és még csak az eszméjét képviseli annak, a mivé át kell alakulnia.

Ennek is el kell következni.

Megcselekedte ezt Anglia is az 1888-ban kelt local government actban, a midőn a régi 52 grófságból alakított 62 közigazgatási grófságot és 69 grófsági joggal felruházott várost.

A régi grófság azért fennmaradt és ma is ugyanolyan, a korona által kinevezett tisztjei vannak, mint 1888 előtt (a Lord Lieutenant, a Sheriff és a békebírák, Justices of the peace). Ma a régi grófság már csak az országgyűlési választások, a militia és a bíróságok területi beosztásának alapja. Csak egypár félig közigazgatási jellegű ügy ellátásával vannak a békebírák még ma is megbízva.

De a helyi közigazgatás egész nagy complexuma, mely

1888-ig ez utóbbiak vállain nyugodott, azóta kizárólag a választott (county council) grófsági közgyűlés és az 1894-iki local government act-tal létesített («District»- és «parish» council) járási és községi közgyűlések hatáskörét teszi.

Ezen általános közigazgatási hatóságok mellett fennmaradt még egy speciális «szegényügyi» hatóság, a board of guardians, mely az 1894. évi törvény óta ugyan szintén választott tagokból áll, de melyre ma is kiterjed ugyanazon szigorú központi ellenőrzés, a mely az 1834 5-ben keresztülvitt nagy reform alkalmával rendszeresített.

E szegényügyi közigazgatás különben már teljesen idejét multá s ki nem elégítő, úgy hogy 1905-ben nagy bizottság küldetett ki, hogy a közigazgatásnak ezen ügykörét tanulmányozza és a modern angol közigazgatásba való szerves beillesztése iránt javaslatot tegyen.

Ilyen volt az átmenet Angliában, mely ország Magyarországon kívül az egyetlen nagy európai állam, melynek történelmi alkotmánya és történelmi multú önkormányzata van.

Visszatérek már most azon tételhez, hogy Magyarországon is meg kell teremteni a modern közigazgatási, de önkormányzati vármegyét.

Szükség van reá a közigazgatás jósága, a közigazgatás függetlensége és végre a társadalom megerősítésének szempontjából.

De közvetlenül magának az államnak a szempontjából is értékes az önkormányzat megerősödése. Tagadhatatlan ugyanis, hogy az állam elsőrendű érdeke az, hogy polgárainak saját állampolgári kötelességeik felől hű és világos fogalmaik legyenek. Tény továbbá az is, hogy könyvekből csak nagyon homályos és elvont fogalmat nyerhetünk ezen kötelességeink lényegéről, míg azokat az életben, a gyakorlatban könnyen és tisztán felismerhetjük.

Az államnak csak az lehet értékes tagja, a ki fel tudja fogni, hogy állampolgári kötelessége miben áll.

Ezt a laikus állampolgárok, a magánemberek sokasága gyakorlati úton úgy ismerheti meg legjobban, ha az állam életében tevékeny részt vesz.

A képviselőválasztásban való részvétel egymagában nem elegendő, mert ez túlságosan általános és közvetett közreműködés.

Ellenben az állam végrehajtóhatalmának gyakorlásában, annak egy önkormányzati testületében való tevékeny közreműködés alaposan megismerteti az állam valódi életének egy részletével. E részletből pedig, miután az a valóságnak egy töredéke, idővel világos és igaz képet nyer mind az állam hivatásának, mind saját állampolgári kötelességeinek a lényegéről.

Mindezen okoknál fogva meg kell teremtenünk mindazon feltételeket, a melyek az életerős önkormányzat kifejlődéséhez szükségesek.

Legelső feltétele az igazi önkormányzatnak az, hogy kiadásait saját maga fedezze, hogy a szükséges anyagi eszközök felett rendelkezзék, a melyek saját fenntartásához s feladatainak teljesítéséhez kellenek.

Szükséges tehát, hogy önálló háztartása, önálló jövedelmi forrásai és rendes költségvetési joga legyen.

A mai vármegye mindezzel nem rendelkezik. Már 30 év óta a vármegye költségvetését a kormány állapítja meg, csak egy része az a belügyi tárcza költségvetésének. A vármegye önkormányzata tehát már ez oknál fogva is csonka, s életerőssé csak úgy tehető, ha bizonyos gazdasági függetlenséget és így szabad mozgást nyer.

Az önkormányzat megerősítésének másik, épen ily fontos feltétele az volna, hogy igazi tartalmat nyerjen. Meg kell állapítanunk az önkormányzat hatáskörét és határait.

A mai vármegye a rábízott sok feladat elintézésében annyira rászokott a kormány járszalagjára, hogy önkormányzatának igazi jelentősége alig van.

A vármegyék közönsége évtizedek óta tapasztalta, hogy a kormány bármely rendelkezését megakaszthatta, megváltoztatta, megsemmisítette.

Természetes tehát, hogy a vármegye közönsége elszakott attól, hogy fontosnak és érdemi intézkedésnek tekintse saját intézkedéseit.

Ez magyarázza azt a tünetet, hogy a vármegyei köz-

gyűlés a tényleges administrationális ügyek iránt oly kevés érdeklődést tanusít. Ez magyarázza meg azt is, hogy csak a személyes és a politikai ügyek kötik le a vármegye közönségének osztatlan érdeklődését.

Véleményem szerint különben a vármegyének most említett politikai hatásköre az 1848 előtti «követküldő» régi vármegye emlékéhez tartozik. Az új «közigazgatási» vármegyének a feladatai között a politikának nem lehet helye.

A közigazgatási reform második lépése az önkormányzat hatáskörének a megállapítása volna.

Ez kétféleképen határozható meg: vagy törvény sorolja fel az önkormányzat egyes feladatait, vagy pedig kimondja a törvény, hogy az önkormányzat hatáskörébe tartoznak mindazon helyi vonatkozású ügyek, melyeknek az igazgatását az állam nem tartotta fenn magának.

Ez utóbbi megállapítás, mely a continentalis európai államokban általános, látszólag mindenesetre tágabb kört biztosít az önkormányzatnak, mint az első módszer, mely Európában csakis Angliában van alkalmazásban.

Viszont kétségtelen, hogy emez jobban meg felel az önkormányzat eszméjének. Az angol módszer mellett a törvényhozás állapítja meg az önkormányzat körébe tartozó közigazgatási feladatokat; hatáskörének minden bővítése vagy apasztása újabb törvényhozási rendelkezést igényel.

Itt tehát az önkormányzati testület viszonya a központi kormányhoz világosan és szabatosan meg van állapítva és nem változik, ha a törvényhozás nem változtatja meg.

Másképen áll a dolog a «continentalis» államokban.

Itt a központi kormánytól függ, hogy akar-e közvetlen igazgatásába vonni bizonyos helyi vonatkozású ügyet, vagy átengedi-e azt az önkormányzatnak.

Liberális, széles látókörű kormány mellett az önkormányzat hatásköre tág (pl. a német államokban); kevésbé felvilágosodott, vagy bizalmatlan kormány mellett ellenben szűk téren fog csak tengődhetni (pl. Franciaországban). Mindkét esetben azonban a felügyeleti és ellenőrzési jog sem oly szigorúan megszabott, sem oly változatlan nem

lehet, mint Angliában, hanem sokkal inkább fog a kormány felfogása és a feladatok szerint változni.

Ez a jelenség mindenesetre kapcsolatban van azzal a ténnyel, hogy a continentalis államok a közigazgatási önkormányzatot, ép úgy mint alkotmányukat, mintegy ajándékképen kapták, a nélkül, hogy multjokban arra előkészültek volna. Világos tehát, hogy az önkormányzat ezen államokban még mindig csak fejlődésben és kialakulásban van.

Nem lesz itt érdektelen reá mutatni az autonomia ezen kialakulására az utolsó harmincz év alatt épen Franciaországban, a legcentralizáltabb államban.

Egy 1884. évi törvény elrendeli, hogy a polgármestert (maire-t) és segédeit (adjoints) az ország összes (36170) községeinek (városainak) választott bizottsága (conseil municipal) választja; kivétel csakis Páris és Lyon. Ugyanezen törvény felemeli a községek (városok) által felsőbb jóváhagyás nélkül behozható pótdók százalékának a kulcsát. Egy 1899-iki törvény elrendeli, hogy a departement bizottsági közgyűlése elnököt és alelnököt választ, (azelőtt a kormány képviselője, a préfet, vagy helyettese elnökölt) és hogy a departement költségvetése nem igényel ministeri jóváhagyást, ha bizonyos feltételeknek megfelel.

Ugyancsak az 1899. évi törvény nagyobb szabadságot ad departementoknak és községeknek (városoknak) a kölcsönfelvételek kérdéseiben.

Egy 1901-iki törvény elrendeli, hogy közintézmények fenntartására szolgáló járulékok megszavazása nem igényel felsőbbfokú jóváhagyást.

Egy 1905-iki törvény elrendeli, hogy községek (városok) a préfet jóváhagyása nélkül elhatározhatják, hogy magánjogi pereket indítanak vagy elfogadnak.

Az 1908-iki törvény végre még jobban függetlenítette a maiereket a kormánytól.

Ha ehhez hozzávesszük, hogy Franciaország mily tökéletes rendszerét teremtette meg a közigazgatási jogtudománynak, hogy hány különféle rendszerét alkotta meg a centralisalt administratiónak és hogy mily nagy behatással volt a mult században a hollandi, belga, spanyol, portugál

és olasz közigazgatás kialakulására, akkor méltán számíthatunk arra, hogy mindezen államok is lépésről-lépésre követni fogják Franciaországot a decentralisatio és az önkormányzat kiépítésének útján.

Magyarországon ellenben az alkotmánynyal párhuzamban kialakult egy valódi önkormányzati szerv: a vármegye.

Ez csak a legutóbbi évtizedek alatt vesztette el lényegét és erejét. Keretei, emlékei és tradíciói még megvannak.

Magyarországon tehát nem szabad a közigazgatás végleges reformját, a «nagy» közigazgatási reformot más céllal és más irányban megkezdeni, mint azzal, hogy a történelmi multú vármegyei önkormányzat felhasználható alapkövein életerős, modern és tisztán közigazgatási önkormányzatot építsünk fel.

Meg kell szabni törvénnyel az önkormányzat hatáskörét és ki kell küszöbölni onnan mindazt, a mi nem közigazgatás.

Tekintettel az egyes országrészek különböző viszonyaira és igényeire, a törvényhozás az általánosan megadott hatáskörön kívül egyes vidékek vármegyéinek speciális hatáskört is adhatna, míg ugyanily okoknál fogva más vidékek vármegyéinek a hatáskörét leszállíthatná.

Az önkormányzat határainak a megállapításánál a következők volnának szem előtt tartandók:

Az állam legfelsőbb felügyeleti és ellenőrzési joga föltétlenül biztosítandó. Kiválóan szükséges ez az állami egység fenntartása szempontjából, a törvények és törvényes rendeletek s az önkormányzati hatáskör megtartásának biztosítása céljából.

Ezen utóbbi célok elérésére legalkalmasabb szerv a független bíróság.

A bírósági hatáskör kibővítése tehát szintén követelménye a reformnak.

Szükséges továbbá, hogy a kormány felügyeleti és irányítási joga kiterjedjen mindazon ügyekre, melyek jelentékeny pénzügyi vonatkozásúak, a melyek a közigazgatás terén elvi jelentőségűek és a melyeknek az egész országban való egyöntetűsége fontos.

Közpénzekkel üzött visszaélések, súlyos szabálytalanságok és pazarlások eseteiben a közönség joggal és méltán várja a kormányban a védelmezőt, az irányítót és igazságos döntő bírót.

A kormány ezen szerepe fontos és hasznos is.

De ha a kormány ezeken és általában a kormányzaton túlmenve, a helyi közigazgatás részleteivel is foglalkozik, akkor ezzel nemcsak meddő és fölösleges munkát vállal, hanem azonkívül ezt csak igazi hivatásának a rovására és kormányzati feladatainak elhanyagolásával végezheti, az önkormányzat szabadságát s az önkormányzathoz szükséges közszellemet pedig előbb-utóbb megsemmisíti.

Pedig Magyarország történelmi alkotmánya, modern állami mivolta és főleg társadalmának sivár állapota egyaránt parancsolják az önkormányzat fenntartását és kiépítését.

BR. MÁRIÁSSY TIBOR.

VÉRTESI ARNOLD.

(1836—1911.)

Több mint ötven évvel ezelőtt, 1856-ban, egy fiatal ember kopogtatott be a *Hölgyfutár* szerkesztőségébe és Vadnay Károlyt kereste. Vadnay gyakorlott szemével rögtön fölismerte benne a kezdő író, a ki első kísérleteit hozza bírálatra, s bizalmatlanul mérte végig az ifjút. Nem mindennapi jelenség volt. Karcsú, elegans alakjára a legújabb párizsi divat szerint aranygombos kék frakk feszült, szépen ívelt szemöldöke alól idegesen tekintett reá egy mélytüzű szempár; gonddal fésült hullámos haja, tömött, ápolt bajsza, finom metszésű szája inkább előkelő világfira, mint íróra vallottak. Átvette kezéből a nagy csomag kéziratot s jóindulattal, de nem sok reménnyel kezdett a tiszta, szabályos írással másolt novellák olvasásához. Már az első lapok után a fölfedezők elragadtatásával állapította meg, hogy váratlan kincsre talált. Mohón olvasott tovább s nem tette le kezéből a kéziratot, míg az első novella végére nem ért. Ez az ifjú igazi novellista-tehetség — fordult a mellette ülő Beöthy Lászlóhoz — érdekesen, fordulatosan ír s olyan könnyedséggel, mintha évtizedes gyakorlat állana mögötte. Romantikus novellájában igazi elbeszélő hang csendül meg, s értékes írói adományok nyilvánulnak. A novella, mely Vadnay lelkesedését ennyire föltüzelt, a *A mór király* volt, s szerzője Vértesi Arnold.

A *mór királyt*, mely a *Hölgyfutárban* megjelenve, ismertté tette Vértesi nevét, követte a regények és elbeszélések beláthatatlan sora, egy emberöltő alatt körülbelül ezer. Ez a nagyarányú költői munkásság megnyitotta 1886-ban Vértesi előtt a legtekintélyesebb szépirodalmi testületnek, a Kisfaludy-Társaságnak, kapuját, s most egy negyedszázadja,

ugyanezen a helyen, a melyről az ő elbeszéléseinek méltatása hangzik, Vértesi Arnold ült, hogy egy elbeszéléssel elfoglalja becsülettel megszolgált székét. Munkakedvét nem csökkentették a reásúlyosodó évek, s ha a tréfás Beöthy Lászlónak a czingár Vértesiről mondott jóslatát: «ebből sem lesz Mathuzsálem», valóra váltották is a moirák, az élet fonálát mégsem fonták számára fukar kézzel. Tisztes, az átlagos emberit messze meghaladó életkorban, hetvenötödik évének utolsó napjaiban halt meg. Árván maradt örökébe a Kisfaludy-Társaság bizalma engem emelt. Bele kell nyugodnunk a természet rendjébe, hogy a munkában kidőlt öregek helyét fiatalok foglalják el. Mégis, mikor a Kisfaludy-Társaságnak ezt a kitüntető választását hálás szívvel megköszönöm, elfog az aggodalom, a kétség, meg tudok-e felelni a belém vetett bizalomnak. A Kisfaludy-Társaság a szépírók egyesülete, a magyar Académie française, s a tudomány egyszerű munkása, ha a hivatottak nagy jóindulata a stylus mesterei közé engedi, érzi, hogy erejét meghaladó föladatok hárulnak rá. Munkakedv, szorgalom, lelkiismeretesség a tudomány terén már önmagukban is biztosítékai némi sikernek; de a mit a Kisfaludy-Társaság tagjaitól követel, ahhoz érzék és hivatottság is kell, ez pedig független az ember akarától.

* * *

A Kisfaludy-Társaság szabályai értelmében Vértesi Arnold emlékezetének megörökítésével kell széket foglalnom, meg kell rajzolnom szellemi arczképét. A régi Athén görögjei, a világhistória legfinomabb műízlésű népe, elhunyt nagyjainak testi képét is megőrizte, szoborban vagy hermában a legnagyobbakét, stelen a kisebbekét. Ez utóbbiak, minden idők legbájosabb síremlékei, nem emlékeztetnek a halálra, a gyászra, mint a mi temetőink kiáltó díszai, hanem az elhunytat egy kedves jelenet keretében, mindennapi foglalkozásának egy jellemző pillanatában mutatják be. Ha Vértesi a saroni öbölben s nem a Duna partján elterülő metropolisznak regényírója lett volna, a szobrász rhapsodosnak ábrázolta volna, elmerengő szemmel, a mint minden-

ről megfeledezve mesét mond a népnek, vagy könyvei között, tollal kezében örökitette volna meg, utálva ezzel munkásságának legjellemzőbb vonásaira, az elbeszélő készségre s a vele járó csodálatos termékenységre. Valóban a magyar közönség Vértessit mint a legtermékenyebb, a mesélésre mindig kész novellistát ismerte, s első pillanatra csakugyan e két vonás adja meg az ő írói jellemének színét, ezek látszanak elkülöníteni őt a XIX. század többi elbeszélőjétől, ezeknek köszöni elsősorban azt a népszerűséget, mely a múlt század 70-es évei óta osztályrésze lett.

Vértessi a legtermékenyebb novellistánk; novelláinak száma meghaladja az ezret, regényeié és nagyobb elbeszéléseié a félszázatot. Ez az egyszerű megállapítás önmagában nem mond sokat; hogy jellemző voltát meglássuk, rá kell mutatnunk okaira. Része van benne kétségkívül, hogy Vértessi, mint a gazdag munkásságú regényírók, Scott és Dickens, Balzac és Zola, Jósika és Jókai, könnyen dolgozott — néha könnyebben is, mint kellett volna, kissé már fölületesen — de e gazdagság forrásai mélyebbről buzognak: Vértessi szívvel-lélekkel írónak érezte magát, az írást élete hivatásának. Körülményei időnként rákényszerítették, hogy idejének, erejének javát más úton gyümölcsöztesse s ujságírással, szerkesztéssel, nyomdaigazgatással keresse kenyerét. Engedett a szükségnek, vállalt föladatának azzal a komoly köteleességérzettel és ízléssel felelt meg, mely őt mindenha jellemezte, de a munkát robotnak érezte. Kifáradva a napi hajszában, a költészethez fordult üdülésért s a csendes éj késő óráit használta föl, hogy visszapótolja a szépirodalomnak, a mit a nappal tőle elrabolt. A ki ilyen áldozatok árán is hű marad a költészethez, az keresse meg bár vele a mindennapi kenyeret, nem szükségből, hanem hivatottságból ír, annak a munka nem eszköz, hanem cél.

Ez a nagy termékenység volt egyik oka Vértessi népszerűségének is. Nem ok nélkül hangoztatta Scott, s a mint újabban kiderítették, az ő nyomán Jósika, hogy a regényíróknak, ha meg akarja tartani népszerűségét, állandóan, gyorsan és sokat kell dolgoznia. Az elmélet nem igazolja ezt az okoskodást s inkább fordított, mint egyenes arányt

állapít meg a munkásság terjedelme és értéke között, de a gyakorlat valóban mellette szól. Az olvasó közönség pszichológiája sok tekintetben megegyezik a vásárló közönségével: mindegyik szereti a nagy választékot s örül, ha kedvelt szállítója nevét sokfelé olvassa. Vértesire nem lehetett panasza: jóformán minden ujságban találkozott nevével.

De szerette a magyar közönség Vértesit azért is, mert föltalálta elbeszéléseiben azt az adományt, melyet mindég legtöbbször becsült: az elbeszélő készséget, a Goethétől megénekelt *Lust zum Fabuliren*t. Ez Vértesinek másik jellemző vonása, hozzátartozik lelkének alapszövedékéhez. Pályája nagy kilengéseket mutat, fejlődésének különböző korszakaiban eltérő, sőt ellentétes költői irányok szolgálatában áll, de mégis van valami, a mi egymástól elváló, sőt egymással homlokegyenest ellenkező elbeszéléseit is szoros egységbe kapcsolja: az a törekvés, hogy minden művében elsősorban az elbeszéléssel akar hatni. Vértesi alapján véve pályája végéig megmaradt mesemondónak; nála is, mint Jókainál, a mesélés a fő, az a legnagyobb gondja, hogy a mesével az olvasó képzeletét foglalkoztassa, érzésvilágát megindítsa. A mult kalandos eseményei, melyeket romantikus novelláiban bemutat, a problémák, melyeket lélektani regényeiben megold, az apró történetek, melyekkel a magyar udvarházak életét jellemzi, valójukban csak az érdekkeltés eszközei s nem önmagukért vannak.

Ez a törekvés még stylusára is rányomta bélyegét. Stylusa, sőt előadása a tipikus elbeszélő próza, mely sok tekintetben közös a népmese előadó módjával, noha attól Vértesi ép oly távol áll, mint általában újabb elbeszélőink. Könnyen, közvetetlenül, világosan, szabatosan fejezi ki gondolatait, s regényei, elbeszélései szépprózánk legsímább, leggördülékenyebb termékei közé tartoznak, de stylusa nem elég egyéni, mert hiányzik belőle a szín, a változatosság. Mindent megértet, a mit mondani akar, de nem akar mást elmondani, mint a mi megtörtént. Egy-egy kesernyés megjegyzéssel, sarkastikus mosolylyal időnként, nagy ritkán, bevilágít a maga lelkébe, de rendszerint elrejtí egyéniségét, hogy hőseit juttassa szóhoz. Bár az életet nem az objectiv

megfigyelő szemével tekintette, hanem egy határozott, szélsőséges világfölfogásból, philosophiáját csak az események beállításában juttatta érvényre s nem az előadásban. Kép, hasonlat ritkán kerül tollára, mintha csak tudatosan kerülne a stylus ékességeit. Jobb stilsztáink között nem ismerek egyet sem, a ki lemondva az elegantiáról, ennyire szabatos és kifejező prózát írt volna.

Érdekes, hogy még a természet változatos képei sem indítják meg képzeletét. Annyira siet elbeszélni, hogy meséinek helyszínét vagy csak megnevezi, vagy ha a cselekvény megértése megkívánja, egy-két szóval jellemzi. Elbeszéléseinek nagy részét egy képzeleti városka, Vámos, vidékére localisálja. Ez a mezőváros s a körülötte lévő falvak, udvarházak azonban előttünk pusztá nevek maradnak, nemcsak tájképi részleteket nem kapunk róluk, de még a leghalványabb vonásokkal sem segít, hogy phantasiánkban szemünk elé állítsuk szemléletes képüket. Csak akkor tesz kivételt, ha külföldön játszatja meséjét. Föltűnő, hogy Vértesi, a ki egész lelkével annyira hozzátapadt a magyar földhöz, mikor képzeletével Itáliában bolyong, nála szokatlan lelkesedéssel pihen meg a természet jelenségein. Azok a rövid, művészi képek, melyekben olaszországi benyomásait örökítette meg, legszebb sorai közé tartoznak. Az olasz tavak bűbajos szépségének tulajdonítsuk ezt az ígézetet, vagy annak a pszichológiai törvénynek, hogy a mindennapi szemlélet eltompítja az érzéket, míg a szokatlan és újszerű fölkelti és élesíti?

Ily módon rajzolódik ki Vértesi képe a fölszines vizsgálódás alapján. Könnyedén, közvetetlenül, nagy kedvvel mesélgető írónak látjuk, a ki épen e lelki adományai miatt s mivel élete hosszúra nyúlt, sokat dolgozott, minden magyar novellista között a legtöbb elbeszélést írta. A kép nem hazug, de nagyon általános, nagyon szintelen. Ha közelebb lépünk a költő alkotásaihoz s elmerülünk tanulmányozásukba, sok jellemző színt gyűjthetünk össze, kiegészíthetjük, kimélyíthetjük a képet, határozottá, jellemzővé, egyénivé tehetjük. Vizsgáljuk az író munkáját, kutassuk, hogy lelkének milyen működésével alkotta meg elbeszéléseit.

Epikusnál, a ki nem a maga lelki világának hullám-

zását foglalja költői alakba, hanem a rajta kívül lévő valóságot, a legfontosabb kérdések, honnan meríti művei anyagát, hogyan ábrázolja hőseit s milyen szemmel tekinti az életet, melyet bemutat. Kisértsük meg, Vértesit illetőleg, feleletet adni egyenkint e három kérdésre.

* * *

Egy Fortunatus nevű ifjút, a mint egy XV. századi német népkönyvben olvassuk, a szerencse istenasszonya jó kedvében oly erszénnyel ajándékozott meg, melyből sohasem fogy ki az arany, akárhányszor merit is belőle. Ilyen értékes ajándékra a regényírónak nem kevésbé van szüksége, mint a Cyprus szigetén született szerencsefinak. Két kincs között válogathat a szerencse, ha elbeszélőt akar discsőséghez juttatni: megajándékozhatja gazdag képzelettel vagy éles megfigyelő tehetséggel. Mind a kettő egyformán forrása lehet nagy sikereknek. Az élesszemű megfigyelő előtt a tárgyak beláthatatlan tömege tűnik föl, hiszen a szemünk előtt lepörgő élet eseményei gyorsabban és változatosabban rendeződnek képekké, mint a caleidoscop színes üvegcsillámai, egymást üzik-váltják tarka sorozatban. Csak meg kell állítani egy pillanatra a soha meg nem pihenő körforgást s Goethe utasítása szerint bátran bele lehet markolni tárgyért az élet teljébe. S a másik forrás, a költői phantasia, még gazdagabban buzog. A képzelet birodalma végtelen, mint a csillagos ég, s az emberi szellem határtalanul csaponghat benne.

Mivel volt megáldva Vértesi, phantasiával vagy megfigyelő tehetséggel? A köztudat ezt a két lelki működést szereti ellentétbe állítani, mintha egyik a másikat kirekesztené, s olyan színben tünteti fel őket, mintha a phantasia egyedül a romantikus költőknek, a megfigyelés meg a realistáknak volna eszköze. Mind az elméleti meggondolás, mind a műalkotások vizsgálata arról győz meg, hogy az ellentétek ilyen kiélezése téves. A képzelet és megfigyelés nem ellentétes, hanem egymást kiegészítő lelki functiók, s a romanticismus meg a realismus között megvan ugyan az az eltérés, hogy az előbbi inkább a képzeletből, az utóbbi

inkább megfigyelésből merít — de egyik sem veti meg a másik irány kedvelt anyagát. Dumas père meg a romantikusok is gyakran fordulnak az élet képeihez színért, jellemző vonásokért, s még a realismus szélsőségeinek apostolai, egy Zola sem tud lemondani a képzelet munkájáról, a legnagyobbak pedig — hogy a magunk epikusai körében keressünk példát, Arany, Kemény — művészi harmoniába olvasztják össze képzeletük játszi alkotásait a megfigyelésszerzete benyomásokkal. Vértesi alkotásaiban is megtaláljuk mind a két elemet, de fejlődése különböző mozzanataiban más-más vegyületben.

Tehetségének kibontakozása homályba van burkolva, csak annyit tudunk, hogy az írói gyakorlatot korán szerezte meg. Kilencz éves korában már versel: Garayt utánozva, retorikus balladákat ír, majd a drámával is megpróbálkozik s Jósika meg Jókai példájára, a beszélyírással. A mikor föltűnik az irodalomban, már kész, kiforrott író, fiatalsága ellenére határozott egyéniség. Ez a Vértesi, a milyennek őt első gyűjteményéből, a *Történeti beszélyekből* (1859) megismerjük, erősen romantikus, Jókai tanítványa. Nem a mindennapi értelemben. A lelkében élő romantikus szellem, az ifjúságnak értékes tulajdona, megihletve Jókai bűvös phantasiájától, mestere alkotó módját követte. A történelemhez fordult, vonzotta őt az idő és tér távola, az a mystikus varázs, melyet a messzeség elönt a tárgyakon, a bizonytalan körvonalak, melyek épen a tárgy és viszonyok ismeretlensége miatt szabad röptöt engednek a szellemnek. Képzelete a multba kalandoz, a középkorba s rendszerint túl a haza határain, főként Spanyolországba, erre a napfénytől csillogó félszigetre, hol ragyogóbb a fény és mélyebb az árnyék, forróbb a vér és hevesebbek az emberek, hol egy dicső világ omlik össze, a lovagi erényekben gazdag mórok birodalma. A történet és monda szürke fonalára fölfűzi képzeletének keleti ragyogású gyöngyeit, ép úgy, mint Jókai, a kinek meséit azonban sem színpompában, sem merészségben nem érik el az övéi, s e gyöngyökkel, ugyancsak Jókai példájára, szintén csak gyönyörködtetni akar. A fő a mese, az érdekes, sőt érdekesítő történet.

Ennek a céljának szolgálatába állit mindent. Ad lelki rajzot, de nem azért, hogy hősei tetteit megértesse, hanem hogy vele az érdekkeltést fokozza; ad korrajzot, de ebben is nem hűségre, hanem hatásosságra törekszik.

Ez a stadium Vértesi fejlődésének első phasisa, mikor történeti eseményeket kelt új életre a phantasia varázsvesszejével. Nem tartott sokáig. Időnként ugyan később is visszaröppent képzelete a multba, s a romantikával sem szakított végleg, de a mi az első elbeszéléseinek megadta a sajátos jelleget, a mult romantikus megvilágítása, ez a tipikus Jókai-örökség, csakhamar veszendőbe ment, s már a 60-as évek végén egy új Vértesi áll előttünk, a réginek teljes ellentéte, a realista Vértesi, a milyennek őt élete végéig ismertük. Nem a feledésbe merült korokhoz fordul tárgyért, hanem a forrongó jelenhez; nem a rejtelmes észak vagy mesés dél csodálatos mondái vonzzák, hanem az a mindennapi élet, melyet hazájában maga körül lát; nem phantasiáját hozza működésbe, hanem megfigyelő tehetségét. Honnan e változás, miért cserélte el, mint egykor Giovanni Bernardone, a későbbi Assisi Szt. Ferencz, a pompás köntöst a szürke daróczezal?

Ennek a csodálatos változásnak magyarázatát a külföldi viszonyok szolgáltatják. Az a hatalmas irodalmi áramlat, a mely a fiatal Vértesit, Jókai közvetítésével, magával ragadta, ekkor már szülőhazájában, Franciaországban, elvesztette hitelét. Victor Hugo és Dumas romanticismusa az epigonok kezében teljesen elfajult, tobzódott a túlzásban és szertelenségben, megtagadva a jelszót, melylyel egykor diadalmas hadjáratot viselt a hazug és élettelen classicismus ellen. Az igazságnak és élethűségnek cserben hagyott zászlaját most új irodalmi irány emelte magasra, a realizmus, s mint azelőtt a classicismust a romanticismus, ekkor a romanticismust a francia, angol, orosz realizmus ledöntötte uralkodó trónjáról. Egymás után indulnak diadalútjukra Stendhal, Balzac, Flaubert és Zola, Dickens és Thackeray, Gogoly, Turgenyef, Dosztojevszkij és Tolsztoj, s tudatosan vagy öntudatlanul a hatásuk alá került Vértesi is.

Már második kötete, az 1868-ban megjelent *Tíz be-*

szély, az új úton mutatja. Még bizonytalanul halad, mint a kinek szeme káprázik az előbbi fénytől, még látszanak a szálak, melyek őt a romanticismushoz fűzték, de már tudatosan keresi az élet szintelen felét, a köznapi történeteket, melyekben csak a realista szeme látja meg az érdekes, jellemző mozzanatokot. Majd mind tudatosabban tör kitűzött célja, az őt környező magyar világ festése felé, s már első regényei, az 1877-ben írt *Eltévesztett utak*, a következő évekből *A nyomorúság iskolája*, meg a *Fényes házasság* a realismusnak ép oly igazi termékei, mint a romanticismusnak a *Történeti beszélyek*.

Melyik volt az igazi Vértesi, a romantikus vagy a realista? Ha paradoxonnal akarnék megfelelni, azt mondanám: egyik sem és mind a kettő. Vértesi nem volt pártember s nem hajszolta a jelszavakat. A költészet az ő szemében nem eszköz volt, hanem cél, elbeszéléseivel nem valamely irány szolgálatába kívánt szegődni, hanem az olvasó lelki világát akarta megindítani. Nem törődött azzal, milyen lelki munka eredménye az, a mit elbeszélés alakjában az olvasó elé visz, képzeletének vagy benyomásokat gyűjtő érzékszerveinek van-e nagyobb része benne, csak olyan legyen, hogy megragadja a figyelmet. Eljárása önismeretét dicséri. A gazdag képzeletű Dumas père, vagy a mi Jókaink rábízhatta magát egészen szárnyaló phantasiájára; Thackeray az emberi lélek mélységeinek csodálatos ismeretével ragaszkodhatott a valósághoz: Vértesi a maga szerényebb tehetségével rá volt utalva mind képzeletének, mind megfigyelésének értékesítésére, mert önmagában egyik sem volt elég intenzív.

Mimódon értékesítette Vértesi, írói tehetsége kialakulása után, tehát közelítő pontossággal a 70-es évek óta, e kétféle elemet? Egészen röviden, egy mondatral úgy felelhetnénk a kérdésre, hogy Vértesi regényeinek, novelláinak cselekvényét mindig maga költötte, a képzeletéből merítette s ezt az elgondolt, phantasiájában született mesét beállította az élet való viszonyai közé. Az a lelki folyamat, melynek eredményeként elbeszélései kialakultak, következőképen folyhatott le. Kieszelt valamilyen problémát, vagy

fölvett valamilyen általánosan elterjedt, az emberi lélekben gyökerező szokást, eljárást, gyengeséget, s illusztrálásul phantáziájával költött hozzájuk egy-egy történetet. Az így elgondolt mesevázlatot a milieu hű rajzával a valóság színébe öltöztette s az életből vett fordulatokkal mozgalmassá tette.

Idézzünk egypár példát. Kedvelt problémái: mit csináljon az a férfi, a kit sorsa két leány szerelme közé állít, vagy milyen következményei vannak az alaptalan féltékenységnek; gyakori motivumai: a szülői erőszakosság, melylyel leányukat, önzésből vagy vak szeretetből, gazdag kéréjükhöz erőltetik, továbbá a nagyralátás, a Szigligetitől is kiaknázott *Fenn az ernyő, nincsen kas*, melyet Vértesi mindig egész tragédiává fejleszt. Az előbbieknél is sűrűbben kiaknázott motivum, sok elbeszélésének magja, a szerelmi csalódás okozta lelki izgalom. Szenvedő hőse rendszerint a nő, egy fiatal leány. Csalódik kedvesében vagy a sors megfosztja tőle és bánatában vagy öngyilkossá lesz, vagy meghül és sorvasztó kórnak, többnyire typhusnak esik áldozatul.

Mind ennél jobban izgatta képzeletét s első novellái óta utolsó regényéig állandóan foglalkoztatta: a mésalliance, az össze nem illő feleket egymáshoz fűző házasság problémája. Szinte beláthatatlan számú és fajú változatban hozta színre ezt az örök emberi kérdést, soha ki nem fáradt különös, újszerű módok és lehetőségek kitalálásában. A házasságkötést, mint a szigorú erkölcsi alapon álló emberek általán, az emberi élet legkomolyabb, legszentebb cselekvényének tartotta, melytől mind az egyes ember boldogsága, mind az emberiség jövője függ. Pessimismusában úgy látta, hogy az emberek nagy része nem követi Schiller tanácsát, s a házasságkötés előtt elmarad annak vizsgálata «ob sich das Herz zum Herzen findet». Innen a sok meggondolatlan, szerencsétlen házasság, hol a felek külső indítékoktól vagy zaklató vérüktől vezettetik magukat. Szellemi és erkölcsi harmonia nélkül nincs boldogság! Ez a harmonia hiányzik elbeszélései hőseinek lelkéből. Az egyik párt vagyoni viszonyai választják el: a férfi szegény, a leány gazdag, vagy fordítva; a másiknál még élesebb az ellen-

tét: a leány vagyona csak arra való, hogy a tönkrejutott férfi elkerülje a becstelenséget. A harmadiknál a rangkülönbség lesz bukásuk oka: a grófnő és káplán, a gróf és gouvernante nem illenek össze. A negyedik és ötödik pár azért lesz szerencsétlenné, mert az életkoruk eltérő: az asszony elárvult özvegy, a férj gyermekifjú, vagy ellenkezőleg egy elemedett férfi vesz nőül egy fiatal leánykát. A többinél erkölcsi tekintetek emelnek választó falat, p. o. a leány eltagadja multját s úgy lép oltár elé; mikor a férj megtudja a valót, már késő, életük meg van mérgezve. A hány mésalliance, annyi tragédia s annál lesújtóbb, mert rendszerint szerepel egy harmadik személy, az egyik házassfélnek mellőzött kedvese, a kit anyagi előnyökért elhagyott, noha az lett volna hozzáillő párja.

E motivumok és tárgyak nagy része még a novella-irodalomban sem új, de ez egészen természetes. Bármilyen gazdag és változatos az emberi phantasia, a legkülönbözőbb történeteket egypár alaperzelemből, egypár tipikus helyzetből szövi össze. Bölcs Salamon mondása, nincs semmi új a nap alatt, sehol sem igazabb, mint épen a költői tárgyak terén. Szinte *aestheticai* közhely is, hogy az eseményes költészet alkotásainál nem mindig a tárgy, hanem sokszor a beállítás újszerűségétől függ az eredetiség. Ez igazolódik Vértesi költészetében is. Ő kétségkívül eredeti író, noha meséiben nincs sok új, meglepő; de eredeti, mert a cselekvény a maga képzeletének termése s nem idegen forrásból fakad. Történeti novelláiban felhasználta a historiai és mondai anyagot — egyik legérdekesebb kölcsönzése p. o. a híres Elfrida-monda földolgozása (*A szép asszony*) — de modern elbeszéléseiben még azoktól az íróktól sem merit anyagot, a kiktől a regényírás technikáját tanulta s a kiknek fölfogását követte. Phantasiája nem szegény ugyan, hogy is lehetne az, mikor egy kis könyvtárt írt össze, de nem ebben van ereje. Gazdagságát bizonyos korlátozottság és egyoldalúság ellensúlyozza.

Phantasiájában nem volt semmi különös, semmi szeretlen. A szokatlan, keresett tárgyakat, kiélezett helyzeteket tudatosan kerülte, mert érezte, hogy hiányzik hozzájuk az

ereje. A borzasztó, a rémes, a kísérteties, az idegrázó — a romantikus írók kedvelt motivumai — egy-két példát nem számítva, szinte teljesen hiányzik költészetéből, vissza-riadt tőlük a lelke, mely idegenkedett a szélsőségektől. Nem volt érzéke a mysticismus iránt sem, s noha nem vallotta Calvin hitét, az ő józan, nyugodt esze ép úgy visszautasította a rajongás, exaltatio szülte meséket és mindazt, a mi természetfölötti, mint a genfi hitjavító magyar követői. A *hamvas cicca* című elbeszélésén kívül alig tudnék példát, hogy mystikus tárggyal próbálkozik meg.

Ugyancsak képzelete sajátos természetéből következik, hogy bonyodalmasabb cselekvényt, sok ágból fordulatosan szőtt mesét, a hol minden mozzanattól újabb mozzanatok fejlenek és alakulnak egy gazdagon szétágazó s mégis egységes történetté, nem tudott költeni. Nagyobb szabású regényt ritkán is adott, s legtöbb regénye inkább csak kiszélesedő elbeszélés. E helyett azonban bámulatosan gazdag a leleménye ismert helyzetek és motivumok újszerű beállításában, sőt újak kieszélésében. Ez az ő ereje, ebben nyilvánul leghatásosabban phantasiája, s ez magyarázza viszont, hogy ő elsősorban novellairó, olyan értelemben, mint Mikszáth, a kinek művészete szintén a rövidebb elbeszélésben tetőződik. Képzelete kimeríthetetlen bányája vagy soha meg nem pihenő kohója a változatos novellatárgyaknak. Ócska, unalomig ismételt motivumokat tud sajátosruvára, egyénivé varázsolni s teljesen azonos helyzeteket eltérő színben bemutatni. Regényeinek több mint a fele az ő kedvelt problémáját tárgyalja, a mésalliancenak legtipikusabb esetét, mikor a szegény ifjú cserben hagyja szerelmesét, hogy egy gazdag nő oldalán elkerülje az élet küzdelmeit: mégsem válnak történeteik egyhangúakká, mindegyik más-más characterű.

Annál föltűnőbb ez, mert elbeszéléseinek milieuje a hétköznapi, megszokott élet. Tudatosan megmaradt tárgyival abban a környezetben, melyet ismert, a melyben maga is élt. Legtöbb novellájának és regényének cselekvénye a középosztály emberei, viszonyai között pereg le; a szegény nép s a parasztság körébe, melyet kevésbé ismert, s a fő-

úri világba, mely idegen volt előtte, csak ritkán kalandozik el. Pedig hogy a magyar paraszt psychéje és életmódja fölkelte érdeklődését, azt mutatja egypár paraszt-novellája, főképen *A kecskesvölgyi malom*, a melynek meséje nem kelt különös érdeket, de a milieu rajza s a paraszt-típusok egyik legsikerültebb elbeszélésévé avatják.

Ilymódon elbeszéléseinek világa a mi életünk, az olvasók zömétől jól ismert környezet. Ennek rajzát adja, de nem a németalföldi festők módjára, aprólékosan kidolgozva külső vonásait, hanem inkább azokat a viszonyokat, azokat az összeütközéseket, azokat a küzdelmeket festve, melyekből épen a mindennapi élet szövődik. Elbeszéléseinek fordulatai mind az élet megfigyeléseinek eredményei, s ezért sorozza őt a köztudat realistáink közé. Valóban, ha egyegy fordulatossabb regénye kívül esik is a valószínűség területén, azok a részletek, a melyekből összetevődik, az élet színét viselik magukon.

Magának e realismusnak Vértesi fejlődésében két phasist különböztethetjük meg. Nem válnak el mereven s nem is váltják föl egymást, de az egyik pályájának első felére, a másik, noha gyökerei messzebbre visszanyúlnak, a 90-es évek Vértesi-jére jellemző. Az őt környező valóságból ugyanis, a melynek képeit papírra vetette, eleinte inkább az egyes ember sorsa érdekelte s azé a kis köré, a családé, a melyben az egyes él, később inkább maga az élet, a társaság és társadalom, a mely az embereket magába foglalja. Régebben az egyes ember lelki küzdelmei vonzották, az a sok gond, baj, szenvedés, mely a család keretében az egyesre leselkedik, az emberi szív meg nem valósuló reményei, fájdalmas csalódásai, az a rombolás, melyet a szertelen ambitio, könnyelmű lehaság, lelketlen erőszak egy-egy család körében előidéz.

Különösen a kis ember sorsa foglalkoztatta, az a szegénység, mely főképen a hivatalnok-világ körében otthonos. Van e tekintetben némi kapcsolata Csikyvel. Míg azonban realista drámáirónk elsősorban a tisztviselő-osztály anyagi nyomorúságát rajzolta, az épen Csiky révén szálló igévé lett «cifra nyomorúságot», Vértesi inkább ennek erkölcsi

következményeit, a hivatalnok-életnek szegénységéből következő szellemi elaljasulását s a szolgálalkúséget, a jogosulatlan, kiméletlen törtetést, az önző számítást, a lelki sivárságot, a kicsinyes intricákat mutatja be. Ezek a képek, bár egyoldalúak és túlzók, ma már szinte korrajzi jelentőségűek, a 70-es, 80-as évek középosztályának életét festik, minden torzításuk ellenére is erős realismussal. Jellemző, hogy e novelláiban leggyakoribb motívum a váltó — sőt előfordul a megokolásában Ibsen *Norájára* emlékeztető hamis váltó is — valamint az a pusztítás, a mit ez a veszedelmes eszköz a múlt század második felének magyar társadalmában okozott. A másik pusztító eszközt, a kártyát, feltűnő ritkán szerepelteti.

Ez az érzéke a kis ember vívódásai iránt később sem gyöngült, de mind nagyobb mértékben csatlakozott hozzá a másik: érdeklődése a társadalmi élet sajátos vonásai iránt. Figyelme ráirányul mind a nagyváros, mind a vidék életére, de nagyobb kedvvel keresi föl az utóbbit. A főváros világából a 67 után megalakuló hivatalnok-világon kívül jóformán csak a politikai meg a közgazdasági élet hullámai és a törvényszéki tárgyalások érdeklik, innen van egyfelől az, hogy regényei nagy részének politikai a színezete, majd mindegyikben szerepel képviselőválasztás s többször a 80-as évek nagy közgazdasági föllendülésének szemmel látható jelentkezése, a bankalapítás; másfelől, hogy novellái között olyan sok a bűnügyi novella. Ezt a sajátos műfajt, melyet egyik legkorábbi novelláirónk, Kölcsey, vezetett be irodalmunkba, Vértesi szinte fölvirágoztatja s egészen Kölcsey szellemében. E novelláinak rendes technikája az, hogy előre bocsátja a rejtélyes esetet s a szálakat visszajáról bonyolítja lefelé, a mi ha ügyesen történik, hatalmasan fokozza az érdeklődést.

Majd mind gyakrabban keresi föl a kisvárost s a vidéket. A *Csiricsári Bertalan* című regényében (1887.) még egyensúlyban tartja egymást a két törekvés. Ez a nagyszabású regény, Vértesinek legnagyobb ambícióval megalkotott műve, egy politikai törtető tüneményes pályafutását nyújtja s szintén korképi jelentőségű: a hős sorsa,

mondhatni, tipikus, a 70-es, 80-as évek nagy politikai carrièrejeinek egyik példája. A regény, mely tele van a kisváros életének legtipikusabb, azóta számtalanszor fölhasznált motivumaival, mind a cselekvény egypár mozzanatában, mind a helyzetek rajzában Herczeg Ferencz *Fehér Péterjének* kengyelfutója.

Az egy évtizeddel később írt regénye, *Az ugaroskarádi közbirtokosság*, a mint a czíme is útal rá, már a másik véglet képviselője, s mind ez a regény, mind ebben az időben keletkezett novellái nem annyira a fővárosi ember sorsát festik, mint inkább a vidékiét, a magyar középnemesség életét. Megszámlálhatatlan változatban hozza elénk, minden vonatkozásában bemutatja s a jellemző vonások csodálatos gazdagságával teszi szemléletessé a kisváros és a falu világát, meg az embereket, kik benne élnek. Egyik-másik novellája, sőt még regénye is (*Fürdőn*) nem is egyéb, mint szélesen kivitt társadalmi rajz. A mese egészen jelentéktelenné válik, hogy minden erejét a milieu s az élet rajzára fordíthassa.

Rajzainak rendes tárgya a közelmúlt, pontosabban szólva, az író idejébe helyezkedve, nemzetünk életének az a szakasza, mely a multból átvezet a jelenbe, az a társadalmi állapot, mely az alkotmányos æra első éveiben élte végnapjait. Valamint Jókai az 1848-ban sirjába szálló táblabíró-világot örököltte meg, úgy fest Vértesi, de természetesen kisebb művészettel, a 67 utáni Magyarországról képet. Lelkét megkapta az a csöndes, lassú társadalmi forradalom, mely a nemzet uralkodó osztályát — a mint a mult század végén nevezték: a gentryt — a hatalomról letaszította, s ennek a nagymultú, jobb sorsra érdemes osztálynak elszegényedését, pusztulását, züllesztését, «a fennhéjázás és úrhatnamság» szomorú következményeit rajzolgatta. Mint Berzsenyi a magyarok romlásába, ő is belenyugodott a gentry kikerülhetetlen végzetébe, de az elbeszélés objectív, hideg hangjából nála is kiérzett a szeretet, melylyel iránta viseltetett s a fájdalom, melylyel ezt az átalakulást, lezüllesztést kísérte.

E ponton tűnik szemünkbe Vértesinek egy nagy, talán legnagyobb írói érdeme. Vértesi egész lelkével benne gyö-

kerezett a magyarságban. A mint képzeletét bizonyos magyaros józanság jellemezte, aként érdeklődését is egészen nemzete foglalta le. Ifjúkori történeti novelláit s olaszországi útjának reminiscentiáit figyelmen kívül hagyva, minden elbeszélése magyar viszonyok között, hazai földön játszódik s bennük olyan problémákat vet föl, melyek még ha egyetemes érdekűek is, népünk jelleméhez tapadnak. Azok az indítékok, melyek e problémákat megoldáshoz viszik, azok a hősök, a kiknek vállán a cselekvény nyugszik, tipikusan magyarok.

Ez az utóbbi megállapítás már átvezet a következő kérdésre, hogyan rajzolja Vértesi az embert, milyen gondot fordít elbeszéléseiben a jellemrajzra.

Az elméletírók már Aristoteles óta vitatkoznak, vajjon a cselekvény és a jellemrajz egyenlő jelentőségűek-e az elbeszélő és drámai művekben, vagy egyik csak a másiknak alárendelt, segítő társa. A kérdés foglalkoztatja magukat a költőket is, a kik gyakorlati úton iparkodnak fölfogásuknak érvényt szerezni. Az *æsthetica* inkább az egyenjogusítás felé hajlik, az írók az ellenkező fölfogáshoz közelednek s a romantikusok a mesét, a realisták a jellemrajzot becsülik többre. Vértesi ebben a kérdésben sem volt a szélsőségek embere. Az érdekkeltést, az olvasók megindítását tartván a költészet céljának, néha a jellemeket dolgozta nagyobb igyekezettel, máskor, ha az elbeszélés cselekvényével akart hatni, a mesére fordított több gondot. Mégis, mint az igazi elbeszélők, p. o. a mi Jókaink, Vértesi is inkább a meséhez, mint a jellemrajzhoz vonzódott, s tehetsége is ebben az irányban volt fejlettebb. Nagyobb művészi föladatokkal, bonyolódottabb lelki elemzésekkel ritkábban vesződött s csak elvétve, jobbára pályája első felében kísérelte meg az emberi lélek működését a fordulatok hosszabb során át végig követni. Azonban az ilyen pszichológiai regényeiben sem találunk mindig következetesen végigvitt jellemrajzot. A hatás kedvéért sokszor túlságosan kiélezi, ríktóvá, sőt hihetlenné teszi a jellemeket (*Fölfelé*), vagy ellenkezőleg, hogy a cselekvény bonyolításában ne akadályozzák, egészen elmossa vonásaikat (*Fényes ház*as-

ság). S a hol következetesebb a jellemfestés, ott is inkább a fölületen mozog, az emberi lélek mélységeibe nem ereszkedik. Bemutatunk egyet-kettőt legjobban rajzolt hősei közül.

Megnyitja a sort az *Eltévesztett utak* hőse. Egyszerű, jóérzésű református káplán, a kit egy előkelő grófnő csábítása eltántorít menyasszonyától s a kárhozatba dönt. Ilyen a fiatalos lelkű, szerelmes ezredes, a ki nem veszi észre, hogy menyasszonya csak azért vált vele jegyet, mert csalódott szerelmében. A mikor mint férj megtudja a valót, katona-lelkének ridegségével neje ellen fordul s halálba kergeti a jó útra tért asszonyt (*Mindhiába*). S mind között a legérdekesebb Kadocha Ákos, a hasonló című regény hőse. Gentry-fiú, a kinek már atyja eltékozolta minden vagyonát. A rászakadó nyomorúság arra kényszeríti, hogy elhagyja szegény menyasszonyát s gazdag leányt vegyen nőül. Szive hű marad régi kedveséhez s már-már bűnre vetemedik, hogy megszabaduljon gyűlölt feleségétől, mikor meghallja, hogy a leány megölte magát. Egy szerencsétlen véletlen őt is elpusztítja. De még ezek a jellemek is inkább csak elgondolva vannak egységesen, a kivitel után látszik rajtuk valami hasadás. Hanvai Sándornak, a káplánnak, jellemrajza valószínű, de már a grófnő, a cselekvény tulajdonképeni mozgatója, szintén a kellőleg meg nem értetett hősök sorába tartozik. Hadary ezredes catastrophájában viszont a nő sorsát értjük meg a jelleméből, de nem a férfiét, a kinek sem könnyelműsége a házassága előtt, sem elhamarkodott gyanúsítása később nincs harmoniában jellemével. *Kadocha Ákos*ban nem annyira a hős jellemrajza fogyatékos, mint inkább a megoldás, a bosszantó véletlen, mely a hős halálát okozza.

Általában a psychologia Vértesinek nem erős oldala. E ponton is nyilvánvaló kapcsolata Jókaiival. Nem vét annyiszor a lélektan törvényei ellen, mint a mi leggeniálisabb mesemondónk, nem idealisál annyira s nem rajzol eszményi, a valóságban elő nem forduló alakokat; inkább negative követ el hibát: nem ad psychológiát, lelki rajzot ott, a hol kellene. Még nagyobb elbeszéléseiben, sőt regényeiben is többnyire megelégszik az események élénk elbeszélésével.

Nem látunk törekvést motivációra, arra, hogy a mit elbeszél, azt valónak, hősei jellemén alapulónak tüntesse föl. A tettek lelki rugói rejtve maradnak előttünk. Vértesi azonban sokkal ügyesebb elbeszélő, mintsem ezt a fogatkozást ne tudná elleplezni.

Sokszor már a tárgyat úgy választja, hogy ne legyen szüksége a lélek mélyébe pillantani. Olyan rövid, pár mozzanattól álló eseménysorozatot beszél el, mely nem követeli meg, hogy mindenütt az okai iránt érdeklődjünk, mert egyszerűségében és természetességében magától érthető. Különösen a későbbi korból származó elbeszélés-gyűjteményei (*Kisvárosi történetek*, 1898; *Innen-onnan*, 1903) érdemlik meg ebből a szempontból a figyelmet, meg a *Fürdőn* cz. regénye. Ez utóbbit egyenesen ötletekből szövi regénynyé, s az egész nem más, mint egy vékonyka cselekvényre fölfűzött kalandok sora. Az előbbiek rövid elbeszéléseknek, apró anekdotáknak vagy ötleteknek foglalatai. Az egyszerűen, csattanósan elbeszelt történetek többnyire valamilyen emberi gyöngeséget figuráznak ki, a kisvárosiak rátartiságát, irigykedését, kicsinyességét, pletykáló hajlamát, vagy egy-egy könnyelmű lépésnek inkább nevetséges, mint tragikus következményeit, egy-egy nem elég szilárd alapra vetett remény fölsülését állítják elénk s keltenek vele — Vértesi elbeszéléseiben egyébként szokatlan — kedves, dévaj hangulatot. A jellemzés helyét e novelláiban igen sikerülten pótolja egy-egy föltűnő jellemvonás bemutatásával.

Terjedelmesebb novelláinál, melyeknek meséje is bonyolultabb, valamint regényeinél rendszerint elbeszélő művészetével, közvetetlen, gyors előadásával elleplezi a jellemrajz hiányát. A fontosabb, komolyabb megokolást követelő mozzanatok fölött könnyedén elsiklik, az eseményeket olyan gyors egymásutánban veti papírra, hogy az olvasó nem is ér rá gondolkozni a hallottakon s az újabb fordulatok elfeledtetik vele a régibbet. Talán a legnagyobb művészettel *A debreczeni deák* című regényében. Ez az írónak kétségkívül a legmozgalmasabb, legfordulatosabb regénye. Regényes történet Mária Terézia idejéből, mely egészen Jókai szellemében beszél el egy szegény debreczeni deák szerencsését, a kit egy elő-

kelő asszony szerelme kegyelmes úrrá emelt. Egypár el-
koptatott akad indítékai között, de egyébként csupa érde-
kes eseményt fűz össze bonyodalmas mesévé.

Még sikerültebb s Vértésinek határozottan legértékesebb
műve az *Istenért és szabadságért* című történeti regény.
Nem véletlen, hogy éppen történeti tárgyú elbeszélései kö-
zött akadunk a legbecsesebbekre. Ezek a hazai tárgyú his-
tóriák, melyek a régibb romantikus szellemű történeti el-
beszéléseivel nem állnak semmi kapcsolatban, már tárgyuk-
kal inkább az elbeszélésre, mint a lélekfestésre utalják a
költőt s ennek csak hasznát látja. E regénye Thököly korá-
ban játszódik, s van is benne egy kevés romantika, de nem
több, mint a mennyit a tárgy elbír. Regénynek nevezi a
költő, de inkább csak elbeszélés, a mi persze nem von le
semmit az értékéből. Hőse egy fiatal gyermek, Szuhay
Pál, a történelemből s Tompa elbeszéléséből ismert Szu-
hay Mátyás unokaöccse, a ki szinte naplószerűen följegyzí
az élményeit, a mint gyermekből ifjúvá serdül, majd férfivá
érik. A jól választott forma értékét emeli a fiú lelkivilágá-
nak találó rajza, s igen megható az a titkolt, eszményi sze-
relem, mely a gyermekifjút úrnőjéhez, Zrínyi Ilonához,
vonja. Lelki rajz nincs is több a regényben, a mi nem
válí kárára, sőt az sem, hogy a följegyzések folyamán
mind nagyobb helyet foglalnak el a történeti események.
Az ő egyszerű, keresetlen stylusa itt méltó föladatra talál:
némi ószerű, a tárgyhöz jól illő régies zamattal beszél el
s érdekesen; nem sérti a történeti hűséget, de nem is
téved a história-író terére — éppen az által, hogy a politikai
eseményeket egy fiatal, tapasztalatlan lélek megvilágításá-
ban mutatja be. Nem mélyül korképpé, mégis bevilágít a
kor lelkébe. Az egész valami, irónknál ritka, melegséggel
és szeretettel van dolgozva, menten a realistáknak alaptal-
anul magukra erőszakolt «impassibilité»-jétől.

A mint e példákból kitetszik, Vértesi az emberben
inkább a tipikus, mint az egyéni vonásokat figyelte meg
és mutatta be. Hősei, egypár tőlünk lélektaninak nevezett
regényén kívül, minden alkotásában, a nagyobb elbeszélé-
sekben csakúgy, mint a rövid, anekdotaszerű történetkéi-

ben, nem egyének, fölruházva sajátos, csak reájuk jellemző vonásokkal, melyek őket minden más embertől elválasztják, hanem típusok. Határozottan, élesen megvilágított alakok ugyan, de mindig egy-egy nagyobb emberi körnek, egy fajnak, egy osztálynak képviselői, s épen azon jellemvonásaik vannak kiemelve, melyek őket a többi hasonló emberhez kapcsolják. Megalkotásukban a költő ép oly gazdag és szerencsés, mint a helyzetek kieszelésében. Elbeszéléseiben a típusoknak szinte áttekinthetetlen gazdagsága elevenedik meg. Minden korra, a gyermekkortól a késő aggságig, minden foglalkozásra, a napszámostól a miniszterig, minden társadalmi osztályra, a paraszttól az arisztokrátáig, minden erkölcsi tulajdonságra, a legaljasabbtól a legnemesebbig van egy vagy több jellemző alakja; sőt tovább mehetünk, az emberi lélek minden nyilvánulását, az érzellem-, értelem- és akaratvilágnak egyes elemeit változatos típusokba objectiválja. Ezeket a különböző categoriákat azután sokféleképen combinálva, olyan végtelen birodalmat teremt megfigyelései értékesítésére, hogy jóformán minden elbeszélésének típusai újszerűek, a többitől eltérők s bennük alig ismétli magát.

Valamint a környezet rajzánál legnagyobb kedvvel a középosztály köréből veszi a vonásokat, típusait is legszívesebben ebből a körből választja, melyben ő maga is élt, melyet legjobban ismert. Épen ezért legsikerültebb alakjai a középosztálybeliek sorából kerülnek ki. A mikor mágnásokat és a politikai meg a közgazdasági élet vezetőit festi, nem meri a közélet szereplőit rajzolni, mint Daudet a *Nouma Roumestanban* s a *Nababban*: ez az oka, hogy e regényei (*Csiricsári Bertalan*, *Fölfelé*) hőseinek alakja elmosódik. Annál plastikusabbak azok az alakok, a melyekkel a fővárosi hivatalnok-világ s a falusi közbirtokosság körében lejátszódó regényeit népesíti be. Különösen gazdag kissé chablonos, vagy pontosabban szólva: chablonossá vált típusokban az imént említett, legnagyobb szabású regénye, a *Csiricsári Bertalan*. A kisváros jól ismert alakjainak egész tömege lép föl ebben a mozgalmas elbeszélésben: a hideg, előkelő főispán, az őszszakálú, ellenzéki gentry-képvi-

selő, a nagyravágyó lateiner, a ki kibuktatja, a milliomos uzsorás, a részeges mesterember, a hiú polgármester és öregedő leánya mind nagyrészt Vértesi regénye útján bukkannak föl a kisvárosi környezetben s lettek közkeletűvé az irodalomban.

Nagyszerű az a kép is, melyet a fővárosi kis-journalisták kávéházi társaságáról fest. Csupa félbenmaradt existencia, züllött vagy züllőfélben lévő alakok, a kik magukat genieknak képzelik, noha valójában tehetetlenek s tehetségtelenek. Merész ábrándokkal, nagy tervekkel vannak eltelve, de csak beszélni tudnak, tenni nem (*A nyomorúság iskolája*). Legérdekesebb típusai mégis a szegény, csavargóvá züllő árva fiú (*A csavargó*), Dickensre emlékeztető vonásokkal, a törvénytelen gyermek, a kit kiragadnak környezetéből és ez által tönkre tesznek (*Az árva*), az ideolog socialistának nagy szeretettel rajzolt, megkapó képe (*Az apostol*) s az örállomáson kötelessége teljesítése közben megfagyott katona (*Közkatonák*). Ez a kis elbeszélés azzal a plasticitással, melylyel a hóban elterülő ifjú katonát szemünk elé állítja s hatásának megrázó voltával Verescsagin képeire (*A Sípka-szorosban minden csendes...*) emlékeztet.

Ezek az érdekes alakok, első sorban a fővárosi lateinereknek s a vidéki gentrynek egy-egy oldalról megvilágított képei, minden vázlatosságuk ellenére is jól talált photographiák. A mint élénk kerülnek, rögtön az első pillanatra érezzük, hogy régi ismerőseink, a kikkel az életben valamikor találkoztunk. Az az egy-két vonás, melylyel jellemzi őket, nemcsak típusokká, hanem a magyarság típusaivá teszi mindannyit. Erényeik, bár ezekre ritkábban világít rá Vértesi, a magyar faj erényei, fogvatkozásaik és bűneik a magyar faj fogvatkozásai és bűnei. Egész érzés- és gondolatvilágukkal benngyökereznek a magyarság életében. Mégsem szeretnék, ha e típusokból próbálná valaki megrajzolni a lefolyt ötven esztendő magyarságának lelki képét. Vértesi magyar típusokat fest ugyan, de az életet és embereket sajátos, egyoldalú megvilágításban mutatja be. Mintha lelki szemének lencséje a fénysugarak egy részét, a kedvezőket, elnyelné s csak a többit bocsátaná át!

Ezzel a föltevessel már belejutottunk a harmadik kérdés vizsgálatába: milyen képet nyújt Vértesi az életről, milyen szemmel tekinti a világot? Vajjon megelégszik-e pusztá reproductióval, a megfigyelt vonások, az elgondolt események költői bemutatásával, szórakoztatásnak tekintve a költészetet, eszköznek az olvasók gyönyörködtetésére, vagy mélyebbre nyúl, komoly lelki tartalmat önt a költői formákba s mint a nagy írók, mindazt, a mit elmond, összeolvasztja egy hatalmas világképpé, a melyet egyéni színűvé fest az író sajátos világfölfogása?

A felelet nem nehéz, inkább a megokolása, kifejtése ad gondot. Vértesit több ízben megrótták, hogy elbeszéléseinek színezetében nincs elég változatosság. A vádnak van alapja, történetei valóban egyszínűek. De ez a látszólagos fogyatkozás érdemszámba megy, azt mutatja, hogy nem törődve a közönség tetszésével, olyan világításban mutatta be a történeteit, a mely egyéniségének leginkább megfelelt. Az a sajátos fölfogás, mely majd minden elbeszélésében megnyilvánul s legeltérőbb tárgyait is bizonyos rokonságba hozza egymással, mélyen a költő lelki világában gyökerezett s elbeszéléseit egy határozott világnézet kifejezőivé tette.

A mint már utaltunk rá, ez a világnézet a pessimismus. Áthatja Vértesi egész költészetét s jelentkezik nemcsak az események beállításában és megítélésében, hanem már tárgyai megválasztásában és hősei kiszemelésében is. Legföltünőbb azonban a megoldásban, mely történetei túlnyomó részében tragikus, s már ez is útal arra, hogy írójuk az élet nagy kérdéseit az emberiségre nézve nem tartotta megnyugtatóan elintézhetőknek. Van ebben valami lehangoló, de még lehangolóbb, hogy Vértesi már a bonyodalom megindításánál úgy rajzolja a viszonyokat, olyan helyzetekből indítja útnak hőseit, a melyekből nincs menekülés. Előre látjuk, hogy a catastropha kikerülhetetlen s ez fojtottá teszi az elbeszélés levegőjét. Kezdetből fogva csupa sötét árnyat látunk, a szereplőkre új meg új kisértések lesnek, egész életük csupa szenvedés, reménytelen küzdelem, folytonos csalódás. Nyomor és kínlódás az élet, a honnan nem virul ki boldogság.

Milyen sívár kép, milyen lesújtó, fájdalmas látvány! E sivárságot nem is tudom a magam kevés színű tollával méltóan festeni. Idézem helyette azt a képet, a melyet az életről s az életben meg-megújuló tragédiákról a költő vetett papirosra *Az ezredik novellájában*: «Körültem zsibong az élet nagy vására, hivalkodásával, csillogásával és nyomorúságával, álhőseivel, törpe nagy embereivel, vásárra vitt erényeivel, titkos szegényével és mosoly alá rejtett kétségbeesésével. Hová nyúljak? Kezem egy-egy vérző sebet érint, egy-egy leplet ránt le a hamis becsület kendőzött arczáról, egy-egy gyászos tragödia nyomára bukkanok, mely vidáman, könnyelműen kezdődik s iszonyúan végződik, egy-egy örvényre, mely elnyel ifjúságot, ártatlanságot, egy-egy élőhalottra, a ki panasz nélkül hordja nehéz jármát, míg le nem roskad alatta.» (19. l.)

Ép ily sívár képet nyújtanak az emberek, a kik az élet nagy vásárán szerepelnek. Róluk, ugyancsak az említett novellájában, a következő színes, jellemző képet festi az író: «Büszke, merész, becsvágyó lelkek, kik az eget akarták megostromolni s most a földön fetrengenek, szép, üde, fiatal leányok, tiszták, mint a hajnali harmat, szendék, mint az oltárkép s a kiknek szíve most már olyan lett, mint a vendégfogadó, ki s bejár rajta és gyorsan váltja egymást a szálló vendég. Csalódott existenciák, kik elkéseredetten tengetik tovább nyomorult életüket, eltiport ártatlanság, elárult szerelem, rombadőlt nemes szándékok, megtört szívek, melyekkel hosszan ki van rakva az élet országútja; hitványok kenyérharcza, a kik egymást tapossák, hogy ki juthasson zsirosabb falathoz, becsület, mely koldulni jár s gazság, melyet fényes hintóban ünnepelnek, szemérmes szegények, a kiket mindenki hátra taszigál s nyegle, ravasz, lelketlen emberek, a kik mindenütt boldogulni tudnak.» (18—19. l.)

A ki ilyennek látja a világot és az embereket, annál a pessimismus nem muló lelkiállapot, eltanult modor, divatos affectatio, hanem egyéniségének integrans alkotó eleme, állandó tulajdonsága. Épen azért a köztudat joggal tartja őt a legpessimistikusabb magyar elbeszélőnek.

Mi magyarázza Vértesi pessimismusát, honnan ez a sötét, sivár, lesújtó világnézet? Kétségtelen, hogy az alapját őseitől öröklött lelki dispositio vetette meg. Már mint gyermek csöndes, szelíd, zárkózott fiúcska volt. Kerülte a hangos fiútársaságot s pajkos játékaikban, nyáron az Ávason, télen a Szinyva-patak jegén vívott csatákban, a miskolci fiúk legkedvesebb mulatságaiban, nem vett részt, hanem szabad idejét olvasgatással töltötte lakásuknak, a miskolci Fáy-háznak, téres udvarán. Az élet vidámabb fele iránt már ekkor eltompult az érzéke. Hogy azonban ez az idegenkedése később egész philosophiává fejlődjék, hogy pessimismussá erősödjék, arról gondoskodott az élet, mely Vértesinek kezdettől fogva sivár feléről mutatkozott.

Alig hogy öntudatra ébredt Vértesi, a legsúlyosabb csapással látogatta meg a sors, a mi gyermeket érhet: megfosztotta édes anyjától. Nem ismerünk az emberi lélek kialakulására végzetesebb mozzanatot az anyátlanságnál. Mint a tavaszi dér, úgy fagyasztja el az édes anya halála a gyermeki szív fejledező bimbóit. Ott van p. o. Kölcsey melancholiája, melynek csirája a korai árvaság, ott Vértesi kedélyéletének fájdalmas vonásai.

Még gyermekifjú, mikor a második szerencsétlenség zúdul reá: elveszti hazáját. Tizenkét éves diák a szabadságharcz kitörésekor. A nagy történeti idők szelleme megragadja, lelkesedésében honvédnek áll s résztvesz a temesvári csatában. A nemzet reményének zöld vetését eltiporják a kozák paripák patkói — nagy, néma csend lesz úrrá az országon. Vértesi érzékeny lelkét a két csapás megmérgezi s a hirtelen osztályrészévé lett írói dicsőség csak ideig-óráig deríti föl. Majd megkezdődnek a küzdelmes évek s a mindennapi harc a kenyérért. Tollából él s a megerőltető, sokszor robotmunka aláássa egészségét. Itália napfényes ege, tiszta levegője visszaadja őt az életnek, de nem a nyugalomnak. Hogy gondjain könnyítsen, mindenféle irodalmi vállalatba kezd, lapot szerkeszt és ad ki, majd vidéken, Debreczenben próbál érvényesülni s egy nyomdát igazgat: kevés sikerrel, gondjai szaporodnak, a helyett, hogy fogynának.

E közben a nemzet életében is beállt a nagy fordulat. Elérkezett, mint Arany mondja, az új nyár, s a mártírtetem kiforrva magát, szebb életre ébredt. Az öröm-mámor nem ragadta magával Vértessit. Az ő sötétséghez szokott szeme meglátta a fény árnyékát, azt a lappangó veszedelmet, mely társadalmi életünk hirtelen fölforgatását nyomon követte. A tizenkét évi absolutismus kizsarolta az országot s elzsibbasztotta a szellemi erőket. A kiegyezés egyszerre megnyitotta az elzárt zsilipeket. Sok volt a tennivaló, munkalázban égett a nemzet, de még több volt az ember, a ki a szabadságharcz viharában, majd az elnyomatás csöndjében anyagilag és erkölcsileg tönkrement s most mindenáron érvényesülni akart. Az új hivatalok, mint az elektromos fény az éjjeli lepkéket, bűvös erővel vonták magukhoz az embereket, tömérdék ambíciót és reményt keltve életre. Az élet új rendje egy csomó törekvő férfit emelt ki a semmiből, a többiekben is föltámadt az emelkedés vágya, mohón vetették magukat a közélet terére azok is, a kiknek tehetségük és erejük nem állott arányban vágyaikkal. Verseny, sőt csúf verseny támadt, a melyben a ki nem győzte észszel, ököllel és gorombasággal dolgozott, komoly munka helyett kapaszkodással, hízkelkedéssel és protectióval. Az egész közélet megszenvedte a túlekedést, s a gyöngé egyéniségeket a sok csalódás, kudarcz romlásba döntötte.

Ilyennek látta Vértessi szigorú szeme a 67 utáni állapotokat. Kereste az okukat. Úgy vélte, hogy meg is találta az emberek gyöngeségében és még inkább a szegénységükben. Mind határozottabban kialakult a meggyőződése, hogy az élet a szenvedések szakadatlan láncolata, s annak a sok bajnak, rossznak, a mi az emberi életben van, oka a szegénység, a nyomor s a küzdelem a létért, mely elviselhetetlen terheket rak az egyes vállára. Súlyuk alatt az ember rendszerint elbukik, innen a sok tönkrejutott existencia, a ki minden gonoszságra képes.

Így alakult ki Vértessi lelkében, egyéni élete és a közviszonyok hatása alatt, a pessimismus, mely fejlődésének tetőpontján a következő értékképletet öltötte magára: A világ rossz, az élet értéktelen, mert az emberek gonoszak. Gono-

szakká teszi őket — noha alapjukban nem azok — a nagy nyomor, a sok szenvedés, melyeken átmennek, az élet durvasága és kegyetlensége, mely még a becsületes embert is bűnre kényszeríti vagy legalább anyagi romlásba dönti.

Nem szállunk pörbe Vértesivel a pessimizmusnak, mint világfölfogásnak jogosultságát illetőleg. Nem értenők meg egymást. Igaz, hogy az élet a maga valóságában nem felel meg annak az ideálnak, melyet róla megalkotunk. Mennyi nemes törekvés fül bele az élet sarába, hány nagyra hívott lélek pusztul el a sivár, kufárlelkek kegyetlen ostromában, mennyi erkölcsi érték semmisül meg a nyomor és testi szenvedés kálvária-útján. És mégis ez az élet a maga küzdelmeivel, fájdalmaival, csalódásaival a legnagyobb emberi érték, a melyet meg kell becsülnünk, a mint *Az ember tragédiája* tanítja, még akkor is, ha küzdelmeink hiábavalóságát előre látjuk, még akkor is, ha nincs is reményünk eszméinket diadalra vinni. S erősen hiszszük, a lét nem is oly sivár, mint Vértesi látta, az emberek nem oly gyöngék és rosszszak, a küzdelem nem oly meddő. A közönbös, a gyöngé, az elvetemült emberek mellett vannak, s nagy számmal, testileg-lelkileg ép emberek, a kik szívükben az eszményt ápolják, a kik tudnak lelkesedni, dolgozni nemes célokért, áldozatot hozni a közjóért, s nemcsak a gonosz, az aljas, az önző éri el célját a földön, hanem talán még többször a becsületes igyekezet, a nemes törekvés, az önzetlen odaadás. Csak ne tekintsük célul a zajos sikert, az anyagi hasznót, a külső emelkedést, hanem a mi mindennél értékesebb, azt a nyugodt, tiszta öntudatot, a mit a becsületesen végzett munka ad.

Ám jó, helyezkedjünk Vértesi álláspontjára s tekintsük a világot a pessimisták szemével, hiszen a nagy költők között bányan látták sivárnak, sötétnek az életet! Gondoljunk Turgenyefre s a többi orosz regényíróra, Zolára vagy akár Daudetra, a ki lelke mélyén szintén pessimista volt. Sőt még a szelidlelkű Schiller is azt írta egy ízben:

Wer erfreute sich des Lebens,
Der in seine Tiefe blickt...

És mégis Vértesi pessimismusát áthidalhatatlan különbség választja el a világirodalom igazi pessimistáitól. Nála ez a pessimismus erős meggyőződés, egész gondolkodását átható világnézet volt ugyan, de inkább egyéni élményekből s az élet jelenségeinek egyoldalú szemléletéből fakadt, mint igazi meggondolásból, mélységes philosophiából. Azok fájdalma és elkeseredése igazabb és megokoltabb, mert lelkük mélyebb régióiban gyökerezik. Ők az igazi költők intuitiójával meglátják fajuknak s az emberiségnek legvégzetesebb fogyatkozásait s föltárják a sebeket, hogy ráirányítsák a figyelmet. Az a tudat vezeti őket, hogy az élet pessimistikus ábrázolása szükséges rossz: a lét nyomorúságainak tiszta meglátása tesz erőssé bennünket a küzdelemre, a bajok orvoslására.

Mi más magyarázza és menti az orosz regényírók kegyetlenségét, melylyel nemzetük bajaira, honfitársaik bűneire, fogyatkozásaira rámutatnak? Az álmodozás, a renyheség, a zsarolásra, csalásra épített hivatalnok-rendszer romlásba döntik hazájukat, ha föl nem rázza őket valami hatalmas szózat. A bemutatott sivár képek hű tükrei a valónak, s még az idegen olvasó is megrendülve ismeri föl bennük azokat a vonásokat, azokat az eszméket, melyeket az orosz viszonyokról egyéb forrásokból merített. De megérzi azt is, hogy az írók ridegsége mélyen érző szívet takar, hogy lesújtó kritikájuk fájdalomban, szeretetben fogant.

A magyar írónak is van érzékeny szíve, ő is megindul az élet nyomorúságain. Szánja az embereit, a kiket bukásba sodor a végzet, s erős rokonszenvvel viseltetik az élet hajótöröttei, a züllött, kétségbeesett existenciák iránt. «Hagyjátok — írja egy helyütt — hogy szánakozó pillantást vessek azokra, kiket a társadalom eltiport s azokra, kiket saját hibájuk örvénybe ragadott.» Nem a magasban trónoló erkölcsbíró ridegségével ítél az áldozatai fölött, hanem a résztvevő barát szeretetével közeledik hozzájuk. S a mint maga is együtt érez szerencsétlen hőseivel, olvasóiban is föl akarja az együttérzést kelteni. Nehéz föladat. Az igazságtalan szenvedések, a nemes, derék emberekre lesújtó csapások megszerzik ugyan számukra részvétünket, de föl-

háborodunk a sors kegyetlenségén; viszont, ha méltán büntet a végzet, ha gonosz ember lakol bűneiért, a szájalmat elnyomja igazságérzetünk. A szinte kibékíthetetlen ellentétet regényíróink közül Kemény Zsigmond tudta a legnagyobb művészettel elsimitani, a ki szerette az élet sötét képeit festeni és egész tragédiákká fejlesztette regényeit. Az ő hősei testben, lélekben kiváló emberek, bukásuk megráz, de oly mesterien készíti elő a költő, olyan kikerülhetetlennek rajzolja a reájuk váró végzetet, hogy a legtisztább szájalom lesz úrrá a szívéükön.

Vértesi más úton próbálja megoldani a nagy problémát. Az által kelt hősei iránt részvétet, hogy nem elvetemült bűnösöket, megrögzött gonosztevőket rajzol, hanem inkább alapjában jó, de a viszonyoktól megrontott embereket: jóakarató, de gyöngé, a kísértésnek ellentállni nem tudó charactereket, becsületes, de a kegyetlen végzettől megtört, erkölcsi és anyagi bukásba sodort férfiakat. Keres és talál mentséget számukra s vádló szavát nem az egyén, hanem a társadalom, a világrend, a végzet ellen emeli, a melynek az egyén csak áldozata. Azok a sötét képek azonban, a melyeket színre hoz s a melyekkel az élet szomorúságát példázza, nem elég jellemzők. Színezésükben rikitók, összetételükben túlzók. Sorra kerülnek elbeszéléseiben a legváltozatosabb emberi fogvatkozások a gyöngeségtől a gonosz-ságig, a könnyelműségtől az aljasságig, a megtévelyedéstől a kegyetlenségig, de a rajzuk rendszerint nagyon általános, közismert, minden korban s minden földön található bűnök képe, az elbeszélés hordozói pedig, a hősök, nem élnek individualis életet, erkölcsi eltévelyedésük, züllésük nincs megokolva. E helyett gyöngeségüket erősen túlozza, hibáikat kielezi, az élet nyomorúságait, a sors ridegségét és kiméletlenségét túlságosan rikitó színekkel festi, úgy hogy a rajza itt-ott már a torzítás határába téved. S mindenütt, majd minden elbeszélésében ezekkel az alakokkal, ezzel a világképpel találkozunk. Bűn és gyöngeség, a merre nézünk; beteges vagy teljesen megromlott emberek.

Nem, — ismételjük előbb kimondott meggyőződésünket — az emberek mégsem ily gyengék, az élet mégsem ily sivár, a világ mégsem pusztán a züllött existenciákból

alakul, mint Vértési egyik-másik regényében. S a mi legfőbb, mi úgy látjuk, hogy nem alapos az a vád, melyvel Vértési a társadalom, a köz ellen támad. Az egyes romlásának oka, annak a sok nyomorúságnak csirája, mely az életet Vértési szemében a siralom völgyévé teszi, elsősorban nem a társadalomban rejlik, hanem inkább s nagyobb részt, az egyénben. Az ember nem azért téved a bűn ösvényére, mert a köz nem ad neki módot a boldogulásra, hanem mert ő nincs megelégedve a neki juttatott sorssal, mert nem vetve számot a körülményekkel, tehetségével, erejével, arra vágyik, a mihez emberileg nincs joga. Nagyzási vágy, elbizakodottság s korlátoltság egyfelől, kényelemszeretet, léhaság, pénzvágy másfelől: ezek döntik romlásba a gyöngébb karaktereket s nem a társadalom ridegsége.

A fölfogásnak ez az egyoldalúsága egyrészt, a tendenciosus beállítás és színezés másrészt teszi Vértési pessimismusát túlságosan sötétté és igazságtalanná: ezért neveztük főntebb Vértésit irodalmunk legnagyobb pessimistájának.

Nem érdem ez, de talán nem is fogyatkozás, noha kétségtelen, hogy a költő jóval nagyobb népszerűségre tett volna szert, ha derültebb szemmel nézi az életet s annak vidámabb felét mutatja be a közönségnek. Tudta maga is; egyik előszavában (*Öngyilkosok*, I.) kimondta, hogy ez őt szembehelyezi a közönséggel, mely mosolygó képeket, szerencsésen végződő történeteket követel az írótól. Többre becsülte azonban a művészetet s magasabbra tartotta az író hivatását, mintsem meggyőződését fölládozta volna a nép kegyének. Elvei árán sem az életben, sem a költészetben nem alkudott. Hű maradt hozzájuk, bármilyen mostoha volt is hozzá a sors.

Ez már írói érdem. A vir iustus et propositi tenax nemcsak a politikai életben, hanem a művészet terén is ritkaság, hol a közönség tapsa s a Sósiusok csengő aranya annyi tehetséget rácsábít a hatásvadászat hálás területére.

Az olyan író, mint Vértési, a ki úgy ír, a mint a szíve hajtja, az jellem, az reászolgál becsülésünkre. Emlékét hálás szívvel őrizzük mi s nálunk, a kik föltűnünk és elmúlunk az élet színpadjáról, maradandóbban művei.

VÁRMEGYEI BEOSZTÁSUNK REFORMJA.

Die Geschichte mag Gebietseintheilungen *erklären*, vermag sie aber nimmermehr zu *rechtfertigen*. Zu glauben, dass der Grenzstein, den ein Mensch gesetzt, heilig und für ewige Zeiten geweiht sei, ist ein Fetischglaube.

Rudolf Springer.

A mexikói köztársaságnak évtizedeken át volt elnöke, Porfirio Diaz, szerette hangoztatni, hogy az országnak minél kevesebb politikára és sok közigazgatásra van szüksége. E mondas juthat az embernek eszébe, ha látja, hogy a kiegészés óta mily kevés gondot fordítottunk a közigazgatás bajainak orvoslására, a mi pedig a népek millióit legjobban, majdnem egyedül érdekli. Nem építettük ki a közigazgatási jog rendszerét; az administratio gépezetének lassúságát Széll jóakarató törvénye sem szüntette meg; közigazgatásunk területi beosztása is megmerevedett. Pedig, mint Rudolf Springer helyesen mondja,* korunk óriás gazdasági átalakulása, a nagyarányú belső vándorlások arra készítetik az okos államférfiút, hogy a közigazgatási beosztást a változott viszonyokhoz képest folytonosan módosítsa, mert az administratio a jelen érdekét szolgálja.

A nép érdekeit szolgáló józan közigazgatásnak ezen egyszerű alapelvei nálunk máig sem tudtak érvényesülni, ámbár vármegyeink és járásaink czélszerűtlen beosztására sűrűk a panaszok. A jelen sorok vármegyéink beosztásával foglalkoznak, érintve a községek, városok s járásoknál előforduló anomáliákat is.

* *Kampf der oesterreichischen Nationen um den Staat. I. Theil: Das nationale Problem als Verfassungs- und Verwaltungsfrage. Wien. 1902.*

Községi törvényünk az ujonnan alakuló községnél legalább 50 állandóan letelepedett családot követel meg, vagyis legalább 300 lelket. (Az 1900—1910 közt alakult új községek legkisebbikének 386 lakosa volt.) Ennél kisebb lélekszám mellett község a törvényben reárhozott feladatokat végrehajtani, önálló életet élni, legalább egy tanítót tartani nem képes. Mégis azt látjuk, hogy 1890-ben 2167, 1910-ben 1718 törpe, 300 lakosnál kevesebbet számláló községünk volt (száznál is kevesebb lakossal 94) s a legkisebb (Kossuth, Túrócz m.) 1910-ben 26 lelket számlált.

A törvény a ministeriumot feljogosítja, hogy az összeépült, vagy feladataikat teljesíteni nem tudó községeket másokhoz csatolhatja, de, bár az ily községek megszüntetése vagy egyesítése előnyös volna,¹ az ritkán él ezen jogával: községeink száma 40 év alatt csak 224-gyel fogyott. Viszont ép oly kevés intézkedést látunk alföldi ezer, sőt kétezer lakosú pusztáink önállósítására,² bár ezen puszták az önálló községi élet minden feltételével rendelkeznek s mint számos példa mutatja, községgé alakulásuk jelentékeny fejlődéssel, gazdasági és culturális előnnyel jár.³ Méltánytalanság, hogy a városi élet terheit, a magas pótdókat olyan pusztai lakosoknak is viselniök kell, kik a városi élet kényelmeit nem élvezhetik. A Szegedhez tartozó csengelei pusztá 41 kilométernyire van a várostól; Kecskemét több pusztája

¹ Buday László (Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben. M. Statist. Közl. 39. k.) számos adattal bizonyítja, hogy az apró községek adóterhe rendkívül nagy s a kiadások túlnyomó része a primitív administratióra esik.

² 1900—1910 közt az Alföldön 8 pusztából lett község. Igen érdekes adatokat találunk e pusztákra az új népszámlálási mű II. részében (M. Stat. Közl. 42. sz.), hol a községek külterülete is részletezve van. — A legnagyobb pusztának (Tompá, Szabadka város) 6392 lakosa van.

³ Galgóczy Károly: A telepítésről. E műben olvassuk, hogy a járszági városok pestmegyei pusztáikon a 60-as években több községet alapítottak (Jászkarajenő 6374 l., Kerekegyháza 4445 l., Lajosmizse 11676 l.), mi a népesség rohamos gyarapodására s a földárak azonnali emelkedésére vezetett, miáltal a területében megfogyott anyaközség lakosai is megfelelő kárpótlást nyertek.

még területi kapcsolatban sincs a várossal s önállósítása már csak ezért is indokolt volna. — Alföldünknek rendkívül kedvezőtlen települési viszonyai új jegeczedési központok keletkezésével hamarosan megjavulnának; a puszták önállósulásával a kijelölt községi központ körül rövidesen meg szokott indulni a belterület, utcaszorok képződése.

Városainkkal is nagyon furesán állunk. 112 rend. tan. városunk közül csak 58-nak van (1910) legalább 10,000 lakosa; nem kevesebb, mint 25-nek lélekszáma az 5000 alatt marad. A legkisebbnek, Rusztnak, népessége 1535 főből áll. Az 1912-ben hozott városi törvény erősen megdrágította a városok administratióját, melynek költségeit a kisebbek jelentékeny államsegély mellett sem fogják megbírni; ezért erős mozgalom keletkezett köztük a nagyközséggé való visszafejlődés érdekében. Ruszt minden lakosáért 7 koronát fizet az állam, a Szepességben, a hol három város teljesen elegendő volna (Lőcse, Igló, Késmárk) Poprád, Leibicz, Gölniczbánya, Szepesbéla, Szepesolaszi, Szepesváralja egymás tövében levő, együttesen 17,000 lakost kitevő 6 város adminisztrálása 67,000 koronába kerül. Evvel szemben 61 községünk, melyeknek lakossága egyenkint a tizezret meghaladja, az államtól egy fillér támogatást sem kap administratiójának fedezésére. Nagyon kívánatos volna, hogy az 1914-ben kötelezőleg megalkotandó új városi törvény a kisebb népességű városoktól, hacsak fontos kulturális s nemzeti érdekek az ellenkezőt nem indokolják, az állami segélyt vonja meg. Ugyanakkor rendezett tanácsú városokká lehetne átalakítani a kisebb városi törvényhatóságokat is, melyeknek fontossága távolról sincs arányban az óriás (minimálisan 50,000 korona) állami támogatással.

Ma Selmeczbánya 15,000 lakossal törvényhatóság (50,000 kor. államsegély), Ujpest 55,000, Brassó 41,000 lakossal rendezett tanácsú város (államsegély 22. ill. 27,000 kor.), Békéscsaba 42,600 s még 8 község több mint 20,000 lakossal csak falu.

Ugyanily aránytalanságot látunk járásaink beosztásánál. A felvidéken túlkevés, a Dunántúl s az Alföldön túlsok lakosra jut egy-egy járás. Két járásunk (Csaba, Gyoma) 2—2,

4 pedig 3—3 községből áll s ez utóbbiak közül a békésgyulainak lakossága is alatta marad a tizenötezernek. Ellenben a muraszombati járás 114 község, 48,616 l., a vele szomszédos szentgotthárdi 80 község, 55,303 l. s az alsó-lendvai 78 község, 50,680 lakos. Pestmegyében a közelmúltban történt 3 új járás szervezése után is pl. a kiskőrösi járás területben is, népességben is felülmúlja egész Túróc-zvármegyét s a fővárossal közvetlenül érintkező járasok közül is egy területben, három pedig népességben Túróc felett áll. Ellenben Szepesmegyében, bár egy-egy járásra nem jutott több 20.000 lakosnál, 1890 után két új járás alakult; az egyiknek, a löcseinek, 8900 lakosa van. Gömörmegyében 1890 óta 3 új járást létesítettek s most megint kettő van tervben; van pedig a megyének 188.000 lakosa, 8 városa s 8 járása. Itt van az alig néhány év előtt alkotott ratkói járás, mely a legnéptelenebb az országban: 8624 lélekből áll. Viszont Vasmegye eddig hiába kérte, hogy a határszáron fekvő, nemzetiségi lakossal tele, föntemlített 2 járásából (együtt 194 község, 104,000 lakos) egy harmadikat hasíthasson ki. Baranyamegye is hiába próbálta, bár 3 járás népessége van 50,000 körül, új járasok létesítését kieszközölni. A térkép tanulmányozása arról is meggyőz, hogy sok helyt még a járási beosztás is évtizedek óta megkövesedett, senki sem törődik azzal, hogy újabb utak, vasutak létesítése egyes községeket esetleg más járás székhelyével hoz olcsó összeköttetésbe s így számukra nagyon előnyössé tenné átszervezésüket. A czélszerűtlen, a vasúti hálózatot semmibe vevő járási beosztásnak legfurcsább példáit Biharmegye alföldi részein tanulmányozhatjuk.

Ha már ezen kisebb közigazgatási egységeknél, hol jelentékeny érdekek ritkán forognak koczán s erőtlenebb a történelmi hagyomány, a kiáltó hiányok ellenére oly mozdulatlanságot tapasztalunk, nem csodálkozhatunk, hogy a megyék beosztásánál, mely már a törvényhozás intézkedésétől függ, a sok egymást keresztező érdek, évszázados hagyományok ereje noli me tangere-vé tette a fennálló beosztást, melyen, az erdélyi nagybirtokosok — s igen rossz — átalakulásokat nem tekintve, 40 év óta csak apró foltoz-

gatások történtek. A közigazgatás tervbevett államosítása részint megkönnyíti, részint szükségessé teszi vármegyei beosztásunk gyökeres reformját: épen ezért aktuálisnak kell tartanunk az új beosztással foglalkozó terveket. Mielőtt azonban ily tervezet részletes ismertetésére térnénk rá, meg kell állapodnunk azon irányelvekben, melyek bennünket az új rendezésnél vezetnek.

Mindenekelőtt újra kell hangoztatnunk, hogy a közigazgatási területeknek elsősorban és mindenekfölött a jelen szükségleteihez kell alkalmazkodniok. A történelem, a mult hagyományai eltörpülnek s a határok megszabásánál, úgy, mint a francia forradalom departementjainak kijelölésekor, a gazdasági, hegy- és vízrajzi s különösen a közlekedési viszonyok veendők tekintetbe.

Nem szabad azonban megfeledkezni a nemzeti szempontról, főleg akkor, ha a vármegyék autonómiaja nem szűnik meg egészen. Arra kell törekednünk, hogy az ujonnan kialakult vármegyékben, azok közgyűlésein a magyarság túlsúlya biztosíttassék. Ez persze megköveteli a virilismus rendszerének legalább oly mérvben való megtartását, hogy a bizottsági tagoknak egy része, 35—40%-a, virilisekből álljon.

A jelen állapot annyiban veendő tekintetbe, hogy a meglevő megyei székhelyeket fontos ok nélkül bajos megváltoztatni. A székhely áttétele folytán számos hivatali épület üresen maradna s az illető község lakosai is óriás károkat szenvednének.

Meg kell végül állapodni abban is, hogy mekkora legyen a vármegyének átlagos terjedelme és népessége. Ha tekintetbe vesszük a külföldi államok példáit, az átlagos megye típusául kb. 5000 km² terjedelmű 250—350,000 lakossal bíró területet vehetünk fel.* Kíváncos, hogy minden megye székhelyén legyenek állami közép fokú hatóságok is (pénzügyigazgatóság, tanfelügyelőség, kir. törvényszék); már pedig a jelzettnél sokkal kisebb népesség számára ily

* Horvátországban egy megyére 310,000, Boszniában egy kerületre átlag 332,000 lakos esik; Itáliában s Franciaországban — a városok betudásával — kb. félmillió.

hatóságokat szervezni az adminisztrációnak teljesen indokolatlan megdrágítását jelentené.

Nem könnyű az egymással nem egyszer ellentétes szempontokat összeegyeztetni. Nem vagyunk Amerikában, nem oszthatjuk fel az országot egyforma kockákra; gondosan mérlegelnünk kell minden szempontot s oly megoldást keresni, mely nemcsak elméletileg helyes, de nagyobb rázkódás nélkül keresztül is vihető s az országra nézve nagy előnyökkel és megtakarításokkal jár. Tervezetünk szerint az ország a jövőben 56 megyéből (most 63) s 25 városi törvényhatóságból (jelenleg 27) állana, a csökkenés tehát $7+2$. Az átlagos lélekszám kb. 287,000 volna (jelenleg rendkívül egyenlőtlen elosztás mellett 255,000).

Vegyük most sorra az összes változásokat ország-részek szerint.

I. A Duna jobbpartja.*

1. Győr-Moson megye. Székhelye Győr tjv.

Alkotórészei: Moson m., Győr m. (a csilizközi járás 8, a Duna balpartján fekvő s Győr felől nehezen megközelíthető községének leszámításával), továbbá Veszprém m. pápai járása s Pápa rend. tan. város. Így kapunk 246,736 lakost (magyar 71.6%), melyhez a székhelynek, Győr tjvárosnak népessége (44,300) járul. Az új megye 7 járásra s 1 rend. tan. városra oszlik.

* Kétségtelen, hogy egy tökéletes új megyebeosztásnál nemcsak egyes járásokat, hanem az egyes községek egész tömegét is kellene átcsatolni. Mivel azonban ez óriás tanulmányt igényelne s itt csak az új beosztás fő conturjait akarom nyújtani, csak néhány esetben mélyedek ily részletekbe. Ellenben, — bár röviden, mindenütt rámutatok a járásoknál szükséges változtatásokra. A mi a városokat illeti, az újabb közigazgatási szakirodalom egyhangúan sürgeti s a kiszívárgott hírek szerint a kormány életbe is lépteti a városoknak egy egyszerűbb, olcsóbb típusát, az u. n. polgármesteri városokat, melyeknek élén a polgármester állna tanács nélkül, körülbelül oly hatáskörrel, mint a járási főbíró. Ezen új várostypusnak a régi magyar elnevezés felújításával a *mezőváros* nevet adtam s kitértem arra is, hogy fejlődöttebb községeink a háromféle várostypus melyikébe volnának sorozandók.

E rendezés által egybeolvasztunk két törpe megyét, köztük a Dunántúlnak egyetlen nemzetiségi többségű megyéjét, Mosont, melynek minden pontja könnyen megközelítheti az új székhelyet is. A régi székhely, Magyaróvár, nem sokat veszít, mert a fontosabb állami közép fokú intézmények eddig is Győrött voltak.

A pápai járást s Pápát a geographiai s gazdasági viszonyok útalták Győrhöz. Pápa távolsága Veszprémtől, jelenlegi székhelyétől, — melyhez egyébként semmi gazdasági kötelék nem fűzi — 108 km., időben 4 óra; ezzel szemben az új székhely, melynek mint góczpontnak eddig is nagy vonzóereje volt, csak 47 km-nyire van s $3\frac{1}{4}$ óra alatt elérhető. Nagy előny tehát Pápára, ha a megyei hatóságokat is a közelben találja.

2. Sopron megye. Székhelye Sopron t.jv.

Megmarad változatlanul. A székhely, Sopron, minden tekintetben központja a megyének, melynek minden pontja felől gyorsan megközelíthető. Ha két kis rtvárosát, Rusztot, (1535 lakos!) és Kismartont rangjától megfosztjuk, marad 7 járása s két mezővárosa (Csorna, a Rábaköz központja 7679 lakossal és Kismarton). Népessége 249,578 (magyar 50.5%).

3. Vas megye. Székhelye Szombathely t.jv.

Mint hogy a székhely böles politikával a vasútak egész hálózatával kapcsolta magához az egyes járásokat, a megye területében csak annyi változás indokolt, hogy a tüneményesen fejlődő Szombathely, az ország legintelligensebb s legszebb magyar rt. városa, önálló törvényhatósággá lesz s így a megyéből kiválik. A megyének föltétlen joga van a rég sürgetett új járásra, a felsőlendvaira. A vármegye járási székhelyei közül mezővárosokká tehetők Czellldömölk (4616 l.), Kőrmend (7153 l.), Sárvár (9052 l.) s Szentgotthárd (2624 l.) szépen fejlődő s városi jellegű községek. Ez együtt 11 járás, 1 rtv., 4 mezőváros, 404,846 l. (magyar 54.1%).

4. Zala megye. Székhelye Zalaegerszeg rtv.

E nagykiterjedésű és népes megyének nincs természetes központja. A székhely a megye északi szélén van; kedvezőtlen fekvését még hibás vasúti politikája — melyen

csak most kezd változtatni — is súlyosbította. Nagyon cél-szerű lenne a megyének legtávolabb eső 3 nyugati járását Veszprém megyéhez átcsatolni, melynek székhelyével az új balatoni vasút által közeli összeköttetésbe jutottak (Balaton-füred Veszprémtől 29, Zalaegerszegtől 121 km.). A túlnépes alsólendvai járás kettéosztása már az idén megtörténik; két fejlett község, Keszthely (7477 l.) és Csáktornya (5213 l.) mezővárossá emelhető. Ezen amputálások után lesz Zalában 10 járás, 2 rtv., 2 mezőv. s 398,385 l. (magyar 68%).

5. *Veszprém megye.* Székhelye Veszprém rtv.

Mint az előbbieken említve volt, 1 járást (pápai) s egy várost veszít, 3 járást (balatonfüredi, tapolczai, sümegi) nyer. Nem sokat nyer, de területe inkább a székhely körül csoportosul. Lesz 7 járása, 1 rtvárosa, 2 mezővárosa (1. Sümeg 5712 l., 2. a gyönyörűen fejlődő s nagy kereskedelemmel bíró Tapolcza, 6699 lakossal) s 242,567 lakosa (magyar 89·8%).

6. *Féjér megye.* Székhelye Székesfehérvár tjv.

Területét változatlanul hagytuk. A túlnagy járasok megapaszthatók egy újnak (Martonvásár) szervezésével; Mór (10,654 l.) mezővárossá lesz. Így kapunk 6 járást, 1 mezővárost, együtt 214,045 lakossal, melyben azonban nincs benne a székhely népessége (36.625). Magyarok aránya 85·7%.

7. *Tolna megye.* Székhelye Szekszárd rtv.

Székhelye az összes megyék közül a legszerencsétlenebbül fekszik: egyik-másik járási székhelyről valóságos körúta-zásba s 6—7 óra időbe kerül elérése. E helyzeten változtatni meglehetősen nehéz. A területen nem javasolunk változtatást (bár lehetne szó Baranyának a Mecsektől északra fekvő részeinek átcsatolásáról.) Gazdag és népes nagyköz-ségei közül a rohamosan fejlődő Dombóvár (6785 l.), Bonyhád (6452 l.), Paks (12,561 l.) s Dunaföldvár (12,087 l.) kaphatnak magasabb rangot s indokolt volna egy új járás is. Összesen 1 rtv., 4 mezőv., 7 járás s 267,259 l. (magyar 70·9%.)

8. *Baranya megye.* Székhelye Pécs tjv.

Területe nem változik. Feltétlenül szükséges 2 új járás szervezése, melyek közül a villányi jövőre életbe is lép;

Siklós (5791 l.) s Mohács (17,092 l.) mezővárossá lesz. Így a megyének az 50,000 lakosú Péctől eltekintve, 302,656 lakosa (52·2% magyar), 9 járása s 2 mezővárosa leend.

9. *Somogy megye.* Székhelye Kaposvár rtv.

A nagy megyét a székhely ügyes vasútépítési politikával teljesen magához kapcsolta; területi változtatás tehát nem szükséges. Kell azonban a kilenczhez egy új járás (Nagybajom) s 2 mezőváros (Barcs 6415 l., Szigetvár 6153 l.) Lakosainak száma 365,961 (magyar 91·2%.)

10. *Komárom megye.* Székhelye Komárom riv.

Semmi sem indokolja a lassan fejlődő s kisnépességű Komárom (18,863 polgári lakos) drága törvényhatósági szervezetét. Állításunk mellett szól az a fontos tény is, hogy e város a rangjával járó nagy terheket a neki kiúttal hatalmas államsegély mellett sem tudta s akarta fedezni s így újabb, rendkívüli államsegélyt kellett számára kiutalni. A megyéhez csatolandó a liliputi Esztergom megye székhelye s hasonlónevű járása és túlnépes járásaiból szépen kihasítható egy központi járás. Az egyesített Tata-Tóváros rend. tan. várossá (11,489 l.), az amerikaiisan fejlődő Tatabánya, mely a szomszédos s hasonlóan fejlődő Felsőgallával (9563 l.) egyesíthető, szintén rt. vagy legalább mezővárossá emelhető. Így a 255,575-re nőtt megyei lakosság (84·5% magy.) 4 rtv.-ba s 6 járásba osztható.

Az ily módon kiméletesen végrehajtott átalakulás csak 2 helyet, Magyaróvárt és Esztergomot, sújt; e csapás azonban, — tekintve, hogy egyik helyen sincsenek ma sem nagyobb állami intézmények — nem épen nagy. A nagy aránytalanságok ugyan nem voltak megszüntethetők, de sikerült mégis a megyéket jobban kikerekíteni s székhelyük köré csoportosítani oly módon, hogy az állami nagyobb hatóságok egytől-egyig megmaradhatnak mai helyükön.

II. A Duna balpartja.

Itt már radicalisabb átalakításokra van szükség, mit a sok apró megye s Nyitrának nem annyira túlnagy terjedelme, mint inkább tarthatatlan configurációja tett szükségessé (e

megye 3 folyónak, a Morva, Vág s Nyitrának völgyéből foglal el egy-egy darabot). Az új beosztásnál a megyék számát hárommal csökkentettük s a megmaradtakat lehetőleg egy folyóvölgybe szorítottuk. Hogy a politikai hatóságok székhelye egybeessék az illető vidékek gazdasági centrumával (a mi a lakosság fontos érdeke), tervezetünk 5 megyeszékhelyt (valamennyi fejlődésképtelen kis falu) megszüntet s két újat teremt. Figyelemreméltó újmutatás, hogy ezen 5 székhely egyikének se volt még két éve középiskolája, ellenben az új székhelyek virágzó, régi iskolákkal bíró városok.

1. *Pozsony megye.* Székhelye Pozsony tjv.

A mai absurd megyebeosztás mellett a Szakolczán lakó ember 148 km. utat tesz meg, többször átszall s 7 órát tölt vonaton, ha megvéje székhelyére, Nyitrára, viszi az ügye, melynek elintézése legalább 2 teljes napját elrabolja. E lehetetlen, a közönség érdekeit sértő állapoton könnyen lehet segíteni. A szakolczai és szeniczei járás Pozsony megyéhez csatolandó, melynek székhelye jó és gyors összeköttetésben van az egész Morvavölgygyel. A megyéhez adjuk a Győrtől elvett 7 csilizközi falut is. A 62 községet számláló s 56,649 lakossal bíró nagyszombati járásból kihasítjuk a szomolányit, 4 kis városkáját, melyek fejlődésre képtelenek (Szakolcza, Bazin, Modor, Szentgyörgy) s Szered községet (5371 l.) mezővárosokká alakítjuk át. A megye így egyike lesz a legnépesebbeknek (380,816 l., nem számítva a 78,000 lakosú Pozsonyt); e bajon azonban segíteni lehet úgy, hogy esetleg Nagyszombat is kap néhány intézményt (tanfelügyelőség, törvényszék). E megyében már a tótoké az abszolút többség (55·7 %); a magyarság aránya 36·5 %.

2. *Nyitra megye.* Székhelye Nyitra rtv.

Nevének megfelelően a Nyitra folyó egész völgyét foglalná magában. Így a székhely természetes központja lesz az ujjaalakított megyének, melyen végigfut a nyitravölgyi vasút Érsekújvártól Németprónáig. A megye morvavölgyi vidékét Pozsony, a Vág mellékén levő miavai, vágújhelyi s pöstyéni járásokat Trencsén kapja, mely viszont átengedi a báni járást. Barsból átcsatoljuk az oszlányi járást, mely majdnem elvágta Privigyét a megye többi részeitől. Ez

átcsatolásnak még az az előnye is van, hogy a két kis járás, az oszlányi s a zsámbokréti, egyesíthető s helyette a túlnépes déli járásokból alakítható egy új. Egy városias jellegű község, Galgóc (7749 l.) mezővárossá lesz. Az új Nyitra megye népessége 343,735. A magyarság aránya a jelenleginél jóval kedvezőbb (27·8%, eddig 22%).

3. *Trencsén megye.* Székhelye Trencsén rtv.

Magában foglalja a középső Vág völgyét. A fönt említett cserén kívül átadja a zsolnai járást s a várost Vág megyének. A megyén Pöstyéntől Czaczáig vasúti fővonal fut végig; a székhely az eddiginél sokkal centralisabb fekvésű. Két mezővárost alakíthatunk: Miavát (10,063 l.) s a nagyszerűen fejlődő világfürdőt, Pöstyént (7379 l.). Lakosság száma 325,136. Trencsén lesz a legcompactabb nemzetiségi vármegye, melynek területén kizárólag tót községek vannak. A tótok aránya 91·8, a magyaroké 4·4%.

4. *Vág megye.* Székhelye Rózsahegy rtv.

E megyét az északi apró három megyéből, (Árva, Liptó, Túrócz) a zsolnai járásból és Zsolna városból alakítjuk. Nagy túltengés van itt ma a járásokban is, miért is azok számát kettővel apaszthatjuk (turdossini s németlipcei). Az új megyének természetes új központja Rózsahegy; itt van s csakis itt van jelenleg is főgymnasium és törvényszék. A megyei központi hivatalokon kívül csak az alsókubini s a néhány év előtt alapított liptószentmiklósi pénzügyigazgatóságokat kell Rózsahegyre áttenni. Bármily nagy csapás lesz is ez a 3 eddigi székhelyre nézve, meg kell hajolniok a közérdek előtt, a mely nem tűrheti, hogy 55—78—87,000 ember számára az ország más részeinek rovására drága megyei apparátusok tartassanak fel. Liptószentmiklós a vele összeépült néhány faluval egyesítve mezővárossá tehető; esetleg Ruttká is. A megye 271,588 lakosa közül csak 5·5% a magyar s 81% tót.

5. *Zólyom megye.* Székhelye Beszterczebánya rtv.

E kis népességű megyét jelentékenyen növelni kell. Hozzája adjuk Gömör megye garamvölgyi járását, mely a mai absurd beosztás mellett csak óriás kerülővel érheti el vasúton (egész napi utazással) a számára illetékes járás-

bírószágot és adóhivatalt (Nagyőröczén), holott a zólyommegyei Breznóbánya a szomszédságban van. Hozzáadjuk még Kör-möczbányát, a garamszentkeresztli járás túlnyomó részét, a korponai járást Korponával (föltéve, hogy a Zólyom—korponai vasút kiépül); ide sorozzuk mint rend. tan. várost Selmeczbányát is, melynek lakossága erősen fogy (jelenleg 15,185 l.), bányászata tönkrement, és semmi jövője nem lévén, törvényhatósági rangját pazarlás volna fenntartani. Két városkája, Korpona és Breznóbánya, nagyon megelégedhetik a mezővárosi olcsóbb szervezettel. A megyének így 7 járása, 4 rtvárosa, 2 mezővárosa lesz 220.448 lakossal. A magyarság aránya itt rohamosan nő, jelenleg 12·6%, a tótoké 85·2%.

6. Bars-Hont megye. Székhelye Léva rtv.

E két megye s a szomszédos Nógrád jelenleg igen rosszul vannak megalkotva. Barsnak székhelye a jelentéktelen Aranyosmarót nem a fővölgyben, hanem a Zsitva mellett fekszik eldugva; gazdasági jelentősége nincs. Hont apró vármegye falu székhelyivel; Nógrád székhelye pedig a megye zugában van, néhány puska lövésnyire a honti határtól. A természeti viszonyok itt 2 megye helyét jelölik ki jó természetes határokkal. Az első az alsó Garamvölgyét s a Zsitva völgyét foglalja magában Léva központtal. Néhány év előtt még itt volt a barsmegyei pénzügyigazgatóság s a megyegyűlés többsége a székhelyet is ide akarta áttenni. Bars-Hont megye állna e 2 megyéből (levonva belőle az eddig említetteken kívül a Nógrádhoz csatolandó ipolynyéki s ipolysági járást) s Esztergom m. párkányi járásából. Még így is az átlagosnál jóval kisebb volna a megye, 214,953 lakossal (58·4% magyar) 8 járással (új járás az újbányai) 1 rt. s egy mezővárossal (Újbánya, jelenleg rtv.).

7. Nógrád megye. Székhelye Balassagyarmat rtv.

E megye új területét a székhely körül helyezük el. Hozzáadjuk a fönti kettőn kívül az aszódi járást s a Galgavölgyben fekvő 3 községet, viszont Gömörhöz csatoljuk az iparúzó, bányász losonczy és salgótarjáni járásokat Losoncz várossal. A megye székhelye, a szépen fejlődő Balassagyarmat, jogot formálhat ahhoz, hogy rend. tan. várossá emeljék;

Aszód pedig (3989 l.) mezővárossá lesz. A lakosságnak (240,192) 71·7% -a magyar.

A most tárgyalt országrészben a hegy és vízrajzi viszonyok tekintetbevétele folytán nagyon eltérő népességű megyéket kaptunk s bár 5 megyeszékhelyet feladtunk, mégis 3 megye népessége a minimumnak vett 250,000 alatt marad. Nagy előnye tervezetünknek, hogy a megyék kulturális, gazdasági s politikai centrumai egybeesnek s ezek a megyék minden része felől jól megközelíthetők. Az új beosztás ha 3 év előtt jön — még azt a nagy megtakarítást is jelentette volna, hogy feleslegessé teszi a lipótszentmiklósi, aranyosmaróti s ipolysági áll. főgymnasiumokat.

III. A Duna-Tisza köze.

Míg a fogyó népességű nemzetiségi felvidéken a magyar állam bőkezűségéből sűrűn egymás mellett vannak az apró járások, városok és vármegyék, addig az ország szívében, a gazdag Alföldön, melynek lakossága számban és vagyonban rohamosan gyarapodik, 2 góliát megyénk van, melynek hatóságai közel két millió polgár ügyeit kénytelenek kezelni. Mivel a főváros környékének amerikai stílusú fejlődése s az alföldi gyérnépességű puszták betelepülése a jövőben is folytatódni fog, mindenkép indokolt a 6 részből kialakult 2 megyének (Pest-Pilis-Solt-Kiskún-Bács-Bodrog) feldarabolása. Az új beosztást a következő módon képzeljük el:

1. *Pest-Pilis megye.* Székhelye Budapest.

Lényegében a fővárost környező járásokra szorítkozik. Részei: a biai, pomázi, kisperesti, váci, monori, ráczkevei, gödöllői, gyömrői járások, az alsódabasinak egy nagyobb része. A főváros környékének virágzó községei közül rend. tan. városokká lennének Rákospalota, Kispest és Erzsébetfalva, mezővárosokká Czinkota, Monor, Csepel, Soroksár, Budafok és Gödöllő. «Az ország első vármegyéje» ezen rangját továbbra is megtartaná, mert megmaradna a legnépesebbnek 531,561 lélekszámmal (80·3% magyar), 9 járással, 6 rt. s 6 mezővárossal.

2. *Solt-Kiskún megye.* Székhelye Kecskemét tjv.

Az új megye Kecskemét körül terül el s áll az alsó-dabasi járás déli részéből, a kúnszentmiklósi, dunavecsei, abonyi, félegyházi s az új kecskeméti járásból, Czepléd, Nagykőrös rt., Abony és Kiskúnmajsa mezővárosokból. A 277,168 főnyi lakosság (97·6% magyar), mely e tájon gyorsan növekedik, mindössze 40 községben lakik; e községek számát helyes községi politikával meg lehetne kettőzni.

3. *Bodrog megye.* Székhelye Szabadka tjv.

A mai Pestmegyéből a kalocsai s a kettéosztandó (hajósi jár.) kiskőrösi járást s Halast kapná; a tehermentesítendő Bácskából szintén 3, igen népes járást: a bajait, bácsalmásit és topolyait Baja várossal együtt, mely csekély népességére s jelentőségére való tekintettel rend. tan. várossá fokoztatnék le. A megye népessége, mely igen gyorsan növekszik, már most is 309,142 fő volna (76·2% magyar); ehhez járul a székhelynek közel 100,000 lakosa. Új mezővárosok: Kiskőrös, (11,562 l.) Bácsalmás (11,498 l.) és Topolya (12,471 l.)

4. *Szeged v. Csongrád megye.* Székhelye Szeged tjv.

A mai Csongrád megye helyébe lépne (melynek állami hivatalai ma is Szegeden vannak), de egészen más területtel. Régi, jogos kívánsága Szegednek, hogy oly megye székhelyévé váljék, melybe az alatta elterülő vegyes nemzeti-ségű vidék is beletartozik. Nemzeti szempontból igen előnyös volna, ha ezen területek lakossága, mely úgyszegedre gravitál, a különböző hivatalok által is a városhoz kapcsolhatnák. Minden költség nélkül létesíthetünk itt egy oly megyei beosztást, melyben szerencsésen egyesül az adminisztratio és a magyarság érdeke. Az új megye három megye egyes részeiből a következőkép alakul meg: Csongrád m. csongrádi s dorosmai járosa (e kettő Csongrádnak rt. várossá alakulása után bátran egyesíthető), a Bácskából a zentai járás, Zenta s Magyarakanizsa rtvárosok, Torontálból a törökkanizsai s nagykikindai járasok, négy község s Nagykikinda rtváros. Ez együttvéve négy járás, négy rtváros, két mezőváros (Kiskúndorozsma 17,719 l., Ada 12,500 l.). Lakosság: 283,503 fő, magyar 67·9%.

5. *Bács megye.* Székhelye Zombor tjt.

A fönt említett csonkítások ellenére még mindig jelentékeny népességű (397.522 l.). A megye területén van Zombor s Újvidék thjt. is. Nagy népességű községei közül Apatin, Kula, Óbecse, Szenttamás, az egyesített Ó- és Ujverbász, Csurog mezővárosokká lesznek. A magyarok száma 99,644 (25.1%) a relativ többséget alkotó németeké 138,707, a szerbeké 105,677.

6. *Heves megye.* Székhelye Eger rtv.

Változatlanul megmarad, bár a székhely fekvése (a megye keleti szögletében) nagyon kedvezőtlen. Lesz hat járás, két rtv., egy mezőváros (Tiszafüred 9025 l.) s 279,700 lakos (magyar 99.2%).

7. *Jász-Nagykún-Szolnok megye.* Székhelye Szolnok rtv.

Hozzájön Pest megye nagykáti járása s az abonyi járás négy községe, viszont a kis Hajdú megye bővítésére leválik a tiszai felső járás, Karczag és Kisújszállás rtv. Szükséges itt egy új (központi) járás, mezővárosokká tehetők Túrkeve (most rtv.), Kúnszentmárton (10,410 l.), Jászapáti (11,402 l.), Törökszentmiklós (25,086 l.) Lakosság: 349,032. Ez lenne a legmagyarabb megye (98.6% m.)

Az itt javasolt új megye-székhelyek (Kecskemét, Szeged, Szabadka) mindenikében van törvényszék, Szegeden az összes állami intézmények megvannak. A nagy átalakulás meglehetősen simán s nagy áldozatok nélkül megvalósítható. Az új megyék (2) költségeit már eddig sokszorosan megtakarítottuk öt kis vármegye beolvasztásával.

IV. A Tisza jobbpartja.

Bár a megyék terjedelmében és népességében nagy aránytalanságok fordulnak elő, a meglevő megye-székhelyek iránti kímélet s a földrajzi viszonyok tekintetbevétele folytán csak egy apró megyét — Ugocsát — áldozunk fel s egyébként megelégszünk néhány járás átcsatolásával.

1. *Szepes megye.* Székhelye Lőcse rtv.

Az ország legelkényeztetettebb megyéje. Sehol az országban annyi járás, város, annyi középiskola aránylag nincs,

mint e félszázad óta stagnáló népességű megyében. Egy járásának sincs 20,000 s csak egy városnak van 10,000 lakosa. Területén mi sem változtattunk, de megszüntetjük két járását s kilencz városa közül rtvárosnak csak hármat hagyunk meg (Igló, Lőcse, Késmárk). Két városát, Gölnicz-bányát (lakossága fogy) s az apró Poprádot, (melynek Felkával s Szepesszombattal való egyesítése van tervezve), továbbá Korompát mezővárosokká teszszük, a teljesen jelentéktelen s részben fogyó népességű apró Leibiczet, Szepesváralját, Szepesolaszit, Szepesbélát nagyközségekké fejlesztjük vissza a néhány év előtt faluvá lett Ólubló mintájára. Lakosságának száma 172,867, magyar 10·8%.

2. *Sáros megye.* Székhelye Eperjes rtv.

Járási beosztása talán a legideálisabb az országban, székhelye is minden tekintetben centruma a megyének. A megyéhez csatolandó Zemplénnek sztropkói járása, mely sokkal közelebb esik Eperjeshez, mint Zemplén székhelyéhez. Két rtvárosa, Kisszeben és Bártfa jól meglesz a mezővárosi szervezetben is. Lakossága 186,590 fő, melynek tized-része magyar, 57·6%-a tót.

3. *Gömör megye.* Székhelye Rimaszombat rtv.

A megyével történő változásokat már Zólyom s Nógrád megyénél tárgyaltuk. Az ország legkisebb járását, a ratkóit, megszüntetjük, Dobsinát mezővárossá, az apró s félreeső Jolsvát s Nagyrőczét nagyközségekké fokozzuk le. Mezőváros lesz Salgótarján is (13.746 l.). Az új beosztás folytán a megyeszékhely, mely ma a megye sarkában van, inkább a központba jutna, bár rossz közlekedési viszonyai miatt sohasem számíthat arra, hogy az egész megyének igazi anyagi s szellemi centrumává váljék.

4. *Abauj-Torna megye.* Székhelye Kassa tjv.

Teljesen változatlan marad (158.077 l. 78% magyar).

5. *Borsod megye.* Székhelye Miskolcz tjv.

Hozzáadjuk a szerencsi járást s Szabolcsnak a Tiszán átnyúló hat községét. Mezővárosai: Diósgyőr (17,221 l.) és Mezőkövesd (17,202 l.). Ez is erősen magyar jellegű; 291,663 l. közül 98% magyar.

6. *Zemplén megye.* Székhelye Sátoraljaújhely rtv.

A föntieken kívül elveszti a bodrogi járást. A megye egyes részeinek összeköttetése a székhellyel, járási beosztása megfelelő. Mezővárosai: Homonna (4508), igen nagy vidék középpontja és Sárospatak (9427 l.). A magyarok a 246,931 főnyi lakosságban relatív többséget alkotnak (44·3%).

7. *Ung megye.* Székhelye Ungvár rtv.

E kis megye kibővül egy zempléni járással s három szabolcsi községgel. A magyarság, mely jelenleg kisebbségben van, ennek következtében relatív többségre jut (206,585 l. 47·5% magyar.).

8. *Bereg-Ugocsa megye.* Székhelye Beregszász rtv.

A törpe Ugocsa a Bach-korszak alatt is egyesítve volt Bereggel. E példa ne riaszson vissza bennünket az ismételt egyesítéstől. Ugocsa közel esik Beregszászhoz, legtöbb illetékes hivatala most is ott székel. Bereghez csatolandó még a dolhai járás is, melynek völgye Bereg felé nyílik, honnan vasút is jön, míg Máramarosszigettől nagyon félreesik. Az így kibővült megyében (345,715 l.) a magyarság gyenge relatív többséget alkot (44·6%), Ugocsa jelenlegi székhelye, Nagyszöllös, mezővárossá emelhető.

Az új beosztás itt is minden áldozat nélkül (s az egyedüli Nagyszöllösnek nem nagy károsításával) megvalósítható. A hegyrajzi viszonyok okozzák, hogy itt (és Erdélyben) lesznek az ország legkisebb népességű vármegyéi. De ilyen kis népességű megyék Franciaország s Itália hegyvidékein is előfordulnak.

V. A Tisza balpartja.

Itt különösen az egymás mellett levő kicsiny Hajdú s az óriás Bihar tesznek nagyobb kiigazításokat szükségessé.

1. *Szabolcs megye.* Székhelye Nyiregyháza rtv.

Elveszti összes, a Tisza jobbpartján fekvő helységeit s a Debreczenhez közelebb eső ligetaljai járást, de megkapja Beregtől Vásárosnamény községet s a szatmármegyei mátészalkai járást. A megye székhelye, épúgy mint Kaposvár és Szombathely, nem épen centrális fekvése ellenére nagyszerű

vasútépítő politikával szorosan magához kapcsolta a megye minden pontját. Mezővárosai: Kisvárdá (10,019 l.) és Polgár (11,375 l.).

2. *Hajdú megye.* Székhelye Debreczen tjt.

Csudálatos, hogy a legutóbbi megyerendezéskor kereteit ily szűkre szabták s Biharból csak néhány falut csatoltak a régi Hajdú-kerülethez. Az igazságügyi kormány már jobban járt el s a Debreczen közelében levő (de Biharban fekvő) derecskei járásbírószágot a debreczeni törvényszék területéhez csatolta. Az eddig említettekén kívül (Jász, Szabolcs m.) a szintén Debreczen vonzókörébe tartozó derecskei s érmihályfalvi járásokat szintén Hajdúhoz csatoljuk, melynek népessége eként megkétszereződik (309,753 l. 98·8% magyar.) Egy fölösleges járás (Hajdúböszörmény) megszüntethető, Kisújszállás, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló pedig nagyon meglegegedhetnek a mezővárosi szervezettel, melylyel felruházandók azonkívül Kúnhegyes, Hajdúdorog (mindkettő régebben rtváros) s Püspökladány (12,585 l.).

3. *Szatmár megye.* Székhelye Szatmár-Németi tjt.

Az elvesztett mátészalkai helyett idecsatolandó Szolnok-Doboka magyarláposi s kápolnokmonostori járása. E két járást mostani megyéjük többi részeitől élesen elválasztja az ilosvai hegység, holott a Láposvölgye a Szamos felé nyílik. A most tervezett vasút is — ez döntő momentum — Szatmárral fogja a Láposvölgyet összekapcsolni. A megye székhelye jelenleg Nagykároly, igazi központja azonban mindig Szatmár volt; itt futnak össze a megye vasútai, ez a gazdasági s kulturális középpont. Jelenleg is itt van a törvényszék; a megyegyűlés többsége már régen Szatmár mellett nyilatkozott. A megye kibővülése keleti irányban újabb érv a nyugati szögletben levő székhely áthelyezése mellett. Az így jól kikerekített megye lakossága 360,445, magyar 54·2%. Egyik hanyatló városa, Felsőbánya mezővárossá lesz.

4. *Szilágy megye.* Székhelye Zilah rtv.

A 76-iki megyerendezés meglehetősen kicsinyre szabta. Tervezetünk e hibán úgy segít, hogy hozzácsatolja Biharból a margittai s Szolnok-Dobokából a Zilah felé gravitáló

csákiigorbói járást. Jelentékenyen megnövekedett népességének (304,869) 35·9%-a magyar, (oláh 59·6%).

5. *Bihar megye.* Székhelye Nagyvárad tjt.

A már említetteken kívül leválik a megyéről a nagyszalontai s a béli járás, mely utóbbit földrajzi fekvése Arad felé útálja; evvel van vasúti összeköttetése is. Ezen környirbálások után még mindig az ország második megyéje lett (népesség tekintetében) 420,383 lakossal, kik közt az oláhok épen elérik az abszolút többséget (oláh 212,323, magyar 199,809=47·5%). A túlnépes élesdi s a központi járás közé beiktatjuk a már úgylis tervbevett mezőtelegti járást.

6. *Móramaros megye.* Székhelye Máramarosziget rtv.

A nagy terjedelmű, gyorsan népesedő megyéből csak a dolhai járást csatoltuk le. Egyetlen mezővárosa Huszt (10,292 l.) Lakosság 338,116, magyar 15·5%. A megyében a ruthéneké a relativ többség (42·4%).

7. *Békés megye.* Székhelye Gyula rtv.

Hozzáadjuk északon Dévaványát s a nagyszalontai járást, viszont Csanádhoz adjuk Sámsont és Tótkomlóst. Így a székhelynek fekvése, mely jelenleg a megye zugában van, némileg kedvezőbbé válik. Hatalmas falvai közül Békéscsaba s Szarvas rend. tan. városokká teendők, Békés (26,875 l.), Orosháza (22,264 l.), Dévaványa (13,511 l.), Nagyszalonta (15,943 l.) pedig mezővárosokká; viszont ennek folytán a járások számát kettővel csökkentjük. A 349,565 főnyi lakosság háromnegyed része (75·4%) magyar.

VI. A Tisza-Maros szöge.

A mohácsi vész előtt nagyrészt magyar lakossága volt, melyet a török uralom kipusztított. Az utána jövő félszázados osztrák kormány tarka népsokaságot telepített ide s mellőzte a régi gazdát, a magyart. A régi vármegyei beosztás feledésbe ment s a Bánát visszacsatolása után egészen más területen szervezkedett a három vármegye. A határörvidék megszüntetése után megalakult Szörény megye, melyet, épúgy mint Zaránd megyét, a magyar szellem teljes hiánya

miatt fel kellett oszlátni; a német és illir bánsági ezredek helyén meg sem kísérelték az ősrégi, Szent István korabeli *Keve vármegye* visszaállítását. Így jött létre a mai furcsa beosztás, melylyel szemben tervezetünk a négy évszázad.előtti beosztást újítja föl.

1. *Arad megye.* Székhelye Arad tjt.

Elveszíti a nagyhalmági s cserébe kapja a béli járást. Az egyesítendő Ó- és Magyarpécska (17,637 l.) mezővárossá lesz. A megye lakosságának (352,722 l.) majdnem kétharmada (64·4%) oláh s csak 22·3%-a magyar.

2. *Csanád megye.* Székhelye Makó rtv.

A mohácsi vész előtt hozzátartozott a mai Csongrád megye egy része s Torontál északi vidéke is. Összezsugorodott területét ezen útmutatás alapján ismét kibővítjük s hozzáadjuk Csongrád m. tiszántúli részét, Békés m. két községét, Torontál m. nagyszentmiklósi s perjámosi járását s Varjas községet. Mindezen részeknek nagyon jó vasúti összeköttetésük van Makóval. Az új beosztás, ép úgy mint Szeged megye, a két torontáli nemzetiséglakta járás bevonásával fontos nemzeti érdekeket is szolgál. Mezővárosai: Battonya (13,011 l.), Nagylak (14,043 l.) s Nagyszentmiklós (10,617 l.). Lakosainak száma a mainak kétszerese: 294.935, magyar 61·9%. A megye területén van Hódmező-Vásárhely tjt. is.

3. *Keve megye.* Székhelye Versecz tjt.

A jó közigazgatás érdekei feltétlenül megkívánják ez ősi megye feltámasztását. Különösen Krassó-Szörénynek négy járását szinte lehetetlen a jelenlegi székhelyről igazgatni. E négy járást Lugosról nagy kerülővel, Temesvár-Verseczen át lehet megközelíteni; magas hegyek választják el a megye többi részétől s vizei, a Karas és Néra nyugatnak, Versecz irányában folynak. A mi tervezetünk Verseczczel, mint természetes középponttal, az új megyét a következő részekből alkotja meg: bánlaki, alibunári (Torontál m.), kevevári, fehértemplomi, verseczi (Temesm.) újmoldovai, bozovicsi, jámi, oraviczabányai járások, Fehértemplom rtv. Stájerlakanina mezőv. (12,336 l.) Az elég terjedelmes megye erősen nemzetiségi jellegű, mert 315,965 főnyi népességéből mindössze

20,410 magyar van (6·4%), túlnyomórészt telepes elem. Van a megyében 49,444 német, 73,785 szerb s 156,703 oláh; legjobban szaporodik a magyar elem.

4. *Torontál megye.* Székhelye Nagybecskerek rtv.

A középkori Torontálmegye meglehetősen kicsi volt s Nagybecskerek környékén terült el. A mi tervezetünk is alaposan megnyírbálja s egyes részeit más, megfelelőbb középpontok körül csoportosítja. Az eddig említett változásokhoz járul még a csenei járás átcsatolása Temes megyéhez. Viszont Pancsova lélekszáma s jelentősége nem indokolja jelenlegi rangját s azért mint rtv. a megyéhez csatolható. A túlnépes becskerek-i járás kettéosztásával (a perlaszi járást már régen sürgetik) lesz nyolcz járása, két rt. s egy mezővárosa, Zsombolya (10,893 l.). 333,886 főnyi lakosságában a szerbek megtartják relativ többségüket; a legjobban gyarapodó magyarok aránya 20·25%. Ezen a területen az oláhok száma absolute is fogy.

5. *Temes megye.* Székhelye Temesvár tjv.

Területének változásait már előadtuk s indokoltuk. Marad 306,631 lakosa. A relativ többség az oláhoké marad. A magyarság e területen (40,243 = 13·1%) az utóbbi évtizedekben a telepítések folytán rohamosan szaporodik. Mezővárosa Lippa (7864. l.).

6. *Krassó-Szöreny megye.* Székhelye Lugos rtv.

A délnyugati járások elszakadása után is az ország egyik legnagyobb területű megyéje lesz. A magyarság a hetvenes években itt még teljesen hiányzott; azóta a Bega völgyében nagystylű telepítési actió folyt, (mely még most is folyik) s ma már 30,249 magyar (9·22%) él a megye területén. A megye lakossága 327,956; mezővárosai Resiczabánya (17,384 l.) és Orsova (5795 l.).

Tervezetünk Keve megye felállításával a mai hatalmas megyéket normális nagyságúakká teszi, jó természetes középpontokat teremt s a nemzeti szempontokat is szolgálja.

VII. Erdély.

A nagy megyerendezés, melyet Erdélyben a különféle törvényhatóságok (székek, vidékek) megszüntetésével egyidejűleg hajtottak végre, nem volt szerencsés munka. A szászok nagyon panaszkodtak a Szászföld megszüntetése miatt, pedig tulajdonképpen nagyon hálásak lehettek volna a kormánynak, mely 15 megyét teremtett s a szászoknak, bár csak Nagy-Küküllőben voltak relatív többségben, négy megyében biztosította az uralmat, köztük Brassóban a náluk nagyszámú magyarok rovására. Itt ismét nagyobb átalakításokra van szükség s a takarékoság, a jó közigazgatás s a nemzet érdeke egyaránt sürgeti legalább négy vármegyének felosztását (Brassó, Fogaras, Kisküküllő, Beszterce-Naszód). Ezen beosztás nagyon megkönnyítené a választókerületeknek igazságosabb s a magyarságra kedvezőbb beosztását is.

1. Szamos megye. Székhelye Dés rtv.

Beszterce-Naszód s a 3 járással megkisebbitett Szolnok-Doboka egyesítéséből jön létre; nevét a rajta végigfolyó Szamostól kapja. Lakossága 304,351 lélek; magyar 18·5%, német 10%, oláh 69·2%.

2. Kolozs megye. Székhelye Kolozsvár tjv.

Elveszti a tekei s mezőörményesi járásokat; Kolozs elveszti városi rangját. Lakossága 189,387, magyar 29·3%.

3. Torda-Aranyos megye. Székhelye Torda rtv.

Hozzácsatoljuk a verespataki járást s a faluvá degradált, fogyó lakosságú Abrudbánya. E vidék az új aranyos-völgyi vasút folytán Torda vonzókörébe jutott. Lakosságának (200,727) 23·7%-a magyar, 74·2%-a oláh.

4. Maros-Torda megye. Székhelye Maros-Vásárhely tjv.

Kolozsnak előbb említett 2 járása a most épülő mező-ségi vasút (M.-Vásárhely—Teke) által teljesen a gyönyörűen fejlődő székely főváros vonzókörébe kerül; oda gravitál a radnóti járás is. E 3 járással bővülve, lakossága 251,175 főre emelkedik; a magyarságnak relatív többsége lesz (48·8%). Az új beosztás, mely erősen oláhjellegű vidékeket csatol a székely megyéhez, nemzeti szempontból is igen előnyös.

5. *Csík megye.* Székhelye Csíkszereda, rtv.

Megmarad változatlanul (145,720 l., 86·4 % magyar).

6. *Udvarhely megye.* Székhelye Székelyudvarhely, rtv.

Hozzácsatoljuk a köhalomi járást. Lakossága 155,159, magyar 81·6%.

7. *Háromszék-Brassó megye.* Székhelye Brassó, tjv.

A háromszéki compact magyarságban rejlő erőt kitűnően lehet értékesíteni két apró vármegyének, a bár relativ magyar többségű, de mégis szász vezetés alatt álló Brassónak s az oláh Fogarasnak megszüntetésére, annál is inkább, mert ezen átalakítás objectiv szempontból is teljesen indokolt. Egyidejűleg a gazdag s népes Brassó törvényhatósági joggal ruházandó fel. Az így alakult megye székhelye mindenesetre Brassó lenne, melynek fölényét Sepsiszentgyörggyel szemben fölösleges volna bizonyítani. Ha e beosztás előbb létrejön, úgy nem kellett volna Brassónak 5 választókerületet adni s a 30,000 főnyi szászságnak három mandátumot juttatni. A megyéhez csatoljuk Fogarasnak 2 keleti járását is, a brassói alvidéki járást pedig megszüntetjük. Az így nyert 251,862 főnyi népességnek 56·7%-a magyar.

8. *Küküllő megye.* Székhelye Segesvár.

Az elveszett köhalomi járásért az erzsébetvárossal kárpótoljuk; a kis Erzsébetváros mezőváros lesz. Tekintve azt, hogy Segesvárt szász középiskola van, az összes állami hivatalok a magyar főgymnasiunmval bíró Erzsébetvárosba helyezendők; a törvényszék most is ott van. A kis népeségű megyében (152,683 l.) a szászok megtartják gyenge relativ többségüket. Magyar van 19,481 (12·7%).

9. *Szeben megye.* Székhelye Nagyszeben.

Hozzáadjuk az alsóárpási, fogarasi (Fogaras m.) s vizaknai (A.-Fehér) járásokat, Fogaras és a mezővárossá degradált Vizakna városokat. A megye egyetlen magyar többségű helye Fogaras, mely a székhely elvesztésével nem sokat szenved, mert nagyobb állami hivatalai most is hiányzanak. A 253,838 főnyi lakosságban a magyarság száma elenyésző (6·6%); ha megmaradna az autonomia, a szászok nehezen tudnák az oláhokkal szemben (71·4%) mai hegemoniájukat fenntartani.

10. Alsó-Fehér megye. Székhelye Nagyenyed, rtv.

A Torda-Aranyosnak s Szebennek átengedett 2 járása s 2 városa helyébe a felosztott Kis-Küküllő hosszúaszói s dicsőszentmártoni járásait kapja s így népessége alig változik. A legújabb rtv. Dicsőszentmárton, csekély népessége miatt (4417 l.) s mivel megszűnik megyeszékhely lenni, mezővárossá alakul át. A megye 230,521 főnyi lakosságának 23·3%-a magyar s 67·2%-a oláh.

11. Hunyad megye. Székhelye Déva, rtv.

A nagyhalmágyi járás odacsatolása után 361,165 lakosa lett. A bányavidék fejlődő centrumának, Petrozsénynek, azon kívánsága, hogy a vele összeépült Livazénynyel egyesítve, rend. tan. várossá legyen, teljesen indokolt, viszont az apró Hátszeg és Vajdahunyad mezővárosokká alakítandók át. Érdekess, hogy a magyarság, mely e nagy területen már majdnem teljesen kipusztult, a 80-as évek óta éppen ebben a megyében mutatja a legnagyobb fejlődést (12,000-ről 52,000-re). De azért még mindig ez marad tervezetünk szerint a legerősebben oláh jellegű (80·8%); a magyarok aránya 14·7%.

Közigazgatásunknak ki nem kerülhető, rendkívül nyomós (gazdasági, financiaális, nemzeti) okoktól támogatott új területi beosztása, ha a fönt részletezett módon hajtatik végre, nehéz feladat elé állítja a törvényhozást, mely elől azonban ennek nem szabad kitérnie. Tervezetünk bekebelezések, egyesítések által tízzel csökkenti megyéink számát, evvel szemben csak három újat állít fel. A mai autonómia fenntartása e reformot lehetetlenné tenné; annál könnyebben keresztülvihető azonban a megyei tisztviselők államosítása után. Az egyedüli nehézség a székhelyüktől megfosztott községek megnyugtató és kárpótlása. Megszűnnének megyei székhelyek lenni Alsókubin, Liptószentmiklós, Túróczzsentsmárton, Aranyosmarót, Ipolyság, Esztergom, Magyaróvár, Szentes, Nagykároly, Nagyszöllös, Fogaras, Dicsőszentsmárton, Sepsiszentgyörgy és Besztercze; ezek közül 8 a pénzügyigazgatóságot, sőt Aranyosmarót és Ipolyság törvényszékét is elveszítené. E kettőnek egyesítése s Lévára való áthelyezése mellett kényszerítőleg csak a

nagykikindainak Makóra való áthelyezésének szüksége merülne föl, valamint a rég sürgetett ungvári törvényszék létesítése; a fehértemplomi s a kézdivásárhelyi (ill. sepi-szentgyörgyi) esetleg a változott beosztás mellett is fenn tarthatók.

Bizonyára jelentékeny költségeket okozna az új megyeszékhelyeken, Rózsahegyen, Léván, Kecskeméten, Szegeden, Szabadkán, Szatmár-Németin és Verseczen szükséges új épületek emelése, hivatalok elhelyezése. Ámde kétségtelen, hogy ezen áldozatokat többszörösen, még pénzügyi téren is ellensúlyozná az új beosztásból eredő sokféle előny. Állítsuk most szembe népesség s nemzetiség szempontjából a mai s a részünkről tervezett vármegyéket.

Népesség tekintetében:

	jelenleg	ezután
100,000 alatt van a lakosság	8	—
100—150,000 közt van „	11	1
150—200,000 „ „ „	11	6
200—300,000 „ „ „	13	23
300—400,000 „ „ „	11	23
400,000 fölött „ „	9	3.

Ma a legkisebb népességű megyének, Túrócznak 55,000, a legnépesebbnek 1.030,000 lakosa van; a mi tervezetünkben a két szélsőséget Csík (145,000) s Pest-Pilismegye (531,000) képviseli. A mint azonban a fönti összeállításból látható, beosztásunknál a szélsőséget jelző kategóriákra mindössze 4 megye esik az eddigi tizenhéttel szemben.

A magyarság az új beosztás után 29-ben abszolút, négyben relativ többséget alkot; a magyar többségű megyék száma tehát kettővel, a nemzetiségieké öttel fogy meg. A tisztán nemzetiségi vármegyék száma megcsökken (10%-on alul van a magyar ma 8, tervünkben 5 megyében); a magyarok megoszlása a megyékben általában jóval előnyösebb a mainál. A több mint $\frac{3}{4}$ részükben tót megyék száma öt-ről háromra, az oláhoké négyről egyre csökkenne.

Csökkentettük a drága szervezetű törvényhatósági városok számát is 4 fejlődésre képtelen városnak kisebb rangba való helyezésével; viszont megadtuk e rangot Szombathely-

nek és Brassónak. Ezen városok közül, — eltekintve Fiumétől — 4 német s 1 szerb többségű; valószínű azonban, hogy 1920-ra Versecz kivételével már mind magyar többségű lesz.

Bővebb indokolás nélkül rámutattunk a rendezett tanácsú városaink között szükséges változtatásokra is. Új rend. tanácsú városokká lesznek tervezetünk szerint a 4 degradált tjv. s tíz nagyközség (a 14-ből egy szerb, 2 tót, a többi magyar); mezővárossá alakul át 22 rtv. (8 tót, 3 német, 2 oláh, 9 magyar); nagyközséggé süllyed le 9 apró városka (3 tót, 2 német, 1 oláh, 3 magyar). Ma 112 rtv. közül nem magyar 37; ezentúl lenne 94 közül 21. Minthogy a 10,000 lakosnál népesebb városok közül csak négyet szüntettünk meg s a 14 új rtvárosnak lakossága mind meghaladja a tízezetet, a 94 közül immár nem 54-nek, hanem csak 26-nak van 10,000 alatt maradó népessége; az 5,000-en alul maradó városkák közül (ma 25!) pedig tulajdonkép csak az egy Körmöczbánya marad meg (4515 l.), mert Csíkszereda (3701 l.) már legközelebb magába kebelez két községet (2,973 lakossal).

Tervezetünkben előre számoltunk a közel jövő új várostypusával: az olcsó, egyszerű szervezetű mezővárosokkal. Ezeknek száma 97; magyar többségű 63, nem magyar 34. A legnépesebbek Békés (26,875 l.), Törökszentmiklós (25,086 l.) s Orosháza (22,264 l.); legkisebbek Poprád (2,283 l.), Szentgotthárd, Kismarton ezek azonban községegyesítések által növelhetik lakosságukat.

Részint néptelenségük, részint a mezővárosok kiválása miatt (így Békésben) 12 járást szüntettünk meg s a túlnépes járásokon 17 új járás létesítésével enyhít tervezetünk (ebből 8 a Dunántúl, 3 a mai Pest m. területén).

Az új megyebeosztás, kapcsolatban a járások kiigazításával s városainknak teljesen új osztályozásával, úgy az államra, mint az ügyes-bajos közönségre, rendkívüli előnyökkel járna. Most a közönség sok vidéken nagy kerülővel, sok pénz- és időpazarlással kénytelen a hivatalokat felkeresni; viszont a hatóságok a székhelytől félreeső helyekre való gyakori hivatalos kiszállásaik alkalmával szintén ki sem

számítható idő és pénzpocsékolást kénytelenek véghez vinni (lásd a legkirivóbb példákat a mai Nyitra, Gömör, Zala, Bihar és Kolozs megyék egyes járásainál). Sok apró megyénél alig akad munkája az állami és megyei hivataloknak; másutt, talán a szomszédságban tizszerannyi munka s felelősség terheli az ugyanolyan rangú s fizetésű tisztviselő vállát. Kétségtelen tehát, hogy itt — Gróf Tisza István szavaival élve — nagy szellemi erőpazarlás folyik, melyet oly szegény országnak, mint a mienk, nem szabad tovább megtűrnie.

A mi beosztásunk lehetőleg egyenletesen osztja meg a munkát: ügyel arra, hogy a megyei székhely a vidéknek igazi centruma legyen, hol a bejövő polgár együtt találjon minden hatóságot, lebonyolíthassa üzleteit, bevásárlásait, hol úgy ő, mint a hivatalnoki kar gyermekeit iskoláztathassa. (Ma hat, két év előtt még 9 megyeszékhelyen hiányzott a magyar középiskola, az új beosztás szerinti székhelyek közül csak Segesvárt — hol szász gymn. van — fog hiányozni).

A megyék összevonása, a középponti megyei tisztviselők számának jelentékeny csökkentése folytán előállott igen tekintélyes költségmegtakarítás, az apró városok s néhány túlkicsiny járás megszüntetése bőséges fedezetet nyújtana a szükséges új járások azonnali szervezésére s a járásokkal egy tekintet alá eső 97 mezővárosnak létesítésére. Igazi demokratikus, népbarát politikának lehetővé kell tenni, hogy a kis ember az alsóbbfokú hatóságokat gyorsan, kis költséggel felkereshesse. Értekezésem folyamán több példát hoztam fel annak bizonyítására, hogy járási beosztásunk is elavult. Itt is — kicsiben — arra kellene törekedni, hogy a szolgabírói, járásbírói s adóhivatali székhelyek egybeeszenek. Vannak vidékek, hol ma mind a három különböző s egymástól távoleső helyen van.

Nem tudom, kitérített czélobat, hogy a most küszöbön levő közigazgatási reform alkalmával egy rationalis, a természeti, gazdasági, népességi s nemzetiségi viszonyokhoz alkalmazkodó s minél kevesebb felforgatással, áldozattal, de annál több előnnyel járó új megyei beosztás tervét készít-

sem elő, mennyiben sikerült elérnem. Szeretném, ha a felhozott adatok és érvek legalább annyit nyilvánvalóvá tennének, hogy a jelenlegi beosztás változatlan fenntartása bűn volna; ép azért azt kívánhatja az ország közvéleménye, hogy az arra illetékesek az apró, helyi felszisszenésektől vissza nem riadva a közigazgatás minden fokozatában (a községektől a megyékig) keresztülvitt új területi beosztással tegyék emlékezetessé nevüket.

BENISCH ARTHUR.

EÖTVÖS AESTHETIKAI ÁLLÁSPONTJA.

Minden művészettudomány, bármely alapelvből induljon is ki, a művészet empirikus keletkezésének okain kívül, céljával és rendeltetésével foglalkozik. E rendeltetésnek kétféle megállapítását találjuk a tudomány történetében. Az egyiknek lényege, hogy a művészet értékei autonomok, más értékterületek által nem befolyásolhatók, hogy a művészet önmagáért, az érzés és gondolat tiszta formába öntéséért van. Csak *l'art pour l'art* van és lehet; a művészettel szemben ethikai, socialis, vagy bármilyen más normák determináló felállítása jogosulatlan. A művészetelméletek más része a művészet célját, úgy mint minden más emberi functióét, az egyén és társadalom boldogításában látja. A művészetet az embernevelés szolgálatába állítja, azon hatalmas rendeltetéssel, hogy az értelmet a legrövidebb úton, az érzések útján közelítse meg. A művészet az életre hason, ennek legkisebb jelenségét is lelkesítse át a megértő nemes érzésnek s a szépségnek erejével. Az egyénre hatás, az egyéni önzésnek kiirtása a művészet által, az ösztönembernek akaratemberré nevelése készítheti elő azt a biztos talajt, melyen a művészet társadalmi hatásokat érhet el, socialis jelentőségűvé válhat. A művészet célja itt azon specifikus erőknél, melyeket «emberieknek» nevezünk, kifejtése, a humanitas, az emberinek nevelése az emberben. E socialis jellegű művészetelméletek a *l'art pour l'art* helyett a *l'art pour l'homme* életet átformáló erejében hisznek.

A művészetnek az egész emberiséget, különösen az alsóbb néposztályokat nevelő erejét fontosnak és jelentősnek főképp a XIX. században érzik, midőn a socialis ösztön esz-

mévé alakul, s az osztályművészet már az egész faj képét viselve magán, a népművészetté alakulás útjára lép.

A humanus törekvések e korának apostola a mi szűkebb magyar világunkban Eötvös József. Az ő munkássága csodálatosan szerteágazó, mint általában az olyan íróé, kinek agyában mély gondolatok fogannak meg még a valóság oly eseményeinek következtében is, melyek mellett az átlagember közömbösen megy tovább. Sokoldalú munkásságának legkülönbözőbb ágait közös cél foglalja szoros egységbe. Eötvös minden művét az emberi érdekek cultusának, az emberiség előbbrevitelének szenteli, s ezért méltán nevezhetjük őt Magyarország legnagyobb humanistájának. Ő az nekünk, mi az oroszoknak Tolstoj, a *Karenina Annának*, a *Feltámadásnak* a bűnös társadalmat lesújtó vádakkal ostromozó szerzője, író, kiben szenvedélylyé vált az emberszeretet. De egy nagy különbséget találunk e két nagy humanista között. Tolstoj az egész emberiségért küzd, Eötvös azonban látja, hogy «valamint a családi élet megbomlása az egyes nemzetnél, úgy a nemzetiségi kérdés enyészete az emberiségnél csak sülyedésnek előjele», ezért csak a nemzeten keresztül szolgálja az emberiséget. Nála a nemzeti nem izolált, hanem az emberiség tagjának magasabb jelentőségében lép fel.

Eötvös minden kérdéstről gondolkodik, minden gondolatát írással rögzíti meg, minden művét tudatosan humanus célok érdekében írja s így foglalkozik a művészet, kiválóan a költészet céljának és lényegének kérdésével, aesthetikai kérdésekkel is, sőt eszméit a jelen és jövő nyilvánossága elé viszi. Az élet s cultura minden viszonylatáról erős és határozott meggyőződése volt; aesthetikai önvallomásait vizsgáljuk most, mennyiben kapcsolódnak ezek eszméi s célzatossági összetartozás által többi alkotásaihoz s egész munkásságához.

A művészet lényegét és rendeltetését magyarázó elméletek sohasem elszigetelt szeszélyből keletkeznek, hanem mindig a kor érzéseinek s gondolatainak tükörképét mutatják. Eötvös századában, a XIX. század elején a classikus irodalom és aesthetika, «aristokratikus köztársaságának» csődje után a kor hangulata szülte a socialis sympathiát

megteremteni törekvő romantikus művészetet s művészet-tudományt. E tudománynak szinte önként kellett meghódolnia a humanus és socialis eszmék növekvő uralma előtt. E meghódolás magyarázza azon elméletnek most rohamos terjedését, hogy a művészet az emberért s nem magáért a művészetért van, nem a közönség mulattatására, az unatkozók szórakoztatására szolgál, hanem socialis feladata, sőt hivatása van.

Az író, kit hosszú ideig a XIX. század megtestesült szellemének szoktak tekinteni, kinél a költészet először szolgál valóban tudatosan humanus czélokat, ki aesthetikai elméletében először hangsúlyozza a művészet, elsősorban a költészet moralis és socialis rendeltetésének elvét: Victor Hugo volt. *Cromwell* előszavában mondja: a drámának nemzeti, socialis s emberi hivatása van. A művészetet a vallás fenségével s erejével ruházza fel, melynek a kétely s kíváncsiság korában a középkori templom szerepét kell átvennie. Ne csak a szépet, hanem a jót is kutassa s érdekes mesébe burkolva hasznos igazságot csempészszen lelkünkbe.

Victor Hugonak az élet érdekköreit állandóan szem előtt tartó aesthetikai elmélete csirájában magában foglalja mindazt, mit a század socialis aesthetikája Thoré, Véron, Guyau és Tolstojig mondott. Valamennyien az ő szavait bővítették ki s megvilágító példasorral magyarázták, talán a nélkül, hogy őt behatóan tanulmányozták volna. A mi irodalmunkban Eötvös József szép íránt érdeklődő, igaz ember-szeretettel eltelt lelke legegényibb érzéseit s legmélyebb gondolatait fedezi fel Hugoban. Hugo aesthetikai megállapításait annyira sajátjainak, határozott meggyőződéséből fakadóknak érzi, hogy néha azt, mit már egyszer tőle függetlenül fejezett ki, később az ő fogalmazásával együtt veszi át.

Ha Eötvös Józsefről mint aesthetikusról beszélénk, ez állítással kétségkívül kissé sokat mondanánk; annyit azonban el kell ismernünk, hogy munkáiban az aesthetikai megjegyzéseknek, sőt aesthetikai formuláknak igen nagy bőségét találjuk. Eszméi szinte önkénytelenül egy-két középpont köré csoportosulnak. E középpontokat tekintetbe véve tehetjük áttekinthetővé s némileg rendszeressé azt, mi Eöt-

vösnél mindig csak alkalmoszerű s a rendszer szükségeségének érzése nélkül, intuitive keletkezett.

Eötvöst egész írói pályáján keresztül, *Angelo* fordításának híres bevezetésétől, 1835-től, legutolsó munkáig folytonosan foglalkoztatja a művészet s különösen a költészet feladatának kérdése. Ő, ki nem a szó szűkebb értelmében vett aesthetikai író, hozzászól e kérdésekhez, mintegy tanúbizonyságát adva művészete ön- és cél tudatos voltának. Egyik «Gondolata» szerint «minden művészetnek feladata kimondani a valót szép formában». Azonban ép a való kimondása nem lehet a természet s az események pusztá utánzása. «Csak kinek színei szókká válnak, melyekkel gondolatait kimondja, csak ki nem hideg tükör, hanem tiszta folyóként úgy adja vissza a tárgyakat, hogy képében természetet lásson a néző, ugyanazon formákat, azon színeket, melyekhez szokott, s mégis valamit, mit a természetben nem lát, a habok ingadozó folyását, a dobogó szívet a kép alatt — az a művész» (Karth. 329. l.)

A mű lényege mindig valamely erkölcstani gondolat, a cselekvény és elbeszélés eszköz s akkor jó, ha a költő alapgondolatát helyesen kifejezi, úgy, hogy ez a hallgatókra erősen hasson. «De a cél a fődolog, maga az erkölcstani gondolat; ez az, mi köszönetre vagy átokra teszi érdemessé a költőt, ez, a mi sok hibát mentet, a mi nélkül mivét csodálhatunk, de nem szerethetünk» (V. H. mint drámaköltő 233. l.). A képzőművészetekben lehet a művészet öncél, de a poesis Eötvös szerint különbözik a szobrászattól, festészettől, vagy architektúrától, «a poesis szükség, egy jalkiáltása az emberi nemnek, mely jobb után vágyódik» (V. H. mint drámaköltő 232. l.). Így Eötvös a költészet három eleméről beszél, a valóról, a szép formáról s az erkölcsi tettekre ösztönző eszméről. A valóság festése s a képzelet uralmának korlátozása szükséges az egyén és társadalom érdekében, melynek előbbrevitelét célozza minden munkáságunk.

A való idealizálása, a szép és tisztán erkölcsi történetek befolyása az egyesre hasonló ahhoz, melyet Platon, vagy Morus államregényei egész népek életére gyakorolnak, a

a pusztán szép mese élvezése közben elfelejtjük, hogy az egész csak mese volt s lehetetlen czélok után fáradozva vesztegetjük legjobb erőnket.

A tiszta művészi forma és a hatni akaró eszme Eötvös felfogása szerint nem egy esetben összeütközésbe jut egymással. A művészi forma mélyébe elásott tehetséget, a játékként czélul tekintett poesist művészi szempontból csodálhatjuk, de emberi szempontból önzésnek kell bélyegeznünk. A kor szenvedései a pusztán önmagáért való művészi studium tárgyát nem képezhetik. «A művészet, mint minden egyéb e világon, csak annyiban érdemli dicséretünket, a mennyiben valamely nagyszerű czél elérésére, vagy nemes eszme életbeléptetésére eszközül szolgál.»

Az emberi nem erkölcsi hibáinak megjavítása, a küzdelem az emberiség legszentebb érdekeiért, a nem mulattatni, hanem használni akarás a legnagyobb írói önmegtagadás; az ilyen műveket, melyek ellen a kritikus kifogásokat tehetne, az embernek bámulnia kell. Eötvös aesthetikai önvallomásaiban meggyőződésből rendeli alá a művészi formát a hatni akaró, cselekvésre készítő eszmének. A jót a szép fölé emeli, midőn többre becsüli az emberi tettet, mint a kifogástalan művészi alkotást. A humanista kerekedik benne a művész fölé, ki nem fokozza a neki legjobban megfelelő világítással tehetsége ragyogását, hanem fényénél az emberiség boldogulásának titkait kutatja.

Az æsthetikai classicismus nem ismert korszerű tendenciákat, s ez a francia classikusoknál, sőt némileg még Goethenél is oda vezetett, hogy a nemzet és költő közti szoros viszonyt meglazította. Azonban minél inkább forronganak a nép törekvései, annál határozottabban követel magának létjogosultságot az irányköltészet a classikus «magasabb szempontú» költészettel szemben. E létjogosultság egyik hatalmas szószólója Eötvös mintaképe, Hugo is, ki oly erősen hisz a költő missiójában, hogy magát a civilisatiót, a lelkek és erkölcsök szelidítését a helyesen értelmezett művészet eredményének tekinti.* A költőnek Hugo szerint

* *Les voix intérieures* előszava.

a romok alól kell a régi tradíciókat kiásnia s ezekből kell felépítenie a jövőt. Nevelő hivatásának tudatában a vigasztaló valláshoz utasítja korát — «Laisse-toi conseiller par la pensive église» — s elátkozza Voltaire vallástalan századát.

Hugo a költemény szerkezetét alapeszmére akarja felépíteni, hogy vigasztalhassa az atheismus és önkény saturnaliáitól kábult társadalmat. «A költészet nem az eszmék formájában van, — mondja az *Odes et poésies diverses* bevezetésében — hanem magukban az eszmékben.» Később Hugo a forma mesterévé, a forma abszolút tisztelőjévé válik, de ide nem követi őt Eötvös, hanem a művészetről való korábbi felfogásához csatlakozva, hű marad a kibontójától cserben hagyott zászlóhoz. Hugótól már eltérő meggyőződését csak megerősíti az «ifju németek» elmélete és gyakorlata, melynek főjelentősége éppen az élet és irodalom érdekköreinek azonosításában van.

Eötvös Hugo nyomdokait nemcsak a költészet általános, hanem a történeti költészet specialis feladatainak kutatásában is követi. Hugo elvi jelentőségre emelte azt, a mit az angol romantikusok a gyakorlatban már meghonosítottak, a történetnek, még pedig a nemzeti történetnek értékesítését az irodalom számára. Érzi, hogy mult kell a költészetnek s hogy ez a mult nem a római vagy görög világ, hanem a középkor. Eötvös írja róla, hogy ő «felfogta e kort, ez ifjukurát az emberi nemnek egész nagysága s boldogtalanságával, álmaival, reményeivel, és oda állítja századja elébe, mint egy kérdést». S nem csupán a nemzeti középkort fedezé fel, hanem keletnek csodálatos kincseit is. E korokat festvén, az immár történeti költészet feladata többé nem a teremtés, hanem a föltámasztás, az új életre keltés, a történet ismertetése. Magának Hugonak *Cromwellben* kimondott célja, hogy egy kevésbé ismert, bár nagyon híres férfiú alakját állítsa elénk («très célèbre, mais très peu connu.»)

Hugonak a történeti költészetre vonatkozó állításait Eötvös még sokkal élesebben hangsúlyozza. E költészet föladatának más művészi és erkölcsi célokon kívül a történet népszerűsítését mondja. Azonban nem elégszik meg

Hugohoz hasonlóan a «legenda ajtaján keresztül hallgatott» történettel, általános vonásokkal, melyek inkább a morális, mint a történeti igazságnak felelnek meg. A hír, szerinte, melyet történeti személyiségek maguknak kivívtak, a tulajdon legszentebb nemét képezi s a dicsőség vagy gyalázat, mely a hajdankorból ránkmaradt egyes neveket környez, egy nemzet jutalma, vagy büntetése: ha a költő az utókor ítéletét hibásnak tartja, törekedjék elősegíteni annak kiigazítását, de az igazságot öntudatosan elferdíteni megbocsáthatatlan véték (*Magyarország 1514-ben előszava*).

Azonban Eötvös azt a történeti regényt, melynek adatai szinte kútfőkkel igazolhatók, még nem tekinti az emberiség szempontjából szükségesnek. A történeti mult képe az okiratokban és kútfőkben előttünk álló valóságához teljesen ragaszkodó festését már a költészet célja, a használás érdekében sem tartja minden szempontból kielégítőnek. Egy időszak sem tanulhat — szerinte — a másiknak történetéből. «Minden kor csak oly férfiak által kormányozható, kik benne növekedtek.» A jelen nevelése, mivel minden kornak csak az szép, miben gondolatja képesül, csak a multba a jelen színeinek bevitelével lehetséges. Azt az elvet, hogy a történeti költészetet szorosan egybe kell forrasztanunk a jelenkor szellemével és szükségleteivel, hogy a mult dicső korszak embereit nemcsak mint emlékeket, hanem mint munkás tényezőket kell a jelen mozgalmi közepette felhasználnunk, Eötvös nemcsak elméletileg hirdeti, hanem munkáiban is következetes hűséggel alkalmazza. Hasonlító eszmetársulás vezeti őt a reformkorból abba a korba, midőn a jobbágyság az önként szét nem töredező korlátokat erőszakkal robbantja szét. Így válik Eötvösnél korszerűvé a történeti költészet, így szegődik fő aesthetikai gondolatának, a művészet humánus rendeltetésének szolgálatába.

Az egyik fontos középpont, mely köré Eötvös aesthetikai eszméi fonódnak, a költészet hivatásának kérdése. A másik ily centrális fontosságú kérdés a költői műnek és közönségének viszonyára vonatkozik. Milyen kört tartson a művész alkotás közben szem előtt s — a mi evvel összefügg, — mely közönség érdekeiért és szükségleteiért küzdjön?

Hugo hangsúlyozza már az egyetemes emberit hirdető classikusokkal szemben a költészet nemzeti célját («un but national de la poésie»). Eötvös azonban még tovább megy: csak a nemzeti költészet életerejében és hatóképességében hisz, mert «mint a fa, mely zöld ágaival fel az éghez emelkedik s messze körére elbinti virágait, csak akkor fejlődhetik, ha az anyai földet, melyből származott, erős gyökerekkel fogja körül: ilyen a költészet is; termékei fel az égre mutatnak, de a földből, melyen termett, ki nem ránt-hatni gyökerét s csak míg ettől meg nem vált, addig nő és virulhat». Csak erős és kifejtett nemzetiség az, a mi Eötvös szerint minden irodalomnak, sőt minden tudományos haladásnak föltétele. A nemzeti költészet és csakis a nemzeti költészet az, a mivel küzdhetünk a társadalom boldogításáért és saját nemzetünk keretein belül rójuk le tartozásunkat az egész emberiség irányában. Az irodalmi alkotásoknak nemcsak hatásuk, de még becsük is azon összeköttetéstől függ, melyben a nemzeti élettel állnak s «bizonyos, hogy világköltő csak az lehet, ki előbb egy nemzet költője volt».

Irodalmi tanulmányai és tapasztalatai közben kialakult ezen meggyőződését kiterjeszti Eötvös még az exact tudományokra is, melyek körében a faj és nyelv, az emberiség e hatalmas vízvázlatzói, szinte teljesen eltűnni látszanak. A tudomány terén is az a meggyőződése, hogy midőn egy bizonyos körben, melyet hazánknak nevezünk, embertársaink anyagi és szellemi kifejlődésén dolgozunk, tulajdonképen az egész emberi nem haladásának munkásai vagyunk s e téren is nem annyira hazánk anyagi, mint inkább nemzetünk szellemi művelése a választandó feladat.

Így Eötvösnek a művészet humanus rendeltetéséről való meggyőződése mellett legfőbb aesthetikai elve az irodalom hangsúlyozottan nemzeti voltának szükségessége. Az emberiségre csak a nemzet által hathatunk, a nemzet keretein belül azonban a költő érzéseit úgy mondja ki, hogy azokat mindenki megérthesse s valóságukról mindenki meggyőződjék. Épen ezért a költészet nincs bizonyos formákhoz, külsőségekhez kötve. «Miként Palestrina mesterdalaiban s az aggastyán halk imájában egy érzemény szólal fel, úgy a költő

nyilatkozhatik minden formában, mely érzelmeinkre hat s gondolatainkat ébreszti fel.« (A költ. hatásáról 254. l.) A művészi forma hanyatlásában nincs, mi elszomoríthatna bennünket, ha ez az irodalmi termékek nagy elterjedésének s a művelt osztályok egy ideig kizárólagos tulajdona köz-kincsé válásának következménye.

A népszerűség a költő legfontosabb eszköze. Eötvöst a népszerűség problémája igen erősen foglalkoztatja. Petőfi költeményeiről írt bírálatában irodalmi érdemei legfőbbikének tartja, hogy szavait és az érzést, melyet dalaiban kifejez, minden magyar megérti s ezért «midőn dala legfellengzőbben emelkedik, az egyszerűbb olvasó is könnyen követheti röptét». Különösen mint a Népkönyvkiadó Egyesület elnöke foglalkozik sokat oly művek tervezésével, melyek népszerűségüknél fogva az irodalom nemzetnevelő feladatát eginkább képesek betölteni. Így keletkeznek Eötvös elbeszélései, melyekről már számtalanszor megjegyezték, hogy megfinomítottan népiesek, hiányzik belőlük az, mit tősgyökeresnek nevezünk, mert Eötvös nem volt képes a nép életét hiven rajzolni.

Azonban ez elbeszélések minden sajátosságát meg tudjuk Eötvös aesthetikai álláspontjával magyarázni. Népies munkáinak tervezése közben sokat foglalkozik Auerbach szépirodalmi s elméleti munkáival. Különösen megragadja figyelmét *Schrift und Volk, Grundzüge der volkstümlichen Literatur* cz. műve, melyben Auerbach a népies irodalomról teoriáját fejti ki. Elmélete szerint a népies, tehát szükségképen népszerű munkákban nem helyes s nem célhozvezető a nép életének hű és igaz festése. Valódi szellemi felüdülését senki sem saját élete képének szemlélésében keresi. Miként a mindennapi életben a városi ember vasárnapi szórakozásképen falura, a falusi ellenben a városba megy, úgy a szellemi ünnepi élvezeteknél is megszokott életkörükből kivágyódunk. A költészet, különösen a népies költészet ne az élet tükre legyen, hanem valami újat, szokatlant állítson elénk. Csak ha az egész világot belátjuk s ismereteinkkel átfogni képesek vagyunk, ismerhetjük meg mindenben annak kicsinyített képét s figyelhet-

jük meg a mindenütt uralkodó törvényt. Az idáig el nem jutott paraszt csak a szembetünően nagy és fontos iránt érdeklődik, minek érdekes bizonyítéka, hogy bár a fényképezés mindinkább terjed, falusi házak falán szenteknek s történeti személyeknek képei mellett portraittkal alig találkozunk. Ez emberek nem tartják magukat fontosaknak s arra érdemeseknek, hogy saját alakjukat fényképpel vagy életkörülményeiket irodalmi művekkel rögzítsék meg. Ezért népies munkákban nem valódi, hanem stylisalt népiességre van szükség, mely mindenütt érdeklődésre számíthat, az igazat tárja elénk, a szokatlan varázsával véve körül.

Eötvös Auerbachnak e stylisalt-népies elméletét ismerte, említett munkájából saját példánya volt. E még ma is meglevő példány helyeslő széljegyzetei határozottan bizonyítják, hogy Eötvös ez elmeletet elfogadta s magáévá tette. Auerbach falusi történeteit magyarra akarta fordíttatni, mivel ezek népies elméletének legjobban megfeleltek, később pedig *Elbeszéléseit* ez elmélet alapján írja. Vidám vagy komor hangulatú idylleket rajzol, melyekkel sohasem mutat rá a nép s a művelt osztályok közti ürré; tendentiosusan s nem, mint már említeni hallottuk, a népi élet félreismerésével mondat parasztjaival olyakat, minőket a magyar paraszt nem mond s így egyrészt a megszokott a népre a szokatlan ingerével hat, másrészt stylisáló művészetével közelebb hozza a falusi embert a felsőbb körök műveltségi niveaujához.

Elméletileg feltétlenül megalapozott népies elbeszéléseiben is ethikai és socialis szempont vezeti Eötvöst, a népi élet rajzánál elsősorban a rajznak visszahatására, magára az életre gondol. Eötvösnek művészi gyakorlatából s kedvelt theoretikusainak hatásából reconstruálható népies elmélete systematikusan függ össze minden más aesthetikai nézetével, célja ennek is, hogy a művészet életreható erejét fokozza. E cél érdekében foglalkozik Eötvös a műfajok kérdésével is. Nézete a műfajok fejlődéséről ugyanaz, mint Victor Hugoé: A primitiv korszak lyrai, az antik epikus, a modern drámai. Az újabb kor kutató szellemének csak az igazságot feltáró, erkölcsi alapeszmére felépített dráma felel meg,

mely népszerűsített művészet, az emberi társaság hasznos eszköze. A drámát tartja az ifjú Eötvös egyedül korszerű műfajnak, mely nem csupán egyes osztályokra, hanem műveltre és műveletlenre egyaránt hat. Azonban az iránydráma apologiája Eötvösnél csak Victor Hugo apologiája. Később a regény korszerűségét hangoztatja, bár művészi szempontból a drámát ekkor is többre becsüli. «Azon tárgyakkal, — mondja — melyekért lelkesül, s az eszményképpel, melyet felállít, változik a kornak költészete is, s ha jelenleg Trója hősei helyett a mindennapi élet előbb prózaiaknak tartott viszonyaival foglalkozik s a művészebb epos vagy dráma helyett a regény formáját használja: mindez csak a dolgok természetes kifejlődésének s jelen társadalmi viszonyainknak szükséges következése.» A műfajokkal szemben megváltozott álláspontja tükröződik írói gyakorlatában is: a reflexiókra, gyakorlati célok hangsúlyozására alkalmasabb regényt választja gondolatai legállandóbb kifejezési formájául.

Eötvös aesthetikai hitvallásának centrumát az oktató és gyönyörködtető ható költészetnek humanus rendeltetéséről való gondolata képezi. E centrum felé mutat s ebből fejlődik minden más eszméje a nemzetiségről, népiesről, korszerűről, melyek a társadalomnak s a társadalomban az egyénnek boldogítását célozzák. Ez aesthetikai alaptétele szorosan fűzi Eötvöst Victor Hugohoz s az «ifjú németek»-hez, kikkel együtt a magasztos, nem tetszeni, hanem használni vágyó irodalom ideáljait szolgálja.

Eötvös egész munkásságát igen találóan jellemzi egy gondolatában. «Tisztábban látom másoknál, mit kellene tenni, de másoknál kevesebbet viszek ki.» Ezt állíthatjuk aesthetikájáról is. Eötvös, világosan állapította meg a művészet humanus irányban fejlődésének szükségességét, de a kivitelnek, — mi itt a széteső egyes gondolatok rendszerezését jelenti — szükségességét nem érezte. És így, aesthetikája, *«l'art pour l'homme»* védelme, e szétszórt elmélet nem volt elég szembetűnő ahhoz, hogy az irodalmi fejlődés jövőjére teremtő szózatként hasson.

PETROV ESZTERGÁLYOS.

Grigorij Petrov, az esztergályos, a ki már régóta jeles mesternek s egyúttal a leghaszontalanabb embernek a hírében állott a galicsinszki kerületben, beteg, öreg feleségével a kerületi kórházba megy szekeren.

Vagy harmincz versznyi út van előtte, de a milyen kegyetlen út, ugyancsak próbára tenne akármilyen derék posta-kocsist is, nem hogy egy olyan tunyasághoz szokott mamlaszt, mint Grigorij esztergályos. Erős hideg szél fú szemközt. A merre csak a szem ellát, mindenfelől valóságos hófelhők gomolyognak, úgy hogy nehéz különbséget tenni: az ég vagy a föld felől szakad-e a hó.

A hóförgeteg miatt nem látni sem a szántóföldeket, sem a sürgöny-póznákat, még az erdőket sem; ha meg egy különösen erős szélroham csap Grigorijra, akkor már épen a fa-jármot sem láthatja a lova nyakán. A czingár, idős, gyöngye kancza alig vándorog előre. A kis lónak egész erejét fölemésztí az, hogy lábait a mély hóból kihúzogassa és a fejével bólongasson. Az esztergályos gyorsan szeretne előbbre jutni. Nyugtalanul fészkelődik a helyén s újra meg újra végig vág ostorával a kis ló hátán.

— Hé, Matrjona, ne sirj . . . — dörmögi. Tűrj békével még egy kis ideig. Ha Isten segítségével elérkezünk a kórházhoz, akkor nyomban . . . akkor Pavel Ivanics cseppeket ad, vagy eret vág rajtad, vagy talán olyan jó lesz, hogy valami spiritusszal fog bedörzsölni . . . akkor rögtön alább hagy a fájdalom. Pavel Ivanicsnak gondja lesz rád. Elebb majd rám kiált, tapogni fog, — de azért gondja lesz rád. Nagyszerű egy úr az! Micsoda barátságos ember — Isten tartsa meg jó egészségben . . . A hogy oda érkezünk, tüs-

tént kint terem a lakásából, aztán legegélőbb is korholni kezd. Kiabál, hogy: «Hogy? Mi az? Mért nem tudtál idején jönni? Kutyátok vagyok én, hogy egész álló nap kinlódjam veletek, pokol fajzatja? Nem tudtál reggel jönni? Takarodjál! Hordd el magad! Gyere holnap!» De én majd azt mondom neki: De doctor úr! Pavel Ivanics! Nagyságos úr...

— Előre, hogy a... Előre!

Az esztergályos rácsap a lóra és a nélkül, hogy ránézne a feleségére, tovább morog a szakállába:

— Nagyságos úr! Igazán, Isten a tanúm... a szent keresztre mondom, még hajnalban elindultam. Hogy lehessen idejére ide érni, ha az Úr — óh, Isten anyja! — haragszik, aztán ilyen hózivatar küld ránk? Hiszen csak belátja maga is... Még jó ló sem igen tudott volna iparkodni, az enyém meg, tetszik látni, csak ilyen sintérnek való.

Pavel Ivanics erre savanyú arcot vág, azt mondja, hogy: «Ismerlek én benneteket! Mindig van kéznél valami kifogás. Kivált nálad, Griska! Ismerlek már, régóta. Tagadd el, hogy legalább öt kocsmába betértél útközben!»

De én meg erre azt mondom: — Nagyságos uram! Hát gonosztevő vagyok én vagy tán pogány? Az öregem itt kiadja a lelkét, meghal, én meg majd a kocsmákba szaladgálok! Hogy' mondhat ilyet, ha Istent ösmer! Vigye el az összes csapszékeket az...

Ekkor Pavel Ivanics parancsot ad, hogy téged bevigyenek a kórházba. Én pedig térdre esem előtte... — Pavel Ivanics! Nagyságos úr! Alázatosan köszönjük! Bocsáss meg nekünk, a kik bolondok és bűnösök vagyunk. Ne kárhosszassatok bennünket, parasztokat! Háromszorosan is rászolgáltunk, hogy elkergeessenek bennünket, de a nagyságos úr feláldozza értünk a nyugalmit s beszennyezi hóval a lábait!

Erre Pavel Ivanics úgy néz rám, mintha meg akarna ütni és azt mondja: — A helyett, hogy itt eléembe borulsz, inkább pálinkát ne ittál volna, meg kimélted volna az öreget. El kellene téged páholni!

— Igaz, Pavel Ivanics, megérdemelném, hogy elpáholjanak, Istenemre, meg. De már, hogy ne borulnék le előt-

ted, a ki a jótevőnk vagy, valóságos jó atyánk. Olyan igaz minden szavam... mintha Isten előtt... köpj a szemembe, ha megcsallak: ha az én Matrjonám megint egészséges lesz, talpra áll, mindent megteszek, a mit a nagyságos úr csak parancsol! Mindent megteszek, uram, mindent! Egy czigaretta-tárczát, ha kívánja, finom nyirfából... croquet-játékhoz való golyókat, a legkülföldibb golyókat tudok esztergályozni... Mindent megteszek az Úr kedvéért! Egy kraj-czárjába sem fog kerülni! Moszkvában négy rubelbe kerülne egy ilyen szivartárcza, de én egy kopeket se' fogadok el.

A doctor elneveti magát, azt mondja: — Jól van, jól... Értelek! Kár érted, hogy ilyen iszákos ficzko vagy!...

— Hej, öregem, tudom én, hogy kell uraságokkal beszélni. Olyan úr nincs is a világon, a kivel én el ne talál-nám a módját. Udvariasnak, tapintatosnak kell lenni, tapin-tatosnak. Csak azt adná Isten, hogy az útát el ne tévesz-szük. Nézd csak, hogy' keringenek a hópelyhek! A szemem tele van hóval!

Az esztergályos szünet nélkül dörmög. Nyelve önkény-telenül folyvást forog, hogy ez által tompítsa azt a nehéz érzést, mely rajta uralkodik. Sok szó van a szájában, de még több gondolat és kérdés a fejében. A balsors hirtelen csapott le rá, nem is sejtette, nem is gondolt reá; nem is képes magához térni, sem a szerencsétlenségét fölfogni. Eddig nyugton éldegélt, minden ment a maga útján; részeg nem-törődömségben teltek a napjai, sem örömet, sem bánatot nem ismert, de most egyszerre rettentő lelki fájdalmat érez. A gondtalan, tunya iszákos egyszeribe olyan emberré vált, a kinek gondolatai vannak, a ki gondoskodik magáról, előre siet, sőt a kinek a természettel is birkóznia kell. Nem kevésbé csodálatos: mint támadt benne ez a gyöngéd gondoskodás öreg felesége iránt.

Az esztergályos elgondolja, hogy a szerencsétlenség teg-nap este kezdődött. A mint tegnap este hazament, szokása szerint egy kissé ittasan, elkezdett, mint már szokása, lár-mázni, kezével hadonászva; az öreg asszony pedig úgy nézett a zsarnokára, mint még soha. Tekintetében rendesen volt valami elnyomottság, szerénység, mint az olyan kutyáké-

ban, melyek sok verést szenvednek s kevés eleséget kapnak, — de most sötéten nézett, mereven és rejtélyesen, mint a képeken szoktak a szentek vagy a haldoklók. Ez a sajátságos, kellemetlen tekintet volt a nyomorúság kezdete. Az esztergályos egészen elkábult; kölcsönkérte szomszédjától a lovacskát és most itt üget feleségével a kórház felé, abban a reményben, hogy Pavel Ivanics porokkal meg kenőcsökkel visszaadja annak a régi tekintetét.

— De te, Matrjona, hallod — dörmögi — ha Pavel Ivanics azt kérdezné, hogy vertelek-e valaha, azt mondd, hogy: nem. Nem is verlek én meg többet. A szent keresztre! Eddig is haraggal ütöttelek-e valaha? Nem én, csak — úgy. Sajnálalak én. Más valaki kevés ügyet vetne rád, de én bemegyek veled . . . én fáradok körülted. De hogy' kavarog a hó, hogy kavarog! Uram, legyen meg a te akaratod! Csak azt adná Isten, hogy el ne tévedjünk . . . Fáj az oldalad? Matrjona, hé, mért nem szólsz? Azt kérdem: fáj az oldalad?

Hátranéz az asszony felé.

— Ugyan miért van, hogy a hó nem olvad el az arczán? — gondolja, miközben valami belső hideg fut át a hátán és fagytól megdermedt lábain. — Az én arczomon elolvad a hó, az övéen meg nem . . . Hm . . . különös.

Az esztergályos fél rögtön bevallani magának, a mit tisztán lát és ehhez a meggyőződéshez az egyenes út helyett kerülőket keres. Különösnek találja, hogy az öreg asszony arczán a hó nem olvad el; különösnek azt is, hogy arcza sajátságosan megnyúlt, szürke viasz-színű lett s komoly és szigorú.

— Na, ostoba egy vén asszony vagy! — mormogja az esztergályos. Én őszintén beszélek veled, mint az Isten előtt, te meg . . . na, ostoba egy néember vagy. Végteére nem is megyek veled Pavel Ivanicshoz.

Az esztergályos lazára ereszti a gyeplőt és gondolatokba merül. Egy álló óráig hallgat és gondolkozik. Nincs bátorsága visszafordulni az öreg asszony felé; borzong tőle. Hogy kérdezzen tőle valamit és ne kapjon feleletet, az is szörnyű. Végre, hogy a bizonytalanságtól szabaduljon, elszánja

magát valamire. A nélkül, hogy odafordulna, megfogja az asszony hideg kezét. A megfogott kéz élettelenül hanyatlik alá.

— Hát meghalt. Ez aztán az eset!

És sírni kezd. Nem annyira szomorú, mint inkább el van keseredve. Arra gondol, milyen hamarosan múlik el minden a világon. Alig kezdődött a szerencsétlensége, már vége is van. Ideje sem volt hozzá, hogy az öreg asszonnyal annak rendje-módja szerint éljen, vele alaposan beszéljen, a részvétét kimutassa, — és már halott. Negyven évig élt vele, de ez a negyven esztendő úgy röppent el, mint egy álom. Ivás meg veszekedés közben, nyomorúságban, nyom nélkül elillant. És az öreg asszony éppen abban a pillanatban halt meg, mintha daczolni akarna véle, a mikor ő kezdte átlátni, hogy sajnálja — nem is akar élni nála nélkül, nagyon is nehéz bűn nyomja a lelkét vele szemben.

— Hiszen koldulni kellett néki menni! — jut eszébe. — Én magam küldtem, hogy az emberektől kenyeret kérjen. Az volt csak az eset! Szegény bolondnak még tíz évig kellene élni, máskülönben azt hiheti, hogy csakugyan ilyen nyomorult ficzkó vagyok. Istennek szent anyja, hova is megyek én most? Már nem gyógyításról van szó, hanem temetésről. Hát vissza!

Meg is fordul s egész erejéből végig vág a lovon.

Az út óráról-órára rosszabb. Már ki sem vehetni a ló nyakán a fa félkörívét. Menet közben itt is, ott is egy-egy fiatal fenyőbe ütközik; a sötét jelenség végig karczolja a kezét, fölmered a szeme előtt, aztán újra minden fehér köröskörül s mintha minden körben forogna.

— Új életet kellene kezdeni — gondolja az esztergályos. Emlékszik rá, hogy Matrjona negyven esztendővel ezelőtt fiatal, szép leány volt s gazdag tanyáról ment hozzá. Azért adták hozzá feleségül, mert sokra nézték a mesterségét. Minden jó életet ígért nekik; de az volt a szerencsétlenség, hogy ő attól fogva, a mikor a lakodalomban mámoros lett és a kemencze padkájára dőlt, mostanáig úgyszólván föl sem ocsúdott ebből a mámoros szendergésből. A lakozira emlékezik, de a mi a lakodalom után következett, arra,

ha agyon ütik, sem tud visszaemlékezni, kivéve azt, hogy ivott, aludt, verekedett. Így ment veszendőbe a negyven esztendő . . .

A fehér hópelyhek lassanként szürke színűre változnak. Itt az alkony.

— Hát én hova igyekszem? — riad fel az esztergályos. Temetésről kell gondoskodni, én meg a kórház felé igyekszem . . . Egészen elment az eszem!

Megint visszafordul és megint rá csap a lóra. A kis kancza minden erejét megfeszíti s prűszkölve koczog tovább. Az esztergályos többször végig húz a ló hátán . . . Mögötte kopog valami, s ámbár hátra sem néz, tudja, hogy a halott feje verődik oda a szánhoz . . . Egyre sötétedik, a szél egyre hidegebb és metszőbb . . .

— Új életet kellene kezdeni — gondolja az esztergályos. — Új szerszámokat kellene szerezni, megrendeléseket keresni . . . A pénzt oda kellene adnom az öregnek . . . Igen!

Most kiejti kezéből a gyeplőt. Keresgéli, fel akarja venni, de nem tudja megfogni, kezei felmondják a szolgálatot . . .

— Egyre megy — gondolja, — a ló a nélkül is tovább szalad. Aludni szeretnék . . . Míg a temetés tart, meg a gyászmise, addig pihenek.

Behúnyja a szemét, szendereg. Nem sokára észreveszi, hogy a ló megállott. Kinyitja a szemét, és valami sötétet lát, a mi kunyhóhoz vagy szénakazalhoz hasonlít . . . Le kellene szállnia, megnézni, mi van előtte; de olyan lustaság járja át egész testét, hogy készebb megfagyni, mintsem megmozduljon . . . És nyugodtan elszunnyad.

Kifestett falak közt ébred, egy nagy szobában. Az ablakokon beárad a napfény. Egészen közel magához embereket lát, s tisztességtudó, okos embernek akar előttük mutatkozni . . .

— Misét kellene olvastatni a halottért. testvéreim! — mondja. — Mondjátok meg a papnak . . .

— Jól van, jól! Feküdjél csendesen! — vág a szavába egy hang.

— Atyuskám! Pável Ivanics! — kiáltja az esztergályos álmélkodva, mikor az orvost látja maga előtt. — Nagyságos uram . . . Jóltevőm!

Fel akarna ugrani s leborulni az orvos előtt, de észreveszi, hogy kezei-lábai megtagadják a szolgálatot.

— Nagyságos uram! A lábaim, hol vannak? Hova lettek a kezeim?

— A kezed-lábad oda van . . . Lefagyott. Na, na . . . mit sirsz? Eleget éltél, Istennek hála! Bizonyosan éltél hatszor tíz esztendő, — az csak elegendő!

— Óh, micsoda nyomorúság! . . . Nagyságos úr, irtózatos ez! Kegyes bocsánatért esedezem! Még öt-hat évig élnem kellene . . . Minek? Egy kölcsön-ló van nálam, ezt vissza kell adni . . . Az öregemet is el kell temettetni . . . Óh, milyen hamar múlik el minden ezen a világon! Nagyságos úr! Pável Ivanics! Egy pompás czigaretta-tárczát finom nyírfából! Egy croquet-játékot akarok esztergályozni . . .

Az orvos legyint a kezével és kimegy a betegszobából. Az esztergályosnak vége.

CSEHOV után,

h. a.

A HERMELIN.*

Jelige: *Bátor Ladislaus.*

I.

Hajnallik, pirkad Mogyoród ormán.
Rajta lovasnép táboroz mogorván.
Paripáikat fékszárón tartva
Várnak a végső, véres virradatra.

Ott a hegyen fönn Salamon királynak
Bőrvértű, zömök huszárai állnak ;
Vékony olaszkáai talpig vasvértben
Vaczogva fáznak a tavaszi szélben.

Lovon a király meg a főbb vezérek
Kisebb csoportja lepi a hegy-élet.
Ifju a király, szőke szép gyermek,
Duzzadt ajakán bajsza most pelyhed.

Lent a homályban, el a Dunáig
Géza és László serege párállik.
Folyami gőzkör, ember- s ló-lehellet,
A mit fölöttük a hűs szél emelget.

Salamon beszélget Viddel, a gonoszszal,
Ernej hallgatja Bátor Opossal.
Néznek el a tájon a virradó csúcsrul.
Vigan beszél Vid, ősz Ernej búsul.

* A Kisfaludy-Társaság Bulyovszky-díjával jutalmazott kisebb elbeszélő költemény.

- «Mihelyt meglátja népünket e dombon,
Megfutamik Géza, ujra, ha mondom.
Áldomást itt ma torukra főzünk» . . .
- «Tied a fél zsákmány, ispán, ha győzünk.» —
- «Futtában szedett föl szántóvetőket;
Fél dandárommal szétzavarjuk őket.
Kit leapritunk, kit Dunába üzünk» . . .
- «Tied a dicsőség, ispán, ha győzünk.» —
- «Sátrába török, hol Géza vezér ül,
Görög koronáját leütöm fejéről.
Egy korona szent csak, István királyé» . . .
- «Eris-korona Dukász Mihályé». —
- «Megnyergeljük ma Biharországot;
Kötözve hozom fel Géza bátyádot.
Tudom, majd reszket, hányja a keresztet» . . .
- «Birtoka tiéd, ezt ha megcselekszed». —
- «Nem fognak futni! — szól Ernej urának, —
Hová futnának? neki a Dunának?
El vannak szánva, harczot akarnak;
Föltették, látszik: győznek vagy meghalnak.
- «Ne nézd a kaszást le, a villás parasztot! . . .
Félek, Vid ispán, kikapsz ott, kikapsz ott.
Mit ezer kaszás vág, *lizannyi* kell szedni
S csak a jó Isten fogja számba venni.» —
- «Vén bagoly Ernej, rég észre vettem,
Te csak színlésből maradsz mellettem.
Királyodnál Gézát ha többre tartod,
Ha ott a szíved, vidd oda kardod.» —
- «Uram, királyom, nem hozott érdek!
Ha itt ma vesztünk, meghalok érted . . .
De fáj a testvérharcz, a míg szívem ver!
Magyar ellen küzd itt magyar ember.» —

II.

Csörög a tölgyek tavalyi lombja;
 Ropog az asszú gyp, éh ló harapja.
 Páfrány kóróját, mogyoró uj ágát,
 Fák oldaláról a mohot rágják.

Hirtelen a pástra a barkás ligetben
 Hófehér menyét fut ki ijedten.
 — «Menyét! Szerencse! Ezüst oltalom!
 Fogjuk hamar meg!» — kiált Salamon.

Ugrik le a lóról, vele Vid ispán.
 — «Nem baj, ha lyukat harap is a csizmán!» —
 Futnak, topognak, hogy majd rá tapodnak,
 Hermelint csípnek, szerencsét fognak.

— «Uram, — szól Ernei, — elég hogy láttad;
 Szerencsét hoz, de harapós ez állat.
 Ne kergesd, uram! kezed ne érintse!
 Ha nagyon űzöd, elfut a szerencse.» —

Topognak erre, szaladnak arra;
 Kigyóz a menyét, csillan az avarba;
 Vid ispán dühvel csörtet nyomán,
 Az meg lesurran a hegy oldalán.

Salamon búsan tekint utána,
 Ernei meg urára, szeretve, szánva.
 Salamon suttog: — «Öreg barátom,
 Fel az én szívem, rossz álmot láttam.

«Szép fehér angyal leszálla mennyből,
 Szent koronámat levette fejemről.
 Elvette, vitte, Gézának vitte,
 Görög koronája közepébe tette.» —

III.

Lenn, a homályból messze kilátszó
Halomra léptet *Szög* lován László.
Messziről tetszik lova-maga egynek,
Nyúlánk szobrául ama kerek hegynék.

Jobbfelől, balról egy-egy ifju szolga
Lovát vezeti, zabláját fogja.
Messze úgy látszik, mintha órjas apja
Két kis fiát vonná kézen fogva.

Nyomán nyüzsögnek apró lovagok,
Macska-lovakon bajszos alakok.
Tetőtől talpig bőrbe bújva :
Kópjas magyarok barna koszorúja.

Bátor Opos átnéz Bátor Lászlóra :
Közeleg az óra . . . ki kerül alólra ?
Fakóján ülven, bozontos bőrvértbe',
Szorongva, Lászlót szemmel mérte.

Megretten a szű, óriást ha szemlél :
Vállánál fogva magasb mindeneknél.
Hóna alatt lándzsa reng meredezve,
Övében széles harczy szekercze.

Sötét, hosszú haj verdesi vállat,
Két ágba sodorta bronzszin szakállát.
Fejét nemezből sisak takarja.
Öles bőrpajzsot hordoz balkarja.

Csikópatából vágott szeletekkel
Kivarrt bőrruhája, mint hal, csupa pikkely.
Kellhetett sok pata meg hozzávaló bőr :
Csupán *kabátja* egy egész ló-bőr.

Szürkén fellegzik szörköpönyegje,
Egész nagy sátort mely szépen befedne;
Magát, lovát is betakarja véle;
Vihartól, szennytől védve így személye.

Testében tiszta, lelkében fényes,
Szívében bátor, erélyes, erényes.
Hős neve volt már mint ifiúnak,
Hívták vala őt «Bátor László»-nak.

Mert kis kutyák helytt medvebocsokkal
Macska helytt játszott oroszlán-fiakkal;
A hogy más gyermekek bárányokkal,
Aképen játszék László e vadakkal...

Fakóján ülvén, bozontos bőr-vértbe',
Bátor Opos Lászlót szorongva mérte:
Ha ez rájok hozza öklelő fáját,
Meg bírja-e ő védeni királyát?...

IV.

Fehér köpenyét félvállra öltve,
Roppant lándzsáját leszúrta a földbe;
Összetett kezét arra támasztva,
Nyergében László megállt imádkozva.

Mint két szép kérub, szolgált a két gyermek...
Egyikre sisakját bízta a herczeg,
Másikra pajzsa órjas tekenőjét...
Lehajtott fejjel állt a süveglő nép.

Szemeit László függeszté keletre,
Hol az arany nap tör fel a hegyekre.
Imája zeng-bong, mély hangon, halkan.
Szava mint a harangszó: balzsam, dallam.

— «Háboróságban valók békessége!
Élőknek drága öröksége!
Kórságban valók orvosolója:
Ügyünknek, Ur Jézus, légy pártfogója!

«Azkit imádunk boldog tetemedben,
Apolunk keresztfán függő képedben,
Szorongatottak erős menedéke:
Ügyünknek, Ur Jézus, légy kegyes véde!

«Mária, Mária! Isten anyja!
Viszályban vonaglik húnok honja;
Pártokká bősziiti fondor ellenség:
Egyőnket a mással hogy elveszessék.

«Mária, Mária! asszonya Égnek,
Etel örökjét felajánlom Néked,
Kinek koszorút csillagból fonnak...
Őrizd meg hazánkat szabadnak, hűnnak.

«Napkelet, Napnyugat játéka lettünk...
Mária, Mária! könyörögj érettünk!
Ha nem magunkért, Szűz Anya, szánj meg
Szent fiadért, a Jézusért!... Ámen!»...

Ködtenger szigetén imádkozó had...
Kézben sisakjok, fejük lekókkadt;
Van, ki lovának nyakára hajlik...
Bús mormolásuk messze morajlik...

Salamon és Vid gúnynyal elfordultak...
Ernej és Opos mélyen megindultak...
Levett süveggel átfigyelmeztek
S lassan mindkettő imádkozni kezdett.

V.

Lándzsáját László hón alá kapva
Dandára körül megindult vágatva.
Napistenképen fut körbe, körbe,
Ösvénye bokros, útja girbe-görbe.

— «Ne féljetek! — szólt — győzünk ma itten!
Salamon öcsénknek új hada nincsen.
Miénk most a több had! vége se látszik.
Tölti az erdőt Rákosig, Váczig.

«Látásban láttam Salamont az éjjel,
Angyal és ördög rángatta kézzel,
Angyal és ördög vitázott érte,
De lelkét ő a sátánnak ígérte.

«Ekkor az angyal lelökte székébül,
Szent koronáját kivette fejbül!
Elvette, vitte, Gézának vitte,
Görög koronája közepébe tette.»

Nagy lován László fut körbe, körbe,
Ösvénye bokros, útja girbe-görbe.
Szálfa-lándzsája ferdén mered égre,
Hátul meg majdnem földig ér le.

Vágtat a ménlő, botlott, ugrott.
Lándzsájával László érint egy bokrot.
S im a bokorbul kis fehér menyétke
Ül lándzsájára s felfut rajt ölébe.

Szerető szemmél nézi, mosolyogja:
Mi bízva néz rá pihegő foglya.
Mosolyogva fogja, bedugja futtába'
Szörköpenyének bekötött ujjába.

Jó László herczeg, dísze nemednek!
 Ember és állat téged hogy szeretnek!...
 Öcsétek sorsa bukás, Nemesis!...
 Hozzád menekült a szerencse is!...

VI.

Salamon szörnyed a ködök ősoltán:
 — «Nézd! Ernej ispán, bús öreg oroszlán!» —
 — «Haj, Rákosig, Váczig! a meddig látsz itt,
 Géza és László fegyvere szikrázik...

«Hangos az erdő, huj! huj! körülünk.
 Uram, királyom! hálóba kerültünk.» —
 Sáppad Vid ispán, néz a királyra:
 Elfogatásukat bevárja? kívárja?

— «Hadmagyok, ispánok, a ki barátom!
 Csatám', koronám' én veszve látom.
 Mondjátok, merre mehetek innen?
 Kiben szabad bíznom? kinek hinnem? !

«Száz lovast adjatok védelmünkre;
 Két kocsi rakományt élelmünkre.
 Félnapi verekvés itt a Dunáig,
 Két nap futás kell Mosonyi földvárig.»

Lesütött szemmel motyog szemtelen Vid:
 • Ő bizony testőrt nem adhat semennyit.
 Ötszáz a vértese, hogy' adjon belőlök?
 Csak magát bírja kívágni vélők!...

— «Bízhat sz királyom, csákányba', fokosba',
 Ernej ispánba, Bátor Oposba'.
 De bízni kár volt, eddig is hiában,
 Sarkantyús ritterek pengő szavában.» —

Lehúllt a király szemiről a hályog.
Szívét elfogta megvetés, utálat.
— «Nincs már reményem csak Etel kardjában,
Az ő nevében körébe! utánam!» —

VII.

Hajh! le a hegyről könnyü rohanni!
Mázsás verőnek üllőre zuhanni!
De mikor az üllő nem béketűrő?
Cséphadarónak visszaüt a szérő?!

Neki a völgynek, a nagy sokaságnak!...
Salamon és népe vágtatnak, vágnak.
Géza dandárját letiporják félig.
Fürge olaszok karddal metélik.

Hajh! de mit érnek a nagy rohanattal?
Körül a halmok tele mind haddal.
Nyakokba zúdul mindent legázló
Két nagy sereggel Ottó és László.

Csehek, magyarok rájuk nyomóznak.
Csikvölgy patakánál ők közbe szorúlnak.
Miként más színü folyam a tengerben,
Vonóznak, fogyva, e tömeg emberben.

Salamon, közbül, kardhoz se tud nyúlni.
Csak látja sorsát gyorsan alkonyúlni.
Elnyeli, nyomja hadát e tenger...
Ott Vid esett le... Amodább Ernej...

Jóvivó vértés olaszaik ellen
Jön egy óriás, szörköpenyes szellem.
Arkangyali tűz lobog szemében,
Véres szekercze forog kezében...

Sujt, sujt, sujt . . . egynek leszabja vállát,
Másnak, fejestül, röpiti szakállát.
Mint ketté szelt rák, dől más jobbra, balra . . .
Földre hullt karokban meredez a szablya.

Balkeze addig hosszú fával öklel.
Szorúlnak előle, de nincs hely, több hely.
Döfik, könyöklík, törík egymást, rúgják;
El nem kerülík László bárdját, rúdját . . .

Tomboló ménjén messze kilátszik.
Bárdja vért fecskend, bárdja szikrádzik,
Bárdja tüzet hány, szálfája döfköd . . .
Körüle, mint felhő, köpenyje röpköd . . .

VIII.

Alkonyodóban a tavaszi nap,
Végső a király katonáinak.
A Duna partján fűzes halmokon
Kis csapatával bujkál Salamon.

Egész nap telt, míg idáig jutottak.
Lefogytak százra; ötvenen maradtak.
Bátor Opos annyi csehet küzdött le,
Kardmarkolatára meredett ökle.

Közel a rév már, hol a mentség vár,
Hajón átkél ott a megfogyott dandár.
Hát, ím, egyszerre hangos hangszertől:
Kürtök szavától zendül az erdő.

Lélekzetfojtva szepegnek, bújnak,
Fűzek alatt, nád közt lesve lapúlnak.
Opos meg próbálja: ha úgy jönne sorja.
Kiállt-é a görcs már? hajlik-é karja?

Hímszarvas vágat, töri az ágat,
Ágabogákat fején hord százat.
Száz gyertya rajta gyújtatlan gyúla,
Csillagzó fénynyel ragyog szét róla.

Ezer mise-gyertya gyújtatlan gyúladt.
Ugy vágatott a csillagkoszorús vad.
Csodák csodája! vészes futamában
Mindent föl nem gyújt erdők vadonában.

Repül nyugatra, neki a Dunának!...
Géza és László vágatnak utána...
Már messze járnak... Megkönnyedve
Lélekzik Salamon a nád-berekbe'.

Repült a szarvas Duna vize mellett...
Megállt a parton, hol egy domb emeltebb...
Az éj határán míg a nap aláme gy,
Esengve Géza így szólítá meg:

— «Szép csodaszarvas! isteni állat,
Mutasd meg a helyet, hol templomunk állhat,
Kit hálás szívünk áldozat gyanánt ad
Szűz Máriának, égi jó Anyánknak —

«Mái napon nyert győzedelmünkért,
Mennybéli örök üdvösségünkért,
Mi hún hazánknak boldogulásáért,
Új hitünk, szent hitünk virulásáért.» —

Kapart a szarvas lábával a dombon,
Mintha csak szólna: ez a hely az, mondom!
Aztán magát a Dunába vetve,
Sugaras feje eltűnt a vizekbe'.

Megállt a két vezér. Hátuk megett
Kelet bezárult, besötétedett.

Nem is nyílik meg az már soha többé,
Magyarnak, húnnaak zárva lesz örökké...

IX.

Hát a kis menyét hol van? hova lett?
Róla a regös megfeledkezett? ...
Az? meg se mocczant a véres huj-hujban,
Szunyókált békén a köpeny-ujjban.

ZEMPLÉNI ÁRPÁD.

SZEMLE.

A középiskola reformjához, a természet-tudományok néhány ágának szempontjából.

A chemia anyaga és feldolgozása.

A rohamosan fellendülő természettudomány az egyén és társadalom boldogulásának számos új ösvényére sugározva felfedező fénykévéjét, a kor haladásának megfelelően, új igényeket támaszt a művelt emberiség lelkében iskoláinkkal szemben.

Gymnasiumunk mai tanterve alig pár évtizedes, és vezető köreink, valamint társadalmunk majdnem minden rétege annak megreformálását sürgeti.

Felpanaszolják iskolánk ellen, hogy nem tart lépést a korrallal, és falai közül gyámoltalan, sem önmagát, sem a mai élet berendezését nem ismerő ifjúságot bocsát ki.

Pedig ha ifjúságunkat nem fegyvereztük fel gazdag, hasznos ismeretekkel, ha nem neveltük őket becsületes munkaszeretetre; úgy munkaképes, jellemben erős ifjúság hiányában nemzetünk nagyon hátraszorúl a nemzetek között folyton erősebbé váló küzdelemben.

Nemcsak a tanuló önboldogulása, hanem az általános cultura érdekében is a természettudományoknak a többi tudományokhoz mértén arányos teret kell biztosítanunk iskoláinkban és így a gymnasiumban legjobban elhanyagolt természettudományi ágának: a chemiának.

Szenved a mai rendszer mellett a biológiai tanítás is, mert nem előzi meg rendszeres chemiai oktatás, mely nélkül az élet-tani fejezetek nagyon hézagosan magyarázhatók.

A fejlődő gyermekész természetes érdeklődését tekintetbe véve, megint csak a chemia oktatásának szükségességéről győződünk meg. A gyermeket legelsőbben a környezetében lévő tárgyak és azoknak külső és belső változásai érdeklik.

Az iskola csak erőszakosan tudja másfelé terelni figyelmét, minek szomorú következménye, hogy a mostani gymnasiumot

végzett ifjú alig ismeri mindennapi eszközeinek, folyton látott tárgyainak, élelmiszerének, ruházatának, világító, fűtő stb. czikkeinek anyagát.

Nem tudja eléggé értékelní hazánk természetes kincseit. Tanúl ugyan gazdag, jó termőföldről, élénkebb ipart érdemlő érczeinkről és szénkészlétünkről, de alig hall valamit nemzetgazdasági érdekeinkről, melyek a földművelőt intensívebb gazdálkodásra intik, hiszen a mi kitűnő földünk terméshozatala csekélyebb, mint a műveltebb országok kevésbé jó földjé; érczeinket itthon kellene feldolgozni, olesó energia-forrásainkat, földgázt és vízeséseket jobban kellene kihasználni.

Általános műveltségi szempontból is sürgős a vegytan behozatala a gymnasiumba.

Manapság nemcsak szaklapok, hanem napilapok is hatalmas czikkeiben méltatnak műszaki, orvosi vagy pusztán tudományos szempontból érdekes anyagokat.

Milyen érdeklődést váltott ki a közelmúltban az Auer-féle izzótest, a fémszálas villanylámpa, a levegő nitrogénjének felhasználása műtrágyák nyerésére, a rádium elsősorban tudományos tekintetben, majd később gyógyászati szempontból, hazai vonatkozásaiban a földgáz, kálisó stb.

Nélkülözhetetlen manapság a fenti fogalmaknak tiszta ismerete.

Végül megérdemli a chemia ezen gyakorlati értékei mellett ész- és jellemképző hatása miatt is, hogy részére gymnasiumunkban önálló teret biztosítsunk.

A vegytani órákon a tanulót megfigyelésekre és ennek kapcsán logikus következtetésekre szoktatjuk.

Reánézve ezek a megfigyelések az ő eredeti megfigyelései, az ezekből vont következtetések az ő saját önálló következtetései.

Az ilyen irányú szellemi munkáltatással nemcsak észképző hatást érünk el, hanem fokozva a tanuló önbizalmát, munkaszeretetre is neveljük.

Megismerkedik vizsgálatai közben az objectív igaz fogalmával, mert minden alkalommal tapasztalhatja az egyforma okok szigorúan egyforma okozatait.

Mily osztályokban tanítandó a chemia? A chemia elhelyezését illetőleg tekintetbe kell vennünk a többi tantárgyakkal való kapcsolatát. a tanulók korának megfelelő szellemi képességet és gymnasiumunknak tervbe vett kettős tagozottságát.

A természetrajzi reformbizottság a biológiai tárgyakat rész-

letesen az V. osztálytól kezdve óhajtja taníttatni. Ezt meg kell előzni a chemiai oktatásnak s így az alsó tagozatban a IV. osztály lenne a legalkalmasabb a chemia bevitelére, annál is inkább, mert a 14 éves korú tanuló szellemi fejlettsége már alkalmas az egyszerűbb chemiai fogalmak megértésére.

A felső tagozatban a VIII. oszt. tanuló ugyan a legfejlettebb, de az érettségi miatt szűkre szabott idejében nem végezhetne annyi chemiát, mint a VII. osztályú növendék.

Teljesen tarthatatlannak vélem a mostani állapotokat, midőn a kevéssé fejlett VI. oszt. növendékekkel ásványtant, chemiát és geológiát kíván a tanterv elvégeztetni.

Tananyag és módszer.

A IV., VI. és VII. oszt. chemia anyagát és módszerét úgy kell megválasztanunk, hogy a tanuló tiszta képet szerezzen a testek anyagi szerkezetéről és az azokban végbemenő változásokról.

Mindkét fokozatban a tanítás a természetben készen található, gyakorlati jelentőségű, közismert testekből induljon ki, tehát ásványokból.

Az ásványokat azonban ne tanítsuk oly módon, mint azt az ásványtani munkák szokták, azaz nagyterjedelmű kristálytant és physikát előadva. Az utóbbit bízunk a physikusra, a kristálytant pedig csak főbb vonásaiban tárgyaljuk. A tanulók mértani ismereteik alapján is megértik az ásványok kristályformáira vonatkozó jelzőket (koczká, piramis, prisma alakok).

A IV. oszt. chemiai anyaga.

A tanuló ismerkedjék meg a gyakorlati életben fontos anyagokkal és azok kapcsán a leglényegesebb chemiai változásokkal és azok törvényszerűségeivel.

Biztos ismereteket szerezzen az ilyen fogalmakról: mi az egyszerű és összetett test; mi különbség van keverék és vegyület között; mit értünk oxidation és reduction (lassú és gyors égés, fémkohászat); fémes és nem fémes elemek physikai és vegytani tulajdonságainak összehasonlítása; oxidok; sulfidok; lúg, sav, só fogalma; haloid és oxisók.

A szénvegyületek anyagából a mindennapi életben és az V—VI. osztály biológiai tananyagában fontos testeket válaszszuk ki.

A VII. oszt. tananyaga rendszeres chemia legyen. Bár itten is inductiv módszert kell követnünk, mégis a tanulók kis chemiai iskolázottságát tekintve, mindjárt reátérhetünk az általános chemiai fogalmak tanítására.

Az általános chemia után a szervetlen, majd a szerves chemiát végezzük el.

A tananyag kiválasztásánál ne törekedjünk túlsok vegytani és ásványtani fogalom elvégzésére. Kevés jól kiválasztott anyaggal elérhetjük fenti célunkat, különösen, ha módszeres laboratoriumi öntevékenységgel mélyíti a tanuló az előadáson nyert ismereteit.

Legfontosabb természetesen valamely tantárgy megkedveltetésénél, hogy jól képzett tanár ambícióval adja elő tárgyát.

A vegytan-tanárnak nemcsak tudományágának haladását kell figyelemmel kísérnie, hanem minden törvényhozási, ipari, és kereskedelmi mozgalmat is, mely a chemiával összefüggésben van.

Ismertesse hazánk bányaművelését, méltassa annak közgazdasági jelentőségét. Nyújtson ismeretet hazánk vegyi iparáról; az ember egészségére veszedelmessé válható vegyszerek tárgyalásánál ismertesse a törvényhozás üzem- és munkásvédelmi intézkedéseit.

Tervezetemet azzal fejezem be, hogy előttem a harmonikus műveltségű ifjú képe lebeg. A középiskola minden tudományágban egyenletesen alapozza meg az ifjú műveltségét.

Csak gazdag nemzeteknek van módjukban a tisztán humanistikus irányú gymnasiumot fenntartani. Azoknak az ifjúságra ráér 6—8 évet az egyetemen tölteni és ott kipótolni a középiskolában mulasztottakat. A mi szegényes viszonyaink az ifjúságot hamar a kenyérkeresetre szorítják, tehát adjuk meg neki a középiskolában, eredeti céljának megfelelően, az általános műveltséget.

Jólesz Béla.

Az embertan és egészségtan tanítása a középiskolában.

A múlt év nyarán Brassó mellett, Szászhermányban, az erdélyi szász néptanítók és tanárok congressust tartottak, melyen a modern pädagogia legnagyobb alakjairól, az erdélyi szászok oktatásügyének fejlesztéséről, tökéletesítéséről értekeztek.

E congressusról, mely rendkívül népes volt, alig hiányozhatott valaki, a kit az ügy hivatásánál fogva érdekelt.

Ez a kis szász néptöredék, mely közöttünk elhagyatva, idegennek érzi magát, mily nagy nemzetekhez méltó komolysággal és ambícióval biztosítja culturáját!

Mi magyarok, kik olyan sajátságos helyzetet foglalunk el minden tekintetben Európa culturnépei között, inkább vagyunk magunkra hagyatva, mint a szászok. Nekünk olyan rokonaink, a kiket sorsunk közelebből érdekelne, a kik szorongatott helyzetünkben a rokonsági kötelék alapján segítségünkre lehetnének, nincsenek. Mi teljesen magunkra hagyatva vagyunk kénytelenek sorsunkat intézni.

Jól tudjuk, hogy csak az a cultura biztosíthatja létünket, csak az a cultura ad tekintélyt árva, kis nemzetünknek, mely legalább is egy vonalon áll a legnagyobb nemzetek culturájával. Hogy mi művelt nyugati szomszédainktól bizonyos mértékig elmaradtunk, azt érezzük; de érezzük azt is, hogy van erőnk és képességünk ahhoz, hogy azokat ne csak utólérjük, de velük állandóan lépést is tartsunk.

Közüktatásügyünk, mely egyik legfontosabb tényezője culturánknak, sok tekintetben javításra szorul. Úgy érzem, mintha nagy időket élnénk. Olyan férfiú került a közoktatásügy élére, a kinek egyénisége nagy reményekre jogosít. Úgy érzem, mintha ez a férfiú közoktatásügyünknek megadhatná azt a lendületet, a melyre szüksége van. Öröndetes alkalmunk nyílt arra, hogy megtárgyaljunk sok mindent, a mivel hazánk középiskolai oktatásügyén javíthatunk. Alkalom nyílt arra, hogy itt ne csak azok jelenjenek meg, a kiket hivatásuk vezetett ide, hanem azok is, a kik ezt a rendkívül fontos ügyet értékelni képesek, melyért lelkesedni minden művelt magyar embernek nemcsak illik, hanem kötelesség.

A saját sorsunkról, jövőnkről, culturánkról van szó, mely utóbbi nélkül nincs jogalapunk arra, hogy Európa culturnépei között szerepeljünk. Ezeréves, viszontagsággal teljes, mostoha multunkat mindannyian ismerjük s nagyon jól ismerjük azokat az okokat is, melyek mindenkor akadályokul gördültek a mi nemzeti törekvéseink elé, melyekkel művelt nyugati szomszédainkat utólni s velük lépést tartani igyekeztünk. A múlt században olyan nagy lépést tettünk tökéletesedésünk útján, melyhez hasonló példát csak Japán történetében találunk. Mulasztásainkat helyrehoztuk, most már csak a hézagok pótlásáról van szó.

Szomorúan kell constataálnom az eddigi értekezések után, hogy ez a közös nagy cél nem gyűjtött össze annyi érdeklődőt, még aránylag sem, a mennyien a szászok congressusán megjelentek. Egészen határozottan állíthatom, hogy az értekezletekről a budapesti középiskolai tanároknak nagy százaléka feltűnést kel-

tett távolmaradásával, pedig úgy érzem, ez nekik kötelességük lett volna, öregnek, fiatalnak egyaránt. Nemcsak zoológiáról, botanikáról, mineralogiáról, anthropológiáról stb. volt, ill. lesz itt szó, hanem első sorban és mindenek fölött a magyar középiskolai oktatás tökéletesítéséről, a magyar cultura erősítéséről, saját nemzetünk szebb, jobb, biztosabb jövőjéről. Nem csupán a zoologusra, geologusra, botanikusra vártunk itt, hanem a magyar culturának egyaránt nagyon fontos, mondhatnám legfontosabb tényezőire. Az öregekre azért, hogy hosszú élettapasztalataikból leszűrve hozzák ide gyakorlati szempontból nélkülözhetetlen tanácsaikat; a fiatalokra — a kikben megvan az ambitio, a lelkesültség, a vállalkozóképeség és erő — azért, hogy az itt nyert tanácsok alapján valóra váltsák mindazt, a mi annyi igyekezet, becsületes kísérlet és munka után eddig nem sikerült olyan mértékben, a mint azt, mint tényezők, maguk és a közös nemzeti érdek várta.

Meg vagyunk mindannyian győződve arról, hogy az ernyedetlen szorgalommal végzett munka a mostoha körülmények ellenére meghozta gyümölcsét, a mennyire meghozhatta. Elismeréssel adózunk azoknak, a kik tőlük telhető lelkiismeretességgel végezték idáig kötelességüket. De a kötelesség nem szűnt meg, mert mennél több célzt érték el, annál több cél tűnt fel, hogy azokért küzdjünk, hogy azokat elérjük.

A középiskolai reformtárgyalások alkalmával néhány tárgynak a sorsát illetőleg — a mennyire az értekezlet tehette — megállapodásra jutott. A jelen értekezlet az embertannak a tárgyalását tűzte ki feladatául. Az emberrel az eddigi tanterv szerint a VI. oszt.-ban foglalkoztak az állattan keretén belül. Minthogy a zoologiai értekezleten olyan értelemben határoztak, hogy üdvösnek tartják az embertant egy önálló tárgy keretén belül a VII. oszt.-ban tanítani, ilyenformán az emberi szervezet tárgyalása ki-rekesztődnék az állattan keretéből. Azt is szükségesnek ill. óhaj-tandónak mondták ki, hogy az emberi szervezet tárgyalása az alsó fokú oktatásba is besoroztassék, még pedig a IV. osztályba, a hol befejezné a biológiai tárgyak sorát.

Úgy a IV., mint a VII. osztályban az emberi szervezet és annak élettanán kívül az egészségtan is tárgyalatnék megfelelő keretben. Az egészségtant a középiskolákban mint nemkötelező tárgyat kezelik, s ezért némely iskolában nem is adják elő. Az új terv szerint az egészségtan az embertannal kapcsolódva kötelező tantárggyá tétetnék.

Nem szükséges az embertannak, mint önálló tárgynak, létjo-

gosultságát bizonyíthatni, itt tehát csak arról volna szó, hogy az emberi szervezettanból, annak élettanából és az egészséggtanból mennyi és mi módon adassék elő a IV., ill. a VII. osztályban?

A IV. osztályra vonatkozólag, mint a hogyan a többi biológiai tárgyra nézve megállapodás történt, az emberi szervezet és életműködése később részletesen megállapítandó mértékben, elbeszélő módon adatnék elő az általános vagy közegészség-tannal az alsó fokú oktatásnak megfelelő keretben. A VII. osztályban — természetesen a felső fokú oktatásnak megfelelőleg — z emberi szervezet és életműködése részletesebben tárgyalat-nék, a mi két szempontból volna könnyű dolog: először, mert a IV. osztályban már bizonyos elemi ismereteket szerzett a tanuló, másodszor, mert a VI. osztály tananyagában már sok oly ismeretre tesz szert, melyek lényegükben az embernél is azonosak.

Lehetne az emberi szervezetet élettani alapon tárgyalni, a mint azt Méhely professor úr a multkor a zoologia anyagának tárgyalásánál kifejtette. Lehetne azonban az eddigi leíró módszert is használni, csak hogy valamivel részletesebben. A részletek természetesen további tárgyalásokat igényelnének, szükségesnek tartom azonban már itt hangsúlyozni, hogy a megfelelő helyeken felhívassék a tanuló figyelme a csökevényes szervekre és az atavistikus jelenségekre, melyek legfényesebb bizonyítékai a mi evolutionalis történetünknek. Ezzel tehát az emberi szervezet és életműködése, mint egyik fejezete az embertannak, nagyjában el volna intézve.

Második fejezet volna a történelemelőtti idők emberének jellemzése. Ma már a prähistoriai ember problémája annyira tanulmányozva van, hogy meglehetősen képet nyújt nemünknek e korbeli természetéről s szerepéről, ezért üdvösnek tartanám az ifjúságot megismertetni a prähistoriai emberrel. E fejezet tárgyalná tehát a történelemelőtti idők emberének legfontosabb csont-tani bélyegeit, eszközeit fejlettségi sorozat szerint, művészetét, életmódját, szerepét, valamint emez emberi maradványok legnevezetesebb lelőhelyeit rövid vonásokban. Minthogy e fejezet megértéséhez kevés geológiai ismeret is szükséges, e fejezetet megelőzőleg lehetne egy igen rövid geológiai áttekintést is adni a föld fejlődésének történetéről, a mennyi a prähistoriai ember fellépési ide-jének megértéséhez elég.

Harmadik fejezet volna a ma élő emberfajták jellemzése és térfoglalásuk a föld felületén. A mai tanterv szerint a földrajzban

a continensek tárgyalása alkalmával megemlítik azt is, hogy hol milyen nevű népek laknak. Nem is terjeszkedhetnek ki arra, hogy elmondják azoknak jellemző sajátságait is. A földrajz maga is elég anyagot ad, s az alsóbb osztályok tanulói nem is elég érettek ahhoz, hogy az emberfajták jellemző sajátságait megérthessék. Ezért tapasztalhatjuk sokszor, hogy még a művelt emberek is a négerre, indiánra, arabra egyformán rámondják, hogy szerecsen. Az emberfajták megkülönböztetése csak embertani alapon lehetséges, ezért szükséges és indokolt, hogy ennek külön fejezetet szenteljünk az embertan keretén belül. Az általános műveltséghez ez is hozzátartozik, mint bármi más. E helyen természetesen ki kellene terjeszkedni röviden a különféle emberfajták életmódjára, culturájára is.

E három fejezet az embertan anyagát kimeríthetné. Lássuk már most miképen fűzhető hozzá az *egészségtan* anyaga? Ennek a problémának a megoldása nem képezhet semmi nehézséget.

Az egészségtan anyaga — mint ismeretes — a következő fő fejezeteket tartalmazza: a táplálkozás, a lakás, a test ápolása, a betegségek, az élet véletlen veszedelmei és az életmentés. Vegyük e fejezeteket részletesebben.

A táplálkozásról szóló fejezet foglalkozik a táplálkozás szükségességével, a tápláló anyagokkal, megválasztásukkal, a táplálkozásnak az egészségre való hatásával, a fontosabb ételmi szerekekkel, italokkal stb. E részletek mind az élettannak is anyagát képezik.

A lakásról szóló fejezet foglalkozik a levegővel, a lélekzéssel, a vérkeringéssel, a lakásoknak, talajoknak, talajvizeknek mint közegészségtani tényezőknek az egészségre való hatásával, ipartelepeknek kútakat és talajvizeket szennyező természetével, községek egészségtanával, egészségtani szempontból fontos közintézetekkel s közlekedési eszközökkel. E fejezetnek túlnyomó része közegészségtani anyag.

A test ápolásáról szóló fejezetben a bőr működése, a test tisztántartása és ápolása, izomrendszer, idegrendszer, érzékszervek működése, az izmok fejlesztése, az érzékszervek, tüdők ápolása élettani elemek; az időjárásnak, ruházatnak, foglalkozásnak, műhelyeknek, gyáraknak az egészségre való hatása; a szórakozás, pihenés, alvás élettani és közegészségtani elemek.

A betegségekről szóló fejezet a fertőző betegségek természetével, a fertőzést okozó baktériumokkal, a legfontosabb fertőző betegségekkel, az ellenük való védekezés módjaival foglalkozik; ebben a fejezetben élettani anyag nincsen.

Az egészségtan utolsó fejezete az élet véletlen veszedelmei és az életmentés. E fejezet alá tartoznak az eszméletvesztés, az önkéntes vérzések, sérülések különféle esetei és a mérgezések. E fejezet sem tartalmaz élettani elemeket.

Az egészségtannak fent részletezett fejezeteiből láthattuk, hogy a három első fejezet (táplálkozás, lakás, test ápolása) sok tisztán élettani elemet tartalmaz. Ha ezeket az elemeket az embertannak már előbb érintett első fejezete alkalmas helyeire beillesztjük, akkor csak a tisztán közegészségtani részletek maradnak meg, melyek a már ismert címek alatt (táplálkozás, lakás, betegségek, az élet véletlen veszedelmei és az életmentés) foglalnának helyet a történetelőtti idők emberének fejezete előtt. Mielőtt az egészségtan kérdését befejezném, csak egy szerény véleményemnek szeretnék kifejezést adni. Ugyanis az a fejezet, mely a fertőző betegségekkel foglalkozik, úgy látszik szándékosan kerüli el, illetőleg hagyja ki a venerikus fertőző betegségeket. Én nem tudom, de úgy hiszem, az ifjúság sokkal inkább ki van téve eme fertőzéseknek, mint a többieknek; de ha még nem is állna így fenn ez a valószínűség, akkor is bátran mondhatom, hogy a venerikus fertőzések útján fenyegető veszély nem kisebb, mint az egyéb fertőzésekéből származó veszedelem. Ha még ehhez meggondoljuk azt a tényt, hogy a venerikus fertőzések okozta szomorú következmények az ifjúságnak e téren való tájékozatlanságából származnak, akkor igazán csak azokat illetheti vád, a kik az ifjúság felvilágosítását, tájékoztatását elmulasztották. Azt kérdezem most, ki világosítsa fel és tájékoztassa a nemi életről az ifjúságot, a szülők-e vagy az iskola? A szülők miképen tegyék ezt meg, mikor maguk sem értik ezt eléggé? De honnan is értenék, mikor őket sem tanította senki rá. Nincs más mód, mint az, hogy az iskola vállalja magára ezt a kötelezettséget. Vagy talán még nem volt elég az a sok áldozat, a kik saját hibájukon kívül olyan kegyetlen módon lakoltak e téren való tájékozatlanságukért? Ez így tovább nem vezetne jóra; nincs is semmi alapja a nemi életet burkoló titokzatosságnak. Az is épen olyan élettani kérdés, mint a többi. Röviden tehát azt szeretném mondani, hogy nemcsak helyesnek, hanem szükségesnek tartanám az ifjúságot a VII. osztályban, — a hol már elég érettek s nemsokára kilépnek az életbe — a nemi életről s az e téren fenyegető veszedelmekről fölvilágosítani. Nagyon kevés ifjú folytatja tanulmányait olyan irányban, a melyen ezt a kérdést is megismerheti s igen nagy az a tandíj, a melyet e tapasztalatokért néha fizet-

nie kell. Tegyük félre az előítéleteket, lássuk el szeretettel a legjobb tanácsokkal az ifjúságot, a mely azokat tőlünk méltán el is várhatja.

Ha ennek a kívánságnak a megvalósítása lehetetlennek vagy legalább is nehéznek látszanék egyesek előtt, akkor szíveskedjenek az illetők azokhoz a tanárokhoz ill. egészségtant előadó orvosokhoz fordulni, a kik az ifjúságot eddig is felvilágosították és felvilágosítják a nemi életéről, s meg vagyok győződve, hogy az eredménnyel meg lesznek elégedve. Ezek alapján a VII. osztályban az embertannak megfelelő helyein, a nemi szervek élettanának és a venerikus fertőzések tárgyalásának felvételét ajánlom. Ezzel egyszersmind az embertannak az anyagát nagyjában körvonalozva befejeztem.

A mi a taneszközöket és a tankönyvet illeti, abban teljesen csatlakozom Méhely professor úrnak az állattan anyagának tárgyalása alkalmával kifejtett kitűnő indítványához.

Fontos kérdés ezek után megállapítani azt, hogy ki tanítsa a leírt módon az embertant, melynek részleteivel a középiskolai tanárok az egyetemen nem foglalkoztak, azokból képesítést nem szereztek? Ha tehát az embertant a leírt módon akarjuk a középiskolai tantervbe bevezetni, akkor ennek megfelelőleg tanárokat kell képezni a jövőben. Ha a jelölteket az embertan, élettan, præhistoria s egészségtan hallgatására köteleznők, a mire feltétlenül szükség volna, akkor ez oly tetemes szellemi megterhelést jelentene, hogy a jelöltek alig képesek megbirkózni vele az eddigi rendszer alapján. Ez a rendszer maga is elég nehéz, úgy, hogy a külföldön több helyen ezt már régen belátták, s a természettudományi szakot két csoportra osztották. Hogy ez a kettéválasztás mennyire vált be gyakorlatilag, azt nem tudom; de semmi okom sincs kételkedni abban, hogy az a középiskolai oktatás, sőt a jelölt szempontjából is, üdvös, hasznos lehetett.

A jelöltek szellemi túlterhelésének elkerülése szempontjából én is a természettudományi szaknak kettéosztását ajánlanám. Az anorganikus világ képezné az egyik csoportot a chemiával, a másikat az organikus világ szintén a chemiával, minthogy a chemia az organikus világhoz is feltétlenül szükséges. A földrajzból pedig mindkét csoport kivenné magának azt a részt, a melyre szüksége van.

A fent tárgyalt tananyagot hivatásos tanférfiúnak kellene előadni; nem is gondolhatok arra, hogy azt orvosok adják elő, a kik szintén nem rendelkeznek teljesen az előadáshoz szükséges

képzettséggel. Az orvosok nem pædagogusok s mint a gyakorlat bizonyítja, nem is foglalkoznak szívesen tanítással és jóformán nem is tanítanak. Csak a ritka kivételek közé tartozik az az orvos, a ki az egészségtant úgy tanítja, a mint azt tanártól el lehet várni. Ezért pedig nem annyira az orvos hibás, bár vállalkozik a tanításra, hanem a rendszer. Az orvostól nem kívánhatjuk, hogy pædagogus legyen, hiszen nem is készül a tanári pályára, ezért ez a tárgy teljesen a tanárok előadására van utálva.

A már működő középiskolai tanárok ismereteit e tananyagnak megfelelőleg ki kellene bővíteni. Ezt pedig úgy gondolnám elérhetőnek, ha ezek számára cursust tartanának akár az egyetemen, akár a középiskolai tanárképző-intézetben, melynek hallgatását a cultusminister minden természetrajz-tanár számára kötelezően elrendelné. E cursus természetesen mindazt az anyagot felölelné, melyből a természetrajz-tanárok képesítést nem nyertek és a cursust akadálytalanul a nyári szünetben lehetne megtartani, de máskor is, ha a tanítás hátrányt nem szenvedne miatta. A cursus befejeztével a résztvevők megvizsgáztatandók volnának s a ki nem felelne meg, az a cursus megismétlésére útasíttassék.

Az új tanárnemzedék megfelelő kiképzésére hivatva volna az embertani tanszék kerete, a hol az ember anatómiáját, élettanát, a præhistoriát, az anthropogeographiát, esetleg az egészségtant is hallgathatná. Nem akarom ezzel azt mondani, mintha minden speciális tanszék áldását ne használhatná fel előnyösen a jelölt a saját és nemzete érdekében. Ennyit a tanárképzésről.

E rövid vázlatban — azt hiszem — kivonatossan elmondtam mindent, a mit e tárgy érdekében szükségesnek tartottam. Nemcsak a tárgy iránti különös szeretetem ösztönzött erre, — nehogy elfogultsággal vádoljanak, — hanem a közügy, mindnyájunk szent ügye, a magyar cultura. Ha a latin nyelv nyolcz éven keresztül oly nagy óraszámmal szerepel, akkor ez a szerény tárgy megérdemli, hogy legalább kétórás tárgyként szerepeljen a többi között.

Döntsének szeretettel e tárgy sorsa felett, mert a cultura a mi jövőnk!

Bocskay Ottó.

A növénytan anyaga és feldolgozása.

A növénytan tanításának reformálásánál elsősorban és önként felmerül a növénytannak, mint tantárgynak, helye a középiskolában. A mai állapot az alsó tagozatban továbbra is kívánatos, azzal a tárgyi változtatással, hogy ott tágabb tér jusson a gazdasági és ipari növények ismertetésének. A mi a felső tagozatot illeti, ott ma voltaképpen nincs is növénytan, mert leszozult a IV. osztályba. A növénytannak kissé magasabb szempontokból való tárgyalása pedig semmivel sem kíván kevesebb arra- valóságot, mint más studiumoké. Kívánatos tehát, hogy mai mostoha helyzete javuljon és felkerüljön a felső osztályok valamelyikébe. És pedig, mint az Orsz. Középiskolai Tanáregyesület természetrajzi reform-bizottsága megállapította, az V-ik osztályba.

Kikapcsolandó azonban belőle a chemia, melynek a jövőben egyik alsó és egyik felső osztályban kell helyet nyernie. Oly terjedelmet kell biztosítani azonban neki, hogy a biológiai studiumok tanításánál támaszkodhassunk rá.

Az így tisztán növénytannak maradt növénytan anyagára és módszeres feldolgozására nézve is vannak kívánatos módosítások, melyeket az alábbiakban foglalok egybe.

A mai túlnyomólag ismeretközlő módszer kiküszöbölése céljából kívánatos a *gyakorlati rendszer* életbeléptetése, mert csak ez a módszer biztosítja a növénytanhoz, mint értelemfejlesztő studiumhoz fűzött elvek sikerét s azt az eredményt, a mit tanítástól várunk.

A heti három órából kettőnek egymásután való beállítása lehetőséget nyújt ennek az elvnek keresztülvitelére is, nem tételezve fel azt, hogy 40-nél több tanuló lesz egy osztályban. E feltételt az illetékes köröknek módjukban van biztosítani azzal együtt, hogy valamennyi intézet olyan berendezéshez jusson, a milyennek lenni kell. Elsősorban kell megfelelő gyakorlati terem s egy olyan terület, mely kísérletezésre s néhány szükséges növény termesztésére alkalmas. Nem is szólva elegendő számú mikroskopról s megfelelő vetítőkészülékről, mely a bemutatásokat tetemesen gyorsítja.

A tárgyalás során alapelvül kell felállítanunk, hogy ne szerepeljenek módszertani egységekként bizonyos studiumszakok, hanem mindig ott domborítsunk ki mindent, a hol ez önként kínálkozik. Ne holt anyagot adjunk példákkal illusztrálva, hanem

az élőlények eleven jelenségeit s élő testük létező tulajdonságait ismertessük.

Az anyag megválasztásánál pedig irányadó legyen ezután, hogy az egyes tárgyalandó növények ne a kosmopolita növények sorából kerüljenek ki, hanem lehetőleg olyan gazdasági növények legyenek, melyeknek ismertetése során a tanulók lehető legintensívebb foglalkoztatásával, sőt önmunkásságával s bizonyos kísérletek végzésével a tanulóknak mindazon lehetőségeket nyújt-suk, melyek segítségével a növényi tárgyak megfigyelésére képesek lesznek. Képesek lesznek a növényi objectumok alaki tulajdonságait, szerveiket s azok működéseit, továbbá életkörülményeiket a maguk milieujében megismerni.

Már a tárgyalás legelején úgy kell az objectumokat megválasztani, hogy bizonyos életjelenségek megértésére szükséges anatómiai ismeretek is közölhetők legyenek a felvett növények kapcsán. Kivánatos még az is, hogy e 10—15 növény olyan legyen, melyeken a termésformák is szemlélhetők.

A téli időszakban a Chlorophyceæ-typus néhány egyedének leírása, ismertetése során a sejtteni, szövettani ismeretek sajátíthatók el. Ugyancsak szépen vezethető be a szaporodás ismertetése is némelyik moszat segítségével.

A Schizophyta-csoportnál azonban csak az egyszerű közlésnél maradhatunk a fennálló nehézségek miatt.

Az Eumycetes-csoportnál is a gazdasági szempontok vezessenek. Elsősorban a betegségokozó gombák, majd az ehető és mérges gombák tárgyalandók. Természetesen bőven kitérve a physiologiai és a biologiai jelenségekre.

A szaporodásról közölt adatok az Archegoniata és Pteridophyton-csoport kiválasztott egyedein folytathatók. Szépen fejleszthetők még a szövettani ismeretek is.

Közvetlenül ezután még egy magvas növény is tárgyalandó a szaporodás szempontjából s vele a szaporodásról szóló ismeretek is betetőzhetők. Itt vihető be a fejlődés gondolata is.

A rendszerezés elveinek ismerete nem hagyható el, sőt mint értelemfejlesztő elem kidomborítandó, úgy azonban, hogy a classisoknál kisebb egységek mellőzendők. Minthogy a gazdasági és ipari vonatkozások is lényegesek, s mivel a közlési mód, meg az ismertetendő botanikai momentumok mennyisége sokat foglal le, kívánatos, hogy a culturnövények megismertetése akár mint rendszerbe foglalt egyedek csoportja, akár mint a tárgyalta növények rokonfajainak familiája tért nyerjen. Mindenesetre oly

segédkönyv használatával történjék ez, mely a tanuló ily irányú önmunkásságát is lehetővé teszi.

A kirándulások intensívebb felkarolása is kívánatos. Ősszel legalább két, tavasszal legalább három esetben kell alkalmat nyújtani arra, hogy a természetben nyert közvetlen tapasztalatok s impressiók is segítségére legyenek a tanításnak.

Bezdek József.

A földtan tanítása a középiskolában.

Az a mostoha elbánás, melyben középiskolai tantervünk a földtant részesíti, egyik kiáltó bizonyítéka annak, hogy középiskoláink reformjára, de főképpen a természetrajzi oktatás modernizálására égető szükség van. Ma ugyanis már tarthatatlan állapot, hogy a földtan, a mely természeténél fogva a természettudományi ismeretek betetőzője és a melynek tanításaira már a gyakorlati élet szempontjából is szüksége van minden középiskolát végzett művelt embernek, nem mint önálló tantárgy szerepel középiskoláinkban, hanem függelékeként egy olyan tananyagnak, a mely heti három órában egy esztendő alatt a vegytani és ásványtani ismereteket akarja közölni. A reáliskolában még kielégítő eredménynyel jár a VI. osztályban a szerves vegytannak és ezzel kapcsolatban az ásványtannak a tanítása, de a földtani ismeretek közlésére itt sem jut idő. Hogyan lehetne akkor gondot fordítani a földtan tanítására a gymnasiumban, a hol a VI. osztály heti három órás természetrajzi tananyaga a kristálytan, ásványphysika, ásványvegytan és rendszertan mellett az általános, szerves és szerves vegytan elemeit is felöleli.

A földtan elhanyagolása tantervünknek inkább hiánya, mint hibája, mert abban az időben, a mikor készült, a földtudománya még gyermekecipőben járt. Nem voltak még kialakult vizsgálati módszerei, hiányoztak még a megállapított, határozott tételei, a melyek nélkül bizony nem volt alkalmas a középiskolában való tanításra. Ma azonban a földtan önálló vizsgálati módszerekkel, határozott irányelvekkel, megállapított tételekkel felfegyverzett tudomány, a mely előkelő helyet biztosított magának a természettudományok között és szükségképen megfelelő helyet érdemel a középiskolai természetrajzi oktatásban is.

Ez a vélemény alakult ki az Országos Középiskolai Tanár-

egyesület természetrajzi reformbizottságának tárgyalásai folyamán és egyhangú volt az az óhaj, hogy a földtan a felső fokozaton minden körülmények között, de lehetőleg az alsó fokozaton is önálló tárgyként szerepeljen az új tantervben. A reformbizottság által összeállított és a gymnasiumra vonatkozó tervezet az alsó fokozaton a III. osztályba (heti 2 óra), a felső fokozaton a VIII. osztályba (heti 3 óra) helyezi a földtant.

A földtan tanításának az lenne a célja, hogy megismertessük a tanulót mindazokkal a jelenségekkel, a melyeknek szerepük volt a múltban és szerepük van ma is a föld szilárd kérgének kialakulásában s hogy a földtani erők működésének és azok eredményeinek megismertetése után — hazánk földjének sajátosságait szem előtt tartva — végigvezessük a tanulót a föld és a szerves élet történetén.

A föld szilárd kérgé mai állapotának morphologiai vizsgálata és leírása a földrajz körébe, a szerves élet ma megnyilatkozó jelenségeinek vizsgálata és ismertetése pedig az állattan, illetőleg a növénytan körébe tartozik. Ezért hangoztatnunk kell, hogy a földtan történeti alapon tárgyalja a föld szilárd kérgének mai arculatát és a szerves élet kialakulását, hogy így egyrészt kifejezésre juttassuk a földtan tárgykörének körülhatároltságát, de másrészt azt a kapcsolatot is, a mely a földtan és a biológiai tárgyak, illetőleg a földrajz között van.

A módszer, a melyet a földtan tanításánál követnünk kell, nem lehet tisztán inductiv, hiszen a földtani erők működésének legtöbb esetben csak kész eredményeit és nem magát a működésben levő erőt szemlélhetjük. A míg az a törekvés, hogy a földtani erők működését kísérleti alapon szemléltessük, nem jut pozitív eredményekben kifejezésre, vagyis a míg a földtani kísérletezés technikája a kezdet kezdetén van, a földtan dinamikai és tectonikai részének tanításánál a tanárnak sok nehézséggel kell megküzdenie. Inductiv tanításról egyelőre tehát csak annyiban lehet szó, hogy a meglevő és határozottan megállapított jelenségekből igyekezzünk következtetést vonni a föld multjában végbement változásokra. A vetődéseket és a rögök keletkezésének kérdését pl. egyelőre nem tudjuk kísérleti úton szemléltetni, de ezeknek szerepét a hegyképződésben meglevő példákön kint a természetben mutathatjuk be.

Ha az inductiv módszer követése a földtan tanításánál nem is vihető keresztül teljes mértékben, a tanításnak nem szabad a másik végletbe esnie és a következtetéseknel abból a sok föl-

tevésből kiindulnia, a melyek a földtanban, mint a természet-tudományok egyik legfiatalabbjában megoldásra váró kérdéseként szerepelnek. Vezető elvként tartsuk szem előtt, — mint már említettem — hogy a meglevő és határozottan megállapított elenségekből induljunk ki. Megkönnyíti ezt a feladatunkat, hogy a tanuló — legalább a felső fokozaton — a többi természet-tudományi tárgyak előismeretével fog hozzá a földtan tanuláshoz. És ezt az előnyt a tanárnak lehetőleg ki is kell aknáznia. A föld keletkezésének kérdésénél hivatkoznia kell a tanuló csilágászati, physikai és vegytani ismereteire, hogy a Kant—Laplace-elméletet támogató positiv bizonyítékokat felsorolhassa; a szerves életnek, mint földtani tényezőnek tárgyalásánál biológiai ismeretekre lehet támaszkodni; a vegytani és mechanikai hatások tárgyalását pedig a vegytan és physika idevágó fejezeteinek ismerete könnyíti meg.

A föld szilárd kérgének alkotórészeit mint a földtani erők eredményét ismertessük. Ne tárgyaljuk tehát a kőzeteket az azokat összetevő ásványok vegytani, physikai vagy kristálytani jellemvonásai alapján, — hiszen az már nem a földtan, hanem a vegytannal kapcsolatos ásványtan feladata — hanem vizsgáljuk azokat keletkezésük szempontjából, kiindulva a földtani tényezőkből, a melyek létrehozták. Ne beszéljünk pl. arról, hogy a folyami kavics milyen alkotórészekből áll, de igenis emeljük ki azt a mechanikai munkát, a mit a folyóvíz annak létrehozásánál végez. Éppen így kerülnünk kell a kőületeknek leírását, de viszont tárgyalnunk kell azokat tisztán paleobiológiai alapon, mint fontos földtörténeti tényezőket és mint láncszemeket, a melyekből a szerves élet története kialakult.

Ez a módszer a földtannak a felső fokon, a VIII. osztályban való tanításánál juthatna kifejezésre. Az alsó fokozaton a III. osztályban a földtan tanításánál követhetnők azt a módszert, a mely az I. és II. osztály természetrajzi tananyagának tanításánál már eddig is bevált. A legszembeütőbb jelenségek, a gyermek figyelmét leginkább felkeltő földtani tényezők megismertetése legyen itt a cél. És ne idegenkedjünk ezeknek, — hogy úgy mondjam — meseszerű ismertetésétől, mert a tapasztalás azt mutatja, hogy a gyermek inkább fogékony az iránt, a mi kissé a phantasiáját is foglalkoztatja, mint azok iránt a száraz adatok iránt, a melyekben valami rendszert lát. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az alsó fokozatban a földtan tanítása a jelenségek összefüggés nélküli, egymásután való elbeszélése legyen,

mert itt is kifejezésre kell jutnia annak az elvnek, hogy a tanulóval a meglevő és szemlélhető jelenségekből kiindulva a földnek kialakulását, fölépítését és történetét ismertessük meg, mint a földtani tényezők következményét.

A szemléltető eszközökről szólva vissza kell térnem arra, a mit már a módszer tárgyalásánál említettem: hogy a dinamikai és a tectonikai rész eredményes tanítása érdekében kísérletek volnának szükségesek. A földtani kísérletek kérdésével a szakörök ma már behatóan foglalkoznak, úgy, hogy nem egy dinamikai hatást tudunk kísérleti úton szemléltetni. A gyűrődések mesterséges előállítása, az üledés és rétegeképződés bemutatása, kiegészítve a physikai és vegytani jelenségek bemutatásával, a melyek pl. a víz erodáló hatását, a jég mechanikai munkáját, savak, lúgok vegyi hatását stb. szemléltetnék, egész sereg kísérletre ad alkalmat. A földtani erők működésének eredményeit gyűjteményekben lehet bemutatni. A célnak megfelelő összeállítású közetgyűjtemények, a víz, a levegő, a szervezetek, a vegytani hatások és a vulkáni működés eredményét feltüntető dinamikai gyűjtemények éppen úgy kívánatosak, mint a földtörténeti alapon összeállított kövületgyűjtemények.

A földtan tanításának legfőbb szemléltető eszköze a kirándulás. Talán szükségtelen bővebben méltatnom a kirándulások fontosságát, csak azt akarom kiemelni, hogy nemcsak a földtani jelenségek és a földtani erők működése eredményeinek közvetlen szemlélésében kell keresnünk a kirándulások hasznát, hanem abban is, hogy a kirándulások rendezésével tudjuk csak igazán felkölteni a tanulóban a tárgy iránti érdeklődést, a mely úgyszólván önkénytelenül rávezeti őt a gyűjtések hasznára és szükségességére. Mert nem lehet célravezető a gyűjteményeknek felsőbb parancsra történő készítése és különösen nem a meghatározott mennyiségű anyag összegyűjtésére való kényszerítés, a mely a tanulóra nézve a legtöbb esetben csak nyűg és a legkevésbé sem alkalmas arra, hogy a tárgyat vele megkedveltesse. Hogy a tanulók önként megnyilatkozó gyűjtő kedvét helyes irányba tereljük és gyűjtéseiket valami rendszeresség korlátjai közé szorítsuk, azt a kirándulások megfelelő csoportosításával könnyen el lehet érni. Hogy egy példával éljek: Budapest környéke geológiai jelenségeinek kirándulások alakjában való megismertetésénél az itt fellépő legfiatalabb képződmények előfordulási helyének felkeresésével kezdve, az egymásután rendezett kirándulásokon mindig egy-egy idősebb képződmény felkutatását tűzöm ki fel-

adatúl, ügyelve arra, hogy a tanuló a képződményeknek egymáshoz való viszonyát megjegyezze és hogy ne csak közetpéldányt, hanem esetleg valami jellemző kövületet és a földtani erők működésének hatását föltüntető közetpéldányt is gyűjtsön egy-egy kiránduláson az ismertetett képződményből. A kirándulásokkal kapcsolatban azonban ne a gyűjtött anyagot kérjük számon a tanulótól, hanem a tapasztalatokat. Azzal, hogy ennél a referálásnál hivatkozunk a gyűjtött tárgyakon látottakra, a kevésbé szorgalmas tanulóban is fölkelthetjük a gyűjtemény készítésének a vágyát, illetőleg fölösleges rigorositas nélkül reákényszeríthetjük a gyűjtemények készítésére.

A tananyag beosztását minden bővebb magyarázat nélkül a főbb fejezetek felsorolásában óhajtom bemutatni azzal a megjegyzéssel, hogy az egyes fejezetek tárgyalásánál mindenütt, a hol erre alkalom nyílik, a hazai föld viszonyai legyenek a magyarázat alapjául szolgáló példák.

A VIII. osztály tananyagát, a bevezetés után, a melynek fóladata a földtan tárgykörének körülhatárolása és a földtan helyének megállapítása a többi természettudományok között, négy fejezetben tárgyalatjuk. 1. Az általános földtan foglalkoznék a földdel, mint égitesttel és tárgyalná a föld fölépítését. Az első fóladat tehát, hogy a kosmographiai ismeretek fölhasználásával megállapítsuk a föld helyét a világegyetemben és megvilágítsuk a föld keletkezésének körülményeit. Ezután térhetünk át a föld fölépítésének tárgyalására. A föld sphaeráinak és a földtani tényezőknek ismertetése után a föld felépítésének mozzanataira kerülne a sor. Értem ezen azt, hogy tárgyaljuk a földtani erők működését és ismertessük működésük eredményeit, a melyek együttesen a föld szilárd kérgének kialakulását világítják meg. A vulkáni jelenségek, a vegyi hatások, a szerves élet hatásai és a víz meg a levegő mechanikai hatásai a föld szilárd kérgét kialakító tényezők, a melyekkel kapcsolatban ismertetnünk kell, mint azoknak eredményeit: a vulkáni kőzeteket, a vegyi uton, a szerves világ hatására és a víz meg a levegő mechanikai hatására keletkezett kőzeteket. A kőzetté formálódás folyamatainak ismertetése egészítené ki ezt a fejezetet.

A mikor már megvilágítottuk a szilárd kérget fölépítő kőzetek keletkezését, áttérhetünk a föld kérgén való elhelyezkedésük tárgyalására, vagyis a szilárd földkéreg szerkezetének ismertetésére. Az eredeti település formáit kell előbb bemutatnunk, megértetve a település és rétegzettség fogalmát, továbbá a rétegek

egymáshoz való viszonyát, — csak ezután térhetünk át a települési zavarok tényezőinek és jelenségeinek ismertetésére. A törések, gyűrődések és tektonikus földrengések ennek a fejezetnek a tárgyai.

A hegyszerkezet és a föld arculata, mint a föld kialakulásának végső eredménye, zárna le a föld fölépítéséről szóló fejezetet.

2. A föld és a szerves élet története, a második fejezet, nem tárgyalná mindjárt a geológiai korokat, hanem előbb néhány, megértésükhöz szükséges fogalommal ismertetné meg a tanulót. A kövületek és szerepük a föld történetében; a rétegek viszonylagos kora, a földtani tényezők működése a múltban, a tengerek és szárazföldek ismételt váltakozása és végül a geológiai korok megállapítása a földtani tényezők működése alapján — adná a bevezetést a geológiai korok ismertetéséhez.

Az egyes korok tárgyalásánál három kérdést kell kifejtenünk: *a)* a szóbanforgó koron belül hogyan nyilvánultak meg a földtani tényezők és milyen eredménnyel; *b)* milyen volt az állat- és növényvilág; *c)* milyen a magyarországi kifejlődés?

3. Magyarország geológiája lenne a tananyag harmadik része, a mely azonban mint külön fejezet el is maradhatna, ha az előbbi fejezetek keretein belül a magyarországi viszonyok ismertetéséből a hazai föld geológiájának egységes képét tudjuk adni. Ebben az esetben a föld és a szerves élet történetét tárgyaló fejezet végén összefoglalás alakjában emelhetnők ki Magyarország geológiájának főbb mozzanatait.

4. A földtan története zárna le a tananyagot. Szükségtelen kiemelni a tudományok történetének erkölcsnevelő értékét, de hangoztatni óhajtom, hogy igazán eredménnyel csak akkor járhat a tudomány fejlődésének ismertetése, ha a tanuló már tisztában van a tudomány tárgyával, mert a haladó fejlődés egyes mozzanatait csak az anyag ismeretével tudjuk megértetni.

A vázolt tananyag az első pillanatra talán túlságosan bőnek és nehezen elvégezhetőnek tűnik föl. De ha arra gondolunk, — a mit már hangoztattam is — hogy a VIII. osztályban a természettudományi előismereteknek birtokában van a tanuló, mindjárt könnyebben megvalósíthatónak tűnik föl. Megkönnyíti a főladatot a tananyag csoportosítása is. Az egyes fejezetek között a legszorosabb kapcsolat van és egy kis hozzáértéssel az összefüggésre nem nehéz az érett eszű tanulók figyelmét reáterelni és őket következtetésekre kényszeríteni. A geológiai korok tárgya-

lásánál, a mely az általános fogalmaknak mintegy alkalmazása legyen. — akár a biológiai tárgyaknál a rendszertan - rövid jellemvonásokban rögzítsük az egyes korok képét és különösen röviden végezzünk azokkal a korokkal, a melyeknek képződményei hazánk földjének fölépítésében nem vesznek részt. Ilyenformán ez a fejezete a tananyagának, a mely talán a legbővebbnek tűnik föl, szűk határok közé szorítható. A földtan története is csak a fejlődés főbb mozzanatait tüntesse föl és kerülje azoknak az irányoknak az ismertetését, a melyek ideig-óráig voltak főlshínen és a nélkül enyésztek el, hogy a földtan tudományának előrehaladását elősegítették volna.

A III. osztály földtani tananyagának megállapítása már nehezebb föladat. A kellő előismeretek hiánya, a tanulók észbeli fejletlensége és végül a holt anyag iránti érdeklődés csekélyebb volta az élők világával szemben azok akadályok, melyekkel szembeállunk. Ha azonban arra az álláspontra helyezkedünk, hogy az új középiskolai tantervben a kettős fokozat elve érvényesüljön úgy a földtannak az alsó fokozaton való tanításáról nem mondhatunk le. A tanulónak, a ki a középiskola alsó fokozatának elvégzése után ipari vagy kereskedelmi pályára lép, éppen úgy szüksége van a földtani, mint a biológiai vagy vegytani alapismeretekre, mert a gyakorlati életben ezeknek is hasznát veszi. Legszerencsésebb megoldás az volna, ha a physikai földrajzzal kapcsolatban lehetne a földtan elemi ismereteit nyújtani, de ebben az esetben gondoskodni kellene arról, hogy a III. osztály földrajzi tananyagának első része: Amerika és Ausztrália leíró földrajza egy másik osztályban nyerjen elhelyezést.

A III. osztály tananyagának megállapításánál ügyelnünk kell arra, hogy a földtannak könnyebben megérthető fejezeteit ölelje föl és mégis kerek egészet adjon. El kell tehát hagynunk pl. a föld keletkezésének ma még hypotetikus kérdéseit, nem térhetünk ki a vegyi hatások ismertetésére és általában a lithogenesis complicitabb jelenségeire, de be kell mutatnunk a gyermeknek a földet úgy, a milyen ma és föl kell sorolnunk azokat a tényezőket, melyek mai arczatát kialakították. A szilárd kéregnek, a víz- és légkörnek, mint a földet összetevő elemeknek, ismertetése lenne a bevezető rész, a szilárd kéreg bővebb megismertetése pedig a tulajdonképpeni tananyag. Ezen belül ismertethetjük a kőzeteket és szerepüket a szilárd kéreg fölépítésében, tárgyalhatjuk a levegő, a víz, a szervezeteknek és a föld belsejének átalakító hatását a földkéregre és végül reámutathatunk arra, hogy ezekhez az

átalakulásokhoz idő kellett, vagyis ismertethetjük az idő szerepét a föld kialakulásában.

Még csak két kérdést akarok röviden érinteni: a tankönyv és a tanárképzés kérdését.

A jó tankönyv alapföltételeinek: a rendszerességnek, a szabátosságnak a földtani tankönyvben fokozottabb mértékben kell kifejezésre jutnia. A földtan ma még — a többi természettudományokkal szemben — csekély mértékben demonstratív és még kevésbé kísérleti tudomány. A törvényszerűségek megértése tehát a tapasztalati tényeknek és elméleti igazságoknak logikus kapcsolatával érhető el, a mi szigorú rendszerességet követel; a földtanban elkerülhetetlen hypothesisek megvilágításának pedig a szabátosság a fő feltétele. A tankönyv egyébként az említett methodikai elveknek szem előtt tartásával a vázolt anyagbeosztást követhetné. Fontos azonban az egyes fejezetek végén a tárgyak rövid összefoglalása és azoknak a kérdéseknek föltüntetése, a melyek a következő fejezetben találnak feleletre. A példákat természetesen lehetőség szerint a hazai föld szolgáltatassa, a szöveg-magyarázó ábrák is magyarországi jelenségeket tüntessenek fel. Fölösleges hangoztatnom, hogy az ábrák világosak és jellemzők legyenek, de ki kell emelnem, hogy ezek megválogatásában és elhelyezésében a szöveg között ugyancsak szigorú rendszerességet kell követnünk.

A tanárképzésre a földtant érintő vonatkozásban szükség-telen bővebben kitérnem. Elég, ha hivatkozom Vadász M. Elemér dr. közelmúltban megjelent cikksorozatára,* a mely a földtan-nak az egyetemeken és a középiskolákban való tanításával foglalkozik. A kérdés alapos tanulmányozására valló, szakszerű fej-tegetései, — a melyek a középiskolai természetrajzi oktatás reform-jára nézve is sok megszívlelendő eszmét vetnek fölszínre, — a tanárképzés kérdését is érintik. Vadász dr. a természetrajz-taná-rok helyes kiképzésének legfőbb akadályát a szaktárgyak mai csoportosításában látja. A természetrajz-vegytan, illetőleg termé-szetrajz-földrajz szakcsoportosítás mellett lehetetlen olyan tanáro-

* A földtan és a középiskolai természetrajzi oktatás. (Magyar Paedagogia XXI. évf. 2. szám. 1912.)

A földtan tanítása a magyar egyetemeken. (Magyar Paedagogia XXI. évf. 8. szám. 1912.)

A német földtani oktatás tanulságai. (Budapesti Szemle 1912. évf. 431. szám.)

kat nevelni, a kik minden egyes szaktárgy beható tanítására alkalmasak, eltekintve a mai beosztás másik hibájától, hogy a földtan ilyen körülmények között mint önálló és kötelező vizsgatárgy nem jut az egyetemeken az őt megillető szerephez. A tanárképzés újjászervezésének Vadász dr. szerint első feladata lenne a természetrajzi szakcsoport mai beosztásának megváltoztatása és biológia, földtan-ásványtan-vegytan, történelem-földrajz-földtan csoportok föllállítása. Ezzel a beosztással nemcsak a természetrajz-tanároknak helyes, a célnak megfelelő kiképzése válnék lehetségessé, hanem a földtan is elnyerné az egyetemi oktatásban azt a teret, a mely tudományos értékénél és gyakorlati fontosságánál fogva megilleti.

Koch Nándor.

ÉRTESÍTŐ.

Az Olesó Könyvtár és a Magyar Könyvtár 1913-ban.

Alig van több gonddal, nagyobb fáradsággal járó szerkesztői munka, mint az ilyen gyűjteményes vállalatok összeállítása, ha a szerkesztőség nem téveszti szem elől vállalatának igazi célját: értékes műveket nyújtani a közönségnek — olesó pénzen. A szerkesztőnek a rendelkezésére álló anyagi eszközök csekélysége miatt többnyire le kell mondania arról, hogy értékes eredeti műveket, anyagi és erkölcsi sikerektől elkényeztetett írók java munkáit közölhesse, kevésbbé népszerű írók másod-, harmadrangú alkotásainak, vagy éppen a kezdők ritkán értékes kísérleteinek közrebocsátása pedig a vállalat életerejének kockáztatásával jár; csak fordítást közölni, ez meg a vállalatok hagyományaiba ütközik.

Legtekintélyesebb efféle vállalataink az *Olesó Könyvtár* és *Magyar Könyvtár*: mindkettő más eszközökkel iparkodik megoldani e nehézségeket. Az *Olesó Könyvtár* az idősebb, egyuttal conservatívabb is. Ez a vállalat a szépirodalmi művek közül az irodalomtörténeti jelentőségűeket, a classikusokat részesíti előnyben, inkább tanulni vágyó, mint a szórakozást kereső közönség óhajára van tekintettel. Mult évi füzetei közt egy eredeti mellett (Szigligeti: *Gritti*) három fordított classikus művet találunk: Boccaccio *Fiammettáját*, van den Vondel *Luciferjét* és Lenau *Don Juanját*.

A *Magyar Könyvtár*nak szerkesztőségét a szépirodalom terén szemmelláthatólag három szempont vezérli. Az első a nagy közönségé. Füzeteknek zömét könnyed, nagyrészt modern novellák és drámák alkotják; több közöttük a fordítás, mint az eredeti. Második szempontja az iskolákra való tekintet. Versenyházaival ellentétben a tanulók számára szívesen ad ki szemelvényes vagy meg rövidített műveket. 1913-ban is két ilyet adott ki: Bethlen Miklós *Önéletírását* és Gyöngyösi *Murányi Vénusát*. A classikus irodalom ápolása a harmadik szempont, mely ez évben két természetes füzet közreadásában nyilvánul meg, egyik az *Odysszeiát*, a másik Schiller *Don Carlosát* foglalja magában.

A szépirodalom mellett az *Olcso Könyvtár* örömet juttat teret tanulmányoknak, népszerűbb tudományos dolgozatoknak, melyek, ha a könyvvásárló közönségnek nagyobb, inkább csak mulattató olvasmányokat kedvelő fele nem is keresi őket, annál nagyobb örömet szereznek a másik, komolyabb lelki táplálékra is vágyó felének. Ez évben Fraknói *Szilágyi Mihály* cz. monographiáját, Péterfy Jenő *Petőfi-tanulmányát* és Carlyle *Santor Resartusát* köszönhetjük e vállalatnak. A *M. K.*, bár szerkesztője nagy óvatosságot tanúsít a nem igen keresett, bár tudományos értékű füzetek közreadásában, idén szintén adott ki három ilyen füzetet is, *Kant filozófiája* czímen gondolatokat a nagy philosophus műveiből, Wallis holland író főbb részleteiben rég ismert tanulmányát az *Ember tragediájáról* és Arany *Iró arczképeiből* folytatólagosan a IV. sorozatot (Gvadányi, Szabó Dávid, Ráday Gedeon).

Megkísértjük az előttünk fekvő füzetekből néhányat kiragadni s röviden bemutatni.

Jost van den Vondel a régi holland irodalom egyik legjelesebb és legtöbbször dalú költője (1587–1679.). *Lucifer* cz. tragédiája, melyet Nagy Zsigmond fordított magyarra, kétségkívül kiváló alkotás, nemes phantasia szülötte, de ma már kissé hidegen hat. Ez a *Lucifer* nem a Madách-féle «tagadás szelleme». A motivatio, melylyel a hollandus költő e pártos angyal lázadását indokolja, érthetőbbé teszi, közelebb hozza hozzánk a főhős alakját, de kárára van a tragikumnak: Isten az angyalok fölébe szándékozik helyezni az embert, őket ennek mint a saját képe másolatának szolgálivá süllyesztvén. Ezért kel fel *Lucifer* párthíveivel az Úr ellen, s ebben a küzdelemben, melyet «elsőszülöttségi joguk» megsértésének tudatában vívnak, el kell veszniök, de még sikerült megrontaniok az Éden-kert lakóit. Ádám és Éva eltántorodása a Teremtőt is eltéríti szándékától, az ember fölmagasztalásától, kit az eredendő büntől csak a Megváltó fog megszabadítani. Az egész dráma az égben játszódik; az első négy felvonás pusztán előkészület a küzdelemre, melynek lefolyását csak az ötödikben, az utolsóban halljuk elbeszélni. Ez teszi fárasztóvá a darabot: cselekvény helyett csak párbeszédet nyújt a költő. A mi pedig reánk nézve a legérdekesebb lenne, a bűnbeesés, nincs eléggé szerves kapcsolatban a tragédiával. Lehet azonban, hogy bennünket elfoglaltá tesz Milton és Madách ismerete. A fordítás hűségéhez nem szólhatunk hozzá; nyelve kifogástalan, drámai is, de a verselése sok helyütt döcögős.

Ötös, illetőleg hatodfeles jambusai között találunk tíz rövid szótagból álló sort (41. l. 6. s.), négy spondæusból és egy-két rövidből állót (42. l. utolsó sor), hatlábút is ötlábú helyett (56. l. 11. s.), olyat pedig, a melyben csak az utolsó láb jambus, igen sokat.

Lenau *Don Juanját* az O. K. Löwi József fordításában adta ki. Lenau nagy csábítóját több szál fűzi a középkori spanyol monda hőséhez, kiből először Tirso de Molina alkotott drámai hőst, mint Byron *Don Juanjához*, ámbár a csodás e'lem teljesen hiányzik belőle. Maga a drámai költemény laza szerkezetű: a hirhedt lovag szerelmi kalandjainak egymásutánja, melybe csak a hős azonossága önt némi egységet. Mindazonáltal pompás mű. Elsősorban a hős jelleme teszi azzá. Teljesen mellékes, hogy a költő maga-magát akarta-e bemutatni ez alakban, mint sokan hirdetik, vagy nem; az a fontos, hogy olyan vonásokkal gazdagította a mondabeli hős jellemét, melyek valóbszerűvé, emberibbé teszik. A bölcselkedő hajlamú lovag beleún az örökös hódításba, megcsömörlik a szerelemtől s evvel együtt életétől is. Jellemének ez a fejlődése egészen természetesnek érzik: a mértéktelen kéjvágy szükségszerűen életúntsággá bágyad, s e fejlődést még gyorsítja a lelkiismeret, mely kezdettől fogva ott lapang Lenau hősének lelke mélyén. Evvel a jellemmel természetesen nem fér meg a kőszobor-jelenet. Lenau *Don Juanja* öngyilkossá lesz, ha nem is a maga kezével: párbajban megöleti magát a mondából ismeretes nagycomthur fiával. Az érzéki elem helyébe is gondolati lép, s ez növeli a dráma hatását. A fordítás azonban nem éri el a művészi színvonalat. A nyelvújítás korára emlékeztető összetételek (*dicsdal*, 23. l., *varázscsók*, 25. l., *hírbabér* 48. l.), az efféle magyartalanságok: «Hogy minden cseppje *útasodva* lesz.» (10. l.), vagy «Ha félsz, *adj ostort lovad oldalába*.» (35. l.) éppen úgy zavarják az élvezetet, mint a nagy számú homályos sor, vagy a sántikáló jambusok (pl. a 33. l. 22. sora kilenc hosszú szótagból áll.)

Érdekes kötet Carlyle *Sartor resartusa* (ford. Tankó Béla). Carlyle első műve volt ez. Bemutat egy képzeletbeli német professort és a ruházkodás philosophiáját tárgyaló nagy művét. A szerző Teufelsdröckh professorban saját magáról fest képet, ruházaton sem testi porhüvelyünknek burkolatát kell értenünk, hanem intézményeinket, erkölcsünket, vallásunkat, egyszóval mindazon jelenségeket, melyekben az emberi lélek nyilatkozik. Az egész emberi culturát bírói széke elé állítja s ítéleteit sarkastikus

gúnnyal, keserű humorral fűszerezi. Az egész könyv csupa rendszertelenség. Metaphysikai, majd erkölctani, azután theologiai kérdéseket fejteget, beleszövi természetesen politikai nézeteit is, hogy végül természet- vagy történetbölcseleti előadásokat tartson, legtöbbször minden átmenet nélkül, sokszor igen homályosan, nem egyszer befejezetlenül, de mindég igen érdekesen. Keserű ironia váltakozik magasan szárnyaló elragadtatással, Taine szerinti germán humora érzelmes kitörésekkel. Olyan ez a könyv, mint a nyári zivatar: dörög, villámok cikáznak a szürke felhők fölött, míg a mennybolt másik fele tiszta kék, s a párakon szivárvánnyá törik a napsugár.

Péterfy Jenő összegyűjtött irodalmi műveit egészíti ki Petőfiről német nyelven írt tanulmányának fordítása (*Petőfi Sándor*, ford. Baróti Lajos). E tanulmány a külföld számára készült; a Neményi Ambrus-féle *Das moderne Ungarn*-ban jelent meg (1883.). Az író Petőfi költészetét két szempontból fejtegeti egyfelől mint tükrözi vissza a magyar nép jellemét, másfelől kialakulására milyen hatással voltak a francia forradalom eszméi. Életrajzi vázlat keretében mutat rá, hogyan alakult ki Petőfi egyénisége, s hogyan érvényesült az említett kettős hatás. Kiemeli impressionismusát, mely eladdig szokatlan erővel nyilatkozik a természet jelenségeinek és élete eseményeinek hatására, de ereje ment minden retorikai pathostól. Igen értékesek azok a lapok, melyeken Petőfi demokrátiáját, majd forradalmi lyráját fejtegeti. Kimutatja, hogyan plántált a francia forradalom kritikátlan tanulmányozása és a Bérangerért való lelkesedés legnemzetibb költőnk lelkébe népünk jellemétől és történetétől idegen eszméket, de hangsúlyozza, hogy túlzó republicanismusából fakadó költeményeinek is megvan a maguk varázsa. Szerelmi dalait Heine hasonló alkotásaival veti össze s arra az ismert eredményre jut, hogy Petőfinek szerelme is, költészete is sokkal egészségesebb, őszintébb, mint a gunyossága mellett is édeskés Heineé. Ha az, a mit Péterfy harmincz esztendeje írt, ma nem hat is az ujság varázsával, ha az itt felvetett gondolatokat azóta kiaknázták is, a tanulmány a főbb szempontokból való jellemzésnek valóságos mintája s rövidségében is kitűnő képet nyújt Petőfiről.

A Magyar Könyvtár Wallis A. S. C.-nek *Az ember tragédiájáról* írott értékezését közli (ford. Erdélyi Károly*). Szer-

* Először megjelent a temesvári r. k. főgymn. 1891/2. évi értesítőjében.

zője holland költő, Madách főművének fordítója, ki essayjét bevezetésül írta fordítása elé. Nemcsak elismerő, meleg hangjáért értékes ez a dolgozat, hanem azért is, mert tanúja annak, mily helyesen értékeli irodalmunk e remekét a világirodalom szempontjából egy külföldi költő. Szerzője ugyanazon a csapáson indul el, mint Madách hazai magyarázó: a költő jelleméből, a maga és a hazája sorsán érzett fájdalomából magyarázza a drámát, melyben három ősrégi költői motívum összeolvadását látja: Ahasverét, Don Juanét és Faustét. Végig menvén az egymást váltó képeken, rámutat arra, hogy az egység hiánya mennyire csak látszólagos: nemcsak az egy hős, Ádám, az ember köti egymáshoz azokat, hanem az egyre fejlődő alapeszme is. Külön elemzi a három főalak jellemét. Szerinte Ádám «amaz általános törekvések típusa, a melyeknek megszemélyesítője Faust». Éva alakjában két nő jelleme olvad össze, a költő hűtlen nejéé és nemeslelkű édesanyjáé. Az ördögöt Madách nem úgy fogta fel, mint Goethe vagy Byron. Luciferből hiányzik Mephisto durva kedélyessége, nem is érezzük őt *bukott angyal*nak, mint Milton sátánját; ő egyszerűen ördög, ki meg nem tántorodva halad célja, az ember megrontása felé: kegyetlen íróniája így teljesen motivált. Megrajzolván az *Ember tragédiája* és *Faust* között a rokoni viszonyt, kiemeli az egyezés tudatos voltát, a mi nem csökkenti Madách érdemét. Szerző fejtegetéseit csak ott nem érezzük kielégítőnek, hol a megoldást magyarázza. A magyarázatot egyszerűen abban a tényben látja, «hogy ama sötét képek végre sem bírják elcsábítani» Ádámot. Evvel azonban nem oldja meg a kérdést. Tanulságos dolgozatának értékét emeli még meleg, világos előadása.

A Magyar Könyvtár két idegen classikus mű fordítását hozta: az *Odysseidét* Kemenes (Kempf) Józseftől és Schiller *Don Carlos*át Radó Antaltól. Az előbbinek, ha ugyan nem tévedünk, immár harmadik kiadása ez, s a fordító érdemei immár közismertek.

Schiller drámái nem igen népszerűek nálunk s kevés, igazán hivatásos műfordítónkat inspirálták átültetésre. A régi magyar *Don Carlos*, Kovács Gyula fordítása, ha nyelvének magyarságával rá is szolgált az elismerésre, mégsem állt művészi színvonalon. Azok az erős szenvedélyek, melyek e drámában lüktetnek, vesztenek erejükből a fordításban: az a nemes méltóság, mely alá Schiller spanyoljai érzelmeik forrongását rejtik, majd ellaposodik, majd az önérzetnek túlságos, már szinte nevet-

séggel határos magaslatáig emelkedik. Radó fordításának legnagyobb érdeme ennek a nemes drámai stylusnak a visszaadása, nem is beszélve arról, hogy jó magyarsága mellett is modernebb szaválásra is alkalmasabb, mint a régi fordítás.

A modern irodalommal szemben az *Olcsó Könyvtár* tartózkodóbb, a *Magyar Könyvtár* fürgébb. Mult esztendei füzetek között a hazai írók (Pekár, Heltai, Krúdy, Kiss Menyhért, Révész Béla) művein kívül találni egy-egy füzetet Maupassant-tól (*Családi körben*), Conan Doyle-tól (*A brigadéros házassága*), Prévost-tól (*Missette*), stb., a drámaírókat Rostand (*A két Pierrot*), Roberto Bracco (*Vége a szerelemnek*), H. Bernstein (*Édes otthon*), Flers és Caillavet (*A zöld frakk*) képviselik. Különböző értékű művek, de mind a közönség tetszését keresi. Becses a fordítások közt Roberto Bracconak Radó által fordított *Vége a szerelemnek* cz. darabja finom és elmés vígjáték; eleven párbeszédei ép oly természetesek, mint alakjai. Hősnője a szerelmes asszony, a ki féltékenységekben otthagyja urát, de azonnal megbékül vele, midőn ez felkeresi. Újból feltámadván szerelemféltése, bosszút akar állni férjén, noha meg sem bizonyosodhatott gyanúja alaposságáról, de felsül, hűségén nem esik csorba. Mindezekben nem sok a komikum, de annál több van a jellemekben és helyzetekben, melyeknek rendezésében a szerző minden alacsonyabb fogást kerül.

Finom, bár jócskán mesterkélt Rostand egyfelvonásosa, *A két Pierrot* (ford. Kosztolányi Zoltán). Szellemes ötlete a szerzőnek, hogy a bohózatból kölcsönöz formát és alakokat, hogy ellentétük annál szembeötlőbben emelje ki az alapgondolat komolyságát: a nőre nagyobb hatással van az egészséges lelkű férfi víg kedélye, mint az örökké bánatosnak síránkozása. A fordításban, noha eléggé sikerült, természetesen sok elvész Rostand nyelvének bájából.

Császár Ernő.

A pinguinek szigete.

L'Ile des Pingouins* a címe Franciaország mostani »legnagyobb írója» vagy három esztendeje megjelent »nagy» könyvének, melyet újabban magyarra is lefordítottak. Rousseau *Contrat Socialja* óta nem jelent meg könyv, a mely radikálisabb átalakításokat pré-

* L'Ile des Pingouins. Anatole France, de l'Académie Française, Paris. Calmann-Lévy, éditeurs. Évszám nélkül.

dikált volna. mint ez a «regény», «társadalom-tudományi értekezés», a «XX. század' evangéliuma» vagy micsoda. Mint műfaj hybrid tehát; regénynyé szépirodalmi stylje, társadalom-tudományi értekezéssé socialpolitikai allurejei, evangéliummá azoknak az együgyűeknek a bizodalma teszi, a kik hisznek benne.* Történelmi munkának is vehetnők, ha szegény Franciaország története nem volna benne meghamisítva, régi dicsősége megcsúfítva.

A minden egyéb munkájában választékos, szellemes, találékony író a *Pinguinek szigetében* anuyira rabja lesz anarchistikus meggyőződésének, hogy vad lelkesedésében minden jeles írói kvalitásáról megfélemedezik. A könyv nyolcz részre oszlik, melyek elé Préfaceot írt. Ebben a tudósok szokásának kifigurázásával beszámol «művé»-nek forrásairól. A kőkorszak silex baltáitól Fulgence Tapirnak, a nagy archæologusnak és műtörténésznek tanulószobájáig mindent átkutat, hogy a penguin nemzetnek politikai, társadalmi, irodalmi, művészeti történetét áttanulmányozza. Közben, mint vérbeli antimilitarista, kifigurázza a Marseillaise-t (az igazit, nem a socialistákét): «A pinguineknek a tengeri disznók ellen való háborújában, — úgymond, — ezt a hymnust éneklik; ezt még a gögicsélő gyermeknek is tudnia kell». A történetíró methodusát, a mely elsősorban azt követeli meg, hogy anyagot gyűjtsünk, azt rendezzük. az okság és a következmények viszonyát keressük, fölényes nevetéssel kifigurázza. Igazán reállilik legjobban, s maga követi legelsőnek az archæologusnak gúnyos tanácsát: «Nagyon hiúknak kell lennünk, hogy történelmet írassunk: képzelőerővel kell rendelkezünk».

Félre a könyvmolyok ú. n. czédularendszerével! Itt, azt hiszem. Quincey Tamás juthatott eszébe (hiszen France mindent és mindenről olvasott), a ki szegény ópiumos álmában majd belefult «hóviharként» röpködő és egész szobáját betöltő jegyzetes czéduláinak áradatába. Fulgence Tapir dolgozószobájában jó maga is majdnem így jár: a tudós czédulái mint lavina hullnak fejére, eltemetik a kapálódzó gyűjtőt, de France az ablak felső tábláján át menekül. Nem kellenek már neki hiteles adatok, ő hiúsággal és képzelő erővel telten «hasból» fogja megírni Pinguinia szomorúan mulatságos történetét.

* Érdekes, hogy a legutóbb lezajlott párisi automobilos anarchisták pörében az egyik hóhérbárd alá került gonosztevő egyenesen bevallotta, hogy elveit A. France írásaiból merítette. Persze, nem a Nos Contemporains-ból, hanem az itt megbeszélt munkából.

És belekezd ennek a szerencsétlen Franciaországnak — mert ezt földi a kissé rongyos fátyollal takart allegoria — történetébe. Hogy a frankoknak, azaz a pinguineknak, ezeknek a gall vérbe belemocskolt lusta, szárnyatlan madaraknak a keresztyén közösségbe való fölvételét nevetségessé tegye, megmagyarázza a bolandisták vaskos köteteinek, az *Acta Sanctorum*nak, felületes átlapozgatása után szent Remigiusnak, szent Germainnek, az úszó kőcsolnakoknak legendájából összetákolt szent Maël alakját, a jámbor szerzetesét. Tizennégy éves korától kezdve térítgeti ez a problematikus szent az Armorica körül fekvő szigeteknek, úgy Ir- és Skótországnak lakosait. Kegyes munkájában sokszor megakadályozza az ördög, s ez akadályok elősorolása közben trágár históriákkal figurázza ki a szerző a szemlélődő élet veszedelmeit. Még veszedelmesebb az ördögasszony; száz és száz csábító formában fogja végig kísérni Pinguinia történetét az ősidőktől egész Dreyfus — Pyrot kapitány történetéig. Megkísérti szent Maelt is, mielőtt gránitteknőjében már több mint 90 éves korában a pinguinek arktikus szigetére hajózik, hogy a szegény, egy kissé oldalt néző alkákat megkeresztelje. A szigetet stólájához kötve a Bretagne partvidékére szállítja és ott megrögzíti az Egyház eme legöregebb leányzóját, a melynek megrögzöttsége miatt már IX. Pius is így kiáltott fel: «Il n'y a plus de pire Ainée», nyilván nem a Mazarin mondásában előforduló Pyrénéésre célozva.

Ezzel a sértő allegoriával figurázza ki France a «kissé ferde nézésű» Klodvignak megkeresztelését. A pinguinek története végig ilyen tükörképe a franciaik történetének.

Most következik a könyv két legbrutálisabb fejezete, «Une assemblée au Paradis» címmel. Az Úr kételkedik, lehet-e ezeket a ferdén néző madarakat érvényesen megkeresztelni. Frivol módon tréfálgozik France vagy húsz lapon keresztül a keresztyénséggel, mely száz- meg százmillió ember szemében tiszteletreméltó. Végre úgy dönt az Úr: hogy a keresztség érvényes legyen, embe- rekké változtatja át a madarakat és az új honpolgárokkal meg- rakott szigetet a már említett módon francia földre szállíttatja.

Most kezdetét veszi a lassú haladás története. Alca szigetének része lesz a középkor civilisatiójában. Felruhazza a meztelen pinguineket, mert ezzel kezdődik minden «morál». Ám a bölcs Magis óva inti ez ellen: «Mért öltözködjének?» — kérdi. Mihelyt ruhát öltenek és morális törvényeknek vetik alá magukat, meg- szállja lelküket a dölyf, az alávaló álszenteskedés és a haszon nélkül való kegyetlenkedés.

Ime Jean Jacques Rousseau tanítványa. A természetes állapot áldás, a civilisatio átok. De hát akkor miért akar France olyan nagyon civilisált lenni és miért indult a francia senatus csendes könyvtárából tengerentúli útra, hogy Rabelais plébánosának a morálját fejtegetse? Persze, mégis csak kényelmesebb Erasmus barátjának, Vivèsnek és késői tanítványának, Jean de Launoinak, a híres «dénicheur de saints»-nek rosszul megértett és felületesen utánczolt példáját követni és az Úr szentjeit magasságbeli trónjukról elzavarni, mint meztelenül, ős állapotban szűkölködni. Különben van is Pinguiniának szentekre szüksége!

De annál nagyobb szüksége van szép és rossz asszonyokra. kiknek példája az első, ruhába öltözött pinguin asszony, a polgárosult kornak és a keresztyén bourgeois morálnak megteremtője. «Szoríts csak, szoríts», mondja az őt öltöztető barátnak ez az asszony, a kit mondhatatlanul kíváncsossá tesz az első szoknya. A barát vallomása szerint talán azért, mivel a «cult, mint lényeket, kiemeli és pompásan egyszerűsítvén azt, synthetikus és egyetemes jelleggel ruházza fel; ez a szoknya csak a tiszta eszmét engedi megjelenni, az isteni principiumot, a melyet ha megölelhetnék, azt hinném, hogy kezeim közt tartom az emberi gyönyörűségek egész égboltozatát».

Ezt a többi kétszáz gaudriole mintájára készített «közszemérem elleni vétséget» persze nem a szerző követi el, hanem szent Maël álnok barátja, Magis, a ki igen ért a női bájakhoz, lévén ő maga a megtestesült ördög és a szoknyás bourgeois-morálnak első maghíntője.

Az ördögnek vagy kinek a munkája sikeres is lesz. Pinguinia fiatal emberei «dárdaszerűen előre szegzett «orral» követik a kisasszonynak sphærikus centrumát, most, hogy ez a centrum rózsaszínű lepellel van takarva».* Olyan áhítatos tisztelet követi nyomon a szűzet, hogy Kraken, a legerősebb pinguin magával ragadja, feleségül veszi a rózsaszínben gömbölyödött — ezért Orberose a neve — és hogy a sokszor hűtlent eltarthassa, beáll a középkori butaságban élő pinguinek ijedelmére — tűzokádó sárkánynak.

Következik most szent Györgynek, a sárkányölőnek teljesen és szabadon átdolgozott legendája, a melyben a házasságot tördelő Orberose (mert ez is kell a bourgeois civilisatiohoz) hol

* ... le nez dardé sur le centre sphérique de cette jeune demoiselle, maintenant que ce centre est voilé de rose (55. l.).

szent Genovévának, hol a lourdesi szűz helyére csodamagyarázó-nak kikutatott patikáriusnének szerepkörét tölti be. Orberose végre is megfékezi a sárkányt, akár az *Arany Legenda* szent Györgyének lybiai szűze, a ki övét a sárkány nyaka köré kötven, azt arra kényszeríti, hogy jámbor kutyuska módjára kövesse Sile-num városába.

Így halászsza ki Anatole France az *Arany Legendából* az ő adatait; felületesen és könnyelmű módon ily alapon teszi nevetségessé a francziák középkori, újkori, legújabb történetét. Valóságos sárkányölő ő is, csak hogy az ő sárkányait történelmi hagyományoknak, az államrend tekintélyének, a haza eszméjének hívják. Ezek azok a sárkányok, a melyeknek megölésére előbbi munkáiból alig megérthető módon kiindul, míg végre don-quijotte-i heve kifárad és könyve végén erre a következtetésre jut: Vanitatum vanitas.

De milyen kietlen, fárasztó utat kell megtennie, míg ide jut; milyen áldástalan munkát végeznie! Azzal folytatja ezt a munkát, hogy Alca sárkányából, Krakenből, kigyúrja Franciaország első királyát, kimutatván így, hogy a monarchiák erőszakon és hazugságon épülnek. Feleségéből a kegyeletes alkák szentet fagnak és országuk patronájává teszik. Tőlük származik a leg hatalmasabb középkori uralkodó, Draco le Grand, a ki szent Orberose reliquiáit átviteti, — a mostani Pantheonba, ha jól meg akarjuk érteni a szegényes allegoriát. Úgy látszik, Puvis de Chavannes fönséges Genovéva-képeit akarja kigúnyolni, mikor ugyan-ebben a III. könyvben hadat izen a primitíveknek és a kereszttyén szellemű festőművészeknek. Man merkt die Absicht, und wird verstimmt.

Draco nemzetsége uralkodik a modern idők első évszázadaiban is, míg végre a Petroniusba ojtott Voltaire — pardon, Alca szigetének és hasonló nevű fővárosának első szabadgondolkozója: Gilles Loisellier, tudós nevén Aegidius Aucupis skeptikus vizsgálódásaival alá nem aknázza a monarchia és az Egyház falait. Két, a tengerben uszkáló tok is megsejti az új idők bekövetkezését, mert a holdban nem látják többé a teherhordó embert, hanem a boldogan csókolódzó emberpárt, az új időknek a mindenséget megvilágító symbolumát. Ezek az új idők dübörgő rohanással be is következnek: kitör a forradalom, elűzik a Drakonidákat, emberek fejének és ereklýeket dobna a tűzbe, meg a Szajnába — pardon, Pinguinia főfolyamába.

Megégetik szent Orberose ereklýeit is: selyemruhástól, gyön-

gyöstől, drága rubinostól. De Rouquin úr és felesége la Rouquine okos emberek. Ők látják, az okos bourgeoisok, hogy ezek az erőszakosságok csak egy csomó fanatikus műve. Majd ha a rettegés korszaka elmúlik és újra hatalomra jutnak a csendes, jó polgárok, akkor újra becsülete lesz szent Orberose porainak — és óvatosan megmentenek holmit az eljövendő kor, a «ma» számára. Ennek a má-nak számára, a mely France szerint újra tisztelni kezdi az Orberose és Draco képében megszentelt intő intézményeket.

De a forradalmi zűrzavart előbb le kell csendesíteni. Megjelenik tehát a IV. könyvben Napoléon-Trinco és hatalmas kardjával rendet teremt, a mely rendből rövidesen feltámad a Bourbon-Draco dynastia. Tizenkét lapon végez France Franciaországnak nagy eposával, hogy végül a szerinte leghéroikusabb eseményre és Pinguiniának, mióta a világ áll, legjelentősebb alakjára, a híres perre és Dreyfusra az «un juif de condition médiocre, nommé Pyrotra» térjen át.

Pyrot és az affaire-Pyrot azonban csak egy romlott és mindjobban romlandó, végre anarchiába dülő köztársaságban lehetséges. Közönséges bourgeoisok hosszú sora lép a királyság örökébe: Thiersek, Mac-Mahonok, Grévyk, Carnot-k, Perier-k, Faure-ok, Loubet-k, azaz hogy a Paturle k, Janvionok, Truffaldinok, Coquenpotok, Bredouilleok. Tessék belőlük kiigazodni. «Trouvez-le», a mint France mondja. A Hervék, Obnubilék, hangosan hirdetik, hogy «a háború barbárság, a melyet a civilisatio haladása el fog tüntetni». A nagy demokratiák békeszeretők. «Le a fegyverkezéssel, le a hősi nemzeti emlékekkel, le a hadsereggel», az igazi köztársaságinak, a «chosard»-nak ez lesz a jelszava. Ha nem szép szóval, dinamittal fog bekövetkezni az «egyetemes emberszeretnek és világképének» a diadala.

Ezért mindenekelőtt a hadsereget kell népszerűtlenné tenni és ezt a munkát végzi el France munkája V. könyvében, hol Boulanger Chatillon tábornok alakjában gúnyolja ki a francia-pinguin hadsereget. Denuntálja a királyságot restaurálni akarók állítólagos törekvéseit, megtámadja orleánsi Fülöpöt, prince Cruchot-t és feleségét.

Chatillon megbukik és a megszeppent hadsereg tábornokai egy nagy botrány rendezésével akarják megmenteni magukat, a hadsereget, Cruchot-t és az egyházat. Kifundálják tehát a Pyrot-affért.

Mikor már a «Pyrot-ügy» hullámai végleg elsimultak, kár

volt ezt a tisztán igazságszolgáltatási kérdést az antisemitismus, a socialismus és militarismus kérdésének odaállítani (69 lapra terjed a hatodik könyv). Odaállítani az Egyház lelketlen és indokolatlan kifigurázásával. A nyolczvanezer szénacsomó igazi tolvaját, Mercy, azaz Greatoak duc de Skull tábornokot a felelősségre vont keresztyén egyház takarja s Agaric atya segítségével keni bűnét a tábornok Pyrot kapitányra, a szegény kis zsidóra. Valóságos támadó hadjárat indul itt meg a két tábor szembeállításával a keresztyén cultura ellen; szomorú hadjárat, a melylyel csak az antisemitismusnak tesz szolgálatot France.

Anatole France minden zsidóbarát érzése ellenére is antisemita. A keresztyénség küzdő egyháza ellen a zsidóság támadó szövetségét akarja felhasználni. Pedig jól tudhatná, hogy ha az erősebb támadása a gyengébb ellen kislelkűség — és ezért tehetetlen az antisemitismus — a gyengébb támadása az erősebb ellen ostobaság, — és ezért nevetséges az antikristianismus. A képzelt erősebb támadása az elgyengültnek képzelt ellen meg éppen gyávaasággal párosult ostobaság, tehát erkölcstelen is, meg nevetséges is.

És Anatole France ebben a könyvében mégis azt követeli, hogy komolyan vegyék és moralisnak tartsák. Megelőző műveiben erre sokszor rá is szolgált, de a *Pinguinek szigetét* nem lehet komolyan venni, rajta épülni csak a rombolás szelleme képes.

A «regény» hetedik fejezete a legeslegmodernebb; a ma Párisba, illetőleg Alcába vezet. Tanulságosan mutatja, hogyan kormányozzák a mai Pinguiniát is a rossz asszonyok, akár szent Orberose idejében. Madame Cérés szalonjában keletkeznek és bukhatnak meg a ministeriumok és a cabinet fejének, Visire-nek leg-erősebb támasza a «le sophia de la favorite.» A gyűlölködő párt-ember ráfogásai vetélkednek itt a bourgeois salonok példátlanul trágár rajzaival. A miniszterelnöknek: Paul Visire-nek, a hajdani ultraradicalis államférfiúnak Cérés asszonynyal, ministertársa feleségével, való ölelkezései kellemesen váltakoznak a radicalis múltján bánkódó premiernek a szegény socialisták ellen való dühös kitöréseivel. Ám Visire nemcsak kitör ellenük, hanem váltakozó csoportokban be is csukhatja őket, sőt ha kell, középük is lövet.

Ime, ide juttatták a Pyrot-t mentő chosardok a pinguinek radicalis köztársaságát. Megint csak az Orberoseok és nem ugyan sárkánytarajos, sőt legfényesebb czilinderkalapos zsarnokok uralkodnak rajta. «Professeur Haddock» ezért küzd e «triste» állapo-

tok ellen, a szabad szerelem vigasztalását is ezért keresteti a chosardok leányaival. «Úgy látom», mondja a későbbi madame Cérés anyjának, Clarence asszonynak salonjában, «hogy a pinguin nők nagyon sok teketóriát csinálnak, a mióta szent Maël operációja által eleveneket szülőkké lettek. Pedig nincs miért büszkélkedniök; olyan állapot ez, a melyben a teheneknek és a nőtény hízóknak is részük van.»

Ime a könyv morálja, mert a bölcs Haddock kétségtelenül ő maga! Minek a sok teketória, mire való a szemérem? Így történnek aztán Pinguiniában oly ámúlatra gerjesztő jelenetek, melyeket még a pinguinek nyelvén is bajos lenne itt leírni.

De ismeri Anatole France a nemes, a romantikus, a komoly szerelmet is. Ezzel és a jobb jövő képével könyve utolsó részében, a VIII. könyvben találkozunk.

A chosardok uralma plutokrátiát szült és a középkori sárkányok helyett milliárdos tőkepénzesek és lelketlen trustök uralma alatt állnak az emberek. Pinguiniának fővárosa nagyra nőtt, a jövő századok Párizsa immár 15 millió lakosságú. Óriás gyárak, felhőkarczoló, szörnyű repülőgép-csarnokok tömege a város, a melyben a kereskedő, a pénz embere jól él, a munkás pedig éhen pusztul.

A város délnyugati részének árnyas magaslatán szerelmes pár ül egymás mellett, egy szép júniusi nap delén: Meslier Karolina, a szerény távirónő és Clair György, a villamos trust alkalmazottja. Fiatalok és boldogok, hiszen eszményi szerelem fűzi össze őket. Merengve tekintenek a távol város ködpárázata felé és a szelid, hadsereggyűlölő, fejezni kívánó, egyenlőséghajhászó, socialis forradalmár férfi gyöngéd bűgással gyermekmesét súg szerelmese fülébe, közbe-közbe nyugtalan és mégis fönséges mozdulattal zsebórájára tekintve. A lullaby, a berceuse mese a következő:

«Volt egyszer egy halász, a ki hálóját a tengerbe dobván, azzal egy csukott kis rézfazekat emelt ki. Felnyitotta késével és ime füst szállt föl belőle. A füst a felhőkig emelkedett, majd összesűrűsödött, míg egy óriás formálódott belőle. És ez az óriás tüsszentett, oly erősen tüsszentett, hogy millió porszem közt robbant fel az egész világ.»

Clair a mese végeztével újra órájára tekint és ime, óriás füstgomoly emelkedik a városban, hatalmas robbanás zaja hallik — és millió porszem közt robban fel a város szíve.

A háborútól irtózó gyáva hős «béate» mosolylyal öleli szívéhez szerelmes telegraphistanőjét, rámutat az égő városra és a világ-szabadító gestusával jelzi:

— Ennek a városnak el kell pusztulnia. .

Mire a galambszívű telegraphistanó álmatag szelídséggel (avec une douceur rêveuse) felel:

— Én is úgy gondolom.

Ezt az első robbanást a Sir William Ramsay megjósolta új chemia segítségével, a mely tojásnagyságú bombákat gyárt majd és a rádium ionjainak robbanásával világokat pusztít el, sok ezer és ezer más robbanás követi még. Elpusztul az egész világ, csak a szelid anarchista Georges-ok és Caroline-ok maradnak meg, hogy egy új és jobb Pinguiniának legyenek megalapítói. Lehet, hogy a régi madárországot, a melyet még nem rontott meg a szent Maél keresztvíze, állítják majd helyre e jómadarak, France azonban csak a vadász- és halászkorszak visszatéréséről ábrándozik ennek az utópiának végső fejezetében.

És ezzel ismertetésünk végéhez érkezett. Így tekinti Anatole France hazája történetét és jövőjét. Vonatkozásait föltárni nem volt szükségtelen talán a magyar közönség előtt sem, melyben sok lelkes olvasója van. Könyve nem regény, mert nincs meséje; nem iránymű, mert a végén nem tudjuk, mit akar. Rhapsodikus epikus és dramatikus polemiának nevezhetnők az állam, az Egyház, a régi és modern cultura ellen. Igaza van G. K. Chestertonnak: «Nincs veszedelmesebb és férfiatlanabb a modern gondolkodásban, mint némely theoria, a melyekben maga a feltaláló sem hisz, az a bizonyos intellectualis nemtörődömség, a mely még annyira sem becsületes, hogy hóbortosságnak lehetne nevezni.»

Anatole France nem titkolja, hogy ő anarchista lett, a ki, a mint ő mondja, meggyőződéssel pusztít. Ennek a meggyőződésének kifejezője ez a könyve. Ezen a meggyőződésén kívül még egy sarkigazságot ismer:

«Chi non sa far stupir, vada alla striglia.»

«A ki nem tudja ámulatba ejteni az embereket, az menjen az istállóba lovakat vakarni.»

És csakugyan, Anatole France most is ámulatba ejti az embereket. Miután megcsiklandozott államot, egyházat, intézményeket és eszményeket, felölti pálmaleveles egyenruháját és besétál a Richelieu halhatatlanjai közé — az Akadémiába.

Bodrogi Lajos.

A SZÁMŰZÖTT RÁKÓCZI.

Számkivetése kezdetén az athéni Aristides arra kérte az isteneket, hogy hazájának többé ne legyen rá szüksége; a római Camillus pedig arra, hogy a hálátlanok szorultjanak megint reá. De Aristides, a kit a cserépszavazat csak egyidőre foszthatott meg hazájától, épp úgy újabb cselekvésre gondolt, mint mindazok, a kiket népok akarata vagy a hatalom érdeke egész életükre tett hontalanná. Alkibiades Spartában, Hannibal Bithyniában, Marius Karthagó romjain nem a lemondás, sem a megnyugvás fojtó érzetével, hanem a hazatérés vágyával teltek el. Mi mostani öregek, kik olyan időben születünk, mikor a magyar nem találta hontját a hazában, jól megtanultuk bujdosásuk okait és történetét. S a magunk korának bujdosójára gondoltunk, a kinek lelkét az érzelmeknek leirhatatlan vihara dúlta, mikor hazájának szerencsétlensége hontalanná tette. Látni véltük, mikor leborult hazája földjén, mielőtt határán átlépne és zokogva nyomta reá a fiui szeretet búcsúcsókját. Egy csipetnyi port vett belőle magához, egyet lépett és — az lett a sorsa, mint a hajó roncsának, melyet a szélvész a sivatag homokjára dob ki.

A sarkadi várkertben, Rákóczi kuruczainak ősi fészkében, lovagoltunk fűzfasípot fujva mi gyerekek s Kossuthot vártuk Garibaldival, mint a hogy a régi kuruczok gyerekei várhatták Rákóczit, mikor jön be Péter czárral. A Gyepes árkában, melynek vize valaha tóvá szélesedett a vár körül, gyakran találtunk kardokat, puskákat, a miket oda az oroszok hadi fogságába esett honvédek hajigáltak be; és nem egyszer találtunk ágyugolyókat, ágyutöredékeket a kuruczok korából. Egy négykilós ágyudarab, rajta a Pro libertate

egyik betűjével, itt van most is az íróasztalomon, levélnyomtatónak. És lenyomtatja azt a sok ezer adatot, a mit azóta a kuruczháborúról és száműzötteiről szedegettem össze. Arra emlékeztet, hogy a sarkadi hajduk csak akkor adták meg magukat, mikor már fejedelmük is bujdosásra készült. A mi agyut nem vihettek magukkal, azt szétrobbantották; a többivel utána mentek úruknak, a kit szülőföldjüknél is jobban szerettek. Hiszen a haza végső veszedelmében Salánkon a magyar és erdélyi tanácsurak is éppen akkortájt fogadták meg, hogy törhetetlen hűséggel és ragaszkodással követik őt idegen földekre, tengerekre; de nem mentik föl a szövetségre és a fejedelemségre tett esküje alól, — inkább vele együtt bujdosások, nyomorúságok közt keresik a nemzet boldogulását, melyben hisznek.

Bujdosásból, nyomorúságból sok magyar tért vissza, mivel hitt nemzete boldogulásában. A Histoire des revolutions de Hongrie, mely Rákóczi fölkelésének történelmi előzményeit nyújtja, nem hiába figyelmeztet Endre, Béla, Géza, László hercegekre, a kik bujdosókból végre is királyokká lettek. A XI. századnál későbbi időknek is megvannak a maguk vigasztaló tanulságai. De micsoda lelkiemelő, micsoda lelkesedésnek kellett lobognia Rákócziban, hogy inkább ezeknek a példáknak higgyen, mint azoknak, a melyek őt saját családja történetében is elriaszthatták!

Egyik nagyapját, II. Györgyöt, letették a trónról s a hazából kizárták. Másik nagyapját, Zrínyi Pétert, kivégezték. Édesapja csak nagy pénzváltással és belebbezással mentette meg a fejét; mostohaapját, Thököly Imrét, száműzték, édesanyját pedig vele és nénjével együtt Ausztriában őriztették. De a gyermek Rákóczinak Istenben és önmagában való bizalma éppen azzal kezdődött, hogy mégis visszanyerte hazáját. Ezt ugyan még kétszer elvesztette, azonban többé sohasem olthatta ki szívéből gyermekora teljesült reményeinek emlékét s azt a hitet, a mit érmein is vallott, hogy tandem oppressus resurget. Mi is ebben a reményben nőttünk fel; azért beszélünk a száműzöttekről más érzésekkel, mint azok, a kik az alkotmány helyreállítása után születtek.

Rákóczi nem egyszer, hanem voltaképen *hatszor volt száműzve*, minek következtében háromszor bujdosnia kellett. S ha van, a ki az elvekhez való ragaszkodásban macacsságot, a multhoz való tapadást lát a száműzött Rákóczinál, talán mégsem felejtethi el, hogy olyan férfiuról ítélt, a ki nem mostan ösmerte meg, hanem gyermek-, és ifjú-korában is ösmerte már a hontalanság gyötrődéseit s azt az áldozatot, melyet nagy czélok követelnek a közélet emberétől. S ne feledje, hogy mielőtt bírálgatná a bujdosót, s hogy ez az egyedüllét, a társadalmi és politikai elszigeteltség, az anyagi bizonytalanság következtében milyen hibákat követett el, miben tévedett, mikor politikai törekvéseit korának diplomatiái mozgalmái közé akarta beállítani, — mindenekelőtt a bujdosónak lelkébe kell mélyen belepillantania. Arról pedig, hogy mi van ebben a lélekben, nem az ellenséges érzületű követségekhez beérkezett jelentések adnak felvilágosítást, hanem azok az őszinte vallomások, melyeket — inkább Istenre, mint az utókorra gondolva — maga Rákóczi tett arról, hogyan fogadta hatszoros száműzetését, mely a szenvedéseknek minden nemével megösmertette s hitét, nagyon erős hitét mégsem törte meg.

Rákóczi *először* tizenkét esztendő s korában lett hontalanná, mikor (1688 januárius 15—17.) édesanyja, ez az igazi hős, Munkács várát végre is átadta a császári hadaknak. A föltételek szerint a fejedelemasszony és árvái szabadon és rangjukhoz méltóan élhetnek Bécsben, honnan azonban a király engedelme nélkül nem távozhatnak. De Bécsben a kis fiút, éppen születésnapján, már elszakították édesanyjától s nénjétől, hogy egy vidéki nevelőintézetbe vigyék. «Mi jögon teszik ezt? — tört ki a gyermek. — Hiszen nem lázadtam fel a király ellen! Ártatlan létemre miért alkalmaznak ellenem erőszakot?» S a hogy harmincz esztendő múlva írta, «mi eshetett keservesebben a gyermekfejedelemnek, mint számkivetésbe mennie hazájából, elszakadni szüleitől, ismeretlen tartományba hurczoltatva, születéséhez és rangjához nem illő bánásmódban részesülnie és teljesen idegen erkölcsű és szokású, ösmeretlen nyelven beszélő emberek közt magára maradnia?!» Mikor pedig magyar

tanítóját is elvették mellőle, tanárait arra kérte, hogy ne kínozzák: inkább öljek meg, pusztítsák el, mint hogy elhagyatva, nyomorultan éljen. Nem az elkényeztetett gyermek makranczossága ez, hanem a hivatására nevelt fejedelmi fiú felháborodása a vele történt jogtalanság ellen. Ezt sohasem felejtette el; Rodostóban, halálos ágyán sem. De nem felejtette hazáját sem. A mikor a csehországi iskolában először pillantotta meg a falon függő térképet, odarohant, lázasan kereste föl Munkács nevét s könnyekben tört ki. «Nem lehet oly gyorsan felejtani...», válaszolt tanárainak, kik felindulása okát kérdezték. «Ez a kis hős igazán méltó a részvételre és szeretetre», tette hozzá a jeletet leíró tanár.

Följegyezték azt is, hogy mikor minduntalan csak méltóságos vagy gróf úrnak szólították, megkérdezte, miért teszik ezt? «Hiszen én fejedelem vagyok: engemet grófok szolgáltak!» S tanára megjegyezte, hogy valóban minden a fejedelemre emlékeztet benne, de kevélység nélkül. Rakóczi ezt a bűnt sohasem ösmerte. «A kevélység — mint már híres ember korában írta — nem abból áll, hogy az ember azt kívánja és követelje, a mi megilleti, hanem mikor azon felül akarja magát becsültetni». Már ebben a korban megmutatta s ezt rodostói utolsó száműzetésében a szertartásokhoz való ragaszkodása sem czáfolja meg, hogy nem a hiúság, hanem az önérzet vezette. Névtelen jezsuita tanárának jellemzése szerint egész valóságában nincs középszerűség: beszéde, magatartása, járása mind méltóságos. Jellemének nyíltsága, okos beszéde, tanultsága s elhagyatottságában is megnyilatkozó jókedve mindenkit meglepett.

Inkább zsené éveinek, mint hajlamainak lehetett tulajdonítani, hogy mikor Bécsbe visszakerült, barátainak léha életmódjától nem húzódozott eléggé; azonban rögtön kiszakította magát ebből a környezetből, a mint Lipót királyt 1694-ben nagykorúnak nyilvánította s ezzel teljes szabadságát is visszaadta, mert — úgymond — a fejedelemfi elméjének elegendő érettsége és mély belátása a teljeskorúságnak eléggé, sőt nagyon is megfelel.

Másodszor Rákóczit az a rendelet tette bujdosóvá, a

mely 1701 november 24-én vérdíjat tűzött ki a fejére. A királyhoz írt nyilatkozatában megmondta, mi vitte őt «a boldogtalan számkivetett ember állapotára». Rettentették hazánk törvényeinek hátravettetései, sanyarú rabsága, hitének megvetése, az ellene tanuskodóknak ígért jutalmak, az ellenségei hamishitűségének hallatlan gyalázzattal engedett szabadság, a törvényekkel ellenkező szoros őriztetése, jószágainak ítéllethozatal előtt való elkobzása. A magyar Habeas Corpus megsértése ellen még nagyobb erővel tiltakozott híres manifestumában, a *Recrudescentibus*; mivel «számkivetésben van ott az igazság, valahol az elmének eleve bevett dühössége uralkodik». Személyes szabadsága megsértését méltán sorozhatta mindama sérelmek közé, a melyek magának a hazának szabadságát érték. A mindezek miatt kezdett szabadságharcz végén a királyhoz 1711 februárius 11-én írt levele szerint Lengyelországban közel két esztendeig (1701–1703) való számkivetésének és üldöztetésének nyomorúságát szenvedvén, midőn törvénytelen elítéltetését hallotta, szabadulását csak a nemzettől remélhette, mert saját személyében ennek szabadságait is sértve látta. A nemzet is így érezett; s mivel a közromlás egyességet szokott okozni, fegyvert fogott az ország törvényei és szabadságai mellett. A nemzet ügyét a maga ügye fölé helyezte. Azért mondhatta 1711 november 24-én, tíz esztendővel második száműzetésbe menetele után, hogy már ekkor visszaútasította azokat az ajánlatokat, miket a bécsi udvar neki Ágost király útján tett, mint visszaútasította azokat később is, mikor már a magyar nemzet élén állt; mert sohasem akart másképen élni hazájában, csak úgy, ha szabadságait helyreállítva s hazáját és saját személyét eléggé biztosítva látja.

Az első két száműzetés okaiban megvan az *expositio* a későbbiekhez is. Nem lázadó, mert csak hazája törvényes szabadságait kereste. Saját személyes szabadságának sérelme a nemzetnek is sérelme. Fejedelmi rangja iránt tiszteletet követel.

Ezzel szemben a ministertanács Bécsben 1704 október elején azt latolgatta, alkudozhatik-e a császár olyan ember-

rel, a ki felségsértés és infamia miatt van elmarasztalva, — a mire nézve különben még Charles Whitworth is megjegyezte, hogy a magyarok szerint ez az elmarasztalás törvénytelen bíróságon (illegali foro) történt. A vége mégis csak az lett, hogy a kormány csakugyan alkudozásokba bocsátkozott Rákóczival s így az expositio tekintetében neki adott igazságot.

A fejedelem különben dicsősége napjaiban sem áltatta magát az iránt, hogy esetleg harmadszor is bujdosásra kell adnia fejét. «Az Ur Isten ne adja — írta hozzá Pekry Lőrincz 1705 januárius 14-én — de ha bujdosásra jutna is a nagyságod ügye s a nagyságod szerencséje meghyanlanék is, kész vagyok a nagyságod szolgálatára hazámat és mindenemet elhagyni s meghalni nagyságod mellett. S nagyságod is emlékezzék a Pakson tett hitéről, hogy ezt az országot nem hagyja.» Ezzel nyílt meg a Mikesek iskolája, mely a haza és a fejedelem szeretetét nem tudta egymástól különválasztani s a haza megmaradásának lehetőségét látta abban, hogy egyetlen jogáról sem mondván le, a jogkereső fejedelmet a szerencsétlenség napjaiban a külföldre is kövesse. Azonban a nemzeti szövetség és a fejedelem mostan még arra számított, hogy a külföld elősmeri küzdelmük jogosultságát, ha törvénybe iktatják az ausztriai háztól való elszakadást és az ország függetlenségét. Ki is mondták ezt 1707 június 13-án Ónodon és — miként ugyanazon év tavaszán az erdélyiek — azonnal letették az esküt a fejedelem iránt való hűségre, kit — a királyválasztásig — a közhatalom élére állítottak; viszont a fejedelem is esküt tett.

Esküt Rákóczi először mint sárosi főispán tett 1694 június 3-án a törvények megtartására, 1700-ban pedig arra, hogy megmenti a hazai törvényeket és megszabadítja a nyomorultakat az elviselhetetlen igától. Saját vallomása szerint mindennek, a mit utóbb tett, alapja esküszertinti kötelessége volt. Ha a császár elfeledte esküjét, ő emlékezik arra, mit a hazai törvényekre letett s inkább haljon meg igazságtalanul elítélve, mint esküszegés alapján mentsek föl. Most Erdélyben is, Magyarországon is ezzel az elhatározással esküdött fel a szabadság ügyére; s ezen eskü alól a

szerencsétlenség napjaiban sem fogadott el, de másnak sem adott felmentést. «Istenünknek adta kiki esküvéssel a lelkét, nem nekünk» írta 1711 április 18-án. Hiszen már a fölkelés második évében (1704 november 19-én) a római pápához írt levelében is hangoztatta, hogy az eskü az emberi társadalom legerősebb bilincse, s a béke, nyugalom, szabadság tekintetében semmit sem lehet remélni oly fejedelemtől, ki azt, mint a vélt igazságtalanság béklyóját akarja széttörni.

A trónjától megfosztott király ugyan 1708 februárius 29-ére országgyűlést hirdetett, melyre Rákóczit is meghívatta, de a kuruczok távolmaradtak. Bercsényi szerint ezen országgyűlés ellen elég tiltakozás volt az interregnum egy-maga. «A nagy hírrel és méltósággal tündöklő gyülekezeteske» — a hogy a fejedelem mindjárt kezdetben nevezte — csak majdnem másfélesztendő mulva, 1709 július 23-án hirdette ki József királynak július 14-én kelt rendeletét, melyben a magyar fölkelés vezetőit és párhíveit a haza ellenségeinek nyilvánítja, ha négy hét alatt vissza nem térnek a régi engedelmességre.

Erre a *harmadik* proscriptióra régen készültek. Cserei Mihály uram már 1708-ról följegyezte, hogy a császár megbosszankodván, a pozsonyi országgyűlést elbontá és Rákóczit s Bercsényit in perpetuum proscribálta a magyar birodalomból. «Félek, — tette hozzá a labancz — hogy utóljára Rákóczi, Bercsényi kevesedmagával fog a szabadság mellett maradni. Addig vagdalkozik falu fejében, hogy a maga nyaka szakad el érette.» De maga Rákóczi ettől sem félt. Megmondta még 1709 januárius 20-án, hogy idegen földre is nagyobb csöndességgel s örömetebb bujdosik, mintsem gyalázatba keverné a maga jó hírét-nevét, emlékeztet azzal, hogy nyakára veszi ellensége kegyetlen jármát. A pozsonyi gyűlés most nem foglalta törvénycikkelybe a proscriptiót, csak mint királyi rendeletet hirdette ki ünnepies módon, a mivel különben maga is hozzájárult. Rákóczi — mint 1709 november 30-án írta — már azelőtt is értesült az ausztriai háznál szokásos istentelen proscriptióról. «É jöllehet — folytatta — nemzetünk megesküdt ellensége

egynéhány ízben magunk és nemzetünk ellen, kik édes hazánk törvényeinek s hajdani dicsőséges szabadságának megrontását egyenes szívvél érezvén, nemzetséges ügyünk folytatásában mindeddig tiszta indulattal viseltettek, nem áttallott koholni és hintegetni: ezekkel mindazáltal az ilyen egyenesszívűeket mindekkoráig elszánt hazafiúságuktól el nem idegenítette. Úgy tudjuk, hogy hűségökben tovább is megmaradván, jó Istenünk segedelme által igaz hadakozásunknak csendes révpartra menetelét buzgó lélekkel várják.» Pár nap múlva — december 4-én — a lengyel királyhoz küldött követének adott utasításokban elmondta, hogy ő a hazát utolsó lehelletéig teljes lelkéből és minden erejével fogja védeni; de ha a megmagyarázhatatlan isteni gondviselés következtében mégis ki kellene bujdosnia, erősen reméli, hogy a lengyel király őt védelmébe fogadja s megengedi, hogy lengyel indigenátusi jogait gyakorolja. Világosan látja, hogy a bécsi udvar a nemzet leigázására törekszik; s nagy keserőséggel tölti el, hogy a nemzet már lehetetlennek tartja az ellenállást, sőt némelyek a németek barbar eljárásától félve, önkéntes számkivetésbe mennek ahelyett, hogy férfiasan küzdenének. Egyébiránt az 1709. évi száműzetést legalább is két okból tarthatta semmisnek. Először azért, mert utóbb a király teljeshatalmú biztosa, gróf Pálffy, mint hadviselő féllal bocsátkozott vele alkudozásokba; s másodszor azért, mert, mint már bujdosó, 1711 május 28-án Pálffyhoz írt levelében megjegyezte, — «a pozsonyi országgyűlés legitime nem konkludáltatván, tollálatott az ellene s a vele egyetértők ellen nem szintén törvényes okból promulgáltatott proscriptio és annak végzése.»

Negyedlízben a fejedelmet maguk a magyar és az erdélyi tanácsurak tették bujdosóvá 1711 februárius 14-én azzal a határozatukkal, hogy nem mentik föl a szövetségre és a fejedelemségre tett esküje alól. Inkább bujdosások, nyomorúságok közt keresse a nemzet boldogulását, melyben hisz; s ők törhetetlen hűséggel követik idegen földekre, tengerekre. Egy hét múlva követték is sokan úgy, a hogy kívánta: tiszta, tökéletes lelkiösmerettel; inkább Istenbe vetvén reménységöket, mintsem hitszegéssel mocskolják be magu-

kat. Ez a fejedelemnek olyan végső elhatározása volt, melytől — saját nyilatkozata szerint — csak a halál választja el; s nincs oly nyomorúság, rabság, a mely elméjében habozást okozzon. Az igaz ember odamegy, a hova végzete hívja. Őt, ki Lengyelországban egyszer már megösmerte a hontalanság keserűségét, ugyanerre a földre száműzetésbe hitta ugyanakkor, mikor Bécsben mindenki hitte, hogy a kínált kegyelmet elfogadja; mert hiszen az ő hűségesküje nélkül a kiegyezés a teljeshatalmú császári biztos, Pálffy szerint sem történhetik meg.

Mégis a nélkül történt meg. A szatmári béke első pontja Rákóczi Ferencz «uram» életének és jószágainak kegyelmet és szolgálival, udvarával az országban való maradásra engedelmet adott, ha azt elfogadja és három hét alatt a hűségesküt leteszi. Sőt a szatmári csonka országgyűlés arra a kérdésre, mi történjék azokkal, a kik a kegyelmet el nem fogadják, vagy a békét megháborítják, egy szóval kiáltotta, hogy azok számkivetettek legyenek! De a fejedelem, ki időközben a király haláláról értesült, kijelentette, hogy mindaddig, míg új királyt nem választanak, ő azt a jégen épült békességet meg nem erősíti; de ha Isten törvényesen megválasztott királyt ad az országnak, hadaival szabad és törvényes országgyűlésen leteheti a hűségesküt. Nyolcz esztendeig harczolt a szabad királyválasztás fenntartása mellett s 1704 július 20-án még Károlyi Sándor is úgy nyilatkozott, hogy mivel a német nem akar lemondani az örökös királyságról s nem akarja a szabad királyválasztást megengedni, minden dolga bolondság; «mi pedig vagy élünk, vagy halunk, csak bujdosunk.» Valóban ez volt a negyedik bujdosás egyik oka. A másik kétségtelenül Erdély függetlensége, melytől Magyarország alkotmányának biztosítását is remélte. Vallomásaiban megírta, hogy Erdélyről le nem mondhatván, előre látta az állandó számkivetettség nyomorúságait. S mégis el kellett szánnia rá magát, mert halálával vagy fogságával a nemzet ügyének s reményének véget vetne. Kibujdosásával nem; sőt mivel a nép kegyében mindvégig részesült, nyilvánvalónak tartotta, hogy ez a nép mindig megőrzi szívében az ő emlékét.

Most 1711-ben az országból távozásakor — saját szavai szerint — lelkiösmerete és lelkiállapota olyan volt, mint mikor bejött; mint bűnös magánember jött be s mint vétékes fejedelem tért vissza Lengyelországba. Nem az ország elhagyása, nem a hazájából való számkivetettség, hanem az bántotta és szomorította, hogy vagyontalanul bujdosván ki, nem biztosíthatta a vele bujdosók megelhetését. Esküjök alól nem menthette föl őket, de abban sem gátolt senkit, hogy a mindnyájokra váró nyomorúságok elől visszatérjen a hazájába vagy idegen országban vállaljon szolgálatot. Irgalmat csak önmagával szemben nem gyakorolt. «Keresse bár föl kegyelmed a világnak mind a négy szegletét, — írta 1711 márczius 12-én Förgáchnak, — csak édes hazánknak használhassunk, abban is ellentartó nem leszek; s ha a veszedelemre sietni kíván: látja Isten, szánom, de nem tartóztathatom kegyelmedet. Könnyű a falu nevében pengetni a harangot, a mint kegyelmed is írja: de a pengetésnek a haszna csak attól függ, a kitől én is várom consolationat.» «Jobb — írta viszont Károlynak — hitünket, lelkünket Istenünknek, becsületünket a világnak s azzal életünket, míg az igazlító Istennek tetszik, hazánknak megtartanunk velünk confoederált potentiák és az igazságszerető hatalmasságoknak árnyékában mint a hóval fedett vesszőszál várunk újulásunkat tavaszunkon, mintsem gyalázatosan s veszedelmesen magunkat eltemetnünk s az örökös kárhozatra utaztatnunk lelkünket.» Ezt ugyanakkor mondta, mikor megjósolta, hogy az országgyűlésen proscribálni fogják őket. Nyilatkozata tehát nem tartozik azon phrasisok közé, melyek szép dolgok ugyan, de nem pótolják az igazságot.

Tíz hónap múlva (1711 november 11-én) Esterházy Antal figyelmeztette a bujdosó fejedelmet, hogy unják már az idegen földön való lakást; s mivel Károlyt német-római császárnak választották (s így a kétséges spanyol királyság helyett ezzel együtt a magyar királyságot tartja meg, az örökösödés rendje tehát nem szakad meg, mint hitték), jó volna ügyük állapotát is rendezni; de ezt a fejedelem bölcs ítéletére bízta. A fejedelem Lengyelországba azért jött ki, hogy Péter czárral 1707 szeptember 15-én kötött s Rákóczi

által október 10-én, a czár által pedig deczember 21-én ratifikált szövetsége értelmében a czártól segítséget kérjen. Mivel azonban a czár törökországi veresége ezt a segítséget lehetetlenné tette, a fejedelem 1711 deczember 11-én megírta XIV. Lajos francia királynak, hogy ha hazája szabadságát törvényes országgyűlés meg nem állapítja s fejedelemségét vagy annak hasonló értékét meg nem kapja, készebb az ő védelme alatt hazáján kívül bujdosni, mint nemzete rabságát elismerni. Ugyanakkor magára vállalta a vele bujdosók tartását. De mivel remélhető boldogulásuk nem a bujdosók számától függ, a nemes ifjak társaságának feloszlását nem ellenezte. Senkit sem kívánt maga mellől elűzni, senkit sem akart bajba keverni. Majd elválík, hadakozáshoz készüljenek-e, vagy bujdosó nyugalomban várják-e Isten kegyelmét.

Szó volt különben arról is, hogy Rákóczit és társait meghívják az első örökös király (III. Károly) koronázó ünnepére. A hirlapok tele voltak ezzel a hírrel; de Bercsényi már 1712 januárius 23-án helyesen gyanította, hogy Rákóczi épp úgy nem kap idézést a hűségeskü letételére, mint annak idején Thököly sem kapott I. József megkoronázásakor. Vagy csak olyan tessék-lássék idézés lesz az, a miről tudni sem fog. Az utrechti congressuson vagy máshol a keresztyén fejedelmek, ha akarják, e nélkül vagy egy újabb proscriptio ellenére is pártját foghatják. Ha az országgyűlés kimondja is a száműzetést, csak annyit fog érni a leigázott ország szava, mint a bajor választófejedelemre kimondott birodalmi átok. De hiszen «már mi is proskribáltuk vala őket s ők is minket!»

Az *ötödik* proscriptio valóban készült, holott egyidőben maguk a pozsonyi rendek is hitték, hogy a hatalmak közbenjárására Rákóczi bejön az országgyűlésre, miben az utrechti congressus elnapolása után többé senki sem bízhatott. 1712 július 30-án készen volt már az a törvényjavaslat, a mely Rákóczit, Bercsényit, Forgáchot, Esterházy Antalt és Vay Ádámot rebelliseknek nyilvánította, s mivel a meghatározott hat héten belül nem jelentkeztek, a kegyemből végképen kizárta és száműzte. «Isten és nem a né-

metek kegyelmébe vetettük reménységünket», — írta Bercsényi augusztus 17-én a fejedelemnek, mikor a dologról értesült. A porosz közbenjárásra Seylern császári minster azt felelte, hogy az uralkodóház Rákóczinak köszönheti Spanyolország elvesztését, nemcsak nem teljesíthetik tehát kívánságait, hanem még száműzetésbe is küldik.

Rákóczi XIV. Lajos udvarába ezek után abban a reményben ment, hogy hazáját így könnyebben bevétetheti az általános békébe, s bujdosó társairól könnyebben gondoskodhatik. Nem az udvar fénye vonzotta. Mindjárt Párizsba érkezésekor (1713 januárius 28.) feltette magában, hogy csak annyit költ, a mennyit a király kegydíjához képest költhet, állása méltóságát megőrzi, a kicsapongó ifjak társaságától és az asszonyi kalandoktól óvakodik; a hercegekkel és főurakkal csak tekintélyének megfelelő módon barátkozik. Udvarias akart lenni könnyelműség nélkül, s komoly, de nagyképűség nélkül, aszerint, a mint fejedelem vagy sárosi gróf gyanánt jelenik meg; sőt tudta, hogy a király előtt az udvaroncok álarczát is viselnie kell. Tudta, maga mondta, hogy ezzel színpadra lépett, mint vele együtt abban az udvarban egy másik trónkövetelő, Miksa Emánuel bajor választófejedelem, a ki vele együtt leste a béketárgyalások végét. Ennek a száműzöttnek a béke valóban visszaadta hazáját. Ő maga «atyjának», XIV. Lajosnak halála idejében tudta meg, hogy III. Károly 1715 június 10-én szentesítette az 1715 : XLIX. törvénycikket, melylyel őt, Bercsényit és társait mint törvényes királyuk és hazájuk nyilvános ellenségeit és mint árulókat s az igaz szabadság felforgatóit összesen és egyenként törvényesen száműzte, törvényes büntetésök kiszabása végett őket mindenütt üldözni, elfogni rendelte s a királyi kincstár részére összes ingó és ingatlan javaikat elkobozta.

Törvény lett tehát a három esztendeje készen álló javaslatból. Elkezdődött Rákóczi *őket* és legkeservesebb száműzetése; az egyetlen, a melyre tételes törvény kárhoztatta. A fejedelem, kit hazája számkivetett, önmagát Grosboisba száműzte. Egy pillanatig sem élt a regens udvarában, csak néha látogatott el oda. Hiszen — mondotta ő maga —

ha fejedelem korában is óhajtotta a magányt, mostan mitéríthetné el attól? A közügy gondja nem, mert számkivetették. Olyan lett, mint Ádám, a kit a Teremtő kiűzött hazájából, hogy idegen földön vándoroljon, míg földdé nem lesz, a melyből vétetett. A számkivetettek Ádám büntetése súlyát hordozzák testökben. De nem panaszkodott azok miatt, a mikkel Isten meglátogatta, mert a boldogtalanság nem nagyobb a világi élet boldogságánál. Istent arra kérte: «Tégy rám keresztetek, a minőket akarsz, mert szereted azokat, a kiket ostorozol, s a béketűrésben hasonlókká teszed elsőszülött fiadhoz, a kinek ők sokban mintha testvérei volnának.»

Bujdosótársait valóban testvéreinek tekintette, kivált azóta, hogy a spanyol szövetségben s a török segítségben csalódva, 1718 augusztusában a törökök bekebelezték. Mint vélte, számkivetésbe küldték ezzel, hogy a bécsi udvarnak kedvében járjanak. Nem hitte — szólt keserűen a kajmakámhoz, — hogy száműzetést érdemel azért, mert a szultán oly ünnepies meghívásának eleget tett.

A *hatodik* száműzetéssel — a minek újabb bujdosását nevezte — életének utolsó és legszomorúbb korszaka kezdődött el, a melyben diplomatai fáradozásaitól sikert többé alig remélhetett. Üldözői — mint maga följegyezte — gyalázzák, vádolják, méltatlanságokkal illetik, rágalmazzák, halálra keresik és messze földnek pogány vidékeire akarják üzni. De megbocsátott nekik: nem tudják, mit cselekesznek. Szerfölött gyarlók ahhoz, hogy mindezzel ártsanak neki. Nem csüggedett, mert bujdosótársainak szomorú sorsát nem tudta elválasztani hazája iránt vállalt kötelességeitől.

«Te tudod, Uram — szólt Vallomásaiban — hogy engem egy nagy nyáj pásztorává tettél; de méltán, igazán és jogosan vetted el tőlem, mert nem örködtem eléggé s éjjel őrt nem álltam. Mégsem menttél föl a pásztorság alól annyira, hogy őrizetemre ne maradjon meg egy kis nyáj, mely legelőiről olyan régóta elűzve, legelőit hol itten, hol ottan keresi.» Vajjon az apró hibák, tévedések, emberi gyarlóságok, politikai kudarczok jutnak-e eszünkbe, mikor Istent hívja bizonyságul, hogy ellenség üldözi őket, nincs

nyugalma lelköknek? Örökségöket idegenek ragadták el, fiaik elárvultak, nevök gyalázatos lett. Inség, szegénység s azonfelül atyafiaik eltartásának a gondja nehezedik rájuk, pedig mindennapi kenyeröket is a hitetlenektől kapják, a kik gyűlölik őket. Bajok alatt roskadozva, a fájdalom kenyeréből élnek, napjaik keserőségek közt telnek, s ellenségeik még ezzel sem érik be, üldözik őket, sőt életökre is törnek. Életét, mint hajdan, mostan is szívesen kockáztatná értök. Hibáztak mindnyájan, s eltávolodtak Istentől, azért görnyednek most járomban, azért uralkodik rajtuk idegen. Nem tudják, meddig tart jogos büntetésök, Isten mikor könyörül meg rajtuk s mindenkorra elveszi-e tőlük örökségöket, a melyért mint számkivetettek sóhajtoznak.

Volt idő, mikor ő, mint apái minden kincsének örököse és birtokosa, barátok és hízelkedők nagy seregétől körülvéve, emelt fővel járkált a hazában s nem gondolt Jézusra, ki mindentől megfosztva, halálra keresve, minden gyűlöletes üldözésnek kitéve, alázatosan, békétűrően mint számkivetett bujdosott s nem talált lelkének nyugodalmat, nem talált helyet, a hová fejét lehajtsa. Most már ő maga is számkivetett. Fejedelemségétől, alattvalóitól megfosztották, pedig Isten színe és szentjei előtt esküdtött meg, hogy sohasem hagyja el őket. S íme, saját fiai is árvák és koldusok. De hogyan lehetne őt magát azzal vádolni, hogy bujdosótársaival szemben is csak fejedelem akart maradni? 1719 karácsonyán áldozatul ajánlotta magát mindnyájokért. Isten csak őt sújtsa, ostromozza, büntesse, társait azonban kímélje. Engedje meg, hogy őt, mint vezetőjüket kövessék s őket Istenhez vezesse. «Ime, Uram, ez az én viszonyom a külvilághoz» — tette hozzá, mert valóban érezte, hogy bárhogyan vágyakozik vissza a közéletbe, az ő világa most csak a bujdosók rodostói szűk tanyája, sőt hogy Európában már egy talpalatnyi földje sincs, hol a bécsi udvar üldözései elől biztonságban lehetne.

Tudta és ösmerte Isten igazságát, melylyel őt hazájából számkivetette. Talán önzés, hogy állapota nyomorúságaiból menekedni akar; éppen azért Istent nem is arra kérte, hogy szabadítsa meg, hanem csak arra, hogy a mit

tesz, az ő akarata szerint tehesse. Magány után epedt: Franciaországba vágyott vissza. Törökországban maradni félt, mert ott halál, kiadatás, vagy újabb számkivetés várhatott reá, a cár udvarába menni borzadt, a háborút utálta s Erdélyt a szolgaságból ily áron kiszabadítani nem óhajtott. Béketűrőssel várta tehát Isten parancsát. Hiszen azért van a siralomvölgyében és a számkivetés állapotában, hogy keseregjen. Nem áltatta magát. Tudta, hogy keveset érhet el olyan emlékiratokkal, a melyeket három hónap múlva megkapott hírek hatása alatt készít, s a mik csak újabb három hónap múlva érnek rendeltetésök helyére, a mikor a dolgot — félesztendő alatt — már talán el is felejtették.*

Miért irogatott mégis? Azért, mert — saját szavaiként — a szellemi munkásság és a magány többet ér a világi életnél. Szomorú tapasztalatból tudta — írta ugyanakkor, 1723 januárius 22-én, — hogy a szellemi és testi halálon kívül van még egy: a politikai halál. Azonban Európa ügyei nagyszerű álmokba ringatják őt s ő, a kinek semmije sincs ezen a világon, a mi itt maraszsa s a ki önmagára nézve is fölösleges, mégis inkább akar élni, mint meghalni. Mi lehetne nagyobb boldogság annál, hogy éljünk az idővel, de úgy, hogy ez meg ne rontsa kedvünket és szívünk ne törődjek a múlttal? De csak a múlttal törődött-e az a fejedlem, a ki fiai számára 1725 januárius 15-én elkészített végrendeletében megírta, hogy örökre érvényes az aranybulla záradéka, mely szerint a törvénytörő király ellen alattvalói a felségsértés bűne nélkül fölkelhetnek? S a hazáról, a szabadságról, melynek hőse volt, megfeledkezett-e, a ki szerint dicsőségére válik fiainak, hogy olyan nemzet-hez tartoznak, a melynek első királya a szabadságot a szeretet valódi törvényére alapította?

* Ha mosolyt érdemel Rákóczi, ki maga is elősmerte, hogy rodostói magányában nem foglalkozhatik európai ügyekkel, vajjon mit érdemelnek ugyanakkor az ő egykori ügyvivőjének, Klementnek porében érdekelt hatalmak, melyek a porosz-svéd-orosz hármasszövetség költött tervének annyira felültek, hogy majdnem európai háború tört ki, holott értesüléseiknek ők már csakugyan utána nézhetek volna!?

Élete végén Rákóczinak is, mint 1732 október 27-én kelt végrendeletében mondja, egyetlen érzése a szeretet azok (a bujdosók) iránt, a kiket oly szánalomraméltó helyzetben hagy itt. Hiszen bennök látta a hazát, a melyért mindenét feláldozta! Bölcsőjétől fogva játékszere volt a szerencse legkegyetlenebb változásainak. A legnagyobb gyűlölettel üldözték, a legiszonyúbban rágalmazták, a keresztén fejedelmek birodalmából kizárták s a törökök kenyerére szorították. S ő megvált a világ minden gyönyörétől, lemondott minden hiú gondolatról. Most, végrendelete megírásakor sem világi tekintetek és nem állami érdekek vezették, mint a fejedelmeket rendesen, azért nem figyelmeztetett senkit azokra az okokra, a mik emlékezetét érdekessé tehetnék. Azonban soha, még életének utolsó napjaiban sem tagadta meg azokat az eszményeket, a melyek valaha tette szőlítetták. Halála előtt három hónappal a hatalmakat újból Magyarország felszabadítására buzdította. Azt akarta, hogy az akkor folyt lengyel-francia-osztrák háborúban Magyarország területén támadják meg a császárt. Ilyen támadás kevésbe került volna «a multkor» s elmulasztása gyászos lett a nemzetre és Rákóczira nézve. Bizonyos — úgymond, — hogy a nemzet hangulata ma is olyan, mint akkor volt. Sérelmeiket az első pillanatban elpalástolták, azonban a pozserováczi béke után mindent a régi lábra állítottak. Ő maga most is csakúgy lelkesedik hazájáért s még köti esküje, hogy fenntartsa fejedelemsége (Erdély) szabadságát és jogát. Őseire hivatkozott, kik hajdan szintén erős oszlopai és támaszai voltak a nemzet szabadságainak, s megróttá azokat, kik jobban szeretnek élni a szabadságért, mint életüket kockáztatni érte. «Vannak dolgok — fejezte be utolsó, ösmert emlékiratát — a mikben Magyarorszában ő is tehetne valamit, ha nem volna úgy elhagyatva, a hogy van.»

Hívei hiában kérték az Istent, hogy «tartsa meg ezt a nagy embert, a kit ellenségei is nagynak tartanak»: három hónap múlva Rodostóban már koporsóba tették. De a kinek sírja körül legenda támad, sohasem hal meg egészen. A fejedelem halálában nemcsak a rodostói magyarok nem

hittek, hanem az otthoniak sem. Az elégedetlenek szent-andrási gyűlése, a rodostói temetés után tizenkét nappal, már fegyverre bírta a népet. Hűséget esküdtek Rákóczinak, mert «igaz kuruczvilág van s ők is igaz kuruczok». Igaz, hogy mire Rákóczit édesanyja mellé tették a konstantinápolyi sirba, a fölkelők már a budai csonkatoronyban megvasalva «fújták a bánatos magyar nótákat»; az is igaz, hogy három esztendő múlva Rákóczi számkivetett fia, József, áldozata lett egy második felszabadító kísérletnek; de az is igaz, hogy a beregi ruthének még mindig imádkoztak régi jó urukért, Rákóczi Ferenczért, hogy térjen vissza hozzájuk a maga személyében. Hiszen ha hat esztendővel tovább él, nem írhatják meg róla, hogy «pályafutása a hullámé, mely kicsapván, tétlen tespedéssel feneklik meg a parton», mert hiszen akkor teljesedhetett volna életének a célja: Magyarország önállóságát egész Európa elősmerte volna. Így azonban a csüggedés olykor még az ő rodostói árváin is erőt vett. A hogy 1738 december 15-én Mikes írta, Isten őket például állította az egész nemzet elé. Boldogok azok, kik tanulni fognak rajtuk, kik az országgal együtt tartanak és a kik fűsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzetöket és örökségüket. Adja Isten, hogy őket soha senki se kövesse s irtózva halljon beszélni az ő hosszas bujdosásukról.

Én azonban éreztem még egy bujdosónak, Rákóczi után a legnagyobbnak, áldókezét a fejemen s hallottam azt az intelmét, hogy hazánk iránt nem teljesíthetek szentebb kötelességet, mint ha a hazaszeretet érzetét csepegtetem olvasóim, tanítványaim szívébe. Tudom, a szabadságharc történetének előszavában meg is írtam, hogy közszellem, melyet a hazaszeretet ébreszt és történelmi kritika, melyet a tudomány követel, gyakran járnak különböző úton; de egyiknek célja sem lehet az, hogy a másikat elnyomja.

A történelmi kritika nemesak jog, de kötelesség is, és Rákóczival szemben ezt a kritikát senki sem gyakorolta kérlelhetetlenebb módon, mint ő maga. Vallomásainak alapjául saját lelke világát vette, azt a belső forrongást, a mely jóra vagy rosszra, nagy tettekre, vagy kicsinyiségekre, nagyra-vágyásra vagy Istenben való megnyugvásra készítette. Nincs

közéletünknek egyetlen nagysága sem, a kinek lelki élete ilyen világosan és ilyen érthetően állana előttünk. Száraz történeti adatok alapján a legnagyobb ellenmondásokat találhatni a fejedelem életében és tetteiben, de ezek az ellenmondások többnyire eltűnnek, vagy enyhülnek, mihelyt ezt a hatalmas lélektani tanulmányt olvassuk. Valóban úgy kell olvasnunk, a hogy ő maga kívánja: a szellem és nem az írás fölött elmélkedve. Nem közönséges értelemben vett önéletrajzot, nem történeti munkát, hanem lélektani megfigyeléseken alapuló erkölcsi elmélkedéseket, lelki életrajzot akart írni.

Elég eseményről írhatott volna, de csak saját ügyeiről akart beszámolni, mégsem a maga dicsőségére s nem történetet, nem is a világ fiainak és nem az élvezetek hajhászóinak írt. Mert műve feladatának nem a külső, hanem a belső dolgok leírását tekintette.

Mindezt — a hogy megjegyezte — mesének tartják valamikor azok, kik a világ szellemében olvassák és sajátosságosnak vélhetik, hogy Isten oktatását és tollbamondását követve, egyéni felfogását feláldozza. De művének minden theologiai és philosophiai fejtegetéseknél nagyobb érdeme, hogy saját személyes körülményeinek lélektani magyarázataival tette érthetőkké politikai törekvéseit, nemzeti vágyakozásait. Ezzel pedig nemcsak önmagának, hanem nemzetének is tartozott, mert emlékirataiban maga mondta, hogy durvák a vonások, feketék a színek, a melyekkel az osztrákok a magyart festik, fölötte éles a véső, a melylyel történeti emlékeit vésik. Vallomásaiban pedig arra figyelmeztetett, hogy kevesen tudják azokat a dolgokat, a miket előadott, ámbár sokan fecsegnek róluk; az igazság feltárása és az események összefüggésének megértése végett mégis hasznosnak tartotta azok elmondását. Nem történetet akart írni, hanem lelkiösmeretéről számot adni.

Megjósolta, hogy az utókor kevés ügyességet és előre látást fog találni a külfölddel vitt alkudozásaiban s azok nagyrésztét határozatlannak, vagy nagyon szétágazóan ítéli, ha figyelembe nem veszi az idők körülményeit és azt, milyen szelleműek voltak azok a fejedelmek, a kikkel alku-

doznia kellett. De hozzá tette, hogy az utókor minden-
esetre csak Istentől tanulhatja meg, miként kell az igazat
a hamistól megkülönböztetni.

Későbbi történetírói közt volt olyan, a ki — mint ő
maga szinte megjövendőlte — dicsőítésekkel talán hössé
magasztalta őt; volt olyan, ki — az ő tanácsához híven —
az igazságban nyomon követte az igazságot; de ne akadjon
soha senki, a ki — mitől Rákóczi leginkább tartott —
«igen gyakran a legigazibb dolgokat is kétségbe vonja és a
kétségeket igazaknak állítja», mert hiszen «a nagy idő
lekoptatja a világi erények színeit és színöket vesztve,
azok bűnöknek látszanak». De az ezzel járó hetedik és leg-
borzasztóbb száműzetés: az, hogy a nemzet szeretetét elve-
szitse, Rákóczit sohasem érheti. Mert a történelmi kritika
is igazolja a nemzeti érzést és Rákóczinak azt a mondását,
hogy «a szentéletű fejedelmek emléke mindig él és állandó
dicsőítésben részesül».

MÁRKI SÁNDOR.

TÁRSADALMUNK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE GAZDASÁGI ALAPON.

Második közlemény.*

III.

Olvasóink bizonyára észrevették, hogy az eddig való fejlődés milyen egyszerű és következetes. Az első korszakban a királyság az, a mi gazdaságilag uralkodik és így politikailag is szinte mindenható. A második korszakban az ő rovására melléje helyezkedik az oligarchia, de már a köznemesség is követeli részét; végre abban a korban, a melyet most vagyunk tárgyalandók, a köznemesség az, a mi gazdaságilag is, politikailag is rásüti bélyegét az egész nemzet életére. Természetes, hogy ez nem úgy történik, mintha az újabb hatalom a régit megszüntette volna: azok megmaradnak, csak osztozniok kell az újjal. És ez kétségtelenül egészséges fejlődés. Mert jobb, ha húszan vesznek részt a hatalomban, mint ha egy; és jobb, ha sok ezren, mint húszan. Kétségtelenül, ez előrehaladás volt a szabadság és jólét felé — gazdaságilag és politikailag egyaránt. De ez az előrehaladás, a mely látszólag oly gyorsan ment végbe, voltaképen igen lassan haladt.

Csak egypár adatot akarok elmondani, a melyeket e haladásra nézve jellemzőknek tartok. Tudjuk, hogy milyen hatalmas egy magyar oligarcha. Mégis, még Nagy Lajos uralkodása elején, 1346-ban, az országbíró, egyike a legnagyobb uraknak, kiállít egy oklevelet arról, hogy ő felelősséget vett — és pedig a király engedelmeivel. Tehát az országbíró nem nősülhetett úgy, a hogy akart, ha a király

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 448. számában.

nem egyezett belé. Ugyancsak Nagy Lajos alatt találunk több oklevelet is, a melyekben jószágeladásról van szó s annyira ura a király az országnak, hogy mindegyikhez az ő engedelmé volt szükséges. Viszont, hogy lássuk a dolgok fordulatát: egy külföldi jelentés 1395-ből, mikor özvegy lett Zsigmond király, így szól: «most gondoskodnak arról, hogy ki legyen az új királyné, ez pedig a nagy uraktól függ, a kik sokkal hatalmasabbak, mint a király». Hogy aztán Ulászlóban oly királyt nyertek, a kinek «üstökét a markukban tarthatták», azt tudjuk. Most a kamarasság diszes, keresett méltóság. Kemény János emlékirataiból látjuk, hogy még neki is nagyon is szószerint kellett teljesítenie az e tisztességgel járó szolgálatokat, a legalacsonyabbakat is.

Érdekes a köznemesség emelkedése is. Elgondolhatunk-e tekintélyesebb alakot, mint a vicispán? Mi volt az a régi Magyarországon! 1317-ből van egy oklevél, a melyben Péter szatmári főispán az ő vámszedőjét, Mihályt fogadja a megye alispánjának; a ki t. i. viceispán: helyettese a főispánnak. És pedig fogadja évi 20 márka bérért (640 korona); mikor beáll, kap mindjárt 10 márkát, és egy félév múlva újra 10-et. Azonkívül kap egy mentét és egy dolmányt a legünomabb posztóból. Ez tehát conventió cselédje volt az ispánjának. Még a «beállítás» szó is ép úgy megvan, mint a cselédnél.

A megye sem volt örökké olyan, minőnek fénykorából ismerjük. Eredetileg a király, az országbíró, vagy a nádor meghívása nélkül össze sem ülhetett; csak Ulászló korában kezdette a megye, hogy királyi meghívás nélkül is összeült, tartott gyűlést. Ulászló idejében kezdődött az is, hogy az alispánra nézve kimondják, hogy csak megyebeli birtokos nemesek közül válaszsza a főispán. Még mindig a főispán joga a választás. Ezek tehát csekély kezdetek, és a megye csak ebben a korban válik azzá, a minek szeretjük mindig tekinteni: autonommá, önmagát igazgatóvá.

A királyi hatalom megmarad, de a mohácsi vész után nagy változáson megy át. Már nem magyar. Az ország maga nem tarthatta fenn függetlenségét, területe fenntartásához idegen segélyre volt szükség. Az az ország, a mely magát fenntartani nem bírja — ha névleg meg is marad függet-

lennek — valósággal nem az. Tisztában kell lennünk azzal, hogy 1526-tól kezdve a mi sorsunk felett Bécsben és Konstantinápolyban határoztak. Volt nagy nemzeti erő kifejtés kétségtelenül. De a lényegen változtatni nem bírtak. A függésen enyhítettek, de annyira erőssé Magyarország nem lett, hogy maga szabaduljon meg az ellenségtől. Elég volt, hogy német segílyvel a töröktől megszabadult.

De ennek az állapotnak — hogy t. i. idegen uralom van — volt a társadalom viszonyaira nézve is egy roppant fontos következése: Míg nemzeti uralkodóink alatt a legfontosabb ügyekben is történtek lényeges változtatások, — most mindenhez félték hozzányúlni, mert az a nemzetet gyengítheti s a királyt erősítheti, a ki nem tartozik a nemzethez, úgy a mint régebben. Úgy hogy a magyar társadalom conservatívvá változik, a mi előbb nem volt s megmarad annál az alkotásnál, a mely akkor jó létre, a mikor a köznemesség a királylyal és aristokrátiával szemben kiviszi akarátát: a Verböczy *Hármas könyvé*nél. A mi társadalmunknak ez volt 300 éven át törvényes irányadója, ez a jogi könyv, a mely akkor született, a mikor a királyi hatalom semmis és a paraszt alávetett.

A külső viszonyok tehát fejlődésnek, továbbhaladásnak nem kedveztek. Ez pedig mégis bekövetkezett ellenállhatatlanul, tisztán belső fejlődés következtében.

Ez a belső fejlődés pedig két irányú. Az egyik az, hogy a köznemesség, a mely az előbbi században lehetőleg kivonta magát az országos terhek alól, most, mikor az ellenség bent van az országban, megteszi kötelességét. Ha azt mondtuk, hogy a köznemesség kora ez, az nemcsak a hatalmi viszonyt jelenti, hanem főkép azt, hogy melyik teszi az országnak a legnagyobb szolgálatot. S ekkor a köznemesség két szolgálatot tett. Most ismét szabad harczos lett s a megye igazgatása által nagy érdemeket szerez. Képzeljük el, hogy mily nehéz volt rendet tartani, a mikor az ország egyik felében a török, a másikon a német az úr s mégis valahogy törvényt és jogot kell érvényesíteni azon időben, a mikor a katona egyértelmű volt az erőszakkal, vadsággal, kegyetlenséggel. Ez magában véve igen fontos

feladat volt s hogy ezt a nemesség mégis megoldotta, ez kétségtelenül nagy érdeme.

Magyarország, amely a XVI. század elején erkölcsileg teljesen elzüllöttnek látszik, a hol senki sem teszi meg a kötelességét, a XVI. század közepe táján az egész világ szeme előtt ragyogó példája az önfeláldozó hazaszeretetnek: a Zrinyi és Dobó kora. S ezek bármilyen hősök voltak, nem teheték volna azt, a mit tettek, ha nem lett volna ezer meg ezer olyan ember, a ki vitézségével és önfeláldozásával segített nekik. Tehát a létjoga annak, hogy a nemesség kormányozzon, bizonyos tekintetben megvolt; de csak magának a köznemességnek; — ez emelkedett, hanem ez az emelkedés az egész országra nem hatott ki. De a másik ok kihatott. Ezen kortól fogva a tanultság kezd politikai és társadalmi szerepet játszani Magyarországon. Én, a kinek ez a mesterségem, talán egyoldalú vagyok ebben. De a felfogásom az, hogy minden erkölcsileg fejlett, modern korban maga a tanultság is fejlődés. Sokszor ki mertem mondani, hogy egy nemzeti ellenségünk van: a tudatlanság. És ha bizonyítani akarom ezt, nincsen szebb példája, mint a XVI. század története, hogy mivé vált az a tanulatlan magyar akkor, a mikor megihlette őt az Ige.

Erre nézve egy adatot mondok. 1491-ben, Mátyás halála után egy évvel, szerződést kötött a magyar király a Habsburgokkal, a trón örökösödése dolgában, Pozsonyban. Ott voltak az osztrák, cseh és magyar követek. A magyar követség feje Bakács Tamás, akkor győri püspök. Vele vannak az erdélyi vajda, Báthory István, az akkori főasztalnokmester, Rozgonyi László s a király főkamarása, Gúthi Ország László. Megvan az oklevél. A cseh és osztrák megbízottak szépen aláírták a nevüket; de a magyarok közül csak Bakács Tamás és Báthory Gábor, a ki pap volt, Báthory István helyett, a ki erdélyi vajda, országbíró és a ki olyan jogtudós, hogy talán legszebb törvénykönyvünknek, az 1486-iknak az egyik alkotója — de nem tudta aláírni a nevét, hanem helyette az öcsce írta alá. Ép úgy, a királyi főasztalnok és a főkamara sem tudták aláírni nevüket. Akkor a legnagyobb világi hivatal és méltóság, sőt az országbíró-

ság is, összeférhető volt az írás-olvasás nemtudásával. Ezen időben az előkelő nők tudtak írni és olvasni, a könyv az ő birtokuk volt. Egy félszázaddal később mindenki tud írni és olvasni és a magyar nyelv hivatalos használata akkor kezdődik. Mert eddig: még Mátyástól sem maradt egyetlenegy magyar oklevél. 1540-ben kelt az első magyar állami oklevél. Tanulnak a főurak, elküldik fiaikat Páduába, vagy Németországba, vagy Franciaországba, de tanulnak és komolyan. A köznemesség tanul, mert minden városban van latin iskola is és az ügyek viteléhez szükséges a tudás. Verbóczy az ő felfogását úgy fejezi ki: Ha egy gyűlésben ellenkező vélemények vannak, akkor az előkelőbb és tanultabb résznek véleménye döntsön. A köznemesség szellemi vezetője a tudománynak ily előkelő részt adott még a közügyek vezetésében is s ettől fogva csakugyan, egészen le a városi polgárságig, tanult mindenki. Sőt, a reformatio következtében, a mikor elterjedt a nyomda, a mikor nagy vallásos viták voltak s iparkodtak meggyőzni az embereket, az írás-olvasás egész a legalsó rétegekig kezdett terjedni, a protestáns részeken a jobbagy is tudott írni.

Látjuk, hogy alig egy félszázad alatt milyen roppant változás ment végbe. Ezzel a tanultsággal egészen új életpályák, gazdasági tekintetben is fontosak, állottak összekötetésben. Most már van jogkönyv, de az ősiség is megvan; rengeteg a pör, tehát sok ügyvédre van szükség. Az első ügyvéd Magyarországon 1300-ban fordul elő. Mátyás 1486-ban kemény törvényt hoz: egy ügyvéd több mint 14 ügyfélnek ne vállalja a pörét, mert nem végzi el becsületesen. Később, a *Tripartitum* után rendkívül nőtt a számuk. Ezek, ha mást nem, de a törvényeket tudták. S a mi eddig nem volt: vannak magyar orvosok, igaz, hogy még itthon nem tanulhattak, csak Mária Terézia alapított orvosi egyetemet is. De külföldön tanultak; most már minden városban volt orvos is, gyógyszerész is. Most már írásban megy minden. Csak meg kell nézni a különbséget a XVI. századbeli s a régi oklevelek között. A XVI. századbeli oklevelek végtelenül hosszúk. És minthogy a formát megtartották, hogy egy lapra legyen írva, ezek végtelen tekercsek: annyit írtak már

össze. Voltak királyi hivatalnokok, kamara, helytartótanács Pozsonyban, kancellária Bécsben; megkezdődött, hogy a magyar tanult tisztviselő legyen. Míg régebben tanult ember csak a papok között volt, most a világi elem is tanul és sok tekintetben a papot felül is múlja. Ez magában véve is roppant fejlődés és ez mind akkor megy végbe. Ezért, felfogásom szerint, a XVI. század a legérdekesebb Magyarországtörténetében, — ha külsőleg nem is a legdicsőségesebb.

Ha pedig tanul az ember és vallásos is, akkor kell, hogy gondolkodjék azon, hogy mi van, mi hiba van, miért nem oly virágzó ez az ország, mint előbb volt. És ha arra való ember — nemcsak töprenkedik, hanem iparkodik javítani is. Természetes, hogy a papok — akár katolikusok akár protestánsok — abban látják a hibát, hogy a magyar rossz útra tért s ez az Istentől való bűnhődés. De a komoly, gondolkodó hazafiak mást is láttak. 1547-ben kelt egyik leg-szebb törvényünk, a mely ezt mondja: «Világos, hogy ezen hajdanta annyira virágzó országnak bukását és csaknem enyészését a szegény jobbágyoknak sírása és nyomorúsága okozta, a mely folyton elhat az egek felé.» Elhatározza tehát az országgyűlés, hogy ennek az elnyomásnak véget vet s a jobbágyság szabad költözését helyreállítja. Egy évvel később azonban ezt a törvényt megszüntették; megint helyreállítják; 18 év alatt hatszor történt változtatás. 1618-ban azt mondják ki, hogy a megye döntsön afelett, hogy költözzék-e a jobbágy, vagy ne. De teljesen keresztülvihető nem volt, pedig kétségtelenül megvolt hozzá az akarat.

Mi ennek az oka? Az, hogy a török szomszédság miatt, a mely veszedelmes volt, azokat a vidékeket, a melyek közel estek valamely török várhoz, igen szívesen otthagyja a lakosság, ha megvan a szabad költöző-joga; s így az országnak mindig több része pusztult volna el, s a magyar várak élelem nélkül maradtak volna. A jobbágyokat tehát a földhöz kellett kötni, hogy ezek a határszélek el ne pusztuljanak. Igaz, hogy különbséget lehetett volna tenni közöttük a határszálon és a belső vidéken; és erre vonatkozik az, hogy a megyére van bízva, vagyis a helyi viszonyok szerint kell megadni vagy eltiltani a szabad költözést. A jobbágy-

ságnál most egy rendkívüli fejlődés megy végbe. Egyike egész történetünk legbámulatosabb, legtanulságosabb és bátran mondhatjuk, legdicsőbb fejlődéseinek. A jobbágnak szomorú volt a sora és hogy is lehetne máskép, mikor az uraknak sincsen jobb dolguk. De az a szörnyű gyűlölet, a mely eltöltötte a jobbágyságot az ura ellen, szünőben volt. A mi indulat van a jobbágyban, azt a német ellen fordítja. Egészen sajátságos, hogy ez a számos nép, a mely kívül él az alkotmány sánczain, akkor, a mikor — már a XVII. században — elernyed a köznemesség s már békés foglalkozás után néz, tulajdonkép fenntartója Magyarországnak. Hisz 1843-ban, az országgyűlésen gr. Zay Károly meg is mondta, hogy a zivataros időkben nem a nagyurak, hanem a szegény protestáns lelkészek s a földhöz kötött jobbágyok tartották fenn a magyar nyelvet. Még pedig azért, mert a legtöbb földesúr mégis csak gondoskodott a jobbágyairól, ha el is szedett tőlük sokat. De a német katona csak elszedett és nem gondoskodott. Úgy hogy azon szabadságharczokban, a melyek a XVII. században folynak, a köznemesség mellett a jobbágyság is nagyon szerepel. Érdekes, hogy már a Bocskay felkeléseinél is azt mondták és írták: hogy hiszen ez csupa jött-ment jobbágnak és hajdúnak volt a harcza.

Mikor az önálló Erdély megdőlt, mikor a legnagyobb urak nem képesek ellenállni a bécsi hatalomnak, akkor a szegény jobbágy védi a hazát. A kurucz, az jobbágy. A kik részt vettek Dózsa felkelésében, azok voltak az első kuruczok, mert kereszttel voltak jelezve. Ezek harczoltak a hazáért. Van egy szép dal, a mely így szól, s a mely a lelki állapotot a legjobban fejezi ki:

Kiontatom vérem apámért, anyámért,
Megöletem magam szép gyűrűs mátkámért,
Meghalok én még ma magyar nemzetemért.

Nem is lehet szebb dalt elképzelni: a minthogy egyáltalában a mi irodalmunknak ez az elő virágzó korszaka; nem a Rákóczi kora, hanem az ezt megelőző bujdosó-, és Tököly-kor. Ez az, a mire eddig nem volt eset, mert az első korszakokban tényleg csak az előkelő osztályok, vagy

zsoldosok hadakoztak. Most a nép hadakozik. De miért? Nemcsak a hazáért. Van ebben önzés is.

Tudjuk, hogy Bocskay hajdúit letelepítették. S így megvolt a példa arra, hogy ha a szegény ember szolgálja a magyar nemzetet, el is veszi jutalmát. Ezeknek a szegény bujdosóknak megígérik 1677-ben, hogy ha ki lesz víva a magyar szabadság, mindannyian magyar nemesek lesznek. Tehát a ezél még az, hogy nemesek legyenek. A Rákóczi forradalma mint tiszta parasztlázadás kezdődik. De már Rákóczinak meggyűlt a baja a földesurakkal, mert ezek nem akarták engedni jobbágyaikat, s nagy hiba volt az, hogy Rákóczi csak a végén tette meg azt az ígéretet, a mit a bujdosó vezérek 1677-ben tettek.

A Rákóczi-felkelés végével Magyarországot újonnan kellett szervezni, mert akkor már az egész ország együtt van, felszabadult a török alól. Az ország felét újonnan kell benépesíteni s művelés alá vetni. Roppant sok idegen telepedés van Magyarország más részeiben is, de az Alföldet majdnem egészen új lakosság foglalja el. Tulajdonkép akkor, 1711-ben teszik általánossá az 1514-ből való törvényt; ekkor tiltják el teljesen a szabadon költözést. Ennek megint megran az oka. Mert, ha ez meg volna engedve, az egész felső vidék levándorolna az Alföldre, s amaz pusztán maradna; viszont magán az Alföldön is igen könnyen változtatták volna lakóhelyeiket: le kellett tehát kötni őket, hogy csakugyan telepesek legyenek. Úgy hogy az igazi szigor tulajdonképen most kezdődik; a miben kétségtelenül része volt annak is, hogy a jobbágy kurucz volt. Ezek az állapotok megmaradnak, de a belső fejlődés tart. Az Alföld benépesedik, a paraszt gazdagodik és tanul. Mária Terézia behozza a «nemzeti» iskolát, a mai népiskolát. S így egész világos, hogy a paraszt ezt az igát tovább nem fogja tűrni. Vannak is kísérletek Mária Terézia óta ennek megszüntetésére.

Akkor már meg voltak győződve arról, a mint az egyik kiáltvány mondja, hogy a királynő egy parasztot nem adna száz úrért, s hogy a királynő a parasztokkal tart az urak ellen. S ezen meggyőződésben sok mindent engedtek meg maguknak, a míg maga a királynő az úrbér által nem

rendezte a parasztok állapotát, s legalább a legvadabb ki hágasoknak végét nem vetette.

A parasztság tehát ezen korszak alatt halad. Ezen korszak azzal kezdődik, hogy igazán rabszolga a paraszt, hogy semmije sincsen; még Rákóczi úgy ír róla, hogy Ulászló törvénye óta már csak a lelke az övé. A vége felé pedig megtelepedett; művelődésre is képes; sőt még bizonyos jólétnek is örvendett. De arról az álmáról, hogy nemes legyen, le kellett mondania.

Most nézzük, hogy mi történt a polgársággal. Itt az ellenkezőt látjuk. A paraszt akkor válik a nemzet igazi részévé. A polgárság akkor távolodik el tőle. Hisz kezdetől fogva idegen volt. Azáltal, hogy az ország légszebb, legnagyobb városai, leggazdagabb helyei a török kezétől elpusztultak, aránylag csak kicsi városok maradtak, s oly vidéken, a hol alig volt magyar, tehát nem is igen érintkezhetek magyarokkal. A vallás is nagyon elválasztotta őket. A protestánsok közülök csaknem mind lutheránusok. Így teljesen magukba zárkóznak; nem is igen gazdagodhatnak. Mert mivel kereskedik az akkori Magyarország? A fő kiviteli cikk az ökör; a mely mellett csak a hegyaljai bor szerepel, tehát a városok nem igen fejlődhetnek. Annyira elzárkóznak, hogy az 1608-iki országgyűlésnek törvényt kell hozni, hogy kötelesek polgárnak bevenni más nemzetbelieket: magyarokat és szlávokat is. És noha nagy birság volt, 2000 forint, mégis ellenállottak. Ehhez járult, hogy közvetlen függésben vannak a királytól s így politikailag mindenben a királyhoz állanak, a nemzet ellenére is. A mi szempontunkból ez igen szomorú, mert a magasabb fajta munkás elem Magyarországon nemhogy fejlődnék, hanem elcsenevészett.

A köznemességről láttuk, hogy a XVI. században nagyrészt ismét hadakozóvá válik. Amellett elfoglalja a megye és a gazdasága, a melyet most már jobban gondoz. A XVI. században és a XVII. században már sok jó gazdasági utasítás van. Különösen a borral tudnak bánni. És nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg is lehetőleg jól hadakoznak. A XVII. század elején igen erős katonaságot képeztek

a hajdúk; a köznemesség ismét elszokik a hadakozástól. Volt egy momentum. 1620-ban, mikor Bethlen Gábor egész hatalmával Magyarországon van, a mikor másrészt Ferdinánd király még Bécsben sincs biztonságban, Csehország elszakad, s az ausztriai rendek is felkelnek. Bethlent megválasztják magyar királynak Beszterczebányán, s oly szorult helyzetben van Ferdinánd, hogy nem látszott lehetetlennek, hogy az egész ország egyesül magyar uralkodó alatt. Oly fejedelem alatt, minő Bethlen volt. Szomorúan vesszszük észre, hogy a mikor a legnagyobb eredményeket érhetne volna el, a megyék nem adnak katonaságot, a nemesek nem jönnek személyesen, tíz helyett ha egy jó. A katonai szellem kiveszőben van, s ennek helyébe a prókátorszellem növekedik. Igaz, hogy ez közvetlenebb kapocs volt; birtokát meg kell védeni; alig van birtok, a mely nincs pör alatt. A régi nemes katona, a későbbi nemes ember táblabíró.

A táblabíró az 1613-iki törvény kelti létre, mely azt mutatja, hogy most már más a feladat: a bíraskodás és közigazgatás. Kétségtelenül ez nagyon fontos feladat, de az is kétségtelen, hogy a kellő pillanatot akkor elmulasztották.

A köznemesség, a mint tudjuk, állását annak köszönte, hogy az oligarchia ellen küzdött. XVI. századbeli döntő szereplésének az is az oka, hogy az oligarchia nagyon megcsapant. Mohácsnál sokan elvesztek. A török miatt oly roppant uradalmaik már nem lehettek. Még 1498-ban 41-en vannak, a kik bandérium kiállítására kötelesek. Száz évvel később mindössze csak nyolczan vannak abban a gazdasági helyzetben, hogy ezt a nagy költséget elviselhessék. Ez legjobban mutatja, hogy mennyire megfogyott, nemcsak számban, hanem erőben is a magyar oligarchia.

Még egy más változás is áll be, a mely a köznemesség helyzetét vele szemben erősíti. A régi főúr nagybirtokos volt, a kinek birtokához képest ki volt szabva a nagy katonai kötelezettsége is. De törvényeink s különösen az aranybulla szerint, örökös főnemesség nem volt. Vagyis egész megyét nem lehetett valakinek adni. Tudjuk,

hogy az ispán neve comes, a mi ugyanannyi, mint gróf. Tehát örökös grófság még nem volt. De már a XV. században vannak: a Hunyadiak, Szent Györgyiek, a maiak közül az Erdődyek, a kik 1515-ben kapták e méltóságot. De az örökös főnemességet a Habsburgok alapították, kik megadták ezen külföldi czimeket azon nemeseknek, a kik nekik nagy szolgálatot tettek. Ez tehát más, mint a régi. Ez emelkedését a királynak köszöni. A király pedig — legalább félig-meddig, néha egészen — német. Sőt ellen-sege néha az országnak. Ehhez járul még, hogy a király, a ki mindig megmaradt katolikusnak, főkép csak katolikuskokat tüntet ki. Minthogy pedig a köznemesség sokkal inkább megmaradt protestánsnak, ezáltal szakadás áll be a főnemesség és köznemesség között. A főnemesség befolyását a megyékre teljesen elveszti. Egyáltalában megkezdődik, a mi előbb nem volt: az udvari arisztokratia.

Mindamellet, mikor nyugodtabbak az állapotok, a XVII. században ismét nagy birtokokat találunk. És igen hatalmas ismét az arisztokratia, de ezt nem magának köszönheti, hanem annak, hogy a király akaratának végrehajtója és egyedüli tudója is az országban. Hogy pedig az idevaló főnemességet egész külföldi mintára akarják szervezni, az kitűnik az 1687-iki X. czikkből, a mely behozta a maioratust Magyarországon; kimondta egyenesen, hogy ez a mágánások fenntartására történik. Ezzel tehát vége volt a régi arisztokratikus felfogásnak; ez kétségtelenül oligarchia létrejöttét igyekezett elősegíteni, a mint az Spanyolországban volt. Ezek tehát társadalmilag a lényeges változások.

A mikor az országot a XVIII. század elejétől kezdve jobb karba akarják hozni, minthogy a Rákóczi-felkelés lezajlott, a főhatalom a királyé, a kinek kétségtelenül az a gondolata, hogy az ő hatalma és az ország java egy. Kétségtelenül akarja az ország javát, de csak úgy, hogy az ő hatalma is nőjön. Mária Teréziánál és Józsefnél jobb akaratú uralkodói az országnak alig voltak. De az is világos, hogy az ők és a nemzet szempontjai nem voltak egyek. Ha tehát ők emelni akarták a parasztságot, ebben mindig megvolt az a mellékszándék, különösen Józsefnél, hogy

ezzel nemcsak a nemességet gyengítik, hanem, ha lehet, az ország függetlenségét is tönkre teszik, a mely szándékuknak az ő felfogásuk szerint csak a nemesség állja útját. Pedig a paraszt a nemesnél is jobban akarja, hogy ez az ország egy legyen és a maga ura legyen. A fontos az, hogy ép a tanultság következtében, mint a XVI. században, úgy most ismét a magyar urak voltak azok, a kik azt mondták, hogy ez az állapot nem maradhat meg, kell itt polgárság, jó-módú parasztság, a mely tudja, hogy hazája van.

El kell ismernünk a Mária Terézia és József példájának hatását s másrészt azt a törekvést, hogy ne csak az idegen akarja a parasztnak javát. Megkezdődik az, hogy itt határozottan maguk a főemberek törekszenek arra, hogy a paraszt sorsa lehetőleg enyhüljön. Ez ismét nagy változás, mert ha 1547-ben és a XVI. században látunk ily törekvéseket, azok igen hamar ellanyhulnak, de most e törekvések sokkal erősebbek. Mert az ország most ismét meggazdagodik s a mi a fő, az egész területen nemzeti kormányt óhajt. Tehát, ha ezt az országot ki akarják fejleszteni, nem elég, ha csak száz vagy kétszázezer javát tekintik, hanem a milliók javát kell tekinteni. Ez a gondolkozás lassan tört magának útát. Itt is ki kell mutatni az egyes fokokat. 1764-ben Mária Terézia azon követeléssel lépett fel, hogy a paraszt állapotán segítsenek. A rendek azt mondták, hogy igenis, minden egyes birtokosnak kötelessége jól bánni az ő jobbágyával, ez morális kötelesség. De ezt a király meg nem parancsolhatja, mert a paraszt ép oly viszonyban van földesurával, mint ők a királylyal; tehát ebbe idegen hatalomnak — még a királynak sem — nincsen beleszólása. Mikor a főrendek elé került ez a törvény, meg van írva, hogy egy választott címzetes püspök felszólalt mellette s ekkor az egész ház nevetni kezdett, hogy hogy lehet így beszélni. De már 1790-ben az országbíró, a primás, a legnagyobb urak egyetértettek abban, hogy a fősérelmeket meg kell orvosolni. Eltörlik az örökös jobbágy-ságot, megadják a szabad költözködési jogot. Ez az alap, mert ha ez megvan, a visszaélés eo ipso orvoslást talál. Megígérik, hogy még a jövő országgyűlésen többet fognak

tenni. Jött azonban a francia háború és ismét nem tehettek semmit. De 1832-ben, mikor Széchenyi azt mondta, hogy az a nemzet erős, a hol joga mindenkinek van, a mikor Deák szól — akkor javítanak. Az elven nem változtatnak, kimondják, hogy a föld csak a nemesé. Tehát ez nem birtoka a jobbágnak, csak használta. De legalább a jobbágy személyes szabadságát jobban megvédi.

Háromszáz év ez a mohácsi vész óta. És ha komolyan kérdezzük azt, hogy fejlett-e a magyar nemzet ez időszak alatt, azt kell felelnünk: nem. Intézményekben nem. Mert a Verbőczy jogkönyve szentség volt. De fejlett abban, hogy a jó mód általánosabb lett, másodszor, a mi még fontosabb, hogy a műveltség mindig nagyobb körökre hatott. Elő volt tehát készítve, úgy, a mint eddig láttuk, hogy most már maga a nép veszi kezébe a saját ügyét. A lényeges javulás abban áll, hogy most a társadalom vehesse kezébe az állam törvényének munkáját és pedig haladó irányban.

Abból indultunk ki, hogy nálunk az országban törvény és intézmény magasabb fokot állapít meg, a melybe bele kell nőni a társadalomnak s a melybe később bele is nő. Azért ez a legszebb kora a mi történetünknek, mert az a csodálatos dolog történt, hogy a magyar társadalom fejlettebb, mint az állam; ennél fogva kell, hogy az államot a maga képére teremtsen meg újra.

MARCZALI HENRIK.

GÁRDONYI GÉZA.

Magyar Tolsztoj néven szereti emlegetni egypár tisztelőjének keresett párhuzamokra is szívesen elkalandozó jóindulata. Kétségtelen, hogy a nagy orosz társadalomjavító tanításából és életemódjából sok dolog megkapta Gárdonyi lelkét: írói csoportoktól függetlenül, politikai törekvések és pártok iránt közömbösen, magános elmélkedésben folyó élete s világfelfogásának több jelentékeny eleme mind Tolsztoj hatására útal; de költészete a maga egészében a magyar földnek oly mély rétegeiben gyökerezik s oly sajátosan egyéni, hogy bizonyos mértékig igazságtalan s művészetét lényegében egyáltalán meg nem világosító bárkivel is párhuzamba állítani. Ezzel a tősgyökeres magyarossággal s egyéni színével szinte magános szigetként emelkedik ki mai elbeszélő irodalmunkból pályájának művészi becse szerint is értékesé érett termése.*

* Művei: *Álmodozó szerelem*. Regény, Győri Közlöny, 1886. *Szelemes történetek*. Budapest, 1886. *Száz novella*. (Csak húsz jelent meg.) I II. f. Győr, 1888. *Félkerekű apostol*. Regény. Szegedi Híradó, 1889. *Figurák*. Furcsa emberekről furcsa históriák. Budapest, 1890. *A legfeketebb Afrikában*. Stanley paródiája. Szegedi Napló, 1890. (Könyvalakban: *A világjáró angol*. Humoros regény, 1894.) s folytatása: *A bronz-hercegnő*, U. o. és Arad és Vidéke, 1891. *A lámpás*. Regény, Nemzeti Iskola, 1894. (Könyvalakban 1897.) *A báró lelke*. Regény, 1894. *Novellák*, I II. k., 1894. *Tárczák*, 1894. *Április*. Köttemények, 1894. *A Pöhltyék életéből*. Falusi történet, 1895. *Göre Gábor bíró úr könyvei*: Göre Gábor bíró úr könyve, A pesti úr, A Kátsa, Vesződelmek, Durbints sógor, Göre Maritsa lakodalma, Tapasztalatok a nagy kiállításról, Bojgás az világba, 1895—99. *Ygazság a földön*. Legenda. Szeged, 1896. *Két menyasszony* és más elbeszélések, 1897. *Az én falum*, 1898. *A kékszemű Dávidkáné*. Regény, 1899. (2. kiadásban címe már csak *Dávidkáné*). *Tizenkét novella*, 1901. *Az egri csillagok*. Regény, 1901. *A bor*. Falusi tört. 3 felv. (Nemzeti Szinh. 1901. már-

Írói munkássága 1881 május 1-én indul meg *Egy kínos perc* című kis humoreszkjével, melyet egy egri élelzap, a *Fülfentő* közölt. Egy nagy termékenységgű írói pályának kezdőpontja ez, mely folytonos haladást mutat: az író látókörének egyre határozottabb tágulását s a művészi elmélyedésnek egyre nagyobb bensőségét. A hogyan ma előttünk áll utolsó kötetének egypár elbeszélésében Gárdonyi művészete, a maga virágzásának üde szépségében: igazán megkapó képét nyújtja a csekély értékű kezdetből magasba szökkenő haladásnak. Ez a folytonos önmiveléstől is támogatott fejlődése kétségtelenül művészi megkomolyodás tekintetében legszembetűnőbb.

Pályájának első fele az életnek sok lehangoló fordulata közt telik el, de talán mégis magára útaltságának s a művelődés lehetőségétől való elzártságának érzése volt a legfájóbb terhe lelkének. «Ha átgondolom az eddig lefolyt életemet, — írja 1903-ban — azt kell látnom, hogy kövek alatt nőtt fű vagyok. Sok idő kellett, míg ki tudtam bujni a levegőre. Körülményeim olyanok voltak, hogy el kellett vesztenem hivatásomnak ösztönszerű tudatát is. Hajós voltam, a kinek 35 évig kellett haladnia iránytű nélkül. Csak hanyódtam, sülyedeztem, ide-oda terelődtem a folytonos ködben, nem tudva, hova jutok. De azért mentem, haladtam, irányozgattam magamat ösztönszerűleg, mint a madár, mikor haza indul térkép nélkül Afrikából.» E lelki vívódásoknak tüzeiben mindinkább tisztul lelkének nemes

czius 29.) *Karácsonyi álom*, Betlehemes-játék 3 felv. (U. o. 1901. december 13.) *A láthatatlan ember*. Regény, 1902. *Az a hatalmas harmadik*. Regény, 1903. *Annuska*. Vígjáték 3 felv. (Nemzeti Szính. 1903. jan. 9.) *Fűzfalevél, nyárfalevél*. Köttemények, 1904. *Az öreg tekintetes*. Regény, 1905. *Fehér Anna*. Betyártörténet, 3 felv. (Király-Színház, 1905. nov. 24.) *Zéla*. Színpadra tett regény, 3 felv. (Nemz. Szính. 1905. decz. 17.) *Két katiczabogár*. Elbeszélések, 1906. *Fekete nap*. Történet a szabadságharczából, 3 felv. (Föv. nyári szính. 1906. jul. 7.) *Ábel és Eszter*. Regény, 1907. *Átkozott józanság!* Elbeszélések, 1907. *Isten rabjai*. Regény, 1908. *Mi erősebb a halálnál?* Elbeszélések, 1909. *Falusi verebek*. Köznapi történet, 3 felv. (Nemzeti Szính. 1909. jan. 8.) *Hosszúhajú veszedelem*. Agglegény-elbeszélések, I—II. k. 1912. *Messze van odáig*. Elbeszélések, 1913.

féme s a múzsa, melyhez rossz óráiban sem válik hűtlenné, egyre bőkezűbben ajándékozta meg kincseivel.

Gárdonyi legtöbb regényhősének sorsát gyermekségükön kezdi, azoknak a bimbóknak bontogatásával, melyekből majd a lélek virágai fejlődnek; elmélyedő érdeklődéssel vizsgálja mindegyiknél, hogy milyen fegyverzettel indulnak neki az életnek. Emlékezései is gyermekkorára vonatkozólag a leg-gazdagabbak.

Az a lélek, melylyel írói pályájára indult, legfőbb vonásaiban már a szülei házban kialakult. Gyermekkora eltörölhetlen nyomokat hagyott lelkében s benyomásaival, emlékeivel és hangulataival állandó tényezőjévé lett írói munkásságának is.

Legnagyobb hatással lelkének kialakulására kétségtelenül atyja, Czigler Sándor, volt. A hogy az író gyermekkori emlékezéseiből alakját élénk állíthatjuk: nagyon érdekes, kissé különc, de melegszívű ember, — nyugtalan, büszke és puska-teremtő, ki nem ismer magánál nagyobb urat s e miatt kénytelen családjával folyton vándorolni. Géplakatos a javából, de pihenő óráiban nagy találmányon töri a fejét: a víznek, mint hajtóerőnek perpetuálisálásán. Nagy olvasókedvével kitűnő elbeszélő képesség párosult s előadásában a legkomolyabb történetbe is belejátszott valami sajátos humoros színezet. Legszívesebben a szabadságharc eseményeiről beszélgetett gyermekei előtt, melyben előbb mint a halálfejes légió hadnagya vett részt, majd egész vagyonát egy fegyvergyár fölállítására ajánlotta fel. A szabadságharc bukása után nemcsak vagyonát vesztette, hanem bujdosnia is kellett s állott haditörvényszék előtt is. Ezekről a dolgokról sokat beszélt gyermekeinek s természetesen ily környezetben erős nemzeti érzés gyökerezik be a fogékony gyermeki szívbe, a mint hogy Gárdonyiéba is hivatkozás nélkül való, komoly és mély magyar érzés vert tanyát egész életére.

Atyja gyakran változtatta helyét. Gárdonyi Agárdon született, de innen hamar Pátkára kerültek, majd Székesfehérvárra, innen Pestre s végül hétéves korában a borsodmegyei Sályra költöztek, hol lelke mohó fogékonysággal

nyílt meg az élet benyomásai számára s megrakodott friss szemléletekkel és emlékekkel, melyeknek gazdag tárából később oly sokat merített. Ezután is mindig magyar vidéken él. A gymnasiumot Sárospatakon és Pesten járja, a tanító-képzőt Egerben végzi. Mint tanító a somogymegyei Karádon, a veszprémmegyei Devecserben s a vasmegyei Sárvárrott él. Innen mint hirlapíró Győrbe, aztán Szegedre s Aradra, végül Pestre kerül, de itt sem marad sokáig, hanem, a mint biztosítva látja nyugodt megélhetését, Egerbe költözik. Hogy választása miért esett épen Egerre, annak anecdoticus magyarázatát adja. Mint egri diák sokat koplalt s ekkor föl-tette magában, hogy ha egyszer jómódba segíti az Isten, ellátogat Egerbe, hogy kedvére jól lakhassék ott, hol annyit éhezett. Az isteni végzés azonban, úgy látszik, az egy ebéd-hez való kenyér helyett egész életre szántat tett le számára a derek matyó-városban.

Vézna, ideges kis gyermek volt, sokat betegeskedő, ritkán nevető, könnyen felingerülő. Természete bizonyos visszavonultságra készíteti már ekkor is. Magánosan barangol a réteken, erdőn, patak mellett. Ez a magányba menekülése bizonyos meghitt közelségbe viszi a természethez. Első képei a budai hegyek közt tárulnak szeme elé, de igaz, szívet megkapó melegséggel csak Sályon nyilatkozik meg a városi fiúskának. Itt érezte először egy virágzó vad-rózsa-bokor láttára «a poesis lehelletét a szívéen, azt a gyönyört, azt a mámort, mikor a végtelen szép, az isteni érintése alatt valami édes borzongás futja át a lelket s az ember nyílt szemmel álmodik.» Ebben az első lélekmozdulásában a fakadó természet, a napsütés, a korai virágzás, a csend, az egyedülvalóság valami csodálatos erővel bájolta már ekkor is édes megelégedezésre magáról s a világról.

A népelet első képeit is itt nyerte. Itt látja a parasztlagzikban, hogyan mulat a magyar, itt hallja nótáit s itt kapja meg egészen öntudatlanul Dózsa Örzse alakjában a magyar parasztlány lelkének szemérmes tisztasága. Itt kezd fejledezni az a tehetsége is, mely magvává lesz írói adományának: a megfigyelésre való hajlandósága. Az iskolai élet képei, melyek oly kedves költői harmóniával tárulnak

majd föl *Az én fatum* rajzaiban, nagyrészt sályi iskolázásának üdén megmaradt emlékei.

A nagyon érzékeny és ideges gyermeknek cselédjeik többnyire kísérteties történeteket meséltek, melyeknek nyomán igen élénk mystikus képek vésődtek lelkébe s ennek nyoma maradt az író világfelfogásának kialakulásában is. Hozzájárult ehhez, hogy atyja másfél évig a lipótmezei Országos Tébolyda főgépésze volt. Betegekkel nem igen érintkezhetett ugyan a fiúcska, de kíváncsi volt rájuk; sorsuk, mely titokzatosságával ingerli a gyermeki képzeletet, kétségtelenül izgatta az ő képzelődését is, s talán ide nyúlík vissza legmélyebb gyökérszázával érdeklődése a különös emberek iránt.

Így már az író lelkéből sok minden benne van a fejletlen gyermeklelekben: a megfigyelésre való hajlandóság, a természeti szépségek iránt való fogékonyság, a lelki élet iránt való érdeklődés, «a behunytt szemmel járóknak a világosság felé való ösztönös fordulása s végül az azonosító képesség, mely nélkül író nem lehetett volna.» Ezeket a magvakat fejlesztette, öntözte aztán az élet. Az író Jókai hatása váltotta ki belőle.

Mindnyájunk életének megvan a maga romantikus korszaka. Megvolt Gárdonyiének is a legteljesebb mértékben. Mint izig-vérig realista író vonult be az irodalmi köztudatba s épen ezért szinte meglepően hat ma ránk a romantikus Gárdonyi. Pedig pályája elején egész lelkével a romantika világában él s annak a romantikus égaljnak, melyen phantasiája csapong, álló csillaga: Jókai.

Első regénye (*Álmodozó szerelem*) s első elbeszélései mind egészen modoros Jókai-utánezatok. A regény cselekvénye rendkívül mesterkélts, telve a meglepőnek hajszozával s a romantika legútszélibb indítékainak halmozásával. Három pataki «diákok gyöngyé»-ről szól, kik világgá züllenek a collegiumból s rendkívül tarka kalandokon mennek keresztül. Az élet nélkül való, rikitó összevisszaságban szótt mese telve kitérésekkel, s előadásában is egészen modorosan utánozza Jókait, különösen elmerengő kérdéseiben s a rájuk feleletül rövid, tört mondatokban adott pathetikus fölkiáltásokban.

Csupa romantika Gárdonyinak egész képzetvilága e korbeli kisebb elbeszéléseiben is, melyekben Jókai hatása még a külsőségekben is annyira megnyilatkozik, hogy első elbeszéléseit Jókai *Dekameronjának* mintájára *Száz novella* címmel akarja kiadni.

Túlsigázott, mindenáron a rémest kereső, szertelen phantasia ragad bennünket ezekben az elbeszélésekben a világ különböző tájaira: Sansonnak, a párizsi hóhérnak a műhelyébe, ki beleundorodik a vérengzésbe s lemeszárolja segédeit és önmagát, hogy ne legyen, a ki kivégezze a szép d'Ormin marquiset (*A hóhér álma*); egy *Éjjeli esküvőre*, hol Krisztus és szentjei életre kelnek, a szentek siratják az Urat s apolgatják szent sebeit, mignem fekete rémek rontanak elő s valóságos dæmonomachia tör ki; a gallok táborába, kiknek breminje egy egész várost pusztított el fia haláláért (*Fagot boszúja*); titokzatos, rejtett völgyben a természet tobzódó pompájától övezett kunyhóba, melyben elrejtve él az ősz atya s a romantikának világtól elzárva fölserdült lánykája, ki teljes naivsággal engedi prédául ifjú szépsége kincseit egy odavetődött vadásznak (*Az erdei leány*).

Ez elbeszélések során folyton a romantikának legáltalánosabb motivuma, a hosszú tér vissza indítékul. Legvadabb s igazán délszaki hévvel egy ifjú olasz kalandor szívében, ki az ombrai völgy rejtett kastélyának bűbajos úrnőjét egy boldog éj után arra kényszeríti, hogy ölje meg magát azzal a törrel, melylyel megölte az ifjúnak a bátyját (*Leona csókja*).

Legteljesebb mértékben megvan a romantikus indítékoknak ez a halmozása egy hosszabb elbeszélésében (*Cyprián*), mely valósággal előfutárja Gárdonyi későbbi kedvelt műformájának, a hosszabb novellának. Csupa középkori romantika — : egyedül vadászgató, barátba szerelmesedő s ezt csábítgató várúrnő; visszafojtott szerelmének tüzeiben égő és hervadó ifjú szerzetes; éjjeli találkozás várrom mellett; pásztoróra a várnak hajdanta háremül szolgált termében, hova rejtekajtó vezet s a néma csendben az erdő csalóganynának kéjsírása kíséri a stilszerűség kedvéért fehér lepelbe, kaftánba és török papucsba öltözött pár csókjait. Az egész történetnek mozgatója az asszony dæmoni rontó ereje.

Valami sajátosságosan izgatott nyugtalanságban vonaglik a természet is előttünk ez elbeszélések színteréül. A romantika villámai czikáznak az égen s viharai száguldanak végig a földön. Még a paradicsomot is egészen kietlen kopárságnak rajzolja az első testvérgyilkosság elmondásakor (*Káin*).

Meglátszik a romantikus Jókai hatása ez elbeszéléseknek előadásán is: a rövid, élezett, epigrammai csattanókat hajszoló párbeszédekben, a színpompara törekvésben, különösen a természeti jelenségeket festő purpureus pannusokban, a dagályos, üres kifejezésekben és keresett ellentétezekben.

Még a népeletből vett rajzát (*Az árva legény*) is ez a romantikus színezet hatja át. Egy lelenczgyerekből fölserdült parasztleány a hőse, kit egy módos lány hiteget-csalogat; de mikor a legény megkéri a kezét, kiadja az útját. A leány, kinek arcza fehér, mint minden romantikus szülöttnek, bánatában igen pose-ol, száz akó bort rendel egyszerre a Keszeg-csárdában s végül rézzel czífrás kis kését szívébe üti s meghal egy szisszenés nélkül, úgy hogy nem is veszik észre. Előadása is dagályos, nyelve sem árul el semmit későbbi tősgyökerességéből és gazdagságából.

De nemcsak a romantika fellegei közt csapongott képzelete, hanem el-elidőzött emberi visszasságok megfigyelésénél és rajzánál is. Vannak kis elbeszélései, melyekben Bret Harte tömör *short story*jait utánozza. Komikai tehetsége a caricatura felé ragadja: egy-egy hibát mennél erősebben kiélez, a végtetekig túloz s így alkotja meg a keresetten burlesque jelenetekből összerótt komikus cselekvényt. Főként Mark Twain a mintája, de erős hatással volt rá Sipulusz is, ki ekkor mulattatta legnagyobb hatással a magyar olvasóközönséget humoreszkjeiben. Furcsa, bogaras emberek e torzító rajzok hősei. Ott van Beaugarache Kornél gróf, *A félkerekű apostol*, ki az öltözködést akarja egy ing-félére reducálni s demokrata buzgalmában méltóságos polgártársnak tituláltatja magát inasával; ott van Zelenváry Balambér, a Bárkonyosi Trombita élelmes munkatársa, a vidéki ujságírói élet sensatiót hajszoló kis hunczutságaival (*Egy hírlapíró emlékirataiból*) s Mummery Róbert, a hóbortos amerikai

(A legfeketébb Afrikában, A bronz hercegnő), kinek kalandjai Stanley útazását parodizálják.

Egy ilyen «furcsa históriákat» tartalmazó kötetéhez (*Figurák*) Mikszáth írt Előszót, melyben figyelemreméltónak mondja az író tehetségét. «Tiszta kék ég alatt derült napsugár mosolyog, — a frissesség harmatja reszket az alakjain. Sok szín, sok szellem s még több elmésség. Csak még az ízlésének kell egy kicsit tisztúlnia. Szinte érzem, mikor őt e néhány sorral bemutatom a közönségnek: «No most ugyan erős ellenfelet veszek magamnak.» Igen nagy mértékű jóindulat sugallta ez Előszót, de még így is rámutat Gárdonyi ízlésének fogyatékoságára. Tárgyaiban nem válogatós, a hatás eszközeiben még kevésbé. Célja a kacagtatás minden áron s ennek érdekében komikuma nyers szélsőségekre, erőltetett élcelődésre hajló. Még ennél is nagyobb baj, hogy nincs semmi élet ezekben az alakokban és történetekben. Egy-egy ötlet s excentricus figurák bohó kalandjai teszik ki sovány meséjüket s előadásuk is pongyola, darabos és száraz. Ebben az időben élte nálunk virágkorát az operette s ennek a műfajnak bohózatos elemeivel szintén hatása volt Gárdonyira. Részint az exotikus tárgy komikus külsőségeivel akar hatni (*A világjáró angol*), részint modern viszonyok közé helyezi modern észjárással a régi világ embereit, különösen az ó-testamentum alakjait (*A gizehi pergamen-lapokból*). Érdekes, hogy e humoreszkek egyikében (*A pásztor*) már kicsúfolja a pásztorromantikát, az efféle alakok idylli rajzát.

Mindezek a munkái ismeretlenek mai olvasói előtt s megjelenésük idején is észrevétlenül maradtak. Első sikereit a Magyar Hirlapban közölt *Göre Gábora* hozta meg, kinek képében kétségtelenül torzítva, de ötletesen és figyelemreméltó népiességgel figurázta ki a parasztnak a városi culturával való érintkezését s ez érintkezésben sok csetlésébotlását. A bíró úr levelei tetszetek a közönségnek s ez az író gyors folytatásukra ösztönözte, a melynek során azonban Göre alakja egyre bambábbá válik, társai paraszt kóklerekké vedlenek, a kalandok egyre keresettebbekké lesznek s mindinkább csak egy-egy, ritkán sikerült szócsavarás ötletén épülnek föl.

Göre alakjában és kalandjaiban minden torzítottságuk mellett is sok szabatos megfigyelés van. De nemcsak ezeket hozta magával vidéki életéből Gárdonyi, hanem hozta tanítóskodása keserű emlékeit is: az élet visszásságain érzett fölháborodását, a megalázottak s megtört szívűek iránt érzett mély részvétét, mely eleinte az elkeseredett, áporodott kedvű ember akasztófa-humorával s ingerülten vádaskodó, szinte egyoldalúan izgató keserűségével tör ki belőle (*A lámpás, Végzetség a földön*); majd megnemesedik s a szegények, különösen a gyermekek bensőséges szereteteként egyik főalkotójává lesz világfelfogásának. Ez a tekintete az élet mélysegeire megkomolyítja művészetét is, mely ettől kezdve mélyebb medret váj magának.

Lelkében kétségtelenül ott éltek gyermekkorának s tanítóskodásának friss emlékei, de írói érvényesülésük helyes útját nehezen találták meg. Különben is Gárdonyi művészi pályája egész folyamán érezteti az autodidakta tapogatózásait, de ezek innen kezdve mégis biztosabbakká válnak. Egyre biztatóbb teljességgel bontakoznak ki tehetségének jellemző vonásai: előadásának kecses gyöngédsége, szinte nőies finomsága s az idyllihez való vonzalma kis regényében, *A báró lelkében*; hangulati frissesége verskötetében (*Április*) s a népelet finom megfigyelése és a curiosus tárgy ellenére is realis ábrázolása a *Pöhlölykben*.

Ezek már tisztultabb izlésnek s jtt-ott művészi elmélyedésnek a termékei, de igazi művészi magaslatra csak *Az én falum* apró, finom és hangulatos rajzaiban lendül Gárdonyi tehetsége. Ez a szép könyv, melynek érdeme szerint való méltatásával kritikánk adós maradt, kétségtelenül Mikszáth *Jó palóczai* sikerének hatása alatt fogant, de Gárdonyi tehetségét a maga sajátosságában mutatja be s annyi üde hangulattal teljes, hogy ilyet csak egyet írhat az író. Az alkotó léleknek virágbaborulása ez, testvér azzal a meleg fuvalommal, mely a természettel tavaszkor ünnepi ruhába öltözteti a fákat.

Gyümölcsözővé vált költészetére személyi életének az a fordulata is, hogy kiragadta magát a fővárosi élet zajából s Egerben biztosított magának független, ihlető magános-

ságot. Eger történeti emlékei: a fellegrvár ódon falai s beomlott kazamátái a multba ragadták képzeletét s az *Egr̃ csillagokban* a történeti regényre tért át, melyben már előbb is próbálkozott egy kisebb kísérlettel (*A kékszemű Dávidkáné*). Mind a kettő egészen Jókainak a hatása alatt mutatja s bennük még inkább csak külsőségekben látjuk a történeti szint, bár a kor lelkéből is sok finom vonást tud rajzára vetni.

Határozott haladást mutat másik két történeti regénye: *A láthatatlan ember* s *Az isten rahjai*. Fejlődése korrajz tekintetében leginkább szembetűnő. A korrajz gazdagságának érdekében a külső eseményeket egyre szűkebb térre szorítja s egyre határozottabban csak az a célja, hogy egy lélek érzéseiben és küzködéseiben tükröztesse egy-egy kor szak érzelmi világát, szenvedélyeit és vívódásait. A cselekvény egyre szegényesebbé lesz, de a lélekelemzés egyre gondosabb és művészebb, a kor egyre plastikusabb képben domborodik ki előttünk s ezzel a szerkezet is tömörebbé, elegésebbé válik.

Nemcsak történeti korok rajza ösztönzi nagyobb alkotásokra képzeletét, hanem bölcséleti kérdések is foglalkoztatják. Okoskodó, bölcselkedni szerető író, kire legmélyebb hatással a buddhismus tanításai s a rajtuk építő Schopenhauer bölcsellete és Tolsztoj mysticismusa voltak. Első ilyen alkotása (*Az a hatalmas harmadik*) Schopenhauernek *A nemi szerelem metaphysikája* cz. értekezése alapgondolatát példázza költőileg. Művészi feladata az érzéki kielégülést nem találó szerelem elemző rajza. Ezt festi már pályája elején is *A lámpás* szerelmes párjában s később is még egyszer visszatér e kedves themájához az *Ábel és Eszterben*. Itt a problémája tulajdonképen az, hogy egymáséi lehetnek-e azok lelkileg, a kik testileg már másokéi; mi kötheti a férfit egy olyan asszonyhoz, a ki elég boldog családi életet él a férjével s a kinek eszeágában sincs megszegni esküjét, és hogy miként hamvadozik a szerelem lassanként gyöngéd testvéri szeretetté az ilyen szívekben. Magát a problémát egyikben sem tudja elhíttető és megnyerő költői hatással megoldani, de *Ábel és Eszterben* az ébredő szerelem rajza egypár igen szép jelenetet sugallt.

Analysáló elmélyedését, a lelki élet halk megrezdülései iránt való érdeklődését és fogékonyságát már ezek a munkái, is nagy mértékben mutatják, de lelkének ez az adománya legnagyobb gazdagsággal *Az öreg tekintetes* finom és szabatos lélekelemzésében nyilatkozik. Itt nagy művészettel el tudja kerülni azt a két veszedelmet is, a mi fenyegette: sem caricaturát nem rajzol, sem sentimentálissá nem válik.

Hosszabb elbeszéléseiben is szívesen mélyed lélektani curiositásokba, sőt egyikben-másikban már egyenesen a thema bizarrsága felé hajlik, főként az *Átkozott józanságban*, melynek képzelődő hőse a maga neurastheniás rögeszméjével már nem élő alak. Az élet rendes viszonyaitól elütő helyzetekben mutatja be *Hosszúhajú veszedelem* gyűjtőcím alá foglalt, csupa «agglegény-elbeszélések»-ből álló, keretes novellagyűjteményének egyik-másik hősét is.

Ezekben az analytikus munkáiban az életet külsőségeiben is bizonyos nyers realismussal igyekszik bemutatni s főként Tolsztojnak a hatása alatt áll. Visszhangra talál költészetében Tolsztoj mysticismusa, az a szinte szenvedélyes gyöngédség, melylyel az orosz szellem szívére öleli a természetet s a leggyámoltalanabb teremtményeket. Visszhangra talál az a keserűség is, melylyel Tolsztoj a Krisztus tanításaitól eltávolodott egyház és papok ellen fordul. Gárdonyi lassanként megbocsátóvá vált az életnek minden visszásságával szemben, csak a papok iránt nem enyhült keserűsége. Sűrűn szemükre téregeti, hogy tanításuk nincs kapcsolatban az étellel s a szeretetlen élet folytán szívük is elridegedik. Még külsőségekben is kimutatható Tolsztoj hatása, főként történeti regényeiben, melyek dráma módjára apró jelenetekből vannak összeszöve. Utolsó kötetének egyik elbeszélése (*Ali rózsás kertje*) már egyenesen Gorkij hatását mutatja.

Újabb elbeszéléseiben mintha visszafordulást látnánk előbbi alkotásai irányában. Ez azonban semmiesetre sem jelent visszaesést, sőt legutolsó kötetét bevezető elbeszélésében (*Messze van odáig*) művészete teljes gazdagságában s egész megkapó közvetetlenségében szól hozzánk.

Munkásságának javarésze a szépprózai elbeszélés terére.

esik, de harczolt a színpadi dicsőségért is. Első alkotása e téren, mely a lehangosabb s igazában egyedüli számottevő sikert biztosította számára: *A bor*. A darabnak a magyar népszínmű történetében kétségtelen jelentősége van: leg-sikerültebb kísérlet a magyar népeletnek reális színpadi ábrázolására. Szakitott benne a lejárt népszínműi romantika egész készletével s a parasztlelket csupa egyszerű eszközökkel, intim művészettel a maga egyszerű valóságában igyekezett színpadra vinni. Egészében erősen kifogásolható, cselekvénye eseménytelen, vontatott, indokolása nem meggyőző; de üde, friss falusi levegő árad s a népelet igazsága szól belőle hozzánk.

A darab jelentős sikere után tovább igyekszik fejleszteni azt, a mit benne megkezdett s próbálkozik a népies anyagból kifejleszthető összes drámai formákkal. A népi betlehemi-játéknak próbál művészi avatást adni a *Karácsonyi álomban*. A nagy mysteriumot a néplélek naiv költészetével éli át; a betlehemi történetet a tanulatlan léleknek a népi játékokban megszólaló hitével és gondolkozásával, gyermekded felfogásával, naiv anachronismusaival, de kedves frissességével viszi színpadra, úgy, a mint «földünkön magyar szűrt öltött.» Az egyszerű lelkek álmába ringat bennünket s azzal az izgalmas boldog várakozással telünk el mi is, melylyel a Messiás érkezének hírére az egyszerű szívek megnyílnak befogadására és hódolatára.

Egyik legismertebb zsványballadánk hézagainak kitöltésével a komoly népdramára tett kísérletet *Fehér Anna* című betyártörténetében. A darab azonban határozott visszaesést mutat a lehanyatlott népszínmű felé. Felfogása naiv, indokolása is népies, de hősnőjét nagyon érzelgősre halványítja s az egész történetet valami roppantul szemérmesre stylisált környezetbe állítja. Sok benne a csak ethnographiai érdekességű jelenet, alakjai hagyományosak s különösen befejezése visszatetszően hatáskereső. Még kevésbé sikerült kísérlet ez irányban a *Fekete nap* című «története a szabadságháborúból.» Bizonyos nyers színpadi realismusra törekvést mutat, de semmi lelki fejlődés nincs a nagyon vékony s folyton holt pontokon akadozó cselekvényben.

Sikerültebb utolsó színpadi alkotása, a *Falusi verebek*, melylyel a népies bohózat irányában tesz kísérletet. Ebben sincs drámai cselekvény, de van valami kedves naív humor, sok pompás megfigyelés s a hangulatoknak költői váltakozása a burlesque és érzelmes határai közt.

Gárdonyi költeményeket is írt. *Ygazság a földön* című hosszabb legendáján kívül két verskötetet bocsátott közre (*Április, fűzfalevél, nyárfalevél*). Költői pályája is, mely rövid, pointes balladákkal (*A katona-halál, A közös kincs*), többé-kevésbbé érzelmes dalokkal és sajátságosan bizarr természetfestésekkel indul meg, szintén határozott fejlődést mutat gyűjteményeiben. Egy magánosan szemlélődő életet élő, hangulatokban gazdag költői lélek bensőséges vallomásai sikerültebb részükben e versek. A szív tavaszának kedves virágai, a mult édes emlékeinek föl-fölvillanásai. Üdék, színesek, mint a röptükben elkapott lepkék, de néha-néha sok lehull aranyporukból az érintésre. Fölvillan az emlék a költő lelke előtt a maga teljes frissességében, melege megcsapja szívét, de mire költeménynyé válik, hangulati varázsa veszendőbe megy. Verseiben általában gyakran akar röpke hangulatokat megkötni s ez néha teljes mértékben sikerül, máskor azonban a hangulat gyorsan tovaszáll s a költemény üres versike marad. Máskor meg csak egy-egy ötlet színes buboréka száll fel s pattan el tünde hamarsággal a költeményben előttünk, mint talán legsikerültebb versében (*Te kis hegyi rózsá*). Sokszor azonban az ötlet vékony anyagából nem tud semmit kihozni s a vers üres marad.

Szemlélkezéseit hangulatos leíró költeményekbe foglalta, melyeknek azonban fogyatkozásuk, hogy válogatás, jellemzetesség nélkül ontja bennük a részleteket. Természetszeretete gyakran szövődik össze vallásos érzésével is, egy-egy gyöngéd és szép versét sugallva (*Krisztus álma, Esti harangszó*). Népdalszerű versei kevésbbé sikerültek, mint egy-egy népies felfogású hosszabb költeménye (*Bakalevél, Huszár a mennyországban*).

A mint ezekben a művekben Gárdonyinak e fejlődés folyamán kialakult írói egyénisége előttünk kibontakozik a maga jellemző sajátságaival: egységes világfelfogás szól ben-

nük hozzánk. Ennek a világfelfogásnak magva bizonyos harmónia, resignált, de a világrenddel megbékélt, az élet sorába beletörődött megnyugvás. Az életnek sok szomorú jelenségét mutatja be mély szánsalommal és megindultsággal, de mindig megbékélt, elegikus lehiggadtságban. Az élet legfájóbb kérdéseire, melyek leginkább marczangolják a magánosan töprengő szívet, magát mindig teljesen megnyugtató feleletet tud adni. Megnyugvással gondol még a szétfoszlott illúziókra is, melyektől legnehezebb válnunk: «A virág csak virág, ha elhervad is. Az álom szép, ha elszállott is.»

Ez a harmónia Gárdonyi bölcséleti álláspontjából fakad. Tolsztoj tanítványa, ki *Az én vallásomban* a keresztyénség és buddhizmus összeegyeztetésére tett kísérletet. Gárdonyi lelkében is, mély keresztyéni érzésével teljes harmóniában, erős gyökeret vert a buddhizmusnak különösen az az esoterikus tanítása, mely a palingenesist, egy sajátos, erkölcsi alapon nyugvó újjászületést, hirdeti. Ebből a tanításból következik a természetnek az a nagy halhatatlansági tana, mely azt mondja, hogy az embertől igaz valója szerint idegen minden levés, minden veszés s így álom és halál édes testvérei egymásnak. Mint Carlyle mondja: «Az ember az örökkévalóság jelképe az időbe börtönözve.» Így a halál tulajdonképpen szabadulás az idő korlátjaiból, vagy Gárdonyi szavaival: a kik elhalnak, azoknak élete belefoly a nagy örökkévalóságba. Van a halálnál is erősebb, — s ez az élet.

Ezt a mély hitét beleviszi a mult idők embereinek a lelkébe is. Ezt magyarázgatja Zobogány, a hún táltos Zétának, ki csakugyan ebből a nagy távlatból látja az életet: «Mi a földi élet az ember életében? Az ember azt gondolja: minden. Pedig bizonyára csak egy kis tanulmányút, rövid munkábaállás az örökkévalóság országából.» Ezt vallják mély meggyőződéssel az *Isten rabjainak* Keletet járt dominikánus barátai; ezt hirdeti a fővárosi villanyos érdesszívű utasainak egy hosszúhajú írnoféle öreg úr (*Két vándor*); ez a hit tartja ébren az egyszerű falusi szívekben az elhaltak emléket, kiknek üzeneteket küldenek egy-egy baldokló öregtől.

Ezzel kapcsolatos Gárdonyi világfelfogásának mysticis-

musa. Áldott árnyak lengenek körül bennünket, e föld bús vándorait és gyámolitanak nehéz útunkon. Szeretteink, mikor levelekezik a testet s felöltik új, lehelletnél finomabb burokjukat, mellénk szállnak, gyöngéd ölelésükkel enyhítik a halál kínját, átkarolják lelkünket s viszik magukkal. Nem borzasztó a halál, csak a meglepődött ember tehetetlensége nyűgöz le bennünket gyors döbbenetre. «Egy ajtó bezárul itt lenn a földön s egy ajtó kinyílik ott-fenn az égen, — ez a halál.» — mondja egyik versében (*Útra-készülés*). Az ő szótárában a gyász: emlékezés és remélés, mivel a halál csak ideiglenes elválás.

Átveszi Gárdonyi azt a hindu tanítást is, mely szerint földi életünknek az a rendeltetése, hogy meglakoljunk egy előbbi életünk, a születés előtti létünk bűneiért. Csak így tudja megérteni a sok ártatlan szenvedést, érzékeny lelke csak így tud beletörődni a világrend sok visszasságába. «Mért szenvedne itt annyit az ember, ha nem követett volna el egy előbbi életében bűnöket? Bűn előtt volna a büntetés? . . . Az ember munkájában is van logika. Az Isten munkáiban ne volna!?» — adja Rudolf fráter szájába. A föld tulajdonképen nagy javítóintézet, hol könnyekben és szenvedésekben kell megtisztulnunk, mert az ős örökkévalóságban a szabadakarat szekerén eltávoztunk az Istentől. A boldogtalan emberek mind a Mennysországnak földi száműzöttei. Sírni, vezekelni, szenvedni jöttünk e világra. A szenvedés lelki mosdás. Ez a sorsa az emberiségnek.

A mennyire elviselhetővé teszi ennek tudata az élet szenvedéseit, annyira bús azoknak a sorsuk, kik ennek tudata nélkül szenvednek. Gárdonyinak a szerencsétlenekért, a megalázott és meggyötrött szívűekért mindig van meleg hangja, minden szenvedés mély megindultsággal tölti el, de különösen azoké, kik nem tudják, hogy kinjaikat egy előbbi élet bűneiért szenvedik: a gyermekeké és állatoké.

A szenvedő gyermek szomorúságát egyetlen költőnk sem éli át oly bensőséggel, mint Gárdonyi. «Semmi se szomorúbb a beteg gyermeknek a szeménél,» — mondja egyik helyütt; egy más alkalommal meg: «Istenem, a te sok szomorúságod közt nincs a világon semmi se szomorúbb, mint a beteg

gyermek arca.» E szép sorok-olvastára önkénytelenül is Hugo Viktor mondása sirámlik bele lelkünkbe: «Ha én Isten volnék, nem engedném, hogy legyen e világon törött szárnyú madár és síró gyermek.»

Nincs egyetlen költőnk sem, kinek ajkán a gyermeknek nagyobb szeretete, fejledező lelkének elmélyedőbb megértése és megbecsülése szólalna meg, mint Gárdonyién. «A gyermek az öröm, a reménység. Gyöngé testében van valami virági; ártatlan lelkében van valami égi, egész kedves valója olyan, mint a tavaszi vetés: ígéret és gyönyörűség. Az apamaga-magát látja újra fejlődni benne. Az anya is saját életét látja új életre válva. Nagy és szép csoda ez.» A gyermek lelkének önkénytelen finomságát nagyon egyszerű eszközökkel is megkapóan tudja éreztetni. E tekintetben feledhetetlenül szép jelenete az, mikor a nagyobbik Pöhöly-gyerek kezébe hantot ad apja az anyja sírja szélén s «János arra gondol, hogy ha csakugyan az édesanyja fekszik ott lenn... És titokban lecsúsztatja a földdarabot maga mellé.»

A legmélyebben sajgó sebeket is a gyermek elvesztése okozza Gárdonyi világában. A ki gyermekének fon kis halotti koszorút itten, az az életnek minden rózsáját beletűzdeli. Nagy gyöngédséggel és finom művészettel rajzolt, halk, de egész életre szóló bánat, soha be nem hegedő seb az, a mit egy-egy gyermek elvesztése okoz. A szegény kis sovány Bozókíné (*Az én falum*) holtig bánkodik kékszemű kis Ilonkájáért; a nyomorult földöncsúszó koldus végletes, vigasztalhatlan gyászszal siratja egyetlen gyermekét (*A kis gróf*); a senkitlen vén Baksánéból (*Az utolsó boszorkány*) megdöbbenő hevességgel tör ki régi, rejtegetett gyásza, mikor egy anyátlan gyerek szomorú arcát látja.

Átveszi a buddhizmusnak azt a tanítását is, hogy lényegileg s az érzésben egyek vagyunk az állatokkal, csak fokozati a különbség ember és állat között. «A bogár is ember; az ember is bogár. Ugyanaz a kezdet, ugyanaz a halál» — mondja egyik versében. Sőt tovább is megy s érzést és gondolkozást lát a növényekben is. «A virág is lélek, mint az ember, csak hogy nem tud magáról semmit. Mink is voltunk valaha ilyen virágok,» — magyarázgatja egyik regényének

(Az a hatalmas harmadik) hösnője. A kissé exaltált Adria (Átkozott józanság) is azt fejtegeti, hogy él a virág is, és csupa boldogság az élete.

Ennek tudatában mindig az embertársat megillető együttérzéssel nézi az állatok életét. Turgenyev mystikus érzelmességével testver az a mély részvéte és gyöngédsége, melylyel a rossz sorban élő állatokról szól. «A szenvedő állat egyenlő rangú a szenvedő emberrel, mert a szenvedő állatnak emberarcza van . . . Embert is nehéz nézni a szenvedésében, hát még a gyámoltalan néma állatot.» Valóságos prózában írt elégiát mond egy öreg nagyfejű, buczkóstérdű konflislóról (*A szürke*) s egy betegen gunnyasztó tyúkról (*Petykó*).

A szenvedő állat iránt érzett részvét nagy tényező emberei sorsában is. Gyakran azzal nyerik meg egymás szerelmét, hogy egy-egy bajba jutott szegény kis állatkát, egy pókhálóba akadt méhet, vagy egy hitvány hernyót megmentenek. Gyakran von ironikus párhuzamot is az állat jósa és az ember lelketlensége közt. Pontyban, a részeges Zsadányi kutyájában (*Az órák meg a kutyája*) több lélek van, mint azokban, kik agyonverik; *Micó*, a macska tűzbe vész kölykeiért, míg gazdájának a lánya elemészti bűnben fogant gyermekét.

Különösen a gyermekek és állatok szomorúságát éli át mély részvéttel; de igaz együttérzés szól költészetében minden szenvedővel, különösen azokkal, kik elszoruló szívvel imádkozzák a Miatyáknak a mindennapi kenyérért esengő kérését. Socialis érzése inkább resignált, mint lázító; inkább mélységes átérzése az emberi szomorúságnak és bajoknak, mint fölháborodás rajtuk. Pályája elején igen erős, izgató kitörések hagyták el ajkát, de felháborodása egyre nemesebb és komolyabb megindultsággá enyhült.

Kétségtelen hatással volt rá az indus világfelfogásnak a melancholiája is. E felfogás szerint az egészen közömbös, hogy az egyén él-e, hal-e. A természet a legesetlegesebb véletleneknek dobja zsákmányúl az ember és állat életét, anélkül, hogy megmentése végett közbelépne. Gárdonyi is gyakran példázza ezt egy-egy fájdalmas, költői, szép pár-

huzamban a természet jelenségei és az életéi között. A hogy a véletlen kedve szerint száll a hópehely a földre, úgy száll az emberi lélek is nyomorúságra vagy jómódba (*A hópehely*) s a milyen esendő a gyöngye kis lepke élete, olyan bizonytalan az emberé is (*A kék pille*).

Ebből a felfogásból sorsunknak legteljesebb determináltsága s a szabadakaratnak tagadása következik. «Láthatatlan fonál köti az embereket össze, ha nem is ismerik egymást. A fonál lehet mérföldekre nyúló, de egy napon, mikor találkoznak, csomót köt reá az égi kéz s azt a csomót el nem oldhatja többé senki, csak a halál» — írja Ábel Eszternek.

Ez a világfelfogás az egész életet elsötétíti a költő előtt. Börtön a világ, hol bűnhödnünk kell olyan vétkekért, melyeknek nem vagyunk tudatában s hol kénye-kedve szerint dobál a sors bennünket. «Türj, türj! Csupa szomorúság az élet» — sóhajtják szomorú lemondással alakjai. «Nincs tiszta boldogság a Földön. Szenvednünk kell még akkor is, ha a boldogságnak minden virága felénk hajlik» — biztatják egymást. *Ábel és Eszter* szívüknek letompított, halk szomorúságában valósággal magyar földön járó buddhisták, kik egészen természetesnek tartják, hogy szenvedniök kell, mert minden élet végnélküli fájdalom. Nem lázonganak, nem panaszkodnak; hitvallásuk: A szeretet szenvedés. Még egyik legvidámabb alakja, *Annuska*, is ezt mondja: «A szívet azért adta az Isten, hogy szenvedjünk vele.» Gyakran megcsap költészetében valami hideg szellő, mely azt susogja: Az élet örömtelen, szenvedéssel van tele. A Föld nem az Isten kertje, hanem az ördögé. «A boldogság mindig rövid és múló, mint az éji viola virága. Csak az emléke hosszú, mint a hold árnyéka a hegyen. De még az emléke is szép.»

Ez a világfelfogás, mely ha nem is pessimista, de határozottan resignált, erélytelenekké, a világgal szemben gyámoltalanokká teszi alakjait, kik sehogysem tudnak beilleszkedni az élet eleven rhythmusába. Ez a lelki erélytelenség legnagyobb mértékben *Ábel és Eszter* alakjában van meg. Ezek a hideg, félénk és gyámoltalan teremtések valami visszás érzéssel nézik a mulató embereket. Nem a nappal szép

előttük, hanem a holdnak lágy, kékesfehér világosságában szendergő világ s nem az élet zaja kedves nekik, hanem az alvó csöndesség. «Részeg vagyok, mikor a holdat látom! Csak éjjel szép az élet,» — tör ki Eszterből a maga sajátos elragadtatása.

Az életnek ez a melancholikus fölfogása szükségképen az élethez való akarat tagadásával végződik Gárdonyinál is. «Ha kopogtatnánk a sírokon s kérdeznők a holtakat: föl akarnak-e újra kelni — fejöket ráznák,» — mondja Schopenhauer. Gárdonyi is ezt írja:

Ha felülről látom majd ezt a földet,
Azt mondom rá: Ne éljek rajta többet!
Mindenkinek hull rája könnye, vére!

Kapcsolatban látszik e világfelfogással Gárdonyi lelkének legföltünőbb vonása: az élet szerény, kis örömeihez való menekülése, vonzalma az egyszerű viszonyokhoz, az idyllihez. Miként a természetben, úgy az ő költészetében is folyton vissza-visszatérő tavaszok vannak, melyek meghozzák a maguk bimbóit s üde, harmatos virágait. A fiatal szívek tavaszának rajza legkedvesebb, sűrűn ismétlődő themája, azé a boldog koré, mely oly szép és oly tűnékeny, mint a liliomvirágzás. A gyakran vissza-visszatérő tárgyba, az idyllek hosszú sorába annyi gyöngédséget, élénkséget, üde leleményt, bájt és változatosságot, szinte lyraiságot tud belevinni, az életnek olyan tarka és változatos eseményeiben tárja elénk a mindig és mindenütt egy jelenséget, hogy soha nem válik egyhangúvá.

Legtöbbjük vidám, derűs történet. A mosolygó képek egymást üzik a tavasz verőfényében, szeszélyesen, mint a hogyan a nap előtt elszaladó felhők árnyai kergetőznek kikeletkor a rét vidám zöldjén. Nagy kedvvel és szerencsésen rajzolja a leányszív titkolózó, édesen fájdalmas hullámozását. Gárdonyi leggyöngédebb és legszemérmesebb íróink egyike. Ilyenek szerelmesei is, gyöngédek és szemérmesek realis rajzuk mellett is. A mint ezek a tiszta lelkek megnyiladoznak előttünk, mintha fehér virágok bontogatnák szirmaikat olyan galyakon, melyeket szinte letör a virágok bősége.

Valósággal természetes ösztönként jelenik meg fiataljai szívében az az érzés, a mely «ha ostobaság is, de gyönyörű ostobaság.» Két tűz olthatatlan: az égő vulkáné s a lángoló szívé. Szerelmesei egészen csak ennek az érzésüknek adják át magukat, ebben és ezért élnek. Heves, forró sóvárgásban tartja őket az ártatlan, tiszta lelkek önkénytelen érzéki tüze, a vér ösztöne. Egy-egy meleg tekintetre, egy kézfogásra, egy ártatlanul kaczerkódó mozdulatra epedő sóvárgásban, fájdalmasan édes vágyódásban lángol fel egész lényük s teljesen elszakadnak a való élettől.

A szívnek ez a tavasza egyaránt megtermi a maga virágait a mezőkön is, a városban is. Apró parasztgyermekek ép úgy érzik fuvallatát, mint hatalmas előkelőségek. Ez bontogatja már bimbóit Tabi Jóskának, a kis pisze, eleven ficzónak s Vas Rozinak szívében, kikből bizton egy pár lesz majd; ez Tombor Imre és Buray Évi fájdalmasan szép idylljében (*Erdei történet*), kikből a halál fojtogatása váltja ki gyerekes kedveskedésből szerelemmé érett vonzalmukat, a mint a megfagyás zsibbadozó bágyadságában egymáshoz simulnak, csókolják egymást s egyre halálraválóbb suttogással színezgetik jövőjük szép képét.

Szívbekapóan tudja rajzolni a gyermekek lelkének megkomolyodását is, mikor már sejtik, hogy a gyermeki együttérzés szerelemmé nőtt szívében. Valami gyorsan keresztülröppenő elborulással érzik, hogy immár az ő életük ligeteiből is eltűnt a nagy Pán, visszasírhatatlanul elröppent a csókos gyermekkor.

Gyakran festi a nevelőből hazakerült halványka szívének is a tavasznyílását, míg futri, csókos kisleányból szemérmes, tartózkodó, de csupa szív szüzzé lesz s kedves vékonyka hangja megedződik az *igen* szó kimondására, mely dönt egy pár életsors fölött. Kedvesen rajzolja gyerekes, bájos vidámságukat s öntudatlan kaczertségüket. Általában a legtöbbször felélénkíti, ügyesebbé, ravaszabbá teszi ez az érzés a leányt, míg a fiú ügyetlenebbé, komikusan esetlenné válik szerelmében.

Nem igen vet magasabb hullámot szerelmesei szívében ez az érzés. Csak olyankor nyer tragikus fordulatot az

idyll, ha egy-egy parasztlány lelkében ébreszti fel egy más társadalmi osztályból való férfi az egyszerű lelkek szűzies, ártatlan, de végzetes szerelmi érzését (*A parasztlány, Hegyen égő tűz*). Ezek nem játszanak érzelmükkel, egész szívkkel szeretnek s történetük bús végre jut.

Resignált világfelfogásának megfelelően ezekben az idyllekben is gyakran példázza Gárdonyi, hogy az ember sorsa legtöbbször semmiségeken fordul meg. A nagy érzések csak addig lobognak, míg közelünkben van, kiért epedünk; egyébként ezek is elpárolognak. A jobb lelkűek egész életükön át őrzik a kedves emlékét, egy-egy melancholikus elborulás föl-fölidézi előttük képüket; de minden lázongás és hevesebb bánat nélkül törődnek bele, hogy a sors kényére dobál bennünket, falevelek vagyunk, melyek csak oda szállhatnak, hova a szél sodorja őket.

Történeti regényeiben is következetesen ismétlődően ezt a sovárgó, idyllikus szerelmet rajzolja és elemzi. Színművei is inkább szinpadí idyllek, mint drámai cselekvények. Történeti regényei azt példázzák, hogy az emberi természet minden korban ugyanegy s mindig a szerelem a mozgatója. Lányalakjai, kiket a multból rajzol, húsból és vérből valók, de sejtelmes fehér fátyolként lebegi körül ifjúságukat és szépségüket rég elporladt szívek rajongó ábrándja. Ez a szerelmi idyll történeti regényei során egyre búsabbá válik s egyre végzetesebben érezteti, hogy az emberi szívek ép úgy egymás körül forognak, mint az ég csillagai. A szerelem, ez a catena lugubris, egyre legyőzhetetlenebb vágygyal fűzi hőseit olyanhoz, ki másért eped. Zéta Emőkéért lobog esztelen lánggal, kinek minden szívdobbanása Attilaé és csak szánni tudja a balga görögöt, kiért meg a kis Dsidsia sóhajtozik. Jancsi fráter csodálatosan hűséges rajongással eped a királyi szűzért, kinek minden érzése csak az ég felé szárnyal. *Ábellel és Eszterrel* s *A hatalmas harmadik* szerelmes párjával együtt valósággal a buddhismus *dukkhó*ját példázzák, annak az érzését, hogy a világ folytonos változása miatt mindenkitől s mindentől, a mit szeretünk, el kell válnunk s olyannal kerülünk össze, a kit és a mit nem szeretünk.

Ezekben a regényhőseiben egyre több van a phantasták rajongásából is, egyre magasabbra vetik szemöket, látóhatáruk folyton fellegetesebb s egyre kevesebb jutalmat nyer állhatatos imádatuk. Bornemissza Gergely elnyeri a nemes Czecey Éva kezét, Zéta már csak egy csókot kap az előkelő, büszke Emőkétől, Jancsi fráter szerelme a királylány iránt csak az áhitat és imádat melegéből táplálkozik.

Ezekben a regényekben mintha szándékosan keresné a mese hasonlóságát, hogy annál élesebben rajzolhassa az örökkön egy s legelhatározóbban mindig a szerelem érzésétől sugallt emberi szív küzdelmeiben régi koroknak a mienktől eltérő érzésvilágát. De ennek a szerelmi viszonynak rajzában mindig tudja éreztetni a kort is. *Dávidkáné*ban a török erkölcs beszívargását látjuk: Tegzős Ilonát apja valószínűleg eladja Dávidka Ferencznek s ez háborítja fel annyira Kis Andort. Bornemissza Gergely és Czecey Éva szerelme egy katonás kor józan és egészséges érzése; Zéta vad és szenvedélyes szerelmi vágyódása a népvándorlás vad és szenvedélyes korában fogant; Jancsi fráter ájtatos rajongása a középkori kolostorok csöndjébe visz bennünket vissza.

Az idyllihez való vonzalmával függ össze hajlama az élet egyszerű formáihoz, viszonyaihoz és érzéseihez. Költészetének tartalmát nagyobb részében egyszerű emberek naiv szemlélete és primitív érzései alkotják. A városi életet nem szereti, embereit — a «kövi embereket» — félszeg, szálnalmas figuráknak rajzolja. A városi ember nála a falu viszonyai közt mindig komikussá válik esetlenségével, gyámoltalanságával és élheteretlenségével; a városi ficsurnak szinte ingerült caricaturáját rajzolja Öveges Pé Zoltán úrban (*As a hatalmas harmadik*). Egy hosszúcsontú heptikás betege (*Ki ette meg a májamat?*) az író érzését tolmácsolva fejtegeti betegtársainak, hogy az Isten kóborló, földbeli életre teremtette az embert, ki maga szerezte magának a betegségeket a városi étellel. Az emberiségnek a civilizáció a legnagyobb ellensége.

A városi embereket üreslelkűeknek tartja, kiknek kétségbeesztően szapora beszéde csak magvatlan szalma. A vá-

rosban, ebben a kö-kövön világban még a lelke is kicserélődik az embernek, — «kótából szól ottan még a dalos kis madár is». Hihetetlen ridegség az, a mire ő a városi embernek egész lelkivilágát reducálja. Nem az ő életük az igazi. «A városi emberek zsebórához lánczolt rabok. A városi ember nem tudja mért él, mért dolgozik. Csak hordozza a terhet, a mit a sors rárakott; hordozza, mint a teherhordó öszvér, nem gondolva arra, hogy hova? miért? Megy, a hova hajtják és megy, mert hajtják. A gazdálkodó embert nem hajtja senki. Magának dolgozik. Annyit dolgozik, a mennyit akar. Látja a szántást, vetést, a fakadást, érést, a napot, felhőket, csillagokat, az élet teljességét. A legszegényebb földmives is tudatosabb életet él, mint a városi irodaférgek.» Különösen a szegény városi gyermek sorsát látja mély részvéttel, a nyomorúságban született kis pinczeféregét, ki Isten ege és napja nélkül nő fel.

Igen kedves és hatásos formában állítja szembe egymással a vidéki és városi embert. Az *öreg tekintetes*ben. Az öreg Csurgó életvidám, érzelmek hullámszásában gazdag, szép öregségével szemben bemutatja az elsavósodott vérű vén Mayer kedélytelenségét és csupa *izé s pah, pah* áradatával tarkított ostoba karatyolásait; az öreg tekintetes jovialis melegségével szemben vejének kifejezéstelen farczát. Az öreg úr valósággal úgy jelenik meg a fővárosiak között, mint egy előttük ismeretlen világ képviselője, — egy ó-magyar, a ki falusi atillájában, minden lépésre nyikorgó csizmájával s kissé mokány arczával kilép a kép-rámából s leül az élők közé pipázni. Szinte Gvadányi Nótáriusának érzésével jár-kei a főváros magyartalan és szív-telen világában a veszendőbe indult magyarságnak ez a pompásan megrajzolt, szeretetreméltó képviselője. Nem Csurgó a komikus, hiába nevetik ki a városiak, hanem az ő felfogásuk és életmódjuk, mely nem egyezik az öreg természetes józanságával.

Vele s azokon a mezőkön verejtekező társaival Gárdonyinak minden szeretete, melyek után oly fájdalmas nostalgiaival sóhajtoz vissza a nagyvárosból. «Egy az igazi élet: a földdel való együtt-élés. A mező kibékültté, harmoniás

lelküvé teszi az embert» — mondja egyik helyütt. «A föld nem csal meg senkit. A ki a földön jár, jó helyen jár. A ki a kövön jár, rossz helyen jár» — mondhatja az író Pöhöly Mátéval, kinek fia történetében azt példázza, hogy a földtől nem lehet büntetlenül elválni, a magyar a földből nőtt, mint a búzakalász. Mély részvéttel rajzolja a diákká lett parasztfiú sorsát is: «Szomorú látvány az öreg arcú ifjú, kit a sors elvezetett a mezők békéjéből s magára hagyott a köves idegenségben» (*Tanácskérés*).

Legkedvesebb alakjait ebből a falusi magyar körből rajzolja. Szereti a kihaló-félben levő, régimódi, csizmás, makrapipás, virágos kalapú, boldog nyugalma vagy vígan ebattázó s bort uzsonnázó ispán-fajt. De különösen a magyar paraszthoz fűzi mély rokonszenv. Az *én falum* elbeszéléseiben, ha nem szerkeszti is bele egy nagy epikai conceptio keretébe, legteljesebb s realitásában is legköltőibb rajzát ő nyújtja a magyar falu életének. A falu egész társadalma, életmódja és világfelfogása legnagyobb hűséggel és gazdagsággal itt szólal meg, áthatva az író bensőséges szeretetétől. Ez a szeretet pompás alakokat rajzoltat vele. Szobrász sem mintázhatna szebb magyar alakot, mint a mezőn foglalatoskodó Kevi Pál, vagy atyja, a szép öreg ember, kinek haja már csupa fehérség, de az arcza még csupa pirosság.

Történeti regényeiben is hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben érdekli a kis ember egyéni élete, mint az országos jelentőségű események. A pécsi szegény kovács árvája, a felszabadult görög rabszolga s a fehérvári prépost kertészének fia a hősei; a történeti alakok csak a háttérben jelennek meg s a történelmi események is csak keretet adnak a mindennapi élet apró eseményeinek.

Az egyszerű viszonyokhoz való ezen vonzalmából következik előadásának intimitása. Bizalmas, meghitt közelből szemléli alakjait és életviszonyaikat, bensőséges viszonyba lép olvasóival is. Történeti regényei előadásának is jellemző sajátága ez az intimitas. Egyszerű, kis emberek naiv szemléletében láttatja a történelem eseményeit. Attila nagy korát egy eszes rabszolga elbeszélésében eleveníti meg.

Ez az intimitas a történelemnek bizonyos familiaris

felfogását hozza magával. A történeti események kereteibe így a mindennapi élet apróbb képeit foglalja. Ezek a kis emberek leszállítják a történet nagy alakjait a történelem magaslatáról a maguk felfogásának szintjére. De hogy mennyire nagy történeti tapintattal teszi ezt Gárdonyi s a nagy-nak a nagyságát még ebben a bizalmasabb közelségben is mennyire meg tudja világítani, arra beszédes példa Attila alakja. A nagy fejedelmet így, a maga egyszerűségében is csodálatos erővel imponáló fenségben magyar költőnek még nem sikerült bemutatni. Nagy biztossággal és világossággal varázsolja elénk másfélezer év homályából a hatalmas világhódítót, kinek lénye ellenállhatatlan suggestióval van egész környezetére. «Az ő lelke áttüzel mindenki lelkén, mint a fölkelő nap a tenger hullámain.» Másrésről azonban kétségtelen, hogy e mellett az intim felfogás mellett az igazán nagy események, melyek már a kortársak tekintete előtt is történeti magaslatra emelkedtek, valósággal kilépnek az elbeszélés kereteiből, megbontják a szerkezet egységét. Leginkább a katalauni csatának különben étellel teljes leírása mutatja ezt. Viszont azonban épen e regényében érdekes contrast-technikával emeli ki élesebben a történeti körvonalakat. Attilának, a lelkében világtörténeti hívatását hordó vulkánnak közelében bonyolódik az egyszerű görög életének sorsa s míg a nagy történeti háttérben a viláгураломért csattognak a fegyverek, az előtérben az egyszerű szívnek oktan és makacs szerelmi heve vívja küzdelmeit. Így a rendkívülit folyton beleszövi a hétköznapiba s a hétköznapit úgy mutatja be, a mint a rendkívülinek a hatása alatt átalakul.

Gárdonyi képzeletének legfontosabb sajátása präcisi-tása, szabatossága szemléleti képeinek reproducálásában. Élesszemű megfigyelő s az élet részletjelenségeit nagy pontossággal és hűséggel őrzí lelke. Realista író; az élet apró, mindennapi jelenségei alkotják regényei tárgyát. Psychológiájában is realista: elemzi a lelki jelensegeket.

Realismusa nemcsak a jelen életének rajzában érvényesül, hanem realista célzattal közeledik elmúlt korokhoz is történeti regényeiben. Azt teszi ő is, a mi olyan utólrhe-

tetlen élethűséget ad Aranynál a hún világ rajzának: a mai magyar falusi élet képeit viszi vissza a multba s így szemléletének elemeiből construálván meg a múlt képét, homályos messzeségben levő idöket is meglepő módon meg tud eleveníteni.

De meg tudja adni a történeti szint is ezeknek a rajzoknak. A *kékszemű Dávidkáné*ban az egész életet áthatja a török erkölcsök beszívargása. Az igazságszolgáltatásnak bizonyos hirtelenkezűsége és önkényeskedése jellemzi e kort. A törökök kedélyes ficzkók, kik nem igen sokat teketóriáznak, hanem a mely városban nem tesznek kedvükre, lekapják tíz körméröl a bírót s kicsipkézik a fülét, mint az ökrökét szokás.

Az *egri csillagok* levegőjét a szenvedélyes törökgyűlölet tartja folytonos izzásban. Mily elszántsággal készül Kocsis Gáspár Jumurdsák megölésére, mennyire gyűlöli már gyermekszívvel Bornemissza Gergely a pogányt! Folytonos dúlások, fosztogatások verik föl lépten-nyomon ezt az érzést. Milyen szívfacsaró látvány, a mint a kishidai pap megpillantja feldúlt otthonát! Kalandokkal, hányattatásokkal teljes kor ez. Messze vidékek emberei verődnek össze s régi ismerősök távoli helyeken találkoznak újra meg újra. A folytonos veszély éber ellenállásra, örökös hadiállapatra kényszeríti az embereket. Török Bálint török rabokkal viaskodik s szabadságot ígér annak, ki legyőzi. A tönkrenyomorodott Czecey megkegyelmez annak a töröknek, ki tud sakkozni, hogy legalább így hadakozhassanak együtt. De van valami mély, szinte Istennel viaskodó hit és esengés is e zivataros kor magyarjának lelkében, a mi annyi példáját emelte ki abból a romlott korból a hősi önfeláldozásnak. Ez az érzés is mély költői hatással szólal meg Dobó imájában s legmélyebb sugallója a magyar vitézek szívében a második rész, e prózában írt gyönyörű hősi eposz heroikus erőfeszítésének.

A *láthatatlan ember* hún világa igen gondos milieu-rajzban jelen meg előttünk. Erkölcsének teljes vadságában, de egyúttal még meg nem mételyezett egyeneslelkűségében, keleti büszkeségében, pompájában és roppant energiájában

áll előttünk az a barbár nép, mely a civilisatiót lánczra-verte s faházai közé hurezolta szolgálatára. Közöttük meny-nyire elvadul, mily örült szenvedélylyé szilajodik Zéta szerelme, kinek görög voltát is szerencsésen rajzolja Dsidsiával szemben szívtelenségében, lovagiatlanságában és hiúságában. De megjeleníti ebben a szilaj, vad világban már azt is, a mi megváltja ebből az eldurvultságból a világot: az asketikus keresztyén szellemet Lupus püspökben, a «kopott öreg angyal»-ban.

Ez az asketikus szellem ihlette a legpontosabb és legaprólékosabb korrajzra az *Isten rabjaiban*. Szerencsésen egészíti ki benne a barátklasztromok életének rajzával azt a ritka gyöngédséggel és finomsággal megrajzolt, színes képet, melyet Beöthy Zsolt fest *Ráskai Leójában* a középkori magyar apácák életéről.

A vallás az élet mozgatója s Margit angyali lényének mélységes áhitata ragyogja be ezt az egész világot; de igen szerencsésen érezteti az író azt is, hogy itt még egy harczias életmódjából szinte erőszakos gyorsasággal kitérített s létében folyton fenyegetett nemzetről van szó, melyre nézve a legellentétesebb érzés a keresztyén askesisé. A két ellentétes világfelfogást nyílt ütközésben mutatja az a feledhetetlenül pompás jelenete, mikor Jancsi fráter birkózik Bajcsy urammal, a nyers, harczokban megkeményedett, de alapjában jólelkű földesúrral. Ezeknek a klastromoknak érzése még nem egészen a töredelmes askesis. Barátaikban van bizonyos szent gög; meg vannak róla győződve, hogy ők a többi embereknél közelebb állanak Istenhez. Majdnem mindegyikük belekóstolt az életbe, melytől nehéz elszakadniok. Az askesis boldogsága nem zavartalan azokban a hűs czellákban, a vallásosság az érzékek lázadozásával küzködik folyton s olvad össze valami sajátságos, nagy tapintattal letompított érzéssé magában a hősben is. A klastrom hajótöröttek menedéke, csalódott, megalázkodott lelkeké, kik mindegyikének megvan a maga *története*, melyben a földi örömet kereste. A klastrom békéje és nyugalma kialudt tüzek fölött szendereg.

Gondos tanulmánynyal mélyed el a múlt időkbe, de

mélységes emberszeretete, érzelmi érzékenysége, mely a boldogtalanokért annyi nemes hangot szólaltatott meg költészetében, gyakran ki-kitör a múlt idők visszásságain, még ha vétségre ragadja is a korhűség ellen. Csak így mondathatja Czecezyvel, a nemessel, Dózsa Györgyöt a hősök hőségének; csak az író szavai támadnak a lutheranus paptól nevelt Bornemissza Gergely ajkán a lelket lenyűgöző ó-testamentomi isten-képzet ellen, melyet épen a protestánsok támasztottak föl. Csak az író érzése szólal meg Jancsi fráter ajkán, nem annak a kornak a lelke, mikor Margit életéről ezt mondja: «Tévesztett élet volt! Hiszen az Istennek se lehetett kedves látvány, hogy egy ártatlan teremtés rongyokban jár, ájulásig imádkozik és véresre vereti magát a bőjti éjszakákon. Balgatag rajongás!»

Az élet képei válogatás nélkül, tarkaságukban változtatják egymást ezekben a történeti regényekben. Ugyanígy sorakoztatja elénk a jelen képeit is. Szívéhez legközelebb a paraszt és a gyermek van, de látja ezeknek is a gyarlóságait s nem hallgatja el egyoldalú eszményítéssel ezeket sem. Bemutatja a magyar paraszt lelkének alacsonyabb indulatait is: pörlekedő természetét, komor, sanda gyanakvását, földéhességét, kapzsiságát, kiméletlen hecczelődését a csunyasága miatt félénk lelkűvé vált leánynyal; de igazságszeretete és művészi érzéke visszatartja arról az útról, melynek végén a paraszt rajza már a paraszt rágalmazásával lesz. Érti és éreztetni is tudja, hogy a magyar paraszt a munkában igazán nagy s legszívesebben csakugyan munkája közt mutatja be: a nyári napfény aranyában fürdő földiken vagy a tavaszi virágpompájára fakadó mezőkön. Gyönyörűséggel nézi «ezt a csodálatosan egészséges, erős népet, a mely az égető naptűzésben csorgó verejtékkel dolgozik. Dolgozik serényen, némán, pihenés nélkül, — hogy neki is jusson a világ kenyéréből».

Megfigyelésének pontosságával függ össze erős részletérzéke. Ezeknek a részleteknek synthesise azonban már ritkábban van hatalmában, ezért van, hogy episod-alakjai többnyire sikerültebbek, mint hősei. Kétségtelenül e feltűnő részletérzéssel kapcsolatos Gárdonyi jellemzésének a caricatura

felé hajlása. Egy-egy sajátsgot megfigyel, kiemel és túloz. Episod-alakjait külsejükben rendesen csak így írja le s egészen elképzeltető rajzot nyújt. Egyik alakját például így jellemzi: «Ákos úr nagyfejű volt, csupa fej, mint az ebihal».

Erős érzéke van a lélektani detailok iránt. Nagy művészettel tudja például ilyen apró részletekkel rajzolni Erzsiben, a pásztorkisasszonyban (*Hegyen égő tűz*) a homályos úri származás nyomait; Maricza hervatag, édes lényében (*Kinek a párja?*) a román lány nagy érzelmi hevét és végletes hűségét, panasz nélkül való megadását. Nagyon érdeklik az érzelmek physiologiai jelentkezései. Szerelmesei gyötördésében része van a physicumnak, a vér követelőzésének is.

Megfigyelő ereje s képzeletének szabatosága különösen a kifejező mozdulatok pontos és szemléletes rajzában kiváló. Primitivebb embereinél főként ezekben nyilatkozik meg a lelki élet. Különösen a mulató magyar paraszt mozdulatait s az öregeknek hunczutkás és örvendező kifejezéseit rajzolja pompásan. Felejthetetlen a *Szegény ember jó órájában* mulató vén paraszt alakja. Csupa élet Márton koldus (*A kétféle nóta*) pinczebeli mulatozása. Szemöldöktelen, sunyi vén szeme szinte hamiskásan vág felénk, a mint a nagy örökség meséjével szédíti s a bor finomságának fokozására lelkesíti Jancsit. Torz arcza kirózsásodik s mosolygó szemmel, fatüdővel, dűnnyögő öreg hangon régi nótákat fú, szemében az ifjúság lobogó tűzével s pipájával vidáman integet hozzá. Minden mozdulatában él az öreg hortobágyi pásztornak (*A hortobágyi orgona*), Máténak alakja. Benne nem a vigadó, hanem a csöndesen szunyókálva, bóbiskolva iszogató magyart mutatja be. Valósággal az ázsiai ösnyugalom és lomhaság képe a városi ficsurak hányiveti lármájával szemben. Az öreg az sem hozza ki nyugalmaából, a mint a legénykékből ki-kitrueczan az elfojtott vihogás. Csak akkor csillan meg a szeme s vörösödik el az arcza, mikor már nagyon rákaczarásznak; de akkor aztán ki is hajtja az úrfiakat s a mint móresre tanította őket, nyugodtan dörmögi: «Fene a városi bibiczeit, — ne orgonáljanak itt nekem a fülembé!

Az arcz részei közül főként a szem érdekli. Különösen a hajadonná serdült lány szemének lélekkel teljességét s rejtelmes bűbáját szereti rajzolni. Ez a szem minden rokon-szenves lányalakjánál szinte következetesen nagy világos-kék, ártatlan és bánatos szem. El tudja lesni a boldog nőnek lélekbe mélyedő, meleg nézését s a boldogtalannak hideg, szomorú pillantását. Különösen szereti a tekintetnek azt az álomlátó módját, mikor mind a két szem úgy pihen azon, a kit néz, hogy még csak meg sem rebben a szempilla. Mintha nyílt szemmel is valami szép álmot látna. A szerelmeseknek egymásba mélyedő nézése érzésük minden megrezdülését elárulja a másiknak.

A tekinteten kívül nagyon érdekli a léleknek a hangban megnyilatkozó bensősége is. Talán egy írónk sem szól olyan nagy kedvvel a hangnak csodálatos érzelmi hatásáról, szívet megkapó erejéről, mint Gárdonyi. A lány szelid, meleg hangja, ez édes zene, folyton fülében susog a legénynek s álmok szép egébe ragadja. Az ifjú lány éneklésének szépsége leirhatatlan, zeng mint a muzsika, sejtelmesen olvadó, mintha lágyöblű üvegfuvola szólalna meg. Emmácska, a vak kertészleány (*A kertésznek csak egy leánya volt*) énekére a nyelveket bűvölet köti le. «Az a hang s a hangban a szüzi testnek az az üde finomsága . . . Mintha egy virág énekelne.» Hasonló hatású a fiatal lánynak a kaczagása, «az az édes jajkiáltás, mintha skálázná a jajt lefelé».

A jelenségek is zenei hangulatokat, sőt zenei gondolatokat ébresztenek benne. Emőke szépségét így festi: «Büvölnően szép! Minden vonása hallgató zene». A természetet is ritkán rajzolja hangtalan csöndességében. Nála többnyire zeng, zsong, énekel az egész mindenség. Ez a hajlama néha nagyon is keresett képekre ragadja. Egyik szerelmese így sóhajtozik: «A neved eddig szívem zenéje volt, egy láthatatlan kis angyal-bandának üdvösséget zümmögő zenéje», vagy: «Zeng szívemben százezer húron a boldogságnak szép álom-zenéje».

A zene iránt való nagy fogékonyságával kapcsolatos erős rhythmus-érzéke. A mozdulatoknak, különösen a lány járásának rhythmusa, bája mindig elragadja. Szeme való-

sággal mohó gyönyörrel nézi a magyar parasztlánynak gyönyörű ringadozó járását, könnyed, virágon haladó lépését.

A mozdulatok rhythmusának szépsége a tánczban érvényesül a legerősebben. Nincs egyetlen írónk sem, ki oly nagy kedvét lelné a táncz leírásában, mint épen Gárdonyi. Már első regényében (*Álmodozó szerelem*) nagy elragadtatással írja le Pajándi Sándor és Landordi Hermina tánczát: «Mily szépen összeillettek Herminával; mindenki félre állott, és úgy bámulták azt a gyönyörű tánczot, melyet egész önfeledten lejtett a két fiatal. Sándor égő villamfolyamot érzett testén átfutni, midőn a lány hajlékony derekát átfogta, Hermina pedig kipirulva, a szenvedély kéjmámoros ragyogásával szemeiben, simult az ifjuhoz. Még a cigányok is jobb kedvvel húzták; minden szem a tánczoló párra tapadt».

Az életnek semmiféle köréből sem hiányzik nála a táncz. Ha a menny fényességében időz is képzelete (*Ygazság a földön*), szent Dávid ráhúz egy nótára, szent György, mint valami magyar legény, középre perdül a szentek sorából s az egész mennyei sereg tánczra édesedik. A hun daliák tánczában annyi méltóság van, hogy még a kényes izlésű görög Zéta is gyönyörűséggel nézi: «Az embereknek nemcsak a testük tánczol, hanem a lelkük is». A magyar paraszt tánczának egyfelől szilajságát, hetykeségét mutatja be Kapitány Pali tánczában (*Bódi meg a huga*), másfelől minden grotesque-sége mellett is méltóságos komolyságát a vén szamaras parasztéban (*Szegény ember jóórāja*), melynél szemléletesebb, pompásabb rajz kevés van irodalmunkban. Festőiség tekintetében pedig az a pompás jelenete ritkitja párját, a mint Eszter seraphi alakja a holdfényben tánczol. Mintha Botticellinek egy szép álma elevenednék meg előttünk: «Ledobta a cipőit. Lerántotta a harisnyáját. Befutott mezitláb a fübe. És föl-alá futkosott, keringőzött. A sötétkéek füben szinte villogott a lába fehérsége. Valami dalamot is dúdolt. A két kezét szétterjesztette. A haja kibomlott és lengett. Aztán a kendőt is lekapta a válláról és körbe lengette. Fürdött a harmatban, holdfényben».

Még a szerencsétleneknek is mintegy a táncz örömében

nyújt feledést és vigaszt sorsuk. A vak Varga Viczának (*Két katiczu-bogár*) édes gyönyörűséget nyújt a táncz; Bolond Imre (*Finum Ilka*) is verbunkol, ha feljön a hava. Zajgó gyerekhad sokadozik mögötte tökszár-síppal, — ez a bandája. A szürke, kuszált hajú s szakállú falu-bolondja meg-megáll, nagyot kurjant s méltóságos lejtéssel tánczba fog. Össze-összeüti meztelen bokáját, meg-megcsapja lábaszárát s kezét füle mellett forgatva nagyvígán fúja rekedt hangján: Gyere pajtás a huszárok sorába!

Gárdonyi a maga sorsából is sokat bevisz munkáiba. Nagyobb műveinek hősei szegényes sorból küzdik föl magukat, a hogy felküzdötte magát Gárdonyi is. A legtöbbjük afféle fészkeből kiesett verébfiók, mely ide-oda vergődik a világban, míg végül mégis csak megnő a szárnya. Bornemissza Gergely a pécsi szegény kovács árvájából küzdi ki magát egri kapitánynyá, Zéta rabszolgából szabad emberré, Jancsi fráter kertészgyerekből nemesedik imádságszerző báráttá.

Egyéni életének keserű csalódása színezi a nőről való felfogását. «Az Ember Tragédiája egy szóval: Asszony» — mondja egyik hőse. Folyton vissza-visszatérő gondolata, mely szintén ebben a csalódásban gyökerezik: «A házasság a legörültebb szerződés, a mit valaha emberi elme kieszelt». Nem nőgyűlölet ez, csak gyanakvó bizalmatlanság a nő iránt, kiben könnyű csalódni, — «selyemnek nézni a selyempapirost». De mégis egyre nagyobb elmélyedéssel merül a női léleknek, ez érzésekben élő nagy rejtelemnek a vizsgálatába.

Az anyai szeretetet kevés költőnk magasztalta melegebb szavakkal, de a léha, üresszívű nőt is kevés gyűlöli oly feneketlenül, mint Gárdonyi. «Hol teremnek az ilyen bestiák? Az Isten teremti-e ezeket is? Vagy a földnek valami mérges gőzéből származnak?» — kérdi keserűen egy helyütt. «Csúnya prózai állat a nő. Ők maguk is tudják. Azért szednek magukra mindenféle cifraságot . . . Sok a nők közt a hitvány, a cifra értéktelen rongy, mely a kinek a nyakába dobják, ahhoz simul» — mondja más alkalommal. A *Hosszú-hajú veszedelem* két kötete legnagyobb részében a nő gyarló-

ságainak ironikus rajza. Egyikben az asszony oktalan kíváncsiságát gúnyolja, mely annak a firtatásával, hogy milyen volt férje érzelmi élete házasságuk előtt, szétrobbantja boldogságukat s fanyar hidegségüvé teszi együttélésüket; másikkban a női képmutatást satirizálja; harmadikban az asszony csökönyösségét és szeszélyét; negyedikben a női léleknek féltékeny, a szeretetet senki mással megosztani nem tudó önzését.

Még Eszterben is (*Ábel és Eszter*), kinek alakjában legnagyobb elmélyedéssel elemzi a szerető női lelket, az örök asszonyi finom megrezdülései között folyton ki-kivillan, hogy a nőben van valami a ragadozóból, szereti látni a szenvedését annak, a ki szenved érte. «Micsoda magaszereti bestia az asszony!» — ezt illusztrálja sorsának egész fejlesztése. Finoman siklik át Eszterre a nyugtalanság, féltékenység rajza, mikor látja Ábel boldogságát, s tiszta sóvárgásába egyre több salak vegyül.

Kevés a jó nő, de az ilyenről aztán annál nagyobb melegséggel ír. «Vannak jó, szeretettel áldott nők. Olyan ez, mint az ünnep a hétköznapiak között. Megjelenése olyan, mint tavasszal az ablakon besütő napsugáré. Vidámságot hordoz magával és boldogító szót. Csupa finomság, csupa melegség, mintha nem is földi lélek volna». Mély érzelmi hatással mutatja be a szegény Doktor Boriska sorsában (*Ne áss a temetőben!*), hogy a jó nő nem feled, de megbocsát mindent.

Gárdonyi pályájának egyik szakát tanítóskodva élte át s ennek a nyoma is megvan munkáiban. Szeret magyarázni, szemléltetni. A tárgyakat lerajzolja, a hangokat lekottázza. Ez pályája elején itt-ott tudákoskodásra, mindenáron való magyarázgatásra is csábította. A tanító nemes hivatásának az ő munkái szereznek nálunk első ízben komoly irodalmi megbecsülést. A tanító addig csak mint komikus figura, mint iszákos és műveletlen éhenkórász élt a színpadi conventióban s az irodalmi köztudatban. Gárdonyi az igazi népnevelőt állítja eléink *Az én falum*nak gondos, melegszívű, a gyermeki lelket szerető megértéssel fejlesztgető, a falu népét jó tanácsokkal örömet segítő, derék tanítójában. Pályája

elején lázító, erős satirával rajzolja (*A lámpás*) azt a sok igazságtalanságot, meg nem értést és rosszindulatot, melylyel a szegény népnevelőnek küzködnie kell. «A néptanító szívét vasból alkotta az isten, hogy elbirja azt a sok kegyetlen lábat, a mivel az egyház és a társadalom meggázolja» — tör ki belőle ez a keserűség. Ezt az elkeseredett hangulatot *Az én falumban* kedves melegség váltja fel, melylyel a nép lelke megnyilatkozik a derék tanító előtt, kinek emelkedett, nemes vezérigéjét is Gárdonyi írta meg legszebben egy rövid versében (*Kézdő tanítónak*).

Gárdonyi, nem hivalkodásból, hanem lelki szükségből, teljesen visszahúzódó, a világi tülekedéstől felrevonulva, magánosan eszmélkedő életet él. Ennek a hatása is ott van költészetén. *A befelé élők* világa az, a mit legszivesebben rajzol. Hősei többnyire magukkal foglalkoznak s azt vallják, hogy «a gondolkodó embernek az élete nem egyéb, mint maga-magának a folytonos, részről-részre való felfedezése». Gazdag belső világukkal teljesen magukra vannak hagyatva, meg sem vallhatják érzésüket, ki sem panaszkodhatják magukat. Zéta és Jancsi fráter szívük mélyére temetve rejtegetik szerelmüket, Csurgót, az öreg tekintetést, érzésének gazdagon áradó folyama elszigeteli egész világától. Erzsi, a pásztorkisasszony (*Hegyen égő tűz*) teljes érzelmi elzárttságban él környezetétől s a belső életre útalt műveletlen, de tiszta lélek mysticismusának ábrándozó hevével folyton csak elhalt anyjára gondol, egészen csak ebben a gondolatban él.

Ezért szerepelnek oly sűrűn Gárdonyinál a vakok, a leghatározottabban belső életre útaltak, kiknek lágy érzelmességét, panasztalan megadását helyes pszichologiai tapintattal rajzolja s nagy gyöngédséggel játszat le lelkükben egy-egy bús, panasztalan kis tragédiát. Varga Vicza (*Két katicza-bogár*) vidáman, boldog gyönyörűséggel tánczol, s a kertészék Emmácskája (*A kertésznek csak egy leánya volt*) gondtalanul dalolgat naphosszat csudálatosan finom zengésű hangján; de egyszerre csak megcsapja őket is meleg szellőjével az a tavasz, melyre a lányszív virágba borul s egy egészen az ő lelkükbe helyezett tragédia befejezéséül

egyiket a Tisza nyeli el, másikat az eperfáról vágják le holtan.

A mennyire fájdalmasnak látjuk mi ezt az érzelmi elszigeteltséget, annyira boldogítónak érzik Gárdonyi emberei a magánosságnak meleg és titkokkal teljes csöndességét: «Az a legboldogabb állapot, mikor a lélek csöndes, mint a hallgató mező». Ezek a belső életet élő emberek képzeletük szárnyán járják be azt a világot, melytől elzárkóznak. «Milyen boldogok lehetnek, a kik az életüket a phantasia színes világában élhetik!» — mondja Lipóczy Iluska (*Finum Ilka*). Ezért nem szereti Gárdonyi az őszt, mely melancholiájával lenyűgözi a phantasiát s csupa szomorú, fázós, «sírásó gondolatokat» sugall az embernek. Ezért kedves Gárdonyi világában az est, a merengés ideje s a tűz, mely mellett elábrándozik a magánosan élő ember. Ezért tudja oly jól éreztetni az est titokzatos, sajátságos hangulatát, mikor el-elmereng az ég csillagseregén, milliárd meg milliárd fényes titkán; ezért imádja valósággal a napot, e nézhetetlen orczájú, világ-világító, éltető istenséget. Szinte azoknak a lelkét érzi ilyenkor magában, kik virágos ligetben, szent zádogfák alatt várták a nap fölkelését s a mikor a hajnal bibora felhasadt, magyarul kiálták a szent szót a napnak.

Gyakran ragadja magával s viszi ismeretlen világok felé alakjainak lelkét is az a merengés, mely oly jellemző Gárdonyira, a magános életet élő emberre. Valami csöndes egykedvűség, méla szemlélődés, ébren álmodozás kapja őket hatalmába, mikor a lélek csónakot old, kiszáll a merengés tengerére s ott ringatózik. Zéta a lábadozó beteg sajátságos hangulatával mereng így el, mignem azt érzi, hogy édes megsemmisüléssel oszlik bele az örök álmodásba. Az elmélázó lélek valósággal kiül testükön, a lelkükkel hallgatnak. Szeretnek visszaemlékezni; lelkük minden kis emlékre megrezdül, mint mikor szél támad az erdőn s a néma és mozdulatlan fáknak egyszerre megrezzen minden levele. Gyönyörűen tudja éreztetni a léleknek azt a révedezését is, mikor a jövő bús sejtelve a pillanat leigázó erejével hatalmába keríti. Elég említeni azt a képet, mikor a cigány-

asszony jövődöt mond Dobónak, vagy annak a jelenetnek szép és hangulatos befejezését, mikor a török fogságba esett magyarok előtt egy nagyfejű paraszt, ki már megjárta a rabság útját, magyarázza a stáncziókat.

A magányosságnak ez a szeretete jellemzővé válik alakjai nagy csoportjának színezésére is. Kevésbeszédű, csekely erélyű, kissé fanyar, szomorkás emberek ezek, kik az életnek minden kis szellőcskéjére bevonják kedvük vitorláját s magányba rejteznek. Erősebb szenvedélyek nem dülják lelküket; az élet és a szív nagy viharai elől mindig tető alá tudnak menekülni. Érzékenyen büszke lelkek, kik nem tudják elviselni, hogy kötekedjenek, csúfolódjanak velük, inkább lemondanak a legnagyobb boldogságról is (*Csak ne felejtés!*). Bánatukat magukba temetik, szóltanul emésztydnek, «könnytelen szemmel, de nem könnytelen szívvel» járnak-kelnek, mint az öreg tekintetes. Még a lányok közül is a komoly, ábrándozó, egyedül élő és némán szenvedő van rokonszenvében, nem a szeleburdi, szaporabeszédű és kaczarászó. Ezért tudja oly megkapóan rajzolni a falusi zsidó-lány lelkének bús magányát, ki beteges, holt színű, képzelgő ábrándjaival tuczatregényekbe temetkezik s vágyaival grófok után sovárog.

Van ez alakjai némelyikében jó adag különczködés is. Szeretnek sokat és sokfelét tanulni, de nem tudják megemészteni. Már gyermekkorukban philosophusokat «örölnek» s mindig könnyedén szembe mernek szállni a kezdet és vég nagy problémáival. Sok közülök nagyon is eredeti, sőt bizarr eszméket vall, erősen neurastheniás, a nőkkel szemben goromba, a társadalomnak pedig bizonyos eczetes, cynikust játszó kritikával kellemetlenkedik (*Átkozott józanság, A zöld sphynx*). De még a rokonszenvesekben is van valami fanyarság. Gyakran festi a szerelmes férfinak azt az állapotát, mikor olyan, mint a beteg kutya, a melyik nem tud enni, de azért mégis rááll a koncra és elugatja róla a társait. A férfi sem akarná elvenni a lányt, de azt sem szeretné, hogy másé legyen. Általában effajta emberei nagyobb megrázkódtatások nélkül savanyodtak be s csüggeteg, könnyen lemondó lélekkel vonultak vissza magányosságukba.

honnan a remete idegenkedésével nézik az életet és sehogy sem tudnak eleven, lüktető rhythmusába beilleszkedni.

Természetük ezeknek a visszahúzódo embereknek, hogy csak a világ előtt csukott ajtó szívük; de ha testvéreikre találnak, egész valójuk hamaros őszinteséggel kiárad előtte. Így van Gárdonyinál is. Meghitt, túlárado bizalmasággal rögtön feltárják egymás előtt lelkük egész mystikus mélységét (*Ábel és Eszter, Az a hatalmas harmadik*), édes szép testvérek, magával egynek érzi a férfi a kedvest s mikor először csókolja a kezét, már úgy érzi, mintha a lelket is csókolná, s a nő is maga-feledten nemcsak az ajkával, hanem a szívével is csókol.

Gárdonyinak nemcsak alakjain, hanem kedves előadási módján is meglátszik a magánosság szeretete. A magányban élő ember legtermészetesebb megnyilatkozási formája ez: a naplószerű, elsőszemélyes elbeszélésmód.

A magányba menekülő ember érzelmének melegségével rendesen a természetet árasztja el. Minél inkább elzárkózik az emberektől, annál bensőségesebb viszonyba lép a természettel. Ezt látjuk Gárdonyinál s embereinél is.

Természetérzékét különösen a kert fáinak, virágainak és állatainak gyöngéd szeretete jellemzi. Képzeletének ebben a kerti színezetében Csokonaihoz áll legközelebb. Nagy és szent dolognak tartja az egész természetet, mely meggyógyít sebzett szíveket, kibékít régi ellentéteket, megold oldhatatlannak tetsző csomókat (*Péter fája*). Meghatott örömmel rajzolja azt a sok csudás és kedves ajándékot, a mivel a természet fogadja és elképeszti a nagyvárosi apró pinczevirágokat (*Két vándor*). Mámoros andalgásban járod vele az erdőt. Élet és vidámság mindenütt. A vadgalamb epedő bűgással hívja párját, egy-egy megittasodott pillangó versenyt kereng a lehulló falevével, s egy-egy kis méh muzsikálva cikázik el előtted. Máskor meg mintha ünnep volna az erdőben. A fák imádkoznak, a méhek énekelnek, a darazsak orgonálnak, a virágok illata fölszáll az égbe s a fák között Isten lelke lebeg. De főként a kert, különösen a virágok szeretete jellemzi őt is, alakjait is.

A virágnak ez a szeretete, melyhez csak Tompáé hason-

lítható irodalmunkban, bizonyos nőies gyöngédséget ad természetérzésének. Hasonlatait legszívesebben ebből a körből választja. Szépséges lányalakjait virágokhoz hasonlítja: «A lány virág, csakhogy emberi virág». Legszebbnek rajzolt lányalakjáról, Emőkéről azt mondja, hogy olyan, mint a nárcisz virág, csupa finomság, csupa fehérség és csupa üdeség. Márta (*Hol vagy Éva?*) bűbájos fiatal alakja mint egy leánynya vált fehéren virágzó azalea-bokor jelen meg előttünk; Georgette (*Úsak ne felejts!*) olyan szép, mintha rózsaszirmokból teremtetten volna az Isten, — fehér rózsából, piros rózsából. Az elpiruló lány arcza olyanná válik, mint a legpirosabb peónia. Balogh egy gyermekkori csókot így idéz Annuska emlékezetébe: «A maga kedves, gyöngye arcza itt feküdt a mellemen, mint egy szép fehér szegfűcsokor». A legnagyobb boldogságot egyik szerelmese így fejezi ki: «Istenem, milyen szentséges szép óra volt az! Mintha valami mennyei almafának a fehér virág-esője hullongott volna ránk a magasból».

Ez képzeletének a népszellemmel való rokonságára utal, mely szintén virágnak mondja, virágnévvel szólítja a kedvest. A virágokon kívül különösen a madarakat és méheket szereti hasonlataiban. Eleven, költői rajzot nyújt a magyar ember kedvelt kis madarának, a fecskének életéről (*A fecske*) s a lélek indulatait is gyakran madarak mozdulataival érzékelteti: «a szívem olyanná vált, mint a fölrepülő madár», «a lélek remegett bennem, mint a marokba fogott veréb». Gyakran igen költői módon hozza párhuzamba a természet képeit az emberi élet jelenségeivel (*A kék pille, Október, A hópehely*).

A természet képeit friss, üde érzelmi kiséretükkel tudja megszólaltatni. Az *én falum* rajzai telvék megkapó hangulatokkal. Olvastukra valósággal a márczius üde, ibolyaillatos fuvalma lebben körülöttünk. Ez a hangulat annyira eleven, hogy a kép vagy jelenet szinte érzéki erővel hat arra, ki mezőn és falun élte le gyermekkorát. Minden sütkérezik a fényes, langyos napsugárban, a szántóföld nedves illata föl-föláramlik a levegőbe, míg a földeken távoli harangszó hullámos zenéje hömpölyög át.

De nemcsak természeti képeinek van meg ez a friss hangulati kísérőjük, hanem történetei is oly gazdagok nemes, tiszta és megindító hangulatokban, hogy szinte az átéltség erejével hatnak ránk. Nem válnak sentimentálissá, de érezzük, hogy írásukkor az író szívéen átvonaglott a fájdalom. Mélységes megilletődéssel olvassuk a kis Rozi halálát (*A hópehely*), Erzsinek, a pásztorkisasszonynak bús történetét (*Hegyen égő tűz*), Mariczának, az érzelmes oláh lánykának panasztalan elhervadását (*Kinek a párja?*) s azon veszszük észre magunkat, hogy könny futja el szemünket.

Gárdonyinak legjellemzőbb hangulata bizonyos szomorkás jókedv, — az áprilisi idő, «mikor a nap átszáll az esőfellegen. Jó idő van, — mondjuk — pedig még hulldogál». Sokszor meleg, derűs ez a hangulata, mint a könnybeborult szemmel kedvét kaczagóra váltó szerelmes lány tekintete. Történetei szomorúságába legtöbbször belejátszik valami grotesque, tragédiáiába mindig vegyül bizonyos fonákság, úgy hogy valami különös, fájó mosolygáson keresztül hatják meg lelkünket.

Ez a sajátságos hangulat árasztja el kedves humorral az ő legsajátosabb alakjait. Péntekes emberek, szerencsétlen flótások ezek, kik egy-egy ritka jó óra mulatásába édesednek bele, de az élet prózája durva kézzel hamarosan kiüti őket belőle. Feledhetlen a vén szamaras paraszt mulatozása (*Szegény ember jó órája*), melyből oly rettenetes csőr-pörrel zavarja ki táborszájú felesége. Pompásan rajzolt a jámbor arcú, álmosan pillogó szemű Szamaras Tóth Antal alakja (*Minek a pénz?*). Olyan ágról-szakadt, hogy még az ablakának is «papérosbúl van az üveggye»; de ha jó kérése akad, csak vesztére van, rögtön kocsmázik s beszaggatják a fejét. Édes testvére az övének István csősz sorsa (*Mikor a csősz ünnepet csap*), kinek szinte epikus részletezéssel bemutatott boldog nyugalmát nagy öröm zavarja meg: arra vetődik élete elpusztultnak hitt megmentője, Holub Miska. Csakúgy lobog az öregben a jókedv s minden jóval akarja traktálni pajtását. A nagy örömmek aztán az a vége, hogy elveszti kenyerét, földönfutóvá lesz.

Humora talán *Az öreg tekintetesben* a legmélyebb, melynek hangulata egyre borúsabbá válik. Meleg és tiszta humorral árasztja el Erdőtelky Jánosnak, a nyugalmazott színésznek alakját is (*A nyugalom édes kenyerén*). Mindezeknek a történeteinek hangulata édestestvér azzal a legjellemzőbben magyar hangulattal, melyet Gárdonyi egyik Göre-nótájában így fejez ki: «Mentül inkább vig vagyok, autúl inkább bús vagyok». A magyar embernek ezt az öröm és bú véglete közt sirva vigadó hangulatát, mikor mulatás közben tenyerével füle mellé búsul, szintén kitűnően tudja megszólaltatni.

Ez a hangulat lelkének fitogtatás nélkül való, de mai íróink sorában szinte páratlanul erős magyar érzéséből fakad. Magyarsága a legmélyebb rétegben: a népiben gyökerezik. Megvan benne oly mértékben, mint egyetlen más írónkban sem, a nép szemléletének és felfogásának naivitása s ezt a rendkívül értékes adományát még nagy compositióiba: történeti regényeibe is beviszi. Zéta és Jancsi fráter szerelmükkel valósággal népmesei hősökre emlékeztetnek, bizonyos történeti keretben. Egyik a legelőkelőbb hún főúr, a másik a király lányába szerelmes.

Népies nála a természet jelenségeinek gyakori mythikus megszemélyesítése s a babona fontos szerepe. *Az egyri csillagokban* Török Bálint balsorsát egy török rabnak, Papagájnak megfogant átkából vezeti le; az *Átkozott józanság* hősét is egy részegessége miatt elcsapott béres átká üzi neurastheniás képzelődésbe. Népies a képzetköre is. Népies képzettel szemlélteti pl. a legnagyobbyszerű dolgot, a világ teremtetését, is: «A vető ember mozdulataiban van valami, a mi a teremtetést cselekvő összellemet juttatja az embernek eszébe. Így vethette Isten a végtelenség fekete mezején egyet-egyet lépve, a csillagokat... Az ég végtelen nagy kék mezején valamikor a nagy Isten mint magvető járt s teleszórta gyémántmaggal: apró, fehér csillagokkal.» Népies a mennyei jelenetek rajzában is, melyekben sokszor van jó adag dévajság, de van nagy gyöngédség is vallásos verseiben, különösen az istenanya nemes cultusa, ki előtt mint a bájnak, a boldog titokkal teljes andalgásnak képe előtt hódol.

A magyar embert a maga faji jellegzetességében, érzéseinek egész körével, környezetének szabatos megfigyelésével állítja elénk. A magyar ember rajzában nyilatkozik tehetségének legcsodálatosabb adománya, egyéniségére legjellemzőbb vonása: eszményit, de bámulatosan kifejtett valóságérzéssel. Parasztjai kétségtelenül idealizált parasztok, de eszményítésükben csak addig megy, míg a költői hatás biztosítására szükséges, s erősen kifejtett valóságérzése életet ad nekik.

Telve vannak ez alakok a legjellemzőbb magyar vonásokkal. Bár sikerrel tudja ellesni a paraszt lelki életének finomabb megrezdüléseit is, mégis inkább a faji sajátságokat megtestesítő magyarok gazdag képsorát vonultatja előöttünk. Bemutatja a magyar szótlan, méla, keleti nyugalmat. Ott van Pöhöly Máté, a hallgatag, egykedvű magyar, a mint a zivatarban az ekére ül s nyugodtan pipázgat. Mennyire illik ehhez a természethez szótlan szerelmi valóomásuk Szabó Örsével: «Egymás mellett állottak, csendben és mozdulatlanul. És fogták egymásnak a kezét. És egymás szemébe néztek, szeliden, barátságosan és komolyan.» Bemutatja a magyar parasztnak érzelmi rezerváltságát, melylyel panaszát, bánatát magába fojtja, hogy még jobban fájjon a seb. Ott van Szodorai Jancsi (*Levél a kaszárnyából*), a senkitlen falu árvájából fölserdült legény. Mennyire lelkébe tudja rejteni szerelmét a másik árva, Nacza, iránt, reménykedését, hitét a boldogságban s reménye összeomlásának bánatát, mikor hírül veszi, hogy más kötötte be a leány fejét. Mennyire minden pose nélkül végez magával s mégis milyen nagynak érezzük azt a fájdalmat, mely megtöri ezt a kemény, de alapjában csupa érzelemből összealkotott legényt.

Hogy milyen lelki nyugalommal hal a magyar paraszt, arról két gyönyörű rajza is van. Egyik *Kevi Pál halálát* mondja el, az öreg magyar parasztét, ki maga is bevégzettnek érzi életét. Milyen mély hit, mily nagy gyöngédség, milyen szerető szív van azokban az emberekben, kik körülállják s üzeneteket küldenek tőle kedveseiknek a boldogabb hazába! A másik rajza (*Csak már a Pesta jönne!*) a tető-

ről leesett öreg Kerülő-Szabó Máté haldoklását festi. Valami csodálatosan szívbekapó hangulat lebegi körül az öreg lelket, miközben oly nagy nyugalommal, mintha a szomszéd faluba menne, átballag a másik világra. A halállal szemben általában a léleknek valami csöndes, szótlan megtorpanását festi. Így indul halálra *Az öreg tekintetes*, szívében Lear keserűségével, de ajkán panasz és zokszó nélkül. Így csapja meg Kömpe Ádám (*Megtérés*) kerges szívét Duli Péternek, a táltosnak halála. Nem igen mutatja érzését, de komoly meghatottsággal, levett kalappal, lehajtott fővel ballag juhái után.

Bemutatja a magyar ember daczosságát, mikor farkaszemet kell nézni a veszedelemmel. Olyan, mint a najahaje nevű egyiptomi kígyó, a mely, ha fejét megnyomják, bottá dermed s inkább eltörik, hogysem meghajlana. A daczos magyar legénynek szinte classikus képe Kis Andor (*Dávid-kánu*), kit a vallatás kínjai sem tudnak megtörni, köztük is nyíltan vallja, hogy bosszút áll s meg is tartja szavát. Bemutatja tisztességérzését Baracs Imrében (*A bor*), ki nem akar a világ szeme előtt húzakodni, inkább kibékül feleségével. Bemutatja nagy földszeretetét: «Az ember megbocsáthat a tolvajának, rágalmazójának, gyilkosának is; de annak, a ki egy barázda földet elszánt tőle, meg nem bocsáthat.»

Alakjainak magyarságával kapcsolatos, hogy elválhatatlan tőlük a cigány. Kátsa familiáját, a Sárközieket, valóssággal történeti családdá avatja, melynek egyik rücskös tagja nagyságos török uraknak is pikulázik (*Egri csillagok*).

A magyar ember hirtelen feldurranó természetét két igen sikerült alakjában is látjuk: Baracsban s az öreg Nagyistvánban (*Annuska*), ki ilyenkor fejszével vágná a gyöngyvirágot is. Különben garázda, duhaj embereket nem szeret rajzolni. Mulatósabb, iszákos alakjainak képét mindig valami mély szomorúsággal árnyalja borúsra. Isznak, mert — hejh van arra nagy ok. A csonttorkú Bacsoni (*A csonttorkú ember*), ki kürthangján végigdandolja a falut, feledést keres a mámorban, mert huszárfiát agyonlőtték Maglájnál, lánya meg kisasszony lett a városban. Pataki András (*Pöhlölyék*), a vén korhely is csak azóta kocsμάzik s dalolja harsogón

véges-végig az utcát, mióta egyetlen fiát leszúrták a búcsún. Szívesebben festi a magyar paraszt csöndes, békés vidámságát, a mely olyan, mint az «erdő vidámsága, mikor a nap rásüt. Az embereink komolyak és mélézők, mint az erdő fái. Az erdő fáinak egyik oldala árnyékos marad a fényben is, de azért a másik érzi a napsugár gyönyörűségét.»

Teljesen idegen tőle az, a mi próbaköve újabb írói termékeink népiességének: a mocskosszájú beszéd és a vad erotika. Különben is legszemérmesebb íróink egyike. De nemcsak szemérmes, hanem valami mély gyöngédség, szinte discretio is van benne alakjaival szemben. Lehetne-e a szerelmében csalódott parasztleány tragédiáját discretebben, de mégis szívhezszólóbban elmondani, mint Gárdonyi Szodorai Jancsiét (*Levél a kaszárnyából*) Felvégi Szabó Jánosnak a katona-életben bizony nem fehér hollóként száll-dosó pofonok miatt panaszzkodó levelében? Milyen mély s művészileg is rendkívül hatásos gyöngédséggel van elrejtve Emőke halálos szerelme egészen a gyászos végig! A szerelmes Emőke mindvégig csakugyan büszke, szép arcza mögött rejtőző *lúthatalatlan ember* marad számunkra.

Minden író oeuvre-jében van, a mi nem szerencsés pillanat szülötte; van Gárdonyiében is, ki nagyon könnyen hangolódó tehetség, de képzelete nehézkes, leleménye fogyatékos. A mi megkapja lelkét, azt legfinomabb gyökérszálaig elemzi, de themákban nem változatos, indítékaiban pedig sok az irodalmi hatás. Alakokban sem gazdag; sűrűn ismétlődő típusai vannak, kiket azonban a legtöbbször különböző helyzetekben mutat be s így lelküknek sok finomabb árnyalatát it megcsillantja előttünk.

Szerkezet tekintetében legtöbb munkája ellen alapos kifogás emelhető. Kisebb dolgai közt sok van, a minek meséjét egy ötlet kedvéért kerekíti, de nem tud belőle semmit kihozni, sem hangulattal nem tudja áthatni, úgy hogy üres apróságnak vész. Más munkáiban a történetet azon nyersen találja föl s nem tudja költőileg megérlelni. Gyakran foglalja még rövidebb történeteit is keretbe, de a két alkotó elem összefűzése nagyon is önkényes. Ugyanebbe a hibába esik olyankor is, ha párhuzamos szerkezettel próbálkozik. Ana-

lysáló kedve gyakran teszi elnyújtottá és vontatottá, különösen *Ábel és Eszterben* s az *Isten rabjaiban*. Meg-megáll egy helyzetnél, hangulatnál s egész gazdagságában, a legapróbb részletekig megfesti. A magyar temperamentum terjengő, kényelmesen részletező előadásmódja ez. Ezért kedves és jellemző műformája a hosszú novella.

A szerkezet erejéről s a végén szinte drámai gyorsaságra és hévre lendüléséről tulajdonképpen csak *A láthatatlan emberben* lehet beszélni. Itt rendkívül hatásos a befejezés. Egy világkrisis szörnyű lázában eltörpülnek az egyéni életsorsok. A történet vihara száguld végig a regény egész világán s elsodor mindent, csak két lesújtott ember menekül tova e rettenetes világfölfordulásból, mint két kis hangya, ha sziklák omlanak össze. Sokszor azonban nem találja el a kellő ponton történő befejezést. Az *öreg tekintet*est be kellett volna fejeznie, mikor Csurgó a vízbe ugrik; *Ábel és Eszter* történetének helyesebb befejezése volt az *Új Időkben* közölt. Ezt később még egy jelenettel toldotta meg Gárdonyi vonzalma az idyllihez: a két szerelmes öregkori találkozásának képével. Igaz, hogy a regény szivzajlást fest, s ez a jelenet a rákövetkező békét és csendet mutatja be, mikor elhalkulnak a szenvedélyek, elnémulnak a vágyak viharai s csak az emlékezet hideg holdfénye ragyogja be a vidéket; de a regény conceptiójának jobban megfelelt az első befejezés.

A regény befejezésének e kifogásolt módja egyébként természetes megnyilatkozása Gárdonyi vonzalmának az ellentétek egymás mellé állításához, bizonyos contrast-technikához. Így állítja contrastúl *A báró lelkében* az ifjak idylljéhez Morzsát, az öreg nagyapót, egy fehérfejű komoly fiatalembert, ki még csak alig nyolczvanéves. Az *öreg tekintet*estben a falusi és nagyvárosi életviszonyokat, a szabad természetben s a nagy körakások közt formálódott jellemet állítja szembe. *A karácsonyi álomban* folyton az éginek és földinek, a magasztosnak és a tréfásnak ezt az ellentétezését látjuk.

Előadásának legjellemzőbb vonása impressionismusa. Arra törekszik, hogy a kifejezéssel érzéki benyomását keltse föl bennünk a tárgynak, a látványnak vagy hangnak; az olvasó tudatába mondanivalóinak színét és hangulatát is

átvigye. Segíti ebben igékben való nagy gazdagsága, mely sokszor még futó és finom érzéki impressiók visszatükröztetésére is képessé teszi. Ezzel kapcsolatos az a törekvése, hogy mennél inkább megközelítse az előszó sajátságos rhythmusát. Aligha van mai íróink közt, kinek prózája egyéni szín s a kifejezés hatásos egyszerűsége és biztossága mellett, belső rhythmus dolgában megközelítené az övét. A népeletet és néplelket kitűnően ismeri, de népiessége nem csap kelmeiségbe, sőt stylusa, bár hajlik a népies elbeszélés friss naivitása felé, tulajdonképen egyre kevésbé népies, a kényelmes menetű, körülírogató, magyarázgató népies előadásmódtól egyre távolodó haladást mutat a tömörség, a concis rövidség felé. Előadása ebben a tekintetben gyakran jut művészi magaslatra s válik egyszerű finomságok tolmácsolására és drámai hatások keltésére egyaránt alkalmas fordulatosságúvá rövid mondataiban; de viszont erről az oldalról fenyegeti leginkább a modorosság veszedelme is, különösen bevezetéseiben és párszavas helyzetrajzaiban. Az ilyesmik már csupaszok is, modorosságok is: «Vasúti állomás Pozsonyban. Köszénbüz, mákospatkó, Az *Est!* Utasok bözsége.» Így kezdődik egyik elbeszélése.

Az a lélek, mely ezekben a munkákban megnyilatkozik, ha nem lépünk bensőbb ismeretségbe vele, egyik-másik megnyilatkozásában talán nem is mindig már első pillanatra megnyerő. Itt-ott talán bizarrnak, majd kesernyésnek érezzük, néhol külöнкödés és tudákosság érint bennünket visszásan. De ha jobban elmélyedünk alkotásaiba: a mélyen érző és folyton hullámzó költői szívnek sok kedves kincsét tárja elénk. Bensőséggel teljes lélek, kit az élet erős csávába vetett és sok mindenféle, erős sodrú forгатagában megjátsszott, mígnem az igazságot kereső útja elvezette a magányosság resignált boldogságába. Ez magyarázza meg, ha néha talán kissé fanyarnak érezzük, holott szíve telve az igazi írók szívében lakó égi melegséggel. Gyakran kelt igaz meghatottságot lelkünkben, mikor azon vesszszük észre magunkat, hogy melegség árad el szívünkön s könny futja el szemünket. Alakjai, mint valami szomorú, szép álom, feledhetetlenül bevésődnek szívünkbe, nem tudunk bizonyos elégikus bensőség nélkül

emlékezni rájuk, a mint képzeletünk előtt újra meg újra leperdül sorsuk: látjuk, mint küzdi nehéz harczeit Bornemissza Gergely jó dalia, kedves szép csillaga a magyar dicsőségnek; mint hordja szívében fájdalmasan büszke hallgatagsággal halálos szerelmét Emőke, ez a csupa fehérségből, üdeségből és rejtelemből összealkotott szép virág; s mint nemesíti meg egész világát töredelmével, áhitatával Istennek lilioma, szűz szent Margit, kinek menny után sóvárgása mintha tisztább régiók felé emelné a mi lelkünket is, melyet megtör és elepeszt életünk útjának sivársága.

A hitnek, szeretetnek, emelkedett erkölcsi felfogásnak szavai hangzanak felénk műveiben férfias őszinteséggel és melegséggel. De talán mindennél jobban megkap az a hűség, melylyel írói hivatását betölti. Műveiben teljesen csak æsthetikai hatásra törekszik s e hatást csak *artisticus* eszközökkel keresi. Egy szép kifejezéssel a művészt «a lelkek napsugarának» nevezi s ő egészen csak e sugár fényében és melegében él. A világ hívságai s a tapsok forró csengésű zenéje elől magányos és eszmélkedő életbe vonult vissza, hol egészen művészetének él, vallást tevén ezzel arról, hogy az a hűség-
eskü, melyet műzsájának fogad az igazi író, holtaiglan szól, örökre-bánatra, életre-halálra.

KÉKI LAJOS.

GÖRGEI ÉS AZ IRODALOM.

Első közlemény.

A költészet ős idők óta szövetségben élt a vitézséggel. Ez tárgyat adott amannak, az ennek fényt és hosszú életet. A nemzeti eposzok mind hősookról és harcokról szólnak, a mi érthető, hiszen a vitézség volt a legszembevetőbb kiválóság, a hon-alapító s nemzetfenntartó erő. A győzelmeket mindig nyilván egykorú énekek is magasztalták, melyeket az eposzok magukba olvasztottak. Az újabb kor nem igen termelt ilyen eposzokat a maga hőseiről, de megőrizte az egykorú énekeket, a népköltés gyűjtésének divata óta a népi dalokat is. A mi újkori történelmünkben két nagy harci mozgalom emlékét őrzi költészetünk: a Rákóczi-fölkelését s az 1848-iki szabadságharczét. Rákóczi kora körül kivált a népköltészet font dús koszorút, a minek műköltők hja mellett e mozgalom nagy népszerűsége is oka; a szabadságharczban a nép főként Kossuth nevét zengte, jóval ritkábban a hadvezérét, Görgeiét, még sokkal kevésbbé másokét; az írott költészet Görgeihez fordul gyakrabban, vonzza pályafutásának fénye, hadi tettei, utóbb tragikus sorsa, férfias kitűrése; s míg Kossuth nevének visszhangja az írott költészetben egyre halkul, Görgeié folyvást erősödik.

1. A népköltés.

A népköltészetnek a szabadságharcz korából sokkal gyérebb termése maradt ránk, mint a régebbi kurucz-világból; pedig azt lehetne hinni, hogy gyűjtőink amazt az ötvenes években még virágában érhették. Ez aránylagos szegénységet nem szükség az abszolutismus dictálta óvatosság rovására írni, hiszen egyrészt az alatt is támadtak hazafias

vers-gyűjtemények, másrészt az egyszer megszületett versek, nóták nem kophattak ki egy-két évtized alatt az emlékezetből. Népköltésünk e korban nem is általán véve szegény, csak a harcztól emlékező versek ritkák. A nép a háborús időkben is jobbra csak a maga egyéni bánatát, szerelmét, keserveit énekli s az ilyenek a kor bélyegének híján a gyűjteményekben beolvadtak a szerelmi-, pásztor-, betyár- s más efféle dalok nagy tökéjébe.

Hogy a szabadságharc mozgalmairól, egyes csatákról, vezérekről oly kevés népi vers emlékezik meg, annak más okai lesznek. Ilyen mindjárt az, hogy például a kuruczvilággal szemben az 1848—49-iki szabadságharc rövid ideig tartott, alig egy esztendeig s így kevesebb idő jutott arra, hogy a dalok dúsan kivirítsanak a nép ajkán. Az efféle versek ritkán hajtanak ki a perc melegén; kivétel az olyan, mint az a két sor, mely Perczelt élteti:

Mer' bevötte a Rómaji-sánczot,
Kihajtotta belüle a ráczot.*

Itt szinte látni a tábortűz lobogását, a melynél egy nótás legény a bogrács mellett még a csata napján elkurjantja ezt a két sort. De az ily rögtönzött vers többnyire csak szózagyalék, mint a Schwarzenberg-zászlóalj verselőjének, Polonyi Imre közvitéznek Leiningent éltető versezete:

Leinger Ör Nagy ur, kívánom Istentől,
hogy szerentsés legyen minden ütközetén,
ha pedig véletlen történik halálod,
az ur Isten legyen neked megbocsájtód.**

Az események, hírek csak akkor kerekednek verssé egy-egy nótás ember ajkán, miután a szóbeszéd azokat kiszínezte, felcizfrázta. Sőt az olyan versek, melyekben törté-

* A vers több változatban maradt fenn, e jól pattanó két sor mindegyikben egyforma. Idézett alakja Kálmány Lajos: *Szeged népe*. II. 47. l. 12. sz.

** Közli Marczali Henrik: *Gróf Leiningen—Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója*. (Budapest, 1900.) Bevezetés, VII. lap; egy másik verssel együtt. Leiningen egy másik verselőt is említ (*Napló*, 182. l.), név szerint Bányait; ettől nem ismerünk semmit.

nelmi események, nevek szerepelnek, vagy népszerű költők könyveiből szállnak át a nép ajkára, vagy pennás emberek szerzeményei, mint például az is, mely a *Busúl a lengyel* dallamára emlegeti Görgeit, Damjanicsot, Klapkát, Dembinszkyt, Bemet, Perczelt, szóval majdnem az összes magyar vezéreket.¹ Az ilyeneket a korán érkezett gyűjtők még külön tudták választani s nem olvasztották be a nép dal-kincsébe. Azonfelül a nép győzelmeiket szeret megénekelni, a mi küzdelmünk pedig gyászba borult s a nép hallgatott róla, mint szégyelni valóról, vagy átkozódott.

Mindehhez mélyebb okok is járulnak. Más hadjárat ez, mint a kuruczvilág portyázásai, melyeket a gyakoriság szinte megszokottá tett. A nép nem barátja a háborúnak, mely javait dúlja, éltét fenyegeti. Az ellenség zsarolja, pusztítja vagyonát.

Hej, sárga csikó lába,
Ne menj a búzába'.
Meglát a Vindisgricz,
Katona-lónak visz.

mondja egy bánhegyesi népdal.²

A magyar seregek is mindent felélnek. «Kiszívtuk a szegény országot» írja Leiningen (131. l.). «Ha tovább maradunk (a Tisza táján), elvesztettünk volna minden rokonszenvet.» Pedig maga is megvallja, hogy «a szegény nép mégis mindent szívesen és jó lélekkel elviselt, azon gondolatban, hogy a hazáért teszi». Csakhogy ez a Tisza-vidék népe volt. Midőn Kossuth orosz mintára az ellenség útjába eső falvak felgyújtását akarja elrendelni, Görgei azt írja neki: «Szegény népünk már igazán nem tudja, ki ellen védelmezze magát, az osztrákok ellen-e, az oroszok ellen-e vagy pedig a magyarok ellen. Mert, hogy a népnek a magyarok ellen van mit panaszolnia, az kétségtelen.»³

A vagyonnál még féltősebb az élet. Görgei, midőn Győr mellett «leonidászi harezra» készül, azt írja Kossuth-

¹ Kálmány Lajos: *Kossorúk az alföld vadvirágaiból*. I. 134. l. 12. sz.

² Kálmány: *Kossorúk*. II. 126. l. 15. sz.

³ Ramingnál; idézi Görgei Istv. II. 669. l.

nak (1848 decz. 19.): «Szégyen, gyalázat azon magyarul beszélő népre, mely Pozsonyban, Mosonyban és most is Győrött szájtátva nézi, mint áldozzák fel magukat az ő szabadságáért az úgynevezett rossz magyarok».¹ A Tiszán-túl is így volt. Arany János azt írja *Losonczi István* népies krónikájában (1848):

Édes jó istenem! válna-é magyar ma,
A ki a hazáért olly örömetst halna,
Mint Losonczi István Temesvárott régen?

S jegyzetben hozzáteszi: «Ki, mint szerző, 1848 első havai-ban a nép között élt, érteni fogja e bevezetés hangulatát.»

Görgei Arthúr nagy könyve első fejezetében azt mondja: «A családapák s a tehetősebbek ugyancsak meggondolni valónak tartották, elhanyagolják-e tűzhelyöket, csakhogy a veszedelemhez közelebb eső bonfitársaikat védelmezzék.»² Leiningen is azt írja feleségének Becséről: «A nemzetőrség felől senki sem akar tudni».³ Pedig ő nem kisebbíti a magyart; máshol azt mondja: «Ezekből hihetetlen gyorsan válik katona és gyönyörűen verekszenek».⁴

A ki beáll is katonának, keserves áldozatból teszi, büszke elszánására és sirva bucsúzik.

Mikó 'ászló alá köllött eskünnöm,
A könyvejim kihullottak szömömbül,
Polgártárs és őrsereg az én nevem,
Nem kérdezik: hogy keresöm kinyerem?
Gyerökömet a bő'csöbe' itt hagyom,
Magamat az országé' fölajá'lom.⁵

E vers mintha csak Görgei szavainak bizonyosságául termett volna.

A népnek hát nincs valami nótás kedve.

A katonának sincs.

Más ez most, mint a régi vitézi élet. Akkor az csapott

¹ Közölve Görgey Istvánnál, I. 76. l.

² *Mein Leben und Wirken*. I. 2—3. l.

³ 12. l.

⁴ 54. l.

⁵ Kálmány: *Szeged népe*. II. 46. l. 7. szám. A dal termőhelye Padé.

föl katonának, a ki legénykedni akart; a fiatalságot a hosszú háborúk ránevelték erre a vágyra; a csetepatékban több volt a vígság, a kaland, kevesebb a veszedelem. Most azt éneklik, hogy «mindnyájunknak el kell menni»; a háború pusztítóbb, sok a nélkülözés, a fegyelem szoros. Az egykorú jelentések tele vannak panasszal, hogy a megyék által toborzott, zsoldot húzó önkénytesek haza kéredeznek, haza is szökdösnek.¹ A csatától is félrehúzódtak, menet közben elmaradoztak. Jókai is említi *Életem legszomorúbb napjai* című följegyzéseiben, a «maradozók szomorú csapatját, rendetlen tömegben lepve erdőket, mezőket s bujkálva szerte a kukoriczaföldeken». Mikor ennek okát tudakolja, Leiningen azt feleli rá: «Sanyarúság, éhség, elkényszeredés». E részben Görgei seregében szenvedtek legkevesebbet, de viszont ott dúltak a leghevesebb csaták, alatta volt legszigorúbb a fegyelem. Erről azt mondja Jókai: «... bámultuk a szép rendet és fegyelmet, mely oly hosszú útvesztély után is megmaradt». E két okból szigorú Görgeihez a népdal is, vaskezét, fegyelmét panaszolja, bős csatáira gondol, midőn így jellemzi:

Első, első, legelső,
Kossuth Lajos az első,
Második a Windischgrätz,
Kinek népe mindig vész.

Harmadik a Jellasics,
Kinek népe soha sincs,
Negyedik a Görgei.
*Ki a népet töreti.*²

Pedig Görgeit szerették katonái. Leiningen írja: «... leírhatatlan öröm tört ki, mikor meglátták».³ Kossuth is említi Görgei «magikus hatását» a hadseregére.⁴ A polgárság is szerette; Leiningen leírja, mily lelkesedéssel fogadta Eger népe. «Neve szájról-szájra száll és a tömeg eléje tolul. De az iránta való tisztelet nem nyilvánul zajos kiabálásban,

¹ Görgey Istvánnál, I. 1. 31., 36., 38. l.

² Szolnok-vidéki. Arany—Gyulai. I. 290. l. 22. sz.

³ 180. l.

⁴ Levele Görgei Arthúrhoz, közölve Görgey Istvánnál. II. 575.

csaknem hallgatagon kísérik a kapuhoz, csak azt lehetett hallani: isten tartsa meg; inkább imádság volt, mint tesszés-zaj. Csak midőn a lépcsőn eltűnt, tört ki a lelkesedés». S mégis kevés népdal szól róla. pedig ő Komárom felmentője, Buda visszafoglalója. Budavár bevételéről jelent is meg egy ponyva-füzet, de az még csak nevérol sem említi Görgeit. Damjanich, Bem is népszerűek voltak s a népdal távolról sem emlegeti őket annyit, mint például Rózsa Sándort. Nyilván az is oka ennek, hogy az újabb háborúban nem magaslik ki a személyes vitézség, a hirnév, a dalnak valódi tárgya; a vezér jóformán láthatatlan, a katona alig is ismeri. Ez az oka, hogy Napoleon, Moltke is kevésbé él a népköltészetben. Közrejátszik Görgeinél talán az is, hogy ő nem sokat járt hadával színmagyar vidéken, a hol a dal terem. Mindehhez nálunk egy személyi ok is járult, a mi nem más, mint Kossuth páratlan népszerűsége, mely mást mindenkit homályba borít. A nép benne látta megtestesülve a szabadság vágyát s a küzdelem célját; szónoklatának, merész eszméinek varázsa tölti be a nép képzeletét, az ő neve cseng annak ajkán s dalaiban. A legény «Kossuth katonáját»-nak érzi magát; ő a «híres komendás», ki a magyar huszárt várja.¹ A népdal «édes apámnak» szólítja, neki panaszkodik el, hogy «most az ország dolga bajos»² s hogy «hány forint az adója a magyarnak.»

Görgei kelő népszerűsége mellett bizonyít, hogy egy, nyilván még a szabadságharcz viharában kelt népdal együtt emlegeti Görgeit Kossuthal.

Elkészült már a szőregi nagy vasút.
Azon gyűn el a Görgeji, a Ko'sut',
Azon viszik el a szép legényöket,
Külső ország szélire szövényöket.³

Nevük így összefonva nem fordul elő többet, csak éles ellentétben. Minden dicsőség, áldás Kossuth nevére száll, minden gyász és átok Görgeire.

¹ Arany—Gyulai, I. 292. l.

² Kálmány: *Koszorúk*. I. 131. l. 9. sz.

³ Kálmány: *Szeged népe*. III. 49. l. 22. sz. Ó-Szent-Ivánról való.

Elhagyott Kossuth, oda Magyarország!¹ sóhajt a nép lelke. Őt hazavárják, visszatérte reményén merengnek s ez a vágy még sokáig termi a népdalokat. Görgeit is sokáig emlegeti a nép ajka, fejére halmozva szégyenét, gyászát, az elkeseredést és átkot. Ilyen versek is sokáig termenek s e hosszú emlékezet magyarázza, hogy kettejük körül annyi népi vers támadt s hogy Kossuth után Görgei nevét emlegeti legtöbb népdal.

Átkozzák Világost.

Légy örökké sötét rossz Világos vára,
mondja egy vers, mely nyilván valami tudálékos, pennás embertől származik.²

A monostori nép egy dala így kezdődik:

Még Aradon szépen szóllott a banda,
Világosnál gyászba borult a haza.³

Vargia Gyula úr ennek ily változatát ismeri:

Nagy-Váradon, Nagy-Váradon
Szépen szolt a trombita, trombita;
Világosnál, Világosnál
Gyászba borult a haza.

E dal folytatását egy másik vers részletesebben így adja elő:

Világosnál leraktuk fegyverünket,
Mert Görgei ott adott el bennünket,
Fegyverünket letettük a muszkának,
Engedtünk az áruló parancsának.⁴

A nép csak Görgei árulását okolja:

Ha Görgei vezér hunczut nem lett volna,
Most az magyar nemzet leghirössebb volna...⁵

éneklik Szőregen.

A pusztá vád helyett egy másik szőregi vers már a nemzet becsületét siratja:

¹ Arany—Gyulai, II. 174. l.

² Kálmány: *Koszorúk.* I. 134. l. 12. sz.

³ Kálmány: *Szeged népe.* III. 50. l. 26. sz.

⁴ Arany—Gyulai, II. 174.

⁵ Kálmány: *Szeged népe.* III. 50. l. 24. sz.

Verd mög Isten azt a hunczut Görgejit!
 Világosnál átatta a nemzetit,
 Világosnál raktuk le fegyverünket,
 Ott vesztöttük el a böcsületünket.¹

Török-Becsén egyenest rabságot emlegetnek:

Görgei nagy hamissága
 Á'tal atta nagy rapságra²

a nemzetet.

Görgeiről Kossuthra száll a nép gondolata:

Ko'sút' lova mögérdemli a zabot:
 Háromszor futotta mög az országot;
 Verje mög a három Isten Görgejit,
 Mé' rakatta le a magyar fegyverit.³

A nemzeti bánat mellett nem hallgatja el a maga báját sem, mikor besorozzák osztrák katonának:

Mán a német e'késértet bennünket,
 Olaszhonba besoroz ismét minket.

olvassuk egy monostori dalban, mely elején Világost emlegeti.

Közben biztatja is magát a nép jobb jövővel, hazavárja Kossuthot s azt énekli mellé, hogy

De lesz Görgei helyett egy más vezér,
 A ki Görgeinél százszor többet ér.⁴

Ezek az énekek ma már nem élnek a nép ajkán, de a fölfogás nem halt ki. A nép ilyen osztályt tett: Görgei nevéhez a szabadságharczból csak Világos gyásza tapadt. S a nép fölfogása, mint szokása is, nem igen ismer változást; megcsontosodik vagy feledésbe megy.

¹ Kálmány: *Szeged népe*. III. 50. l. 23. sz.

² Kálmány: *Szeged népe*. II. 48. l. 15. sz.

³ Kálmány: *Szeged népe*. III. 48. l. 16. sz.

⁴ Kálmány: *Kossorúk*. I. 134. l. 11. sz.

2. A költészet.

Költőink egész lélekkel szolgálták a szabadságharcz ügyét. Ez évek hazafias költészete dús anthologiákat tölt meg, melyek, természetes ismétlésekkel, sokban kiegészítik egymást. A leginkább számot tevő ily mű már 1851-ben jelent meg Lipcsében, *Hangok a múltból* czim alatt, «a magyar nemzet nagy napjainak emlékeül összeszedte és kiadta két magyar honfi». A kiegyezés évében Áldor Imre adott közre hasonló gyűjteményt *Arany-furulya* czimen, Erdélyben pedig *A Riadó* czimmal Léczfalvi B. László, 1868-ban. E gyűjtemények hozzáférhetővé tettek sok verset, melyek különben nem jelentek meg összegyűjtve, mint Petőfi István versei; másrészt egypár kiváló költőnknek is oly verseit őrizték meg, melyeket szerzőik nem vettek föl köteteikbe. Gyulai Pálnak is akadni itt ily műveire; ilyen a *Fogoly honvéd* című, mely Petőfi *Alkujára* emlékeztet; Lévy József is csak utolsó, *A Múza búcsúja* című kötetében szedte össze teljesen 1848—49-ből való verseit.

E bő termésben nem sokat találni, a mi egyes eseményekhez, személyekhez, határozott helyhez fűződnek. A költők általában a nemzet fölébresztésén buzgólnak. Dalaiknak első közös pontja márczius 15-ike, az írók vértelen forradalma, másodjára az orosz beavatkozás hírére vet nagyobb hullámot költészetünk, végül Világos után. Érdekes, hogy a függetlenség kimondása nem ébreszt visszhangot költészetünkben. Magát e napot egyetlen vers ünnepli; * ezenfelül csak Petőfi kiáltja el: Éljen a köztársaság! s az ő nyomában még Hiador, Buda visszavételekor.

Majd minden vers csupa merő hit és bizalom. Költőinket Petőfi tüzes meggyőződése hatja át:

Bizony mondom, hogy győz most a magyar.
Habár ég s föld ellenkezőt akar.

Még a döntő megpróbáltatás idején is azzal fogadja az orosz beözönlést:

* *Hangok a múltból* 144. l. Április 14-ikén, 1849. I. J.

Eljött tehát az utolsó
 Ítélet ;
 De én attól sem magamért
 Sem hazámért nem félek.

A költemények nagyobb részén a jókedv hangja uralkodik: vidám huszár-kalandok, adomák teremnek, még Madách és Lévaýnál is; a derült hang a muszka-járáskor sem némul el, mint Tompa *Muszka tréfája* mutatja. Tóth Kálmán még Világosnál is talál mosolyogni valót, midőn leírja, mint öltöztetik át a huszárt osztrák bakának (*A huszár panasza*). Ez a derű, jókedv nem épen mesterkéletlen; a nemzet bátorítására irányul, Petőfi tüzéből meríti ihletét, s a mellett a lábra kapott humoros genreképek példájától sem bir szabadulni. Csak elvétve találunk borongós történeteket, azonban többnyire csak elszakadó szívek szerelmi bánatáról van szó. Csak később jelennek meg a *Koldus-ének* nyomán a csonka honvédek, kéregető hősök alakjai. (Bérczy Károly: *A huszár, Két béna*; Medve Imre: *Haza-jött a honvéd*; Tóth Endre: *Ki vagy te?*; Zalár: *Kolduló hősök*. Az *Ujság* 1912 decz. 25. Mikszáth Kálmánnak egy ily versét közli, *Képzeletem újra . . .* czímmel.)

A genreszerűség divatával együtt jár, hogy a költők mindig általánosságban maradnak, még ha valóban megtörtént eseteket vesznek is tárggyul, mint Gyulai a *Hadnagy Uramban*, a komáromi csaták ez episódjában (1849 júl. 2.), melyet Görgei István* így ad elő: «Egyik legfiatalabb s legvitézebb hadnagyom . . . Balázs, váczí fiú . . . a legnagyobb elragadtatásban, könnyezve és «Előre! előre!» kiabálva, úgy toltá-verte színbe-sorba az ingadozó közlegényeket s ekközben két kartácsgolyótól egyszerre lábfejen és nyakszirten találva, mellettem összerogy.» Hegyesi Márton *Az 1848/49-iki harmadik honvédszászlóalj története* (Bpest, 1898) cz. műve 133. lapján a tápió-bicskei csatából beszél el hasonló episódot: « . . . a horvátok erős puska tüzelése daczára, mely sok vitézt kiütött közülök, de többek között Wüsthof báró is, a kit szép Wüsthofnak, tejarcú

* III. köt. 6. lap.

Wüsthofnak szoktak nevezni s ki midőn összerogyott is, kardjával intve ezt kiáltá: «előre!» (talán róla vette Gyulai a *Hudnaggy uram* eszméjét) épen arczán megsebesült, — áttört a hídon a zászlóalj . . . » Gyulai hihetőleg a szóbeszédből merített, mely az ily eseteket egygyé forraszthatta.

Ez általánosítás azt hozza magával, hogy az írók kevésbbé egyes eseményekről, alakokról szólnak, mint általában csatákról, seregekről. Petőfi szavát fogadják ebben: Tiszteljétek a közkatonákat! — a mi különben a szabadságharcz népi jellegének is megfelel. (Pl. Szász Károly: *Fényes tiszt urak* . . .)

Damjanich híres veres-sapkásait, a 9-ik zászlóaljat, kiket Damjanich tréfásan stiglinczéknak szokott nevezni,* például megénekelte Bajza (*Szolnok mellett*), Bérczy Károly (*Két béna*), Vajda János (*A veres sípkás*), Hiador (*Veres sapkások*), ugyanő, Damjanichot is (*Damjanich*), Tóth Endre (*Ki vagy te?*), Zalár (*A lengyel és a honvéd, A kolduló hősök*).**

A vezérekről kevesebb szó esik. Petőfi csak Bemet s Lenkey századát dicsőítette, Görgeit, a magyar fővezért csak egyszer látta, Buda ostroma alatt; e találkozást leírta Görgei a *Petőfi-Almanach*-ban. Arany is csak Bemet említi egyszer névszerint a *Bolond Istók*-ban. A «költői triumviratus»-ból csupán Tompa nevezi meg Görgeit, midőn a magyar hadseregre gondol, alkalmasint azért, mert az ő szülőföldre arra esik, rokonai ottan élnek, a merre Görgei feldunai hadserege téli hadjáratán keresztülvonult; ő tehát erre a seregre, erre a vezérre gondol:

Jön a muszka', csak hadd jöjjön, nem baj a,
Magyar ember kész beteg, ha nincs baja.
Mit csinálna a magyar had s Görgei,
Ütni-verni ha senkit nem vón neki?

(*Jön a muszka*).

* Hegyesi, i. m. 66. l.

** Némelyek piros sapkásnak veszik a 3-ik zászlóaljat is, kiket Hiador szintén megénekel, (*Harmadik zászlóalj*) de Hegyesi (i. m. 29. l.) azt írja: «A 3-ik zászlóaljbbelieknek megkülönböztető jelük a fehér kakastoll volt a kék sapka mellett.»

Görgei nevére elégszer rátalálunk költészetünkben, még többször egyes tetteire, melyeknél nincs nevén nevezve. Boldog ember, a kire tetteiről ismerhetni rá!

Élete során legmesszibbre Sárosy Gyula nyúl vissza, a ki Csepel-szigeti ítélkezését említi, a «ponyvára került» *Arany trombita* kilenczedik «lehelet»-eben.

De Görgei szeme átvillant a ködön,

S hurokra kerítvén a császármadarat,

Mivel a ki mint vet, rendesen úgy arat,

Ültetett neki fát, melynek nem volt galya...

A ,tizedik lehelet'-ben

«Zápor áldást» kér a Görgei fejére, a ki

Mindenkor nagy vezér, még ha retirál is.

Olyan ő mint a sors, melyet nem lát senki:

De hogy felette van, érezi mindenki.

Igy írt Görgeiről ez az 1848-ban kezdett, de csak 49 nyarám bevégzett éles hangú irat.

Nevét viseli címül egy bizalommal teljes óda, mely a *Hangok a múltból* versei közt V. S. jegy alatt látott napvilágot.* Ez vezéri pályafutása első fejezetéhez tartozik, mert a vers a Duna és Morva összefolyásáról emlékezik, tehát Pozsonyról, hol Görgei 1848 november 2-án kezébe vette hadteste fölött a főparancsnokságot.

Ott fenn hol ébredőt a' csatakürt riad.

Hol a' morva vize a' dunába szakad,**

A' hon' határinál,

Nézvén a' haragos Árpád' istenére,

Hős táborával a' magyarok vezére

Mint istenostor áll. —

Ki vagy a' szabadság' ihletett bajnoka,

A' harcos istenek' kiválasztott fia,

Rendületlen erős?

Nem rang, nem hiúság emelt fel tégedet,

De érdem, fegyvered, 's a' hazaszeretet. —

— Légy üdvözölve hős! —

* Föllengő nyelve Vachott Sándorra vall, de verseinek gyűjteményében (V. S. költeményei. Harmadik, teljes kiadás. Közrebocsátja a Kisfaludy-Társaság. Pest 1869.) nincsen meg.

** A külföldön nyomtatott könyvben sok a sajtóhiba.

Előttünk állanak a' bérszolgahadak
 Féktelen örülten, hogy legyilkoljanak; ...
 Egy nemzet néz feléd! —
 Édes reménynyel van a' magyar szív tele,
 Mert sorsát a' nemzet kezébe tette le
 'S sorsával életét. —

Általánosságban s mégis határozottan egy idegen költő jellemzi találóan Görgeit. Hartmann Móricz ez, egy cseh földön (1821) született német nyelvű költő, ki a nagy-német eszméért rajongott, annyira, hogy ez irányú műveiért bűnpörbe is fogták, melyből a márcziusi forradalom szabadiította meg. Tagja volt a frankfurti nemzetgyűlésnek s ott írta lelkes dalait a magyar szabadságharczról, melyeket 1849-ben *Reimchronik des Pfaffen Mauritius* czímen adott ki. E versekből néhányat lefordított s rövid bevezetéssel a *Budapesti Szemlében** közreadott Kozma Andor. A *Görgei* czimű így jellemzi őt:

Tegnap ott és már ma itt,
 Még ma itt s már holnap ott —
 Jártá Alföld síkjait
 S ismét másfelé csapott.
 Ma a Kárpát bérczes táján
 Schlickre üt le vakmerően,
 Holnap beszól Kőrmőczbányán:
 Van arany még a verőben?
 És minderre pénzt se kér,
 Rangczimet se, egyebet se —
 Görgei a hős vezér.

Még ma tokajit iszik
 A forrásnál -- s holnap immár
 Ott terem, hol nem hiszik
 És Komárom mellett ví már.
 Megitatja ma lovát
 Kék Dunában, de majd holnap
 Már a cs. k. paloták
 Udvarában abrakoltat.

Ki kudarczot nem akar,
 Egérutért jó ha szétnéz,
 Mert e hadverő magyar
 Úgy jelen meg, mint a szélvész. —

* 98. köt. 286—297. l.

Igy ismeri gyorsaságát Kossuth is, midőn arra biztatja: «mindig előre, mint a villám»!* Hogy rangezimet se kért, az tény: kitért előbb a tábornoki, utóbb az altábornagyi kinevezés elől, «egyebet se», hiszen került az érdemrendet s visszautasította a Kossuth kínálta nemzeti jutalmat. Csak egy tévedés van e találó jellemzésben: Görgei megfordult ugyan Körmöczbányán, de pénzért nem ott kopogtatott, hanem Selmeczen, fölhíva a főbányagrófot (1849 jan. 18.), «miszerint a hivatalánál jelenleg nélkülözhető pengő pénzkészleteket hadtestem hadipénztárába letétemény gyanánt beszolgáltassa, a hol is azok e hadtest védelme alatt biztosabban fekszenek, mint Önnek alattas pénztáraiban». **

Hadi tettei közül az első, mely felé több költemény szárnyal. Buda ostroma. A vár eleste Petőfit keserű versre fakasztotta:

Buda várán újra német zászló!
Hova legyen lelkem haragjától?

A vár visszavételét ő nem ünnepelte meg, de azért a várvívás nem volt néma, daltalan. Szász Károly távolról gondol az ostromra, *Pest felé* című versében, «Buda ostroma alatt Debreczenben.»

Éjszakánkint, ha a' hold lebeg fenn,
'S szépen égnek itt a' csillagok.
Pest egére 's az azt áthasító
Fényes tűz-golyókra gondolok.

Üstökösök nagy veszélyt jelentnek,
Szomorú év, midőn látszanak,
— Láng üstökkel Pest felett a' bombák
Most ezrenként elsivítanak.

A' Dunának hullám-tükre reszket,
Jó, hogy nem áll símán, csendesen,
Palotáknak vidám arca helyett
Romok látszanának tükriben.

Es a város, hol az élet zajlott,
Most temető, néma és üres...
Mint a' fészek égő házán, mellynek
Madárkája más tanyát keres.

* 26 VI. 49. Görgei István. II. 590.

** Görgei István: I. 154. l.

Büszke oszlopokkal ottan áll még
 A művészet örök reméke,
 Gondolkodván: légbe repülni, vagy
 A habokba összeomlik-e?

Fenn a vár... a multak véremléke
 Gyúlong-e magasztos homlokán?
 Mert lenézvén láng-borított képpel
 A Dunába, elszörnyed magán.

A vén Gellért mind csak nézi, nézi,
 Rég nem látott már ilyen csudát,
 Hogy a magyar maga gyújtsa lángra
 Büszke kincsét, a magas Budát.

A vár megvételeét Hiador ünnepelte egy keserű versben, mely méltóságosnak kíván látszani. (*Budavár.*)* Alkalmi vers, de ebből nem a diadal mámorea érzik rajta, csak az író sietsége; hangja nem emelkedik fölébe a haragos prózának, s végén az egész egy képtelen hyperbolában robban szét.

Ágyúk mennydörögnek erősen húzamost,
 Egy zsarnok királylyal a nemzet beszél most.
 Füstöl ős Gellérthegy, lángol Budavára,
 Mintha ott hasadna hajnal a hazára;
 Százezernyi nép függ rajt sóvár szemekkel,
 Százezernyi szív ver, Gellérthegy! sziveddel.
 Oh mi szent volt e hely, e vár a magyarnak,
 Drága temetője elvérzett Hunyadnak!
 Mátyás volt benn végső, ki népét szerette,
 Mért nem omlott e vár ő utána össze!?
 Hadd lett volna e vár egy örökre zárt sír,
 Mellyen a nép végső jó királyáért sír...
 Dörgjete csak ágyúk, lángok szálljatok csak,
 Szabadságot hirdettek most a magyarnak.

— — — — —
 — — — — —

A vár be van véve, romot nyertünk véren,
 Még a rom is szennyes, — egy örökös szégyen.
 Dörgjete tovább még, szórjatok világot,
 Míg meglátjuk benne a köztársaságot,
 Mellynek feje isten, tagja minden nemzet,
 Melly örökké áll — az isten meg nem szünhet.

* Röpívként jelent meg.

Budavár vívása tükröződik két genreképben is. Egyik Gyulai Páltól való, czíme *Honvéd és huszár*. Először 1850-ben látott napvilágot Szilágyi Sándornak egyik álnév alatt szerkesztett gyűjteményében, melynek czíme: *Honvéd- és huszárellet anekdotokban*, Karádfitól.* Ugyanitt találni e kis vers forrását is, a *Huszár-bánat* című adomában (22. l.). «Midőn a honvédek Buda falára felmásztak, irigy szemekkel nézték őket a huszárok. «Most bánom, hogy huszár vagyok!» mondá egyik elkeseredve. Ez anekdotát foglalta versbe Gyulai névtelenül. A *Hangok a múltból* Gy-y jellel veszik azt át, Áldor s a *Riadó* pedig teljes névvel. Gyulai nem vette föl gyűjteményébe ez igénytelen verset. Az egész ennyi:

Foly az ostrom Budavár falánál
És megindul rohamra a honvéd;
Ajakán dal, csákóján bokréta,
És dicsőség égeti hős lelkét.
Büszke huszár néz fel a vár alól,
És látja azt, a mit még nem látott;
Lová tombol, ő majd sír mérgében,
És káromol istent és világot.

Áll a honvéd s visszanéz egy perczre;
Keble vérzik, arca fényes villám.
«Szegény huszár! oh hogy sajnállak én,
Nem jöhetsz fel lovaddal a létrán.»
Néz a huszár s reszket minden tagja,
És látja azt, a mit még nem látott;
Lova tombol, ő majd sír mérgében,
És káromol istent és világot.**

Buda ostromát s Görgeit is említi *A honvéd tizedes* című vers, a *Hangok a múltból* gyűjteményében, szerzője csak így van jelezve: Egy honvéd. Népies hangú s szerkezetű vers, mely egy honvéd életét rajzolja, a ki azzal dicsekszik, hogy Budán hat németet lőtt le.

* Mint Tolnai Vilmos kimutatta, e gyűjtemény egyik darabjából (33. l. *Egy hadi jelenet*) alakította Arany a *Nyalka huszárt*.

** Karádfinál négy négysoros versszakra van osztva, egyebütt két nyolcz sorosra.

Meg is adták érte a jutalmat,
 Felpántlikázták szép attilámat,
 Fővezérünk, Görgey ő kigyelme
 Megtett engem káplárrá egyszerre.

Buda ostromát Gyulai később beleszötte *Romhányi* tervébe.
 Jókai is részletesen leírta *A kőszívű ember fiai*-ban.

Másik góczpontja a költeményeknek Görgei élete során Világos. Ezt is Gyulai volt egyik, ki megénekelte, *Az utolsó huszár* cz. költeményében. Először a lipcei gyűjtemény közölte kéziratból* *Gy.* aláírással. Első versszaka így szól:

Világosnál . . . Világosnál
 Huszárok könyeznek,
 Sírva sírnak veszedelmén
 A magyar nemzetnek.
 Átok és sohajtás között
 Hajlik meg a zászló - -
 S szegény gyalog gazdájára
 Búsan nyerít a ló.

Csak egy sebesült vén huszár nem száll le lováról s
 nem teszi le kezéből a zászlót.

*Magyar vagyok, s rabbilincset
 Nem visel magyar kéz . . .
 Huszár vagyok s zászlójával
 A huszár együtt vész.
 Áldjon isten, Magyarország!
 Bő nagy kegyelmével,
 De verje meg zsarnokodat
 Mind a két kezével.

Villog a kard! . . .** piros vér foly,
 Meghajlik a zászló,
 És haldokló gazdájára
 Búsan nyerít a ló.
 S ott fekszik sírján honának,
 Mozdulatlan, némán,
 Mély bánattal, mély sebekkel
 Keblén, arczatján.

* Később a költő kisebb változtatásokat tett. Itt a mondott gyűjteményből vesszük az idézetet.

** Áldornál és később: Dörren a cső . . .

Hasonló szellem hatja át Bérczy Károly versét *A huszár-ról*,* mely a költő följegyzése szerint 1849. aug. 20-án kelt. Egy csüggedt harczos hazatér fölperzselt falujába, s a faluházán elbeszéli, mi történt Világosnál. Őrnagyuk a front elébe nyargalt, felsorolta győztes csataikat, aztán elmondta, hogy

Üres szóra, pusztá ígéretre
A sereg már fegyverét letette,
A seregnak színe, java, bátra,
Fiaim, még csak ti vagytok hátra.

De mit kiki főkincsének tartott,
Egyitek se adja át a kardot,
Szégyen arra, a ki általadja,
Elég, ha megmarad markolatja.

A zászlót tépjék szét, vigyék haza ereklények,

Szólt az őrnagy, s mely ott volt mellette,
Egy pisztolyát a lége sütötte,
A másiknak öldöklő szavára
Zúzott fejjel dőlt hanyatt lovára.

E költemények az első elkeseredésben fogantak, azért van, hogy egészen egy úton járnak a népköltészettel.

Későbbi keletű, de hasonló hősi ellenállást rajzol Tóth Endre (*Egy hadastyán sárján*) egy aggastyánban, a ki a mozgalom kitörésekor lóra ül, vitézül csatázik, de

Hallván Világosnak hitvány történetét,
Tenger harag önté el széles kebelét.

A halált keresve, még egy párviadalra száll,

Hagyja fedetlenül szánt-szándékkal keblét,
S keresztül döfeti legnemesebb szívét.

Gyulai és Bérczy versei csak a nemzet kétségbeesését rajzolták az öngyilkosság révén; Tóth Endre dagályos, romantikus története, a miről az előbbieniek hallgattak, az okban és vádban is találkozik a népköltészettel, midőn a balsors kútfejét így jelöli meg:

Északi ellenség, sáska seregével,
Összezsatlakozván magyar hűtlenséggel...

* Áldornál.

Számos kőrajz is jelent meg később, melyeken magukat vagy lovaikat agyonlövő, kardjaikat eltördelő huszárokat látni, mintha csak e költemények illusztrációi volnának.¹ Egy hitelt érdemlő szemtanú, Rochlitz Kálmán, azt állítja, hogy zavar és rendetlenség volt a felvonulásnál elég, de efféle jelenetet nem látott. Görgey István sem.² Nem is lehetett így, hiszen a seregnek ez nem volt meglepetés. A fővezér előtte való nap lóháton bejárta a tábor-t, elbúcsúzott a hadtesttől s közölte velök a haditanács határozatát, hogy megadják magokat a túlerőnek. Intette őket, hogy ne szökjenek, mert az gyalázat volna, de meg bajos is, a bekerítő orosz csapatoktól.³ Mégis tartott a szökéstől; a világosi kastélyba visszatér, azt mondta öccsének: «Meglásd, reggelre egy katonám sem lesz a táborban.»⁴ Nem így történt. A tábor-tüzek egész éjjel világoltak, s reggel helyén volt a sereg. A fegyverlerakás végső mozzanatát így adja elő Görgey István: «Rüdiger orosz altábornagy . . . Görgey Arthur oldalán síri csendben, az esti szürkületben végig lovagolt a lefegyverkezett magyar hadsorok előtt. — Aztán . . . visszatért Zaránd irányában. Mikor Görgey kis darabig kísérné, a bal szárnyon felhangzott: Éljen Görgey! utolszor . . . Ekkor bátyám hirtelen leborult — egy perczre — hű lova nyakára.»⁵ Ezt a jelenetet érti Leiningen, midőn azt írja: «A katonák imádták őt, különösen a 3. hadtest (Damjanich), hol ez a ragaszkodás balsorsunkat is túlélte és a végső bucsúvételnél Szöllösön megható módon nyilvánult.»⁶ A sereg ajka tehát ott a gyászmezőn nem vádat és átkot mondott reá, mint később a népköltészet.

¹ Hasonmásaik megvannak a Dayot albumainak mintájára készült *Ezernyolczszáznegyvennyolcz* cz. dísműben, mely Jókai, Bródy Sándor, Rákosi Viktor szerkesztésében, többek közreműködésével 1898-ban jelent meg. (Révai Testvérek.)

² Rochlitz munkáját Görgey István kéziratban használta fel. Görgey István, III. 616.

³ Asbóth, I. 254. l.

⁴ Görgey István, III. 592.

⁵ III. 617.

⁶ 140. l.

E mozzanatot Görgey István versbe is foglalta. *Emlékeimből** czímen bátyjának két nagy napját jeleníti meg: az ácsi mezőn, a mint kalpagjával Pöltenberg huszár-rohamának integet, a dsidások kiabálása közt: csak a vörös dolmányost! — miközben födetlen fejét egy gránát-szilánk megsebesíti; ** aztán a világosi napon, a nagy temetésnél:

Láttam végre Világosnál mindent befejezni,
Hős nemzeti hadsereget némán temetkezni.
Fénylő napot leáldozni komor bérceztetőkre, —
Oszló-foszló csodaképet szétfolyni örökre! —

S ráborul a síri éj a szőlősi gyásztérre,
Sok időre legutolsó magyar hadvezérre ...

Ott száguld a ménje. Lobog a sörénye.
Lovasán a lehunyó nap végkihaló fénye.

S birkozik magába — birkozik hijába!
Oda szakad sebzett feje hű lova nyakába ...

E rajz versbe foglalt történet; csak egyetlen vonás hiányzik belőle: a szétbomló sereg utolsó búcsújának elfojtott sóhaja.

E szomorú apotheosis után még egy korszak nyílik Görgei alakja körül a költészetben: a mártir-éveké.

A világosi kastély úrnője, Bohusné, azt írja följegyzéseiben, hogy Görgey, mielőtt 13-án a táborba lovagolt, «e szavakat mondta, melyek sokáig visszhangzottak szívemben, mint vigasz és remény: «Most még neheztelni fog reám a nemzet, de három hét múlva áldani fog.» — Ebben csalódott. Az ország nem ismerte a kényszerítő okokat; fényes álmokból egyszerre ocsúdott keserű valóságra, mámorából kétségbeesésre eszmélt, s olcsó magyarázatul — és hogy ne kelljen önmagára vetnie — népies logikával árulót keresett, s erre vak hevében épen azt czégérezte ki, a ki az üres álmok s vétkes túlzások ellen minduntalan fölemelte józan, óvó és tiltakozó szavát.

A hazaszeretet kétségbeesése átokban zúdult Görgei fe-

* *Budapesti Szemle*, 1912 febr. 422. sz.

** Görgey István, III. 28.

jére művelt költőknél is. Vörösmarty érzelemcsatái, a szinte észvesztő bánat viharfelhői közül megrázó átok mennydörgése dördül. Verse csak kéziratban járta be az országot, nevéből is csak V . . . ty betűk vannak kitéve az akkor divatos kéziratos vers-gyűjteményekben,* de reá vall a fájdalom heve és pathosa, mely a közvetlenség hirtelenségében a keserűség alanti képeit keveri a bánat fenséges vonásai közé. Egy titánt látni, a ki bércekkel hajigálódzik.

Ő, százezernyi hősiak vezére,
 Dicső, ha győz, dicső, ha elesik,
 Ki úr leendett, milyennél nagyobb nincs,
 Meghajlott a lábtúrta fővenyig.

Hallgatnak ágyuink, a puska nem szól,
 E némaság, oh! mily rémületes!
 A honvéd nem küzd, a megjött huszárnak
 Kardján most nem vér, csak könny csörgedez.

Harcz nélkül, alku nélkül így elesni . . .
 Egymásra néznek a bús harczfiak
 S a hitszegő vezérre szíveikben
 Kihalhatatlan átkot mondanak.

Hervadjon a fű, a hol megpihen,
 Akadjon fel midőn a fára néz;
 Enyhet ne adjon éhe-szomja ellen
 A föld, s ne nyujtsen soha emberkéz.

Kergesse őt a balszerencse, mint
 Szilaj kutyák a felriadt vadat;
 Éljen nyomorban, kínban mindhalálig,
 És hogyha elhal, verje kárhozat.

A gyanusítás, rágalom és vád oly rohamosan terjedt, hogy szeptember első napjaiban már védője is támadt Görgeinek. Augusztus 29-én ndult el a volt fővezér orosz hadifogságából Nagy-Váradról Karinthyába, Andrássy Norbert es. k. osztrák őrnagy kísérete alatt. Magáról azt írja Görgey István: «Én

* Szövegét néh. Perényi Adolf tanár úrnak köszönöm, a ki Temesvárott másolta le egy ily gyűjteményből, s Papp Ferencz tanár úr útján volt szíves hozzám juttatni. A verset már mások is említették, így egyetemi előadásain Riedl Frigyes tanár úr; egy részlete közölve van a *Budapesti Hírlapban*.

Paskievics herczeg parancsára az osztrák hadi comissarius gr. Szirmay István őrnagytól nevemre kiállított útlevelemmel Budapestre indultam. Tisza-Roffon, a Borbély-család vendégszerető házánál megállapodtam. A ház már tele volt menekülő — kivált erdélyi — honvédtisztekkel. Közülök itt ösmerkedtem meg Szász Károlylyal. Közvetlen rokonszenv és élményeink kölcsönös elbeszélése hamar megbarátkoztatott egymással. Mikor elváltunk, emlékül egy költeményt adott át nekem, melyet előző éjjel szerzett. (A pongyola írás, sok törlés-javítás láttatja, hogyan lett és kerekedett a vers. Ez az eredeti Náray Lenke leányom birtokában van, kinek odaajándékoztam.) 1850-ben már osztrák gyalog közlegénynek be voltam sorozva s a Haynau nevét viselő 42. sz. cs. k. gyalogezredben szolgáltam, mikor egy jó barátom nekem a Heckenast Gusztáv kiadásában Szilágyi Sándortól szerkesztett *Magyar Emléklapok* I. füzetét és benne Szász Károlynak ezen költeményét megküldte, — én pedig legott bátyámnak Klagenfurtba. Örömmel akadtam rá záró szakában a Roffon nekem emlékül készültre.» Mindezt Görgey István az említett vers másolatára jegyezte föl, honnan szivességéből leírhattam. Említi különben e vers keletkezését nagy munkájában is.* A költemény 1850-ben látott napvilágot,** *Görgey Arthur* cím alatt, Sz. K. jeggyel. Szerző a vershez jegyzetet csatol. «Nincs most divatosb eszme, mint Görgeyt árulónak nevezni. Én nem hiszem, nem tudom hinni. Ítélni mindenesetre a história fog, de úgy gondolom, a költőnek mindig van joga meggyőződését, a világ-véleménynyel szemben is, merészen kimondani.» Olyan volt akkor a közvélemény, hogy a szerkesztő szükségét érezte eltérő nézete nyilvánításának. Kiadja ugyan a verset, «hogy mint mondád, legyen egy szavazat a szerencsétlen, de nagy ember mellett is,» azonban egy kis cikket bocsát előre: *Mért tartom Görgeyt árulónak?* «... nem azért, mert fegyverét lerakta, hanem mert annyira engedé menni a dolgokat. Árulását nem Vilá-

* III. 685. l.

** *Magyar Emléklapok* 1848—49-ből. I. 57—61. l.

gostól datálom, . . . hanem a percztől fogva. midőn a kormány rendeletének Komáromnál nem engedelmeskedett,» mert «túlbecsülte magát s nem volt politikai belátása.» Minden szó tökéletes tévedés ebben, hiszen Görgei Komáromnál éppen a ministertanácsban elfogadott haditerv szerint próbált egy végső kísérletet az osztrákok leverésére, s éppen ő volt az, a ki sohasem becsülte túl a nemzet erejét s ő volt az egyetlen hadvezér, a kinek éleslátása volt a politikai tények dolgában. A mindössze egy oldalra terjedő czikk végső ítélete ez: «Ha *elárulta* is Görgey honát, de nem adta el. Eleven halott, fogoly, a hatalmasságok elfeledték, a népek elátkozák; szegényen megvonulva él Austria egyik zugában! S ha élte meghagyatott is, ha élte biztosítva van is: Görgey nyomorúbb azon társainál, kik october 6-án a vérpadra léptek.»

A költemény maga első részében kikél a vád és átok szavai ellen; második szaka e képpel zárul:

Porban fekszik a koszorú,
Mit hálátlan nép letépett;
Mellette egy ketté tört kard . . .
Ismeritek ezt a képet?

A harmadik szak a hőshöz fordul.

Nem lett volna-é ezerszer
Jobb, meghalnod a csatán,
Mint örökre ezt az átkot
Hurczolni magad után?

— — — — —
Szentje lennél a magyarnak,
Neved, dicső volna . . . s most?
Reményed sincs, hogy nevedről
A gyalázatot lemosd!

— — — — —
Kit ön nemzeted elátkoz,
Adhat-é neked vigaszt
Az öntudat: hogy te mégsem —
Mégsem érdemelted azt?

—
Óh de a nép arra nem néz,
Nincs igazság ide lent.

A tömeg előtt, tanuld meg,
Még a szenvedés se szent!

Ő nem tud egyébre nézni,
Csak sikerre, mely vakít.
Győztél volna: égis emel,
Buktál: türd el átkait!

A negyedik rész a hőst csillaghoz hasonlítja, melyet felhő fed el:

E felhő: *mások* átkos bűneiből
Szövdött balsors setét fellege.

Mi nem fogjuk már e csillagot látni,
De tán sugárt majd sírjainkra vet,
Ha eljön az igazságos jövőndő
S hatalmas szele egy lehelletével
Szétüzi ezt a sötét felleget.

Szász költeménye nem várt helyen ébresztett visszhangot, egy fiatal ember szívében, a ki maga nem volt költő, aligha is verselt másszor, de családja ápolta a költészet tiszteletét, s egyik testvére költői tehetség volt, kinek fejlődése elé Arany János is örömmel nézett. Tisza Domokos testvére volt ez, Tisza Kálmán. Oly gondolatok szunnyadnak e versben, melyeket szerzője mélyen fölfogott s később saját sorsán is betelni érzett: hogy a tömeg könnyen ítél és hirtelen vádaskodik, áldozatot, munkát kevésbe vesz s csupán az öntudat lehet bírāja tetteinknek.

Olvastam, én barátom, versedet,
A melylyel Görgeyt védelmezed;
És szívemet, hidd el, öröm lépé,
Midőn benned hite társát lelé.

Örültem én, hogy van e dúlt hazán
Egy bár, a kiből nem csalatkozám,
Ki érti a hős égi szellemét,
Más bűnével nem mocskolja nevét!

Nemes volt ő, felette is nemes,
Talán azért sorsa rettenetes.
A villám is nem a kis bokrokat
Sújtja, hanem az ős cserágakat.
Bár engem a remény sokszor csala,
Szívemben van egy vég láng-irata:

Hogy a letiprott vádlott férfi még
 Tisztán fogja bemutatni nevét;
 Hogy a percz, majd ha egykor eljövend,
 A melyben a nagy gazság bünhödend:
 E férfinak csak egyetlen szava:
 «Vád és vádló immár elhallgata.»
 Addig, mert nincs tér, hol szívem szerint
 Beszélhessek lelkem sugalmaként,
 Hogy védjem őt, kit tisztának hiszek:
 Hallgatok, bár szívem majd megreped.

De hagyjuk őt! úgy sem segíthetünk,
 Baján legfeljebb csak könyezhetünk.
 Az égre kell biznunk az ő ügyét.
 A történet ítélje jellemét!
 Ámbár a történet ítélete
 Az igazságnak csupán rémzete:
 Ott is, mint másutt, ember a bíró,
 S vagy csalatik vagy maga is csaló.
 Csak egy bíró van, mely nem csal soha:
 És az: kinek-kinek öntudata;
 De az a világnak soh' sem ítél,
 Miért is az mindig csalatva él.

E vers nem látott napvilágot keletkezésekor, csak 1911 márczius 17-én közölte azt *Az Est* című ujság.

A történetíró vizsgáló hajlamával merül el Világos magyarázatába Görgey István, leghűbb védelmezője bátyja jó nevének. Költeménye, *Görgey Arthurhoz*, valóságos védőügyvédi perbeszéd a viddini levél ellen, tele zsufolva mentő s viszont vádló érvekkel. Nem gyakorlott verselő műve, mégis erős lendület érzik rajta, valódi tűz, igazi elkeseredés hatja át, egy mélyen sebzett, igazságszerető ember keserű heve, s végül oly resignált megnyugvásba megy át, mely Görgey Arthur későbbi műveinek szellemével rokon. Megszólaltatja a suttogó vádat a kincshalom díjáról, majd a pusztá lét mentése felől.

Megélni tiszta káron, — minden áron —
 Habár gazemberül, habár ebül,
 Ha meggyalázva bár, habár siváron,
 Mint a bélpoklos — élni egyedül!!!

S ők mondhaták ezt? vagy ha más mesélte:
 Elhiheték-e rólad igazán?

S ha el *nem* hitték: hát elhallgathatták,
Kik színről-színre láttak a csatán?

Kik mind ezerszer láttak, a halállal
Szűk mesgyén szemközt mint találkozá,
S te ki nem tértél, farkasszemet néztél.
S előled ő tért félre, a halál.
Mi ő neki egy élet? Hekatombát
Várt és lesett, egy új Mohácsot ő,
S te rászédél; — hazádnak megtartottad
E húszezer magyart, egy jobb jövő
Termő csiráját, mely, habár tömérdek
Sanyaruságon át, mégis megél,
Új nemzedéket hajt és közte járván
Csodát regél, reméltet és remél! —
Világos romfalára meg felirtad
Örök betűkkel a nagy igazat:
„Nem Bécs az, a ki a magyart lebírt,
Lebírti képes, bárha megszakad.
Önként letesszük s önként fel ha vesszük:
Kezünkben újra villám lesz e kard.
Iégy igazságos. Ausztria! és másszor
— Jegyezd meg újra — ne bánts a magyart.”

* * *

Eladni a hazát! Hát van e ára,
Melyért az néked eladó legyen?!
Önáldozásodnak volt-e határa,
Segíteni a körülvítt nemzeten?!
S ha tévedél (lehet), hát más nem tévedt?
S hát bűn-e a jólelkű tévedés? —
S kik tudva álparancsot osztogattak.
Azok közül egyik sem felel? És
Kik küzdés közepén nyakunkra hozták
A halhatatlan kétszázézeret. —
A czár muszkáit — hogy el kelle buknunk:
Ne érje felelősség ezeket?
Őt, kire a nép mindenét rábízta,
S ő mindent *egy*, *hamis* kártyára tett,
És elvesztette az egész betétet
S elútazott — s a haza elveszett!
Nehogy a nép utóbb is számon kérje
A bizományért a főszámadót.
Hogy romlásunkért a vád őt ne érje:
Azért csinált nevedből árulót.

Az utolsó rész a keserű pohárról szól, mely undorító is, azért irtóztató. Megjelenik a *Haza*.

Bizalmasan, biztatva néz sokáig,
Aztán szelid-parancsolólag int:
„Hű voltál — szól — az léssz a sír fokáig,
Fogd és igyál, — kívánom: idd ki mind!”

E költemény három pontban világítja meg a fővezér nagy elszánásának indokait s önfeláldozását. Görgei Rüdigerhez írt leveleben* egyik indokául maga azt mondja: „hogy embervért kíméljek”, s a *Gazdátlan levelek*-ben is azt írja (VIII.), hogy ezrek és ezrek életének meggazdálkodása „előttem nagyobbnak, becsesebbnek látszik ama babérok becsénél, miket netalán még gyűjteni lehetett a további visszavonulásban, le Aradtól Orsováig». Hogy Világos romfalára mit írjon föl szellemkézzel, olthatatlanul, azt a fővezér tökéletesen tudta, midőn e szomorú actus'-t ahhoz kötötte, „hogy ez egyedül az orosz czár ő felsége hadai előtt mehessen végbe, mert az osztrák hadak nem dicsekedhetnek azzal, hogy az én csapatjaimat a vitéz orosz hadsereg egy részének segítségével nélkül valaha legyőzték volna».

A mi a keserű poharat illeti, e resignatio is hű rajza Görgei későbbi lelkiállapotának. Maga írja a *Gazdátlan levelek* előszavában (1867): „Le tudok mondani és megnyugodni bármily nehéz végzetemben. És valóban le is mondtam, meg is nyugodtam . . . elismerésre, helyreigazításra, restituálásra, míg élek, nem tartok többé számot. Mindössze is azt kívánom, hogy gyermekeim a hazában boldoguljanak.»

Görgei ritkán hagy ily bepillantani benső érzelmei közé; összes munkáiban alig akadni kétszer ily egyéni, mondhatni lyrai mozzanatra.

E három védponttal három vádpontot szögez szembe a vers: rámutatva a muszkavezetőkre, a politikai merészség bűnére s Kossuth menekülésére, melyet egy népi vers is zokon vesz. Ez az egyetlen népdal, mely Kossuthról lelkes-

* Görgey Istvánnál, III. 569—570.

dés nélkül, sőt némi burkolt keserőséggel mer szólni, azt mondja:

Kossuth Lajos befogatta négy lovát,
Fölültette feleségit, kocsissát.
Kinyitotta üveg hintó ablakját,
Úgy mondott az magyarnak: jó écczakát!*

Görgey István költeménye 1851-ben kelt, de zár alatt tartotta s többi verseivel együtt halála utánra is jó ideig letétben kívánta hagyni; egyrészt, mert a közvélemény tisztulásának idejét még nem látta elérkezettnek, de főleg, mert ő érvekkel, okiratok gyűjtésével, történelmi tények földerítésével s magyarázatával kívánt bátyja igazáért harczolni, s ezért nem akart előbb a lyrai költő könnyebb, de elfogultnak tetsző szerepében mutatkozni.

Ugyanez évben, 1851-ben készült el Arany János a *Nagyidai czigányok*-kal, mely, — mint a költő mondja — ,rongy mezbe burkolja a dicső arcot', egy cigány-adomatorz tükrében mutatja a szabadságharcz szörnyű fonákságait és végzetes tévedéseit. A szalma-pörnye, az egymásközi versengés, czivódás, a hivatalvadászat, az elesettek biztatása, hogy «lesz majd emléketek, olyan, mint egy torony», az üres hűhó, az elfogyott puskaapor és a káprázatos álom, — «mind csupa bátor, nyílt őszinteség», mint a *Bolond Istók* mondja, a kétségbeesés szélén álló lélek, bús tréfá'-ja, mely túlfeszültségében, nevetni kezdett a sírás helyett', «a pessimismus nyelvöltögetése», mint Arany Tompának írja. Görgei olvasta e művet, fölismerte burkolt tárgyat, elérte célzásait; ráismert a ,nagy álmodó'-ra, a ki a «rúd alatt ki-suhant ügyesen». A költemény siralmas komikumában, keserű gúnyjában sok helytt a maga élményeire, nézeteire ismert. Ő is kárhoztatta a hivatalosztogatást, a nepotismust; tulajdon öcsce előléptetése ellen is fölszólt; ** eszébe juthattak tisztjei, kik Világoson még előléptetésüket kérték. Ő is így látta a szereplőket: «Kevés valódi hazafi! minde-

* *Szeged népe*, II. 49. l. 18. sz.

** Kossuthhoz, 1848. nov. 15. Pozsony. — Görgey Istvánnál, I. 36. l.

nütt önzés, hívság, — legkedvezőbb esetben rendíthetetlen becsvágy». ¹ A személyi érdekek versengésével szemben még 1848 nov. 14-én Kossuth dictaturáját ajánlotta. ² Félbeszakadt önigazoló iratában pedig az egész mozgalomról azt írta volt: «... az isaszegi csata után — — — csakis *boldog képzelő tehetséggel* és optimisticus hiszékenységgel megáldott férfiak engedhették által magukat oly *csalóka* álmoknak, hogy Magyarország immár meg van mentve». ³

Ime hány pontban találkozok a költő gúnyja és a hadvezér kritikája.

A szabadságharcz vétkeit és túlzásait egészen egyforma szellemben itélik el. «A nemzet az optimismusnak esett áldozatául» — írja Görgei 1862-ben a *Gazdátlan levelek*-ben (VIII.) ... Az optimismus tunya gondatlanságra csábít. Önerönket ilyenkor — ismeretlen mennyiség lévén minmagunk előtt — túlbecsüljük. Megvetjük az ellenséget. Készületlen ér a viadal, — gyámoltalanoknak talál a vesztély, — minden szerencseváltozás erény nélkül valóknak.» Nem ugyanezt rajzolja-e Arany? Nem úgy hangzik-e Görgei fejtegetése, mintha szinte a *Nagyidai cigányok* tartalmát vázolná, eseményeinek lélektanát és logikáját jellemezné?

Görgeire nincs czélzás a költeményben, — épen ebben látni róla a költő felfogását. Görgei kényszerű ténye nem tartozott hibáztatásának, önfeláldozása nem gúnyjának körébe. Görgei ezt is megértette. Midőn 1867-ben hazatért, meglátogatta Aranyt. Arany már előbb, Szalontán is láthatta Görgeit, a ki Aradra menet, aug. 6-án ott keresztül vonult. Görgey István föl is kereste Aranyt, hogy ezzel kimutassa tiszteletét. A költő az utczai szobába vezette, mely egészen üres volt; egy kézmozdulattal mutatott körül, hogy nem tudja vendégét hová leültetni. «Szótlan szorítottam vele kezét sokáig — írja Görgey István. ⁴ — Ebből, azt hiszem, megértette, mi ösztönzött engem fölkeresésére. És aztán

¹ Klapkához. 49. márcz. 10. Közli Görgey István II. 37.

² I. levelét Görgey Istvánnál, I. 29. l.

³ Görgey István, II. 696.

⁴ III. 343 345.

ennyiből állt a mi élénk társalgásunk, hogy ő azt kérdezte: «Mi lesz belőlünk?» én pedig azt feleltem rá: «A jó isten tudja.» Azt kérdezte aztán: ha mi holnap reggel innen odább vonulunk, mikor lehetnek itt a muszkák? Azt mondtam: estére, talán az eleje már délre. — Annyit mondott még, hogy ők is menekülnek felre valahová; már kevés holmiját elküldte.»

Ez ismeretséget később, midőn mind a ketten Pesten éltek, megújították. Görgei Arthurnak családját is ösmerte Arany, előbb, mint őt magát. Bizonyosága ennek az a költemény, melyet 1865-ben Görgei Berta emlékkönyvébe írt. Összes műveinek kiadásába nincsen az fölvéve, de megvan kisebb költeményeinek későbbi kétkötetes gyűjteményében, honnan Riedl Frigyes átvette a Magyar Remekírók kiadásába. A név egyik helyütt sines kitéve, csak a kezdőbetűk jelzik, de a kéziratban ez van írva: *Görgei Arthur leányának.* (Emlékkönyvébe.) Ime az egész:

Mese, mese: mit találtam

E világban járván?

Szép ibolyát villámzúzta

Délcegz cserfa árnyán;

Oroszlánnak felszakított

Kebeléből mézet

Így elegyít erőt bájjal

Az anya-természet!

(1865. nov. 21.)

A felszakított keblű oroszlán bibliai kép, a költő csillog alatt a *Bírák könyvé*-re utal, XIV. 8. E rész Sámson menyegzőjéről szól; midőn feleség-keresni Timnátba ment, az úton egy oroszlánkölyköt kettéhasított pusztá kézzel (8.). «Megtére pedig egynéhány nappal azután, hogy hazavinné őtet, és oda tére, hogy látná az oroszlánnak holttestet; és imé egy raj méh vala az oroszlánnak holt tagjában, és méz.»

Arany János bibliájában e vers meg van jelölve ironnal. Ő e képpel máshol is élt (az *Álom-Való* utolsóelőtti szakában).

Atyja után Arany László is ösmerte Görgeit. Barátai előtt többször említette, hogy ő rá gondolt, mikor Réfalvy

alakját mintázta, a *Déliabok hőse*-ben (1873), az ötvenes-hatvanas évek e kitűnő költői rajzában. A külső személy-leírás ott ennyiből áll: «Magas, komoly, nyílt arcú férfi» (I. 70.). Életrajzi vázlata Puskin szellemében költött regény, mely egy ponton sem vág össze Görgei életével. A benső vonások azonban ő rá vallanak, bár a költő ezeket is el-fátyolozza annyiban, hogy egybeolvasztja az ötvenes évek-ben sűrűn kiczégetezett kisebbségre, 'áruló' típusával, kit a gyanú szemmel tart, mert nem lobogott benne a vak hit szalmalángja, a túlzást túlzásnak bélyegezte, s bírálta merte a lelkesedést. A fővonások e részben Görgeire val-lanak (I. 55—56. verssz.).

Részt vőn, tevékenyen, a küzdelemben,
De nem hívé, hogy lesz nagy sikere;
Nem lelkesült a honfi-tűz-özönben,
A szép jövőben bízni nem mere,
Küzdött, kitartott végig nemzetünkkel,
De győtrelemmel érzé: vesztünk kell.

Bántotta a túlhít, mely szétszakítá
Multunk jogát, mert szebbet álmodott;
De az ellen dőlyfe vérig háborítá,
Ki 'lázadó-néppel nem alkudott';
Se nagy jövőnk hite nem bátorítá,
Se béke-ösvényt lelteni nem tudott;
Titkolva kétkedést, mely kínoztá,
De gúnnnyal a túlzókat ostromozta.

Mindez Görgei fölfogásának találó és hű rajza.

A *Déliabok hőse* e tárgyat új oldalról tekinti; kivált a rágalom lélektanát rajzolja, mely vádat kovácsol alap nélkül a semmiből, híre meggyőződés nélkül erősödik, hit nélkül terjed, s végül mégis elterjedtségére hivatkozik bizony-ság gyanánt.

Elvész, kit egyszer köz-száj elmaraszt,
Nyíltan biz' a bűnt senki sem vitatta,
De hisz: ha nincs szél, nem zörg a haraszt;
S bár a gyanút örök homály takarja:
•Bűnös biz' ő, úgy kell, ha lelke marja.▪

(I. 54.)

Korábbi gúnyait hozzák elő,
Egy-egy elejtett szó, mint vád kikel;
Az ily gyanúval nem bír ész, erő,

Ha irtod, újra nő, mint hydra-fej,
 S bár tűzbe tenné karját a honért: «Eh,
 — Azt mondanák — meg van fizetve érte.»

A gyanú természetrajza mellett a meghallgatás nélküli elítélés egész logikáját föltárja, hasonló elméletet adva általánosságban, minőt Gyulai az egyes esetből olvasott ki (I. 61.):

Okos magyar szokás, hogy hagyni szoktunk
 Efféle árulókat irmagúl,
 S ha jól nem üt ki, a mit tervbe fogtunk,
 Őket tekintjük érte bűnbakúl,
 S midőn merész reményünkől lebuktunk,
 Lelkünk talán a múlton elfogúl,
 S titokban vádat is vet önmagára:
 Rárajuk a hibát ezek nyakára.

Arany költői körében általában a megértés és elismerés hangja uralkodik a sorsüldözötte nagy vezérrel szemben. Gyulai Pál, kiben a költő sohasem tagadta meg a kritikust,* 1869—72 közt készült töredék *Romhányi*-ja végén heves szócsatát indít Kossuth és Görgei hívei közt, de tüstént maga veszi át a szót s egy tanulmányíró kritikus lelkiismeretes pontosságával figyeli az ítélet, sőt a szavak mérlegének nyelvét. Védelmére kél a «tiprott hős»-nek, kiben a «nemzethiúság áldozatját» látja, s lelkesülten hirdeti:

A mit kiváltál száz csatába,
 Beolvadt a nemzet sorsába
 És olthatatlan lánggal ég:
 Dicsfény, erő és hősiség.

E két sorsintéző férfi végzetét úgy világítja meg, hogy a higgadt történetírás végezetül nem foglalhatja össze fejtegetéseit jobban e sorok idézésénél:

A nép bálványt teremt magának,
 Ha jó szerencse emeli,

* Pl. *Romhányi*-ban a Jókai-regényekre tett célzás, a honvéd néven rágódó irodalom éles bírálata, saját hőségét is erősen kritizálja:

Három megyébe most Romhányi
 Mint főkörmánybiztos kiszáll;
 Először nem tud mit csinálni,
 Aztán sok ostobát csinál.

Hisz benne, hisz minden szavának
 S mintegy önmását tiszteli.
 S ha a balsors csapása éri,
 Bálványát akkor is kiméli,
 Áldozni bűnbakot keres:
 Kossuth s Görgei sorsa ez.

E sorok uralkodó nézetté váltak a művelt közfelfogásban. Különös érdeket ad azoknak, hogy tartalmuk teljesen összevág Görgei önnön nézetével. Ugyane gondolatot fejezi ki maga is a *Gazdátlan levelek*ben, a próza nyelvén, hosszabban elemezve. Elszörnyedt azon, írja, hogy nagy műve kiadása után még sűrűbbé váltak ellene a támadások. „... még akkor:

nem tudtam azt, hogy minden történeti catastrophának a maga egyéni áldozatai kellene (nem physical értelemben csupán):

még akkor nem tudtam, hogy sorsának talán messze jövőre kiható balrafordulásaért a nép mindig csak egyesekeket tehet felelőssé, — mivelhogy a mely nemzet concret «énül» önmagára vetne, az saját nemzeti életének fonálát legott ketté szakítaná;

még nem tudtam, hogy épen ez okon némileg kötelessége minden ildomos népvezérnek, jó eleve gondoskodnia a majdnem netalán többé ki nem kerülhető catastrophának alkalmas bűnbakjáról (villámhárítónak) akár csak a végett is, hogy immár megszokott vezére nélkül ne maradjon a nép, mikor majd beállanak a catastrophá szülte nehéz napok; ...»

E sorokban saját helyzetének bölcselmi felfogása nyilvánul, ugyanabban a gondolatban, melyet Gyulai is kifejezett.

Midőn Gyulai versszakai megjelentek, elküldte azokat Görgeinek; ezzel kezdődött barátságuk. Gyulai révén ismerkedett meg Görgei Lévay Józseffel; előbb költeményeivel, csak utóbb magával. «Milyen tiszta, nagy lélek» — kiáltott fel Görgei, midőn először olvasta Lévay költeményeit. Köztük is mély, benső barátság fejlődött. Lévay vállát is fegyver nyomta 48-ban, *Régi emlék* (1893)

czímű költeményében elmondja katonáskodásának emlékeit: mint tett őrszolgálatot a nádori palotában,* mint vonult ki nemzetőrként a bán ellen, ki a hirhedt Flankenbewegung czégére alatt odább állott.

És engem tovább repített
Az a felséges vihar,
Nyugodalmat soh'se leltem,
Mindenütt ott lenge lelkem
Sergeink zászlóival.

Ott valék, hol fellegek közt
Vérpiros napunk leszállt,
Láttam a sírt, melynek szélén,
Tört reményű hadak élén,
A nemzet döbbenve állt.

S a romok közt én is azt a
Dicsőséget értem el.
Hogy volt isten, a ki védett:
Fegyveremet nem a német,
De a muszka vette el.

Itt szólal meg először költészetünkben az oroszok előtt való fegyverlerakás politikai, történelmi jelentőségének hangsúlyozása, minthogy Görgey István korábbi verse kiadatlan maradt.

Arany személyes példája, Gyulai felfogása s Lévayé áthatják a körültök csoportosuló egész irodalmat. Görgei nevét ettől fogva az irodalomban tisztelet és hódolat veszi körül. Ő nagyra becsülte s nagyon tudta elvezni a költészet és irodalom termékeit. A legelső írókhoz, tudósokhoz szíves viszony, sokhoz barátság fűzte. Minden szépért lelkesült. Buda ostroma közben nem feledkezett meg a Lánchídról; midőn Hentzit Buda átadására felszólította, azt írta neki: «— ha Ön... a lánchídnak, e gyönyörű mesterműnek lerombolását... kötne össze (a védelemmel t. i.)... egyenesen alávaló nevet érdemelne...»** Különösen szerette a

* Ezt akkor melegiben is megírta: *A nádori palotában* címmel. *Hangok a múltból*, 311.)

** Görgey István, II. 275.

zenét; táborában magával hordta a fiatal Reményi Edét.* A zene mindvégig vigasztaló gyönyörűség volt számára; 92 éves korában is könnyekre fakasztotta Kubelik hegedű-játéka, a ki őt lakásán kereste föl. Visegrádi magányában is sokan látogatták írók és művészek. Ott festette arczképét Paczka Ferencz. Sokszor megfordult ott Zichy Mihály. Jó ismeretség fűzte hozzá László Fülöpöt, ki két képet is festett róla. Visegrádi laka is költemények tárgya. Léway József a romon merengve (*Visegrád*), barátjára tér.

De engem egy láncz-csörrenés
A múltból visszaránta,
Lánczát ott egy királyi sas
Sziklához kötve ránta.

Ott hallgatott, ott búskodott
Remény nélkül, magában;
Képzelve, mint szálla rég
A fellegek honában.

Vésszel, viharral mint daczolt,
Önként csatára kelve,
S röptét fölebb-fölebbre a
Szabadság mint emelte!

Körülte szemtelen veréb,
Varjak s oktondi baglyok...
És bátran zúdul ellene
Szeszélyök és haragjok.

A budavári honvédszobor leleplezésekor Baksay Sándor Visegrádra gondol (*1893 május 21.*). Cserkoszorúját a szellőbe veti, hogy vigye el a szobor fejére. A zörrenő csontok, a szobor megeledő érzé-angyala visszahárítják a borostyánt, mert nincsen ott a *fő*. A szellő levelekre tépi a koszorút, úgy ragadja azokat magával:

Visegrádi várnak
Kövérl-kövére
— Örvény nosza nyeld el! —
— Forgósél sodord el! —

* Érdekes, hogy hadseregében, Görgey Ármin csapatában a lengyel önkénytesek közt ott szolgált Matejko testvérével együtt. Görgey István, II. 451.

A levelek szállnak.
 Halkan alászállnak,
 De nem az örvénybe.
 Magános köszálnak
 — Lám ott van a völgyben —
 Gyűlnek a fejére.
 Fejedre, ó bátrak
 Legbátrabbjainak
 Feledett vezére!
 Fejednek az égre,
 A végtelenségre
 Kiáltó sebére.

Születésének évfordulója barátai és tisztelői körében évenként a csendes kegyelet ünnepe lett. Nyolczvanadik születésenapját 1898-ban Kozma Andor ünnepelte (*Görgey 80 éves*. Borsszem Jankó, 1574. szám) az ős-fenyőszálhoz hasonlítva, mely büszkén áll, míg körülötte egy erdő kivész.

Nyolczvan az éve száma már,
 S még itt virul... S még mire vár?
 Mi az, mi fennen élteti?
 Ily nagy erőt mi ad neki?
 Mi az, hogy még sem roskatag,
 Hogy oly deli, oly szép ez agg?
 Fejét fenn büszkén még mi tartja?
 Talán a harczy sebhely rajta?
 Mért nem lohad még elme-tüze?
 Mért olyan ép még minden íze?
 Mért néz mosolygva még előre?

Mert bízva vár a jobb jövőre,
 Mikor majd egynek látja a hazát,
 Harsogni hallja az ő igazát;
 Mikor a nemzet bekopogtat nála,
 S rajongva mondja: «Hála néked, hála!
 Bántottalak, bocsánat érte!»...

Eljen! S fog élni, míg ezt meg nem érte!

Hat esztendővel később Bárd Miklós volt e nap éneke. (1818—1904.)

Itt jár közöttünk s még panasza sincsen.
 Mért bújna el? mikor lám, jó az Isten.
 Télre tavasz jő s édes enyhülés
 Elnézni, hogyan zsendül a vetés,
 Hogy' zöldel ki a magyarok búzája,
 A múlt vetésén a jövő kalásza,

Melynek alá ő jó vasával szántott,
És ez a föld az ő véréből ázott.

E versek már nem magyarázva, indokolva, fejtegetve szólanak, mint a régebbiek, hanem a megváltozott közhangulatból fakadnak, annak virágai. Az általános közhangulatból, a melynek mérlegét a tiszta látás, a higgadság, a tapasztalat nyomták le a tiprott hős javára, s a melyben sokat nyomott a nagyközönség előtt 207 régi fegyvertárs, előkelő honvéd elismerést szavazó *Nyilatkozványa*, melyet 1884-ben nyújtottak át fővezérüknek.*

Így font a költészet babért a tövisek közé, melyekkel a nép hite és költészete sebezte az utolsó nagy magyar hadvezér halántékát. A műveltek költészete az első fájdalom hevében egy úton indult a nép gondolkodásával, de csakhamar fölfedezte a tények valódi értékét. Az eszmék e tisztulásában a költészet a tudományos irodalomra támaszkodott. Bekövetkezett, a mit Proudhon Görgeiről írt nyílt levelében jósolt: A történelemnek rendeltetése, hogy idő múltán fölváltsa a népköltészetet.**

VOINOVICH GÉZA.

* *Nemzet*. 1884 nov. 23.

** *La voix du Peuple*. Journal quotidien et hebdomadaire. 1851 aug. 17.

A HÁROM IGAZ-LÉLEK FÉSÜSLEGÉNY.

Első közlemény.

Seldwyla* lakosai nyilvánvaló tanúságot tettek arról, hogy csupa könnyelmű és nem igaz-lelkek lakta városok is úgy a hogy épségben maradhatnak az idők és a közlekedési eszközök változása mellett; a három fésüslegény ellenben beigazolta, hogy még három igaz-lélek sem lakhatik sokáig egy földél alatt anélkül, hogy egymás hajának ne essenek. Itt azonban nem a mennybéli igazságszolgáltatásra gondolunk, vagy az emberek lelkiismeretének ösztönszerű igazságára, mint inkább arra a vérszegény jogérzésre, a mely a

* A *seldwylai emberek* a címe annak az elbeszélés-sorozatnak, mely a zürichi mester tollából 1856-ban megjelent. Ebből a sorozatból való az itt közölt elbeszélés is, tehát a jámbor czéhek, a «remek»-be dolgozó mesteremberek és a rajongó «érzékenység» szelid és kedves tébolyában élő vándorló-legények korából. A «remek»-be dolgozó mesterember rendszerint lehántotta magáról a vándorló-legény korában rászáradt érzékenységet és rendes, önző, de ártalmatlan filiszterré vedlett, a mi a családfenntartás érdekében nem is volt baj; de annál nagyobb baj volt, ha erre a vedlésre nem is volt szükség, ha a filiszterség már a vándorlólegényt fosztotta meg az élet kedves költészetétől. Ezt a korai filiszterséget ostromozza Gottfried Keller ebben az elbeszélésben is az ő sajátos humorával, a mely kesernyés mellékizével és «ostorozó» tendenciájával éppen annyira különbözik a legnagyobbaknak: Mrs. Gaskellnek, Dickensnek, a mi Jókainknak és Mikszáthunknak humorától, mint a kedves vénkisasszonyok-lakta, angol földre költött Cranford a dologtalan filiszterekkel teli Seldwyla városkájától, a melyet a költő naiv képzelete a svájci tavak ködpárázatával vett körül. A jeles költőnek éppen ez az őseredeti, öntudatlan, szinte homérosi naivitása enyhíti szelid megbocsátásra nem igen hajlandó humorának keserűségét. Mi, a kik könyezve bocsátottunk meg Dickens gaz Jingle-jének Jingle miatt, megbocsátunk a három filiszter mesterlegénynek is, nem maguk miatt, hanem a szertelenül méltatlankodó költő szent naivitása miatt.

Miatyánkból eltüntette ezt a könyörgést: «És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképen mi is megbocsátunk az ellenünk vétetteknek,» «vétek» és «vétettek» alatt adósságokat és adósokat értvén.* Mert ez a jogérzet nem ismer sem adósságokat sem adósokat; nem keresi mások kárát, de örömét sem; dolgozni és szerezni akar ugyan, de költekezni nem és a munkában való állhatatosságnak csak a hasznát keresi és nem a gyönyörűségét. Az ilyen igaz-lelkek nem zúzzák össze az utczai lámpásokat, de nem is gyujtják meg őket és semmifele világosság sem eredhet belőlük; mindenféle mesterséget folytatnak és, csak ne járjon veszélyeztetéssel, egyformán jó nekik akármelyik; legszívesebben ott telepednek le, a hol az ő felfogásuk szerint sok nem igaz-lélek lakik; mert jó maguk között, ha ilyenek nem volnának, bizony-bizony hamarosan megörlődnének, akár a malomkövek, a melyek szem híján forogódnak. Ha baj éri ezeket az igaz-lelkeket, nagyban csodálkoznak és jajgatnak, mintha nyársra húzták volna őket, mert hogy hát senkinek sem ártottak; hiszen ő kelmék a világot egy ugyancsak biztos alapzatú rendőri intézménynek tekintik, a hol birságpénztől senkinek sem kell tartania, ha ugyan szorgalmasan söpör mindenki a maga ajtaja előtt, nem rak óvatlanul virágcserepeket az ablakába és a vizet sem önti ki onnan.

Seldwylában egy fésüsműhely virágzott, a mely rendszerint minden ötödik vagy hatodik esztendőben gazdát cserélt; pedig jó mesterség volt, ha szorgalmasan folytatták, minthogy a szomszédos vásárokat látogató szatócsok onnan szerezték be árúikat. A szükséges minden fajtájú sűrűfésűktől kezdve a falu szépeinek és szolgálóleányainak való diszfésűkig mindet itt készítettek; szép, áttetsző ökörszarvból az utóbbiakat, a melyekbe a mesterlegények művészete (mert a mester már sohasem dolgozott) pompás barnapiros tek-nősbékahéj-szerű felhőzeteket páczolt, mindegyik legény a maga képzelőereje szerint, úgy hogy ha a fésűket a világos-

* A német Miatyánk «Schulden»-t és «Schuldner»-t említ s alkalmat ad Keller lefordíthatatlan szójátékára, a melyet a *-gal jelzett mondattal helyettesítettünk.

ságnak tartották, a legfönségesebb napkeltét vagy napnyugtát mutatták, piros báránnyelűket, égiháborúkat vagy egyéb fröccsentett természeti tűneményeket. Nyáron, a mikor a legények szívesen vándorútra keltek és ritkaságszámba mentek, udvarias bánásmódban is részesültek, jó bért és jó ennivalót kaptak; télen azonban, mikor fődél alá óhajtoztak és gyakran kínálkoztak, bizony olcsó pénzért kellett görnyedniök és fésűt fésűre készíteniök, a mennyi csak tellett tőlük; a mesterné bizony csak káposztát talált napról-napra és mesteruram azt fogta rá, hogy hal. Ha pedig az egyik legény azt merte mondani, hogy bocsánat, de ez, kérem, savanyított káposzta, rögtön lapút kötöttek a talpa alá és mehetett neki a hideg télnek. Mihelyt azonban a rétek zöldülni kezdenek és az úton járni lehetett, azt felelték, hogy mégis csak savanyított káposzta biz ez! és összecsomózták czókmókjukat. Mert noha a mesterné ilyenkor sebtében egy darab sonkát hajított a káposztára és a mester azt mondta: «Istenuccse, azt hittem, hogy hal; no de hát e meg már bizonyosan sonka!» mégis csak kifelé óhajtoztak ilyenkor, mert hát mind a három legénynek ugyanabban a kétarasztos ágyban kellett aludnia és a télen át ugyancsak jóllaktak egymásnak az oldalbalökéseivel és a maguk fagyos bordáival.

Egyszer azonban egy szelid és tisztességes legény vetődött a műhelybe, valamelyik szász tartományból. Ez mindenbe belenyugodott, dolgozott mint holmi igavonó és nem lehetett kitenni a szűrét, úgy hogy végre is állandóan a műhelyben maradt, akár valami háziszerszám és nem egyszer élte meg a mesterek változását, mert hát ez idő szerint viharosabb esztendőök vonultak föl, mint más egyébkor. Jobszt barátunk olyan mereven nyújtózkodott ki ágyában, a mint csak birta és következetesen megtartotta a helyét a fal mellett télen úgy, mint nyáron; a savanyított káposztát készségesen halszámba vette és tavasszal szerényen megköszönte a sonkadarabokat. A kisebb bért ép úgy félre rakta, mint a nagyobbát; mert ő bizony nem költekezett, hanem mindent szépen megtakarított. Nem élt úgy, mint a többi mesterlegény, nem hajtogatott söröskorsókat, nem

kereste a földik vagy egyéb fiatal legények társaságát, hanem esténként a kapuba állt ki és ott tréfálkozott az öreg asszonyokkal, ha különös adakozó kedvében volt, a fejükre segítette a vizes vödörket, aludni a tyúkokkal ment, ha ugyan nem volt bőviben dolga, hogy külön jutalék fejében az egész éjszakán át dolgozhassék. Vasárnap is dolgozott késő délutánig, akármilyen pompás volt is az idő; ne higyjük azonban, hogy mindezt szívbeli vidámsággal vagy jó kedvvel cselekedte, mint Jancsi, a víg szappanos; mi több, ez az önkéntes fáradozás nagyon megviselte és folytonosan az élet nyomoruságai miatt panaszkodott. Ha aztán a vasárnap délutánja beköszöntött, hétköznapi piszkos ruhájában és katogó papucsával átment az utcza másik oldalára, elvitte a tiszta inget és a kivasalt mellbetétet, a gallért vagy az ünnepi zsebkendőt a mosónőtől és választékos legénylépdéléssel, előre nyujtott tenyerére rakva mindet, hazakisérte ezt az úri pompát. Mert tudni való, hogy a mesterlegények munkáskötényesen és papucsosan valami sajátságos pipeséggel járnak-kelnek, mintha magasabb sphaerák közt lebegnének, különösképen pedig a művelt könyvkötők; a víg suszterek és a ritkamadárszámba menő furcsa fésüsök. De kis kamarájába érve Jobszt ugyancsak megforgatta elméjében, felhúzza-e az inget, feltűzze-e a mellbetétet, mivelhogy minden szelidsége és igaz-lélek volta ellenére valóságos kis sündisznó volt, vagy pedig elég jó lesz-e még egy hétig a régi szennyes és jó maga otthon maradjon-e és dolgozzék-e még egy kicsinység. Ilyenkor aztán a földi lét nehézségeit és fáradozalmait sóhajtásokkal elintezve, nekifeküdt a munkának, haragosan vágicsálta a fogakat a fésükbe, vagy pedig teknősbékahéjjá változtatta át a szarut, de oly józansággal és annyira minden phantasia híján, hogy folytonosan ugyanazt a három «kocztát» mázolta rá; mert hogyha félreérthetetlenül rá nem parancsolták, a legkisebb fáradság is sok, de annyit sem pazarolt munkájára. De ha a sétára való elhátározás fogamzott meg elméjében, nagy kínok közt egy-két óráig is elciczizomázkodott és sétatálczikájával a kezében merev lépésekkel járult a város kapuja elé, a hol alázatosan és unalmasan lődörgött és a körülállókkal hosszadal-

mas beszélgetésbe ereszkedett, a kiknek szintén nem volt külön dolguk; holmi szegény kivénült seldwyliekkal, a kik már nem mehettek korcsmázni. Ilyenekkel szívesen megmegállt egy épülőfélben lévő ház előtt, a szántóföldön, egy jégveréses almafánál vagy egy új czérnagyár előtt és igen alkalomszerűen bökdöste körül ujjával ezeket a dolgokat, azok czélszerűségét és mibe kerülésük kérdését, kikopogtatta az idei termés várandóságait és a gyümölcstermés állapotát, mindezekhez persze éppen annyit értvén, mint a hajdu a harangöntéshez. Egyébkép bánta is ő mindezeket; de hát az idő így a legolcsóbb és a legszórakoztatóbb módon a szájaíze szerint mult el, az öreg emberek az udvarias és okos szásznak nevezték, mert hiszen jó maguk sem értettek hozzá. Mikor a seldwyliek egy nagy részvényösörház építéséhez fogtak, a melytől úri életet reméltek és a messzire elnyúló fundamentumok már kiemelkedtek a talajból, vasárnap esteken nem egyszer keczmelődött közöttük, műértő szemekkel és látszólagos eleven érdeklődéssel vizsgálgatván a haladó építkezést, minthogyha kiérdemesült szakértő és a legnagyobb sörfogyasztó volna. «No, hogy is ne,» hajtogatta folytonosan, «fomázus egy alkotásmű ez, hatalmas unstitutció! De pénzbe kerül ám, jaj az a sok pénz! Mégis kár, a bolthajtásnak itten alacsonyabbnak kéne lennie és a falnak vastagabbnak egy idiotával!» Ilyenkor persze semmire sem gondolt, csak azon járt az esze, hogy idejekorán iparkodjék haza a vacsorára, mielőtt besötétedik; mert az egyetlen igazságtalanság, a melyet a mesterné ellen elkövetett, az volt, hogy vasárnap sohasem mulasztotta el a vacsorát, mint esetleg a többi legény; az asszonynak otthon kellett maradnia a kedvéért vagy más módon kellett felőle gondoskodnia. Ha kellő helyére juttatta kicsinyke darab pecsenyét vagy hurkáját, kamarájában egy darabig a kukaczoikat meg a bogarakat rendezte el a koponyája rekeszeiben és aztán nyugalomra tért; ez volt ám aztán az élvezetes vasárnap!

Mindazonáltal igénytelen, szelíd és tisztességes lénye nem volt a belül halkan leselkedő gúnyolódó hajlam híján, mert úgy látszott, mintha jól mulatna a világ hívságosságán

és könnyelműségein és mintha a dolgok fontosságát és nagyságát észrevehetően kétségbe vonná és valamely sokkal mélységesebb eszmekör élne tudatában. Néha igazán olyan okos képet vágott, különösen mikor vasárnapi szakértő előadásaiba mélyedt, hogy szinte kisértő volt belőle, hogy titokban sokkal fontosabb dolgokat hordoz elméjében, a melyekkel szemben mindaz, a mibe mások fogtak, a mit építettek és fölállítottak, pusztá gyerekjáték. A nagy terv, a melyet éjjel-nappal magában hordott, a mely némán bolygó vezérsillaga volt a Seldwylában legényi minőségben eltöltött esztendő alatt, így festett: összekuporítani a munkabért mindaddig, míg elegendő nem lesz, hogy az üzletet, ha egyszer gazdátlaná válik, megvásárolja és abban mint tulajdonos és fésüsmester elhelyezkedjék. Ez volt minden cselekvésének és törekvésének indító oka, mert bölcsen észrevette, hogy a szorgalmas és takarékos embernek boldogulnia kell e földi sikokon, különösen az olyanoknak, a ki csendesén ballag előre a maga útján és a mások gondatlanságának csak a hasznos következményeit kamatoztatja és nem a károsakat. Legyen csak egyszer mester belőle, akkor hamarosan annyi pénzt gyűjt majd, hogy a polgárjogot is megszerezheti és majd csak akkor szándékozik olyan okosan és czélszerűen élni, hogy nem volt és nem lesz párja Seldwylában, csak azzal törődik majd akkor, a mi vagyonát gyarapítja, egy garast sem költ akkor, sőt lehetőleg mennél többet hódít akkor e városnak könnyelmű forgatagában. Ez a terv épp oly egyszerű volt, mint a milyen helyes és könnyen megérthető, különösen minthogy egészen jól és állhatatosan hozzá is látott a megvalósításához, mert már jókora summácskát takarított meg, a melyet szorgosan elrejtett és a mely biztos számítása szerint elég nagyra növekedik majd, hogy vele célját elérje. De a mi ebben a békességes és titokban táplált tervben az emberi természettel ellenkezett, azt abban kell keresnünk, hogy Jobszt barátunknak egyáltalában eszébe juthatott, mert szíve mélyében semmi se készítette arra, hogy éppen Seldwylában maradjon, sem a táj szépsége, sem az odavaló emberek, sem az ország alkotmánya, sem a közerkölcsök nem von-

zották valami különösen. Mindezeket a dolgokat egészen közömbös tekintettel szemlélte, akár a saját hazáját, a hova egyáltalában nem vágyakozott vissza; a nagy világ száz meg száz más helyébe épp oly jól belékapaszkodhatott volna szorgalmával és igazlelkűségével, mint ebbe a városkába, de nem tudott szabadon választani és kietlen lelkülete az első esetleg kínálkozó reményszálat megragadta, hogy pók módjára abba csimpaszkodjék és azon szívja magát kövérré. A hol jó dolgom van, a hazám is ott van! mondják egyébkép, és ez a közmondás ám maradjon érvényben azok számára, a kik az új hazában boldogulásuk igazi kútforrását csakugyan föllelik, a kik szabad elhatározással vándorolnak ki a nagy világba, hogy derekasan megküzdjenek a maguk javáért és mint biztos fedél alá jutott emberek térhessenek vissza; vagy a kik lehetetlen állapotok elől seregesen menekülnek és a kor irányát felismerve a tengereken túlra vonuló új népvándorláshoz csatlakoznak, vagy a kik valahol hűségesebb barátira talál-
nak, vagy egyéni hajlamaikkal megegyezőbb viszonyokra, vagy a kiket valamely nemesebb emberi érzés fűzött az idegen földhöz. Ám mindezeknek legalább is szeretniök kell boldogulásuk új otthonát, jutottak legyen akárhová, és az új hazáért szükség esetén férfimódra kell helyt állaniok. De Jobszt alig tudta, hogy hol van; a svájcziai intézményeit és szokásait egyáltalában nem értette, és csak néha-napján mondogatta: «Biz úgy, a svájcziai politikus emberek! Mindenesetre szép dolog, azt hiszem legalább, az a politika, ha ugyan szerelmesek vagyunk beléje! Én a magam fejétől nem értek hozzá, mert az én hazámban nem járja ez a szokás.» A seldwyliek szokásait nem is igen szenvedhette, egy kissé ijedős volt azokkal szemben, és holmi tüntetések és fölvonulások alkalmával remegve csücsült leghátul a műhelyben, emberhalált és gyilkosságot szimatolva mindenütt. És mégis: egyetlen gondolata és titkos törekvése az maradt, hogy élete utolsó napjáig itt maradjon. Ezek az igazlelkek a föld minden pontján szerteszórva feltalálhatók, a kik semmiféle más ok miatt nem ásták magukat oda, csak mivel a jól megélhetés szópós

üvegének a csöve véletlenül a szájukba került; szopják, szopják szép csendesen és nem vágyakoznak vissza a régi hazába, de nem szeretik az újat sem, egy szempillantásuk sincs a messze-távol felé, nincs egy sem a közel környezet számára és ezért kevésbbé hasonlatosak a szabadakarátú emberekhez, mint inkább amaz alacsonyabb rendű szervezetekhez, csodálatos állatkákhoz és növényi magvakhoz, a melyeket a szél és az eső verdes-csapdos boldogulásuk véletlen hazájába.

Így élt évecskéről-évecskére Seldwylában és halmozta fel ottan titkos kincseit, a melyeket kamarája kövezett padlójának egyik téglája alá rejtett. Mindeddig nem akadt szabó, a ki azzal dicsekedhetett volna, hogy csak egy rézgarast is keresett rajta, mert ünnepi kabátja, a mely akkor is rajta volt, mikor vándorútjában ide érkezett, még mindig a régi állapotban leledzett. Suszter sem volt, a kire egyetlen fillért költött volna, mert még nem járta lyukásra azokat a cipőtálpakat, a melyek hátán viselt bőrzsákjának külsejét ékesítették, mert hogy egy esztendőben csak ötvenkét vasárnap van és ezeknek csak a kisebbik felét szentelte meg egy kis sétagyaloglással. Senki sem dicsekedhetett azzal, hogy valaha is kisebb vagy nagyobb pénzdarabot látott a kezében, mert ha a bérét kifizették, rögtön el is illant az a legrejtelmesebb módon és ha a város kapuján kívül somfordált is, még csak egy kétgarasosat sem dugott a zsebébe, úgy hogy akarva sem költekezhetett. Ha asszonyok jöttek a műhelybe cseresznyével, körtével vagy almával és a többi munkás vágyakozását a szép gyümölcs kielégítette, neki is voltak vágyakozásai százszámra, ezeket azzal hallgattatta el, hogy alku közben ő vezette mindenre figyelve a tárgyalásokat, a kíváncsú cseresznyét és szilvát megsimogatta, végig tapogatta, míg végre az asszonyokat, a kik benne látták a legjobb vevőt, álmélkodó visszavonulásra nem bírta, maga meg örült önmegtartózkodásának és ezer jó tanács kíséretében: hogyan kelljen meghámozni és megsütni a gyümölcsöt, nézte, nézte, a mint a pajtások lassan eddegéltek. Ám ha emberfia nem is kaphatott tőle még egy fabatkát sem, haragos szót sem hallhatott tőle senki, mel-

tatlan gyanúsítást vagy ferdére csúszott kedvetlen arcot sem ért meg tőle még senki, sőt a legnagyobb gonddal kerülte a veszekedést, a tréfát meg sohasem vette rossz néven és bár nagyon kíváncsi volt és nagy kedve tellett a pletykák és a pörlekedések végighallgatásában és megítélésében, hiszen ingyen mulathatott így, míg a többi pajtás durva dőzsölések örömeit hajszolta, mégis ugyancsak őrizkedett, hogy akármibe is belékeveredjék, vagy hogy valami vigyázatlanságon kapják rajta. Röviden: a valóban heroikus bölcseségnek és kitartásnak meg a szeliden alávaló szivtelenségnek és szeretetlenségnek a legcsodálatosabb keveréke volt ő kelme.

Egy ízben már jó hosszú időn át ő volt az egyetlen legény az üzletben és olyan jó dolga volt ebben a zavartalanságban, akár a halnak az eleven vízben. Különösen éjjelenként örült ágyában a tágas helynek és ezt a szép korszakot ugyancsak jó gazda módjára használta ki, hogy a jövő napok számlájára kártalanítsa magát és személyét mintegy megháromszorosítsa, midőn ugyanis folyton változtatta helyét az ágyban és azt képzelte, mintha hárman feküdnének az ágyban és kettőjük arra kérné a harmadikat, ne zsenálja magát semmiképen, hanem helyezkedjék csak el mennél nagyobb kényelemben. Ez a harmadik persze jó maga volt és a fölszólításra kényesen csavarta maga köré az egész takarót, haránt feküdt az ágyba és a lábait jó messzire szétvetette, vagy pedig ártalmatlan jó kedvében bukfenczezni kezdett benne. Ám egy szép napon, mikor estéli szürkületkor már az ágyban feküdt, váratlanul idegen mesterlegény köszöntött be a műhelybe, a kit a mesterné a hálókamrába irányított. Jobszt épp ez időtájt válogatós kényelemmel fejjel feküdt az ágy alsó végén, a lábait meg a vánkosokba mártogatta, mikor is az idegen belép, súlyos bőrzsákját leteszi és abban a minutában vetkőzéshez lát, mivelhogy fáradt vala. Jobszt a villám gyorsaságával pattant vissza a rendes helyzetbe, mereven nyújtózott ki szokott helyén a fal mellett és gondolta: «Ez ugyan hamarosan eltalpal innen, mert nyár van és a vándorlás olyan szépséges mostan.» Ebben a reménységben halk sóhajtozások

közt meghajolt végzete előtt és várta az éjjeli oldalbalökéseket és a paplan miatt való küzdelmeket, a melyek most elkövetkezendők lesznek. Mennyire bámult tehát, mikor a jövevény bajor léttére udvarias köszöntéssel feküdt melléje az ágyba és épp oly békésen és jómodorral maradt az ágy másik szélén fekvé, mint jó maga szokott, úgy hogy az egész éjszakán át cseppet sem volt terhére. Ez a halatlan kaland annyira kihozta sodrából, hogy ez éjszaka, míg a bajor jóízűen aludt, szemét se hunyta le. Reggel aztán a legeslegfigyelmesebben vizsgálgatta körül a furcsa hálópajtást és látta, hogy szintén nem volt már valami fiatal legényke, a ki most udvarias szavakkal kérdezősködött a helyi viszonyok és az itteni élet felől, egészen olyanformán, a hogy körülbelül maga is megeselekedte volna. Mihelyest ezt észrevette, tartózkodóvá lett és a legtermészetesebb dolgok felől is hallgatott, mintha a legnagyobb titkok volnának, ellenben azon volt, hogy a bajor titkait kiássa, mert hogy ennek is volt titka, azt már messziről lehetett szimatolni, mert hát miért is volna ilyen eszes, szelidlelkű, tapasztalt ember, ha szándéka nem irányulna valami titokzatos, nagyon hasznos dolog felé? Most hát nagy buzgósággal húzogatták egymásnak az orrából a kukaczkot, a legnagyobb vigyázattal és békeszeretettel, félig kimondott szavakkal és kellemetes kerülő utakon. Egyikük sem felelt értelmesen és világosan, és egy-két óra múlva mégis mindkettőjük tudta, hogy a másik az egyiknek se ipja se apja, hanem a legtökéletesebb alakmása. Mikor a második nap folyamán Fridolin, a bajor több ízben a hálókamarába sietett és ott ide-oda babrált, Jobszt élt az alkalommal és maga is a kamarába osont és sebtében átkutatta Fridolin czókmókját, de semmi másra nem akadt, mint majdhogynem ugyanolyan dib-dáb holmokra, a milyeneknek maga is gazdája volt, egészen a fa tűtartóig, a mely azonban halat ábrázolt, míg Jobszté tréfás módon pólyásbabát mutatott és egy népies rongyos francia nyelvtan helyett, a melyben Jobszt hébe-korba lapozgatott, a bajor holmijában egy jól bekötött könyv volt található, a következő címmel: «A hideg és a meleg kád, nélkülözhetlen

kézikönyv kékfestők számára.» Belül pedig valaki ezt írta czeruzával: «Zálog három krajezár fejében, mely összeget a nassauinak kölcsönöztem.» Ebből azt következtette, hogy a bajor olyan ember, ki a magáét gondosan együtt tartja és önkénytelenül kutatni kezdett a kövezett talajon és rá is akadt hamarosan egy téglára, a melyen az látszott, mintha nemrég kiemelték volna, és alatta valóban ott feküdt egy fél zsebkendőben a kincs czérnával körülcsavarva, majdnem éppen olyan súlyú, mint a magáé, a mely azonban változatosság okából bekötött száru harisnyában rejtőzött. Reszketve nyomta vissza helyére a téglalapot, reszketve a felindulástól, az idegen nagyság iránt való csodálkozástól, meg a saját titka miatt való mélységes gondjai következtében. Nyilegyenes irányban sietett le a műhelybe és dolgozni kezdett, mintha arról volna szó, hogy az egész világot ellássa fésűvel, a bajor pedig úgy dolgozott, mintha ráadásul még az égboltozatot is fel kellene fésűznie. Az első nyolcz nap teljesen igazolta kettejüknek ezt az első kölcsönös felfogását, mert ha Jobszt szorgalmas és mértéktelen volt, Fridolin viszont munkás és tartózkodó vala, az efféle erények nehézségeit igazoló ugyanazokkal az aggályos sóhajokkal; volt legyen azonban Jobszt bölcs és vidám, Fridolin úgy tréfásnak és okosnak mutatkozott; ha az szerény volt, alázatos lett ez; ha amaz ravasz és irónikus, hájjal kent és satirikus emez, és ha Jobszt buta képet vágott olyan dologhoz, a mely miatt aggodalmaskodott, úgy Fridolin felülmulhatatlan számárnak tetszett. Nem is annyira a vívóverseny lelkesítette őket, mint inkább teljesen öntudatos mesteri voltuknak hasznos gyakorlatok által való megőrzése, mikor egyik sem röstellte, ha a másikat mintaképnek veszi, hogy a tökéletes életpályának legfinomabb vonásait, ha ugyan azok nélkül szükölködött, ellessesse. Mi több, olyan egyetértésben és egymást megértő módon éltek, mint ha közös érdekű ügyben fáradoztak volna és olyan két derék hőshöz hasonlítottak, a kik egymással lovagiassan megférnek és egymást kölcsönösen megedzik, mielőtt harczra kelnének. De alig egy hétre rá megest beállított valaki; egy sváb, Dietrich nevű, a ki miatt hallgatag öröm fogta el a kettőt,

akár egy mulatságos mérőrúd miatt, a melyen a maguk néma nagyságát megmérhetik majd, és az volt a szándékuk, hogy a szegény sváboeskát, a ki minden bizonyosság szerint igazi semmirekellő lehetett, erényeik legeslegközepébe sorítják, akár két orosz lány a kis majmot, a melyikből játszó-társat akarnak formálni.

De ki írja le álmélkodásukat, mikor a sváb éppen úgy viselkedett, mint jó maguk és a kölcsönös egymásra ismerés, a mely köztük történt, most hármásban ismétlődött, miáltal nemcsak a harmadikkal szemben kerültek nem reménylett helyzetbe, hanem egymáshoz való viszonyuk is lényegesen megváltozott.

Már mikor a közös ágyban maguk közé vették, a sváb teljesen egyenrangúnak mutatkozott és mint egy szál kénes gyújtó, oly mereven és nyugodtan feküdt, úgy hogy mindegyik legénytől jobbra és balra elég szabad tér maradt és a takaró úgy feküdt rajtuk, mint egy darab papiros három heringen. A helyzet most komolyabbra fordult és miközben mind a három egyformán szemben állt egymással, mint az egyenlő oldalú háromszög szögei és kettő-kettő közt bizalmas viszony már nem volt lehetséges, nem fegyverszünet és kellemteli vetélkedés sem, egész komolyan arra törekedtek, hogy egymást az ágyból és a házból nem kitűrjék, hanem kitűrjék. Mikor a mester észrevette, hogy ez a három ficzko mindent türelmesen lenyel, csakhogy helyben maradhasson, leszállította a bérüket és silányabban találta-tott nekik; de ők annál szorgalmasabban dolgoztak és így módját ejtették, hogy a mester olcsó árúknak nagy készletét hozhassa forgalomba és sokszoros megrendeléseknek is eleget tehessen, úgy hogy rengeteg pénzt szerzett a hallgató legények kezemunkájával és valóságos aranybányára lett bennük. Szíjját egy-két lyukkal tágabbra eresztette és nagy szerepet vitt a városban, míg a balga munkások a sötét műhelyben éjjel-nappal fáradoztak és egymást kölcsönösen ki akarták dolgozni onnan. Dietrich, a sváb, a három között a legfiatalabbik, teljesen egy húron pendült a másik kettővel, csakhogy még nem volt megtakarított pénze, mert mindeddig nem igen sokat volt vándorúton. Ez meg-

lehetősen aggodalmas körülmény lett volna rá nézve, mert Jobszt és Fridolin így nagyon elébe vágta, ha ugyan találékony svábocska léttére új varázshatalmat nem bővölt volna elő, hogy a másik kettőnek előnyét ellensúlyozza vele. Minthogy szíve minden szenvedély nélkül való volt, épp úgy mint a pajtásaié, kivéve azt az egy szenvedelmet, hogy éppen itt telepedjek le és sehol egyebütt s a kínálkozó hasznót itt vegyék észre: azt a gondolatot ébresztette föl magában, hogy beleszeret valakibe és a keze után eseng ennek a valakinek, ha ugyan lesz annyi pénze, mint a mennyit a szász meg a bajor a padló téglái alatt rejtegetnek. A seldwylieknek jobb tulajdonságai közé tartozott, hogy holmi anyagiak miatt rút és kellemetlen házastársat nem igen vezettek házukba; nagy kísértésbe különben nem igen estek, minthogy városukban gazdag örökösök nem laktak, se szépek, se nem szépek, így hát legalább abban mutatkoztak bátraknak, hogy a kisebb falatokba belé nem harapván, inkább vidám és csinos teremtésekkel kötötték magukat össze, a kikkel egy-két esztendőn át büszkélkedhettek. Így hát a kémlelő svábnak nem volt nehéz feladat, hogy egy bizonyos erényes szűzhöz utat törjön, a ki ugyanabban az utcában lakott, mint ő és a kiről vén asszonyokkal való okos beszélgetések közben megtudta, hogy egy hét-százforintos értékpapírt mondhat sajátjának. Ez a szűz Bünzlin Zsuzsi volt, egy huszonnyolcz éves házi leány, a ki együtt lakott anyjával, a mosónővel, de apai örökségével korlátlanul rendelkezett. Az értékpapírt egy lakkolt ládikában tartogatta, a hol még a papír kamatait, keresztlevelét, bizonyítványát az első áldozásról és egy festett, aranyozott husvéti tojást is őrizett; továbbá még vagy hat darab teáskanalat, egy átlátszó piros üvegszövetre, a melyet «emberbőrnek» nevezett, aranybetűkkel nyomott Miatyánkot, egy cseresznyemagot, a melybe Krisztus urunk kinszenvedése volt belefaragva és egy áttört és piros tafotával bélelt elefántcsontból készült kis szelenczét, a melyben ezüstgyűszű társaságában egy tükröcske rejtőzött; volt továbbá a ládikában egy másik cseresznyemag, a melyben egy piczinke tekejáték bábui csörögtek, egy dió, benne az istenanya kis

szobra üveg mögött, egy ezüst szív, szagolni való szárított gombával a belsejében, egy czukorkatartó citromhéjból, a tetején festett számóczával, a belsejében pedig nefelejtsalakú pamuthimzésen egy arany gombostű feküdt, egy kinyitható emlékérem hajszálakkal épített síremlékkal a belsejében; továbbá egy csomó orvosi rendelvényekből és titkos írásokból álló elsárgult papiros, egy hoffmannncseppes üvegecske, egy másik otkolonnal teli és egy pézsmásszelencze: egy másik szelencze is, benne egy darabka borzssír és egy szagos füvekből font kis kosár egy üveggyöngyökkel és szekfűszeggel kirakott másik kosárka társaságában; végül egy ezüstmetszésű és égszínkék bordázott papirba kötött könyvecske ezzel a czímmel: «Hajadon leánynak, mint menyasszonynak, feleségnek és anyának való életszabályok»; egy álmoskönyv, egy levelező, öt vagy hat szerelmeslevél, egy érvágáshoz való csiptető; mert egy izben viszonyt szőtt egy borbélylegénynyel vagy tilógussegéddel, a kihez ferjhez is akart menni; és minthogy ügyes és rendkívül okos perszóna volt, megtanult kedvesétől eret vágni, pióczát rakni és köpölyözni, meg több effelét; sőt már meg is tudta borotválni. De hat méltatlan embernek bizonyult, a kívül kockára tette volna egész élete boldogságát, tehát szomorú, de böles elhatározással szakított vele. Az ajándékokat kölcsönösen visszaadták egymásnak az érvágó-csiptető kivételével; ezt egy forint és negyvennyolcz krajczár fejében, mit kölcsönképp adott neki, zálognak magánál tartotta; a méltatlan ember ugyan azt vitatta, hogy nem tartozik neki, mert a hölgy egy táncmultság alkalmával a kezébe nyomta a pénzt, hogy a költséget fedezze vele, a mikor is kétszer annyit fogyasztott, mint jó maga. Így hát megtartotta ez egy forint és negyvennyolcz krajczárt, a hölgy pedig a csiptetőt, a melylyel titokban minden nőismerősenek eret vágott és ezzel nem egy szép pölturát szerzett. De a hányszor csak használatba vette az eszközt, fájdalomosan eszmélt annak az alávaló gondolkozásmódjára, a ki valaha olyan közel állt hozzá és a ki, kevésbe múlt, hogy esküdt ura nem lett.

A lakkolt ládika mindezeket magában foglalta, dereka-

san elzárva és maga is egy régi diófaszekrénybe eltéve, a melynek kulcsát Bünzlin Zsuzsi mindenüvé magával vitte. A leányzónak vékony, vöröses hajzata és savószinű szemei voltak, a melyek nem voltak minden báj hiján és néhanapján szeliden és okosan tudtak körültekinteni; egész halom ruhája volt, de csak egynéhányat viselt és a legrégibbeket, de mindig szorgosan és tisztán öltözködött és épp ilyen rendes és tiszta volt szobája is. Nagyon szorgalmas volt és segített anyjának a mosásnál, a mikor is ő vasalta a finomabb holmit és a seldwyli asszonyok főkötőit és kézelőit is ő mosta, csinos kis összeget szerezvén ezzel; e munkásságának következménye lehetett, hogy a hét ama napjain, a melyek nagymosásra voltak szánva, megóvta ama szigorú és fegyelmezett hangulatot, a mely az asszonyokat nagymosás közben mindig megszállja,* és hogy ez a hangulat e napokon mintegy örök időkre meggyökerezett benne; csak a mángorlásnál hódított nagyobb teret a vidámság, a melyet Zsuzsi állandóan bölcseséggel fűszerezett. Szelleme mértéktartó voltát a lakás főekessége is bizonyította, az a pontosan kimért, négyszögletes darabokból álló szappankoszorú, a melyet a fenyőfatáblázat szélein megkeményedés céljából körös-körül elhelyezett, hogy így több hasznukat lássa. A friss szappantáblákból mindig maga Zsuzsi czirkalmazta ki és vágta le egy rézdrót segítségével a darabokat. A drót két végén fából készült fogantyúk voltak a kényelmesebb kézbentartás és a puha szappannak kezelhetőbb szétvágása irányában; a szép vaskörzöt az egyenletes beosztás céljából egy szerszámkovács készítette és ajándékozta neki, a kivel egykor úgyszólván jegyben járt. Ugyanettől került ki egy kis, fényes fűszerszámmozsár is, a mely szekrényének párkányát ékesítette a kék teáskanna és a festett virágtartó közt; már régóta vágyakozott ilyen mozsárka után és így a figyelmes szerszámkovács éppen a legjobbkor jött, mikor Zsuzsi-napján egyszer csak beállított és mindjárt valami törnivalót is hozott magával: egy ska-

* Ugy látszik, a nagymosás napja a svájceziaknál nem a «nagymosásé». Fordító megjegyzése.

tulya fahéjat, czukrot, szekfűszeget és borsot. A mozsarat, mielőtt az ajtón belépett, egyik fülénél fogva a kis ujjára akasztotta és a verőjével szép csilingelésbe fogott, akárcsak harang lett volna az a mozsár, úgy hogy nagyon szép reggelük volt. De nemsokára elmenekült a hamis ember erről a vidékről, úgy hogy hír sem jött felőle soha. Mi több, a gazdája még vissza is követelte a mozsarat, mert a menekülő az ő boltjából emelte el, de nem fizetett érte. Ám Bünzlin Zsuzsi nem adta vissza az értékes emléket, hanem bátor és heves pörbe szállt miatta s a bíróság előtt a menekült kimosott ingelőinek számlái felmutatásával meg is védelmezte. Most élte át, mikor a mozsár miatt pörösködnie kellett, életének legfontosabb és legfájdalmasabb napjait, minthogy mélységes szellemével a dolgokat egyáltalában, de különösen a maga megjelenését a bíróság előtt ilyen finnyás ügyben sokkal elevenebben felfogta és érezte, mint más, kisebb fajsúlyú emberek. De végre is kivívta a győzelmet és megtarthatta a mozsarat.

De ha az ékes szappangaléria munkásságát és a valóság iránt való érzékét hirdette, épületes és iskolázott gondolkozását egy rakás különféle könyv nem kevésbé dicsőítette. Ezek a könyvek szép rendben az ablak párkányzatán feküdtek és Zsuzsi vasárnaponként szorgalmasan olvasgatta őket. Megvolt még valamennyi iskoláskönyve sok esztendővel ezelőttről és egyetlenegy sem vesztett el; nem kevésbé tartotta épen összes megszerzett tudományát a fejében és a kis kátét még mindig betéve tudta, nemkülönben a deklináló könyvet, a számtant, a földrajzot, a bibliai történeteket és a világi olvasókönyveket; megvolt neki Schmid Kristófnak egy-két csinos története és apróbb elbeszélése a jónevelésű versikékkel a végükön; legalább egy féltuczat Kincsesszekrénybe és Rózsáskertbe nyithatott be és volt egy naptárgyűjteménye telistele igaznak bizonyult mindenféle tapasztalással és bölcseséggel, néhány csodálatraméltó jövendőmondása, egy útasítás a kártyavetéshez, egy gondolkozni tudó hajadonok részére írt, az év minden napjára szóló épületes elmélkedéseket magában foglaló könyve és Schiller *Rablóinak* egy példánya, a melynek lapjait sok-

szor forgatta, mikor azt hitte, hogy már eléggé elfelejtette és mindannyiszor újra elérzékenyült, de azért igen értelmes és a javát kiválasztó értekezést mondott a darabról. Ha megelégedett volt és nem volt sok dolga, szakadatlanul folyt szájából a szó és mindent a maga helyére tudott útalni és megítélni s volt legyen öreg vagy fiatal, magas vagy alacsony, tanult vagy tanulatlan: mindegyiknek tanulni kellett tőle és alávetni magát az ő ítéletének, ha mosolyogva vagy elmélyedve egy darabig megfigyelte, a miről szó volt; hébe-korba annyit beszélt és olyan kenetesen, mint egy tanult világtalan, a ki semmit sem lát ebből a szép világból és a kinek egyetlen élvezete, hogy magát hallhatja beszélni. Még a városi iskolából és az első áldozást megelőző tanításokból származott az a szokása, hogy folytonosan értekezések és papoknak szánt magolni valók meg mindenféle bölcs mondások leírásával szeretett foglalkozni és így néha csendes vasárnapi délutánokon a legcsudálatosabb értekezéseket írta össze, mikor is valamely jóhangzású czim alá, a melyet hallott vagy olvasott, a legfurcsább és teljesen értelmetlen mondatokat sorakoztatta, ívszámra, úgy a hogy sajátságos agyvelejéből kipattantak; mint például a betegágy hasznos voltáról, a halálról, a lemondás erényének üdvös voltáról, a látható világ nagyságáról és a láthatatlannak titokzatosságáról, a falusi élet örömeiről, a természetéről, az álmokról, a szeretetről, egyetmást Krisztus Urunk megváltó művéről, a magunk iránt való igazságszolgáltatás három pontozatáról, a halhatatlanságról való gondolatokról. Barátainak és imádóinak hangosan fölolvasta e munkalatait és ha valaki iránt különös hajlandósággal volt, neki ajándékozta egynéhány értekezését és a bibliájába kellett eltennie, ha ugyan volt neki. Ez a szellemi lénye egy alkalommal egy fiatal könyvkötőlegény vonzalmát szerezte meg neki, a ki minden könyvet végig olvasott, a mit bekötésre kapott és előre törekvő, érzelmes és tapasztalatlan ifjú volt. Ha mosni valóját Zsuzsi anyjához vitte, azt hitte, a mennyországban van, olyan jól ízlett neki, hogy ilyen pompás beszédeket hallhatott, a melyeket ő gondolatban már rég elképzelt, de magából kifohászkodni még nem mert.

Félénken és tiszteletteljesen közelgett a váltakozva szigorú és ékesen szóló szűzhöz, a ki meg is engedte neki, hogy környezetében maradhasson s egy év tartamára magához is fűzte, anélkül, hogy a teljes reménytelenség korlátai közt tartotta volna. a melyeket szelíd, de könyörtelen kézzel köréje vont. Mert minthogy kilencz esztendővel fiatalabb volt nálánál, szegény, mint a templom egere és a vagyonszerzésre alkalmatlan, a mihez különben egy szegény könyvkötőlegénynek Seldwylában úgysem igen lehetett reménye, mert az emberek nem olvasnak itten és könyvet mégúgysem köttetnek, tehát egy pillanatig sem tartotta titokban előtte egyesülésük lehetetlenségét és csak arra törekedett, hogy az ifjú lelkét a saját lemondó képességeig fölemelje és tarka szépmondások felhőibe bebalzsamozza. Az ifjú ábitatosan hallgatta és néha maga is meg mert eresztetni egy-egy szép mondást, a melynek azonban egy még szebbel csakhamar nyakát tekerte a leányzó. Ez volt a legszellemibb és legnemesebb esztendeje, egyetlenegy durvább lehelettől sem zavarva meg: és a fiatalember ez idő alatt valamennyi könyvét újra bekötötte és ezenkívül sok éjszakán és ünnepnapon át művészi és kincsetérő emlékművet emelt hódolatának. Vastag papírból készült kínai templom volt ez, számtalan tartálylyal és szakaszszal, a melyet sok darabra lehetett szétbontani. A legfinomabb színes és préselt papirokkal volt teleragasztva és mindenütt aranyos szélekkel ékesítve. Tükrös falak és oszlopok váltakoztak benne és ha egy részét felemeltük vagy az egyik termét kinyitottuk, új tükröket és elrejtett képeket pillantottunk meg, rózsabokrokat és szeretkező párocskákat; a házfödelek kikunkorodó szélein mindenütt apró csengetyűk lógtak. Egy női órához való óratarató is ott lógott, szép akasztókkal az oszlopokon, hogy az aranylánczot rájuk lehessen alkalmazni és kigyózó menetben ide-oda húzogatni, de mindedig nem találkozott órás, a ki egy órát és nem közeledett egy aranyműves, a ki egy lánczot helyezett volna erre az oltarra. Véghetetlen fáradság és művészi készség pazarlódott erre az elmés templomra és geometriai tervrajza nem volt könnyebb kivitelű, mint tiszta, pontos kidolgozása. Mikor a

szépen átélt esztendőnek ez az emlékműve elkészült, Bünzlin Zsuzsi önnönmaga legyőzésével arra buzdította a jókönyvkötőt, szakadjon el innen és vándorbotját irányítsa más vidék felé, hiszen tárva-nyitva előtte a világ, és bizonyosan a legszebb sors mosolyog majd rá most, hogy az ő társaságában, az ő iskolájában annyira megnemesítette szívét; ő maga sohasem fogja elfelejteni és jövődő életét a magánosságnak szenteli majd. Valóságos könnyeket sírt, mikor így kiadták neki az útlevelet és a városból vándorútjára indult. Műve azonban ott trónolt Zsuzsi ódivatú almáriumán, tengerzöld színű fátyol könnyű párázatával takarva, megóva a portól és a méltatlanok tekintetétől. A hajadon olyan szentségnek őrizte, hogy használatlanul és újnak maradt; zárkáiba semmit sem dugott és alkotóját emlékeiben Emanuelnek nevezte, pedig Vitályosnak hívták és mindenkinek azt mondta, hogy egyedül Emanuel értette meg és fogta fel belső énjét. Csak neki egymagának ismerte be ezt, de csak nagy ritkán; mi több, szigorú gondolkozása szerint rövid pórázra fogta és hogy nagyobb dolgokra ösztönözze, gyakran bebizonyította neki, hogy a legkevésbé akkor értette meg, mikor azt képzelte, hogy teljesen megérti. Ezzel szemben az ifjú jól megtréfálta és a templom belső alapzatának kettős padlójába egy legeslegszebben megírt levelet helyezett el, könnyektől áztatottat, a melyben kimondhatatlan szomorúságát, szerelmét, hódolatát és örök hűségét fejezte ki és pedig olyan csinos és elfogulatlan szavakkal, a milyenekre csak az az igazi érzés bukkan, a mely egy «Találj ki innen» utcában * fálnak ment.

KELLER GOTTFRÉD után, németből

BODROGI LAJOS.

* Vexiergasse.

EMLEKKÖNYVBE.

I. Parkban.

— A park úrnőjének —

Micsoda park ez, mennyi szépség!
Itt sűrű fák, ott szabad térség,
Buja pázsit, sok szép virággal,
Minden bokorban lágy madárdal!

Téged, ki vigan lakol itten,
Nagyon szerethet a jó Isten.
Hogy egykor elvett Édenének
E részét visszaadta néked.

Lám, én hiába járok erre,
Szivem itt is csak búval telve,
A mindörökre vesztett Éden
Keserű gyászát itt is érzem!

Én e szép parkban csak azt látom,
Hogy van még Éden e világon,
De néhanapján arra menve:
Én csak — idegen vagyok benne!

II. Sárkának.

Az emléksor mi más volna,
Mint egy dalos madár tolla,
Mit bokrában, a hol múltat,
Itt is, ott is el-elhullat.

De e dal, mely neked most szól,
Nem afféle elhullott toll,
Hanem, a mi nálad marad,
A lelkemből egy kis darab.

JAKAB ÖDÖN.

S Z E M L E.

Udránszky László.

(1862—1914.)

Féltem titkoltuk magunk előtt betegségének súlyos voltát, bár a baj mutatkozó tünetei mind kifejezettebben bizonyították annak a katastrophának közelségét, mely márczius 21-én örökre lezárta az ő melegtökintetű, jóságos szemét. Tudtuk, hogy az orvostudomány minden elképzelhető gondoskodása sem vethet gátat a kérlelhetetlen sors szeszélyének, mégis a legnagyobb megdöbbenéssel, kétséggel fogadtuk halálának hírért. Hát lehetséges az, hogy örökre el kell búcsúznunk tőle, a kinek alig pár órája hallottuk mindenre kiterjedő gondoskodását, szeretetreméltó biztatását, előrelátó útbaigazítását, terveit, rendelkezéseit a jövőre!?

Ilyen fájó érzések közt domborodik ki előttem Udránszky László emléke, nagy tudásának, szeretetreméltóságának, nemes előkelőségének képe. Meg tudom érteni azt a nagy tiszteletet és elismerést, melyet csodálatosan éles emlékezőtehetségével, minden részletben alapos, tökéletes kerettel bíró szaktudásával nyert el és átérzem minden ismerősenek iránta érzett őszinte szeretetét, melyet emberismeretével, nemes előzékenységével és minden tekintetben correct gondolkozásával szerzett meg. Eltekintve attól, hogy az élettannak tökéletes ismerője és legkülönbözőbb ágainak szakszerű tudományos bűvára volt, általános műveltségének sokoldalúságával és alaposságával csodálatba ejtett bennünket. A szaktudás mellett, a melylyel specialis tudományának előrevitelén dolgozott, a természetbűvár kutató vágya lobogott benne, melylyel a nagy törvényszerűségek és parányokban rejlő összefüggések megismerése felé vonzódott. Nagy intellectusa. kitűnő ítélőképessége, óriás munkaereje és hihetetlen kitartása pedig az ismeretek valóságává, a tudás eleven energiájává tudta váltani ezt a belső vágyat.

Lénye valósággal hármas egységet rejtett magában: a tudós, a tanár és az ember ölelkezett benne. Mint tanárban megvolt benne a két legszükségesebb tanári kiválóság: nagyszerű előadó

volt és kiváló pædagogus. Kitünő eloquentiával felruházottan, a tudás birtokában, előadásai tömörek, világosak, sokatmondók és suggestívek voltak. Ő, a nagy tudós, minden órájára elkészült. Nem bízta rá magát végtelen tudására, hanem óráról-órára kiszedte belőle azt, a mire esetről-esetre szükség volt és azt átgon-dolva, a hol kellett kiegészítve, tömören tárta elénk. Czelja az volt, hogy az élettan tudományát, alapos megismertetése mellett, általános természettudományi vonatkozásokkal kiegészítve, hall-gatóiban a természettudományok iránti érdeklődést és szeretetet ébreszsze fel. A hallgatók megfigyelését, jártasságuk ellenőrzését, ellenére annak, hogy az utóbbi években egy-egy évfolyamban több mint 700 hallgatóval foglalkozott, bámulatos memoriával végezte. Ennek a kiváló tehetségének köszönhette, hogy a nagy-számú hallgatóságot is teljesen kezében tartotta. Szerette a talpraesett, élénk gondolkozású embert és kisebb tudásbeli hiányát is elnézte annak, a kinek természetes eszéről, helyes ítélőképes-ségről, életrevalóságáról meggyőződött. Tanítványaiból az élet számára gondolkozó, a helyzetet felismerni, magán segíteni tudó, embertársaival való közvetlen érintkezésre hívatott, intelligens orvosokat igyekezett nevelni.

Mint intézeti főnök a legnagyobb szeretettel és lelkesedés-sel vett minden ügy elintézésében részt. Intézetében az ő egyé-niségét tükrözi vissza minden. Résztvett mindnyájunk bajában, bánatában és atyai jósággal támogatta ügyeinket. Szerette és szigorúan megkívánta a rendet, de ebben maga járt jó példával elől. Pedanteriája a távolról szemlélők szemében szinte kicsi-nyesnek tetszett, de az eredmények őt igazolták. A különböző «felírástos dobozokban» felhalmozott és a legnagyobb rendben összegyűjtött adatok évek múlva is nagyon sokszor segítettek ki másokat. Nála a rend azonban nemcsak a külsőségekben nyil-vánult meg, hanem ez jellemezte tudományos munkásságát is. Mint tudományos bűvár rendszeres, alapos és lelkiismeretes volt. A vizsgálónak fel nem tűnő hiányokra azonnal ráakadt és saját magától sem kímélt fáradságot, munkát, hogy azokat pótolja. A maga és tanítványai irodalmi munkásságának méltatására itt nem ter-jeszkehdhetem ki. Még csak azt sem tehetem, hogy, ha csak rövi-den is, megjelöljem, mi volt a legkedvesebb és legspecialisabb gondolat- és munkaköre, annyira általános és kiterjedt volt mun-kássága. Minden munkájában kiváló tudományos műveltsége, széles látköre és irányító képessége nyilvánult meg, a mivel az egész tudományos világ becsülését és tiszteletét vívta ki. Nem-

csak idehaza szerzett magának tisztelőket, hanem a külföldön is köztisztelteben állott tudományáért és egyéni kiválóságaiért. Már tanulmányai közben hosszabb időt töltött Német- és Franciaországban, a hol a legnagyobb orvosi kitünőségek mellett dolgozott. Az 1886-ik évet Strassburgban Hoppe-Seyler tanár intézetében töltötte, majd Baumann tanár freiburgi intézetében dolgozott, a hol 1889-ben magántanári képesítést nyert. Freiburgból 1890-ben került vissza Budapestre, a hol még ez évben szintén magántanárrá képesítették. 1891-ben Lipcsében Ludwig tanár intézetében végzett tanulmányokat, honnan hazatérve a kolozsvári egyetem rendes tanárává nevezték ki. Itt a kitűnő képzettséggel rendelkező, energiával telt fiatal tudósra nagy feladatok hárultak. Az első években négy tárgyat kellett tanítania s ezenkívül a Klug tanártól átvett intézetnek reorganisálása is őreá várt. Fiatalságának, tudásának erejében a kitűzött feladatot minden irányban a legteljesebb sikerrel oldotta meg. 17 évig működött Kolozsvárt, mint az egyetem és közelet kiválósága mind tudományos, mind társadalmi téren igen nagy munkásságot fejtve ki. Ezekhez az évekhez számtalan kedves és fájó emlék kötötte s ezért Kolozsvárhoz élete végéig nagy szeretettel ragaszkodott. 1909-ben a budapesti egyetem élettani tanszékére hívták meg, de tanszékét csak a kolozsvári rectori éve után, 1910-ben foglalta el. Nagy kedvvel és ambícióval, tapasztalatokban gazdagon, teljes energiával kezdte meg munkálkodását, melylyel a régi intézetet a haladás elvei szerint, a modern igényeknek megfelelően újjáteremtette, számbavéve azokat a szükségleteket, melyeket a váratlanul háromszorosára megnövekedett hallgatóság eredményes tanítása megkövetelt. Ebben a nagy, nehéz és sok gondot s körültekintést követelő munkájában lepte meg őt 1911 júliusában teljesen váratlanul betegsége. Jóllehet vas-szervezetét, a mely felett szilárd energiája uralkodott, a lopva kifejlődött érzelmeszesedés a legfenyegetőbb módon támadta meg, egy pillanatra sem vesztette el önuralmát. A momentális veszedelem csakugyan el is mult, s teljesen visszanyerte arcának régi jó színét, testének rugalmasságát. Sajnos, a külső csak látszat volt. A betegség progrediált, mindinkább gyakorivá váltak álmatlan éjszakái, mind sűrűbben nagy fájdalmak gyötörték. Az ő éles szeme felismerte baját és tudta, hogy abban javulás nem remélhető. Fájdalmáról nem beszélt, túrt hősiesen, nehogy másoknak is fájdalmat okozzon. Végezte továbbra is kitartóan munkáját, tanított és tanult, irányította a Természettudományi

Társulat élettani szakosztályának munkálkodását és nagy szeretettel vett részt a Felső Oktatásügyi Egyesület s a Magyar Philosophiai Társaság vezetésében. 1913 deczemberében másodszor is megisméltódott a veszély, mely már akkor kis híján végzetessé vált. A roham alatt állandóan a legpontosabban megfigyelte állapotát, tudta, hogy miről volt szó. Ismét szembenézett a halállal. Ő volt a bátrabb, vakmerően tovább dolgozott, de a másik volt az erősebb és egy márcziusi estén rámeríte az életoltó csapást.

Szerettem volna e pár sorban igaz és hű képet adni róla. Nem tudom, mennyire sikerült ez; de nem lenne teljes a kép, ha hiányoznék belőle a barátnak és családapának vonása. Mindenki szerette őt, mert végtelenül kedves és páratlanul jó ember volt. Jóság sugárzott ki tekintetéből és ez csengett szavában. Szeretetreméltó, megnyerően közvetlen modorával, egyénisége varázsával minden ismerősének igaz, szívből jövő szeretetét szerelte meg, ő pedig az őszinte, igaz barátságnak egész melegével ölelte magához azt, a ki megszeretett. A ki pedig láthatta őt odahaza a családja körében, a ki látta a nagy tudóst, a mint kis fiát taníttatta, a ki látta azt a meleg közvetlenséget, melylyel örülni tudott mindennek, a mi szép és nemes, a ki látta a legderűsebb humorral tréfálni, a ki látta gyermekei játékában fiatalos örömmel résztvenni: annak örökké felejthetetlen lesz csodálatosan finomlelkű egyénisége.

Biccsefalun tettük nyugalomra. A ravatalt családja és igaz barátai vették körül. A mikor a kis falusi harang kongása mellett elhelyezték a családi sírboltban, könnyes szemem a láthatáron magasan elhúzóódó Fátra hatalmas bérceire révedt. Azt éreztem, hogy szeretett mesterünkre, életére és tudományára, mint én e magas bércekre, olyan áhitattal és tisztelettel fog az utókor visszanézni; a mi szívünkben és lelkünkben pedig, kik őt ismertük és megismertük, feledhetetlenül ott fog csengeni az ő nemes lelkének tiszta harangszava.

Szukováthy Imre.

Mistral.

(1830—1914.)

A XIX. század közepén, a nemzetiségi eszme hatalmas politikai és kulturális föllendülése korában, talán sehol sem támadt Európában olyan sajátos és elszigeteltségében annyira értékes, új irodalom, mint a milyen a Provence irodalma vagy szorosabban Frederi Mistral költészete. A nép, mely századokkal azelőtt elvesztette önállóságát, a nyelv — egykor királynék, lovagok, troubadourok nyelve, most földmívesek, pásztorok és halászok tájszólása — végre olyan költőre akadt, a ki egy csapással kora legnagyobbjai közé emelkedett. A lelkes Herman Grimm Franciaország legnagyobb költői közé, egyenesen Corneille és Molière mellé helyezi. Sőt szembeállítja a század hőisével, Victor Hugóval, s a kifejezés ereje, a nemzeti érzés bensősége tekintetében csak két kortársat ismer el mellette: Petőfit és Goethét.

Nehéz megállapítani az irodalmi fejlődésben azokat az erőket, melyek Mistralban tömörültek össze s megmagyarázni belőlük, mint lett az egyszerű maillane-i földmíves fiából egy nemzet szellemi megújulásának képviselője. Egyik componens kétségtelenül az, a mi nálunk Petőfi és Arany költészetét táplálta: a nemzeti eszme; de Mistral költészete sokkal sajátosabb, semhogy ezzel minden irányban meghatározhatnók. Mint költő és ember egyaránt rendkívüli jelenség. Irodalmi hagyományok, elődök, kulturális intézmények nélkül nemcsak költészetet és kultúrát teremtett, hanem ennek kifejező eszközét, a nyelvet is szinte maga alkotta. Közvetetlen elődei közül csak Roumanille-t említhetjük, üde és bájos kis népdalok költőjét: ő térítette vissza a már-már francia költőnek induló Mistralt a népköltészethez. Kortársai közül egyedül Aubanel állítható melléje, kinek szenvedélyes, színekben gazdag verseskönyvét (*La Miougrano entre-duberto*, 1861.) még legutóbb is lefordították német nyelvre. Még kevésbé köthető Mistral költészete a régi provençal troubadourok költészetéhez; ezt sem ő, sem társai nem ismerték, ez a költészet ma már csak a philológusok csemegéje. De éltek még a népies hagyományok, a költő még látta a régi római provincia hatalmas kőalkotmányait, az avignoni pápák legendás kastélyát, hallotta a Rhône és a tenger száz meg száz mondáját, a Vaucluse «édes, tiszta és friss habjainak» csobogását, a népköltészet örök forrásai még kiapadhatatlan gazdagságban buzogtak s a nép, mely

lyrájával egykor Dantét és Petrarcat tanította énekelni, késő századok után végre megtalálta a maga Homérját.

Mistral nem termékeny költő. Mintha szigorúan ragaszkodnék a *nonum prematur in annum* elvéhez, egy-egy évtized választja el költői alkotásait egymástól: 1859. jelent meg a *Mirèio*, mellyel világhírét alapította meg, ezt követi 1866. a *Calendau*, a kis ajóka-halász hősies küzdelmei a szép Esterello szerelméért, 1874. lyrai kötete: *Lis isclo d'or* (Aranyszigetek), 1884. *Nerto*, az avignoni pápák korából, 1891. drámája: *La Rèino Jano* (Johanna királyné), végre 1897. a Rhône hatalmas költeménye: *Lou Pouèmo d'ou Rose*.

Ezt a félszázadot azonban a költői termelés mellett nagy-szabású kulturális és társadalmi, szervező munkásság, a leggon-dosabb tudományos, nyelvészeti és ethnographiai kutatás töltötte be. Mistral egyike volt azon ritka provençaloknak, kiknek szava nemcsak gestusba, hanem valóságos tettbe lendült. Kezdve az 1852-iki évtől, melyben az arles-i congressuson először állapították meg az irodalmi nyelv szabályait s adták ki addigi költői munkásságuk javát a *Li Prouvençalo* cz. anthológiában, évtizedeken keresztül fáradhatatlanul dolgozott társaival irodalmi és közművelődési intézmények alapításán. 1854-ben alakította hét társával a Font-Ségugno vizeinél a félibre-k szövetségét, a *Fèlibriget*, megindította a híres irodalmi évkönyvet: az *Armana prouvençaut*, melynek köteteiben mint költő, nyelvmívelő, történetíró, népének tanítómestere, népszokások és mesék gyűjtője egyformán fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki. 1876-ban megszervezte végső formájában az egész Dél-Francziaországot behálózó Félibrige-szövetséget, melynek végső célja a Provence irodalmi és kulturális fölszabadítása volt a párisi centralisatio nyomasztó súlya alól, egy új nemzeti megújulás, a régi gai-savoir renaissance-a (la Reneissènço d'ou Gai-Sabé).

Mistral tudományos munkásságának, fáradhatatlan gyűjtőkedvének gyümölcse az 1878-ban megjelent nagy provençal-francia szótár két vaskos kötete: *Lou Tresor d'ou Felibriges*: az új provençal irodalmi nyelvnek igazán kincses tára. Szerencsés neologismusaival, a dialectus szelleméhez alkalmazkodó gallicismusaival olyan költői nyelvet alkotott, mely korántsem mesterséges, hanem minden szálával a népnyelv hagyományaiba kapaszkodik.

Mistral eposzai ellen sokféle kifogást tettek: a hosszú és terhes epizódok, a sok történeti, mondai, gyakran didaktikus kitérés, a hosszadalmas leírások megbontják a szerkezet egységét,

melyet rendesen csak egy bájos szerelmi történet gyöngé szálai tartanak össze. Pedig éppen ezekben rejlik Mistral epikus nagysága. Ha a szerkezet szenved is alatta, ezekben jut kifejezésre a klasszikus eposz legfontosabb alkotó eleme: a világkép. Egy egész nemzet gondolkodása, élete, szokásai tárulnak föl előttünk tarka és változatos képekben, dús leírásokban, csengő rímekben. Önéletrajzában írja, hogy már az iskola padjain, Homér és Vergil eposzaiban a maillane-i nép életét és szokásait látta; most is csak ezeket akarja megszólaltatni saját műveiben. A nép, a tömegek óriás mozgása hullámszik végig e kis eposzokban: a provençal földművelő változatos munkája, a vetési, aratási, szüreti ünnepek, az olajbogyó és eperlevél szedése, a selyemgubó fosztása a lányok és legények százféle tréfás játékával, a tánczok, versenyek, dalok szédítő forgataga, a pásztorok, gulyások, halászok élete — mindez a bájos provençe-i tájképek gyors váltakozásával, melyeken mindenkor áthat a Rhône sejtelmes zúgása, a mistral vad rohamai és főképen a tüzes, perzselő, mindent fénynyel és színekkel elárasztó, délibábot fakasztó, örök provençe-i napsugár.

Valóban a föld s a nép lelke öltött testet az ő költészetében, (amo de moun pais encarno-te dins mi vers prouvençau! A *Calendau* invocációjában). Ez tette nagygyá és eredetivé epikus művészetét. S ha saját népe nem is tudott mindig föl-emelkedni egyes magas szárnyalású alkotásaihoz, számos népdala átment a nép ajkára, így a *Mirèio* bájos aubade-ját ma is országszerte éneklik.

O Magali, ma tant amado,
Mete la tèsto au fenestroun!
Escouto un pau aquesto aubado
De tambourin e de violoun.*

Bennünket közelebből érint drámája: a *Johanna királyné*. Mint dráma lehetetlen s nem is készült másnak, mint dramatisált apologiának Johanna érdekében. A költő nem tud hinni Johanna bűnös voltában, a provençe-i nép kedves hőse, közmondásainak, dalainak, hagyományainak állandó alakja, az igaz-

* Gábor Andor dícséretet nyert műfordításában (Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 1904 05. 39. k.):

Oh Magali! szívem szerelme
Serkenj fel, tárd ki ablakod,
Hallgass hízelgő énekemre,
Zengő zenével itt vagyok.

ságot, a népet szerető királyné csak álnok udvari intrika áldozata lehetett. Mind Endre, mind Johanna alakja színtelen a drámában, akaratnélküli lények, vak eszközei és áldozatai nevelőik, az askétikus, fanaticus Róbert barát és az erkölcstelen, léha cataniai Philippine vad gyűlöletének. De a drámának vannak gyönyörű lyrai részletei, tömegjelenetei, melyek mind a Provence szépségeit zengik. Mistral maga a dráma troubadourja: *Aufan de Sisteron*, ki égő színekkel ecseteli a provence-i nép vágyódását szeretett királynéja után.

Mistral sohasem hagyta el hosszabb időre szülőföldjét. Fia-talkorában egyszer vonzotta, megbűvölte Párizs, de ő érezte, hogy vissza kell térnie. Érezte, hogy költészete a provence-i földben gyökerezik, belőle meríthet csak erőt és ihletet. Tudta, hogy ott kell meghalnia, «szemben a kéklő dombokkal, melyek annyiszor felüdítették szemét, földérintették verseit és megnyugtatták lelkét». Az idő elszállott fölötte, de munkakedve késő aggságában sem csökkent. Mint egy fejedelem élt dolgos maillane-i udvarházában s fogadta egyforma kegygyel és szeretettel a kíváncsi, tolakodó idegeneket, a buzgó tanítványokat, a leereszkedő előkelőségeket. Az emberi dolgok múlandósága nem zavarta meg soha munkakedvét, dolgozott szinte végső perczéig «a szent ügy» érdekében, melynek szolgálatába még mint gyermekifjú fölesküdt.

Király György.

Tavaszi tárlatok.

A Képzőművészeti Társulat tavaszi kiállítását megelőző tárlatok sorában kettő érdemelt behatóbb figyelmet: Csók István jubiláris tárlata a Műcsarnokban és Munkácsy Mihály közel 100 festményének és vázlatának kiállítása az Ernst-muzeumban.

Csók István, a ki különkiállításával művészi pályájának huszonötéves jubiläumát ünnepelte, a múlt század kilenczvenes éveiben feltűnt festőink sorában nemcsak a legkiválóbb talentumok egyike, de talán az egyetlen, a ki ideig-óráig sem pazarolta erejét meddő keresgélésre s épp azért mindig eredményes munkát végzett. A budapesti mintarajziskolában Greguss János, Székely Bertalan és Lotz Károly tanítványa volt. Majd festőink akkori szokott útján Münchenbe, innen Párizsba ment, a hol a Julien-iskola növendéke lett. A régi és új mesterek, a kikkel tanulmányai közben megismerkedett, egyaránt hatással voltak rá s ha munkáit keletkezésük sorrendjében vizsgáljuk, szinte eccelec-

tikusnak mondhatnók. Am legkülönbözőbb stylú festményein is egyazon erővel érvényesül sajátos felfogása, a melynek fő jellemvonása a psychikus elem hangsúlyozásában nyilvánul. Ez utóbbi a művészi ábrázolásnak bizonyára nem kevésbbé méltó tárgya, mint a természet külső jelenségeinek bármily leleményesen kiélezett visszatükröztetése. A lelkeség közvetlen visszatükröztetése teszi értékessé *Ezt cselekedjétek emlékezetemre* és az *Árvák* című festményeit, a melyek diadalmasan járták be a külföldi kiállításokat s *Báthory Erzsébet* című nagy festményével együtt a Szépművészeti Muzeumba kerültek. Az előbbi két képen müncheni tanulmányainak eredményei a francia Dagnan Bouveret naturalismusának hatásával együtt érvényesülnek. Tony Robert Fleury történelmi képei inspirálhatták Csókot, a mikor Báthory Erzsébet kegyetlenkedéseinek megfestéséhez hozzáfogott. Ez azonban csak a tárgy előadásmódjára vonatkozólag áll. A cselekménynek egyetlen drámai momentumban való összefoglalása a tárgy visszataszító voltát bizonyára elviselhetőbbé tette volna. A mesteri készséggel megfestett, részleteiben drámai hatású compositio keresett módon kiélezett, epikus előadásmódja kissé szinpadias s a rémdrámákra emlékeztet. Annál közvetlenebbek Csóknak azóta festett munkái, a melyeken lépten-nyomon a régi mesterek hatása csendül föl. Ezek közül művészünk legelőször a velenceiekkel ösmerkedett meg behatóbban. Tizián tüzes színei érvényesülnek a XVII. századbeli németalföldi polgári életképek példájára ábrázolt alakos interieurjein, mint a minő a *Reggeli-nél* s a *Varrónő* című képe az 1902—1907 közötti évekből. Közül megfesti a *Müteremsarkot* (1905), ezt a minden ízében eredeti, festői beállítású művét, a melyen a ruhátlanul heverő nő hullámos formáinak finomságai szinte lehellétszerűek, mégis lüktető élettel teljeseek. Csakhamar ezután állítja ki Csók sokáczokat ábrázoló szinpompás festményeit, a melyek közül egyik-másik alakjainak tartásában és éles jellemzésében mintha Zuloaga hatását mutatná. Ragyogó színei azonban itt közelítik meg leginkább a pleinairt s inntől kezdve hajlik mindinkább az impressionista felfogáshoz, a melynek elvei mindazonáltal sohasem érvényesülnek egész következetességgel képein. Ezután is inkább colorista s legújabbán ellentétekben gazdag localis színeinek széles, foltos kezelésével Velasquezre emlékeztet. Így feleségét mellképben és kisleányát a kakassal ábrázoló művein s némileg Wlassics Tibor remekül jellemzett arczképén, a melyen azonban az egyéni vonások éles jellemzésének megfelelően inkább a rajz az uralkodó

elem. Bármily különböző forrásokból merítette Csók művészetének eszközeit, annak a módja, a hogy ezeket fölhasználja, minden ízében eredeti. Ebben rejlik külföldön aratott sikereinek titka, s munkáinak maradandó értékét még fokozza virtuositása, a melylyel művészi eszközeivel él és ezek közül mindig megtalálja azt, a mely tárgyának és művészi szándékainak a leginkább megfelel. Annak, a mit az elhagyás művészetének nevezünk, kevés kiválóbb mestere van nálunk, mint Csók. *Kilátás a Népszínház-Utczára* című érdekes compositiója hanyagúl egymás mellé rótt szinfoltjaival, keresettnek látszó vázlatossága ellenére is intensív képszerű hatást gyakorol. A mozdulatlan házsorok között lármás élet lüktet. A mozdulatok eleven visszatükröztetése Csóknak rendszeren játszi könnyűséggel sikerül s ecsete alatt a jellemzésnek jelentős eszközévé válik. Feleségét a lépcsőn ábrázoló művén a fiatal asszony önfeledt tétova mozdulata közvetlenségével elragadó. S legújabb tengerparti életképein a homokban hempergő, ugráló alakok valósággal sugároznak az újjongó életkedvtől, a melyet szinte rosszul esik nélkülöznünk monumentalitásra törekvő, decoratív irányú munkáin, mint a minő a *Bárványok* című kép, a melyen a háttérül szolgáló üvegfestmény ábrázolása mesteri. Csók tájképei, különösen az újabbak, stylisáltságukkal, a melylyel nyilván a napi divatnak tesz engedményeket, kissé élettelenek. Mintha pusztán emlékezetből, a műteremben festené ezeket.

* * *

Munkácsy kiállítását az Ernst-muzeum szintén jubiláris alkalmából rendezte. Ez idén múlt ugyanis ötven éve annak, hogy Munkácsy Mihály első kísérletével a vidékről fővárosunkba került. Tünelmes pályájának, a műtörténelemben szinte páratlan sikereinek documentumai közül a mostani kiállításra egyet sem sikerült megszerezni. A vázlatokkal, a melyekből zöme kikerült, ez a tárlat mégis nagyon tanulságos volt.

Munkácsy páratlan sikereinek titkával sokan még ma sincsenek tisztában s ha pusztán Ecce Homo képét és magyarországi gyűjtők birtokába került kisebb jelentőségű festményeit vizsgáljuk, még inkább zavarba jövünk. Az egyenetlenségek, az itt-ott szinte kiáltó technikai fogyatkozások ugyancsak gondolkodóba ejtenének, ha nem tudnók, hogy, bármily Isten kegyelméből való lángész volt is, Munkácsy ugyancsak fogyatékos készultséggel indult el pályáján. Ő, a kit mikor árvaságra jutott, mester-

embernek szántak, iskoláról iskolára vándorolva nem igen jutott ahhoz, hogy tisztába jöjjön azzal, a mi a művészetben mesterség. S a mikor alig hat évvel azután, hogy dilettáns készültségével Pesten fölbukkant, Párisban a Siralomházzal aranyérmet nyer, nem maradt többé ideje arra, hogy a technika titkainak mélyébe hatoljon. Az asfaltos lazur festék, a melyhez oly szívósan ragaszkodott, csak eltakarta, de nem egyenlítette ki rajzbeli és egyéb fogyatkozásait s java erejét az anyaggal való küzdelem örölte meg, a mely végezetül pályája derekán megtörte. Bármint törekednek életírói arra, hogy korai szerencsétlen végét pathologikus okokkal magyarázzák, szellemi és physikai erejét ez a birkózás s a korán megszokott nagy diadalok nyomában a sikerben való örökös bizonytalanság semmisítette meg. Minél inkább öregednek Munkácsy képei, a fogyatkozások annál szembetűnőbbek rajtuk. Volt az Ernst-muzeumban egy szinte monumentalis lendülettel megfestett virágcsöndélet, a mely az asfaltos lazurban valamikor épp oly friss lehetett, mint a mester későbbi képeinek színei. Ma ezen az asphalt már megfakult s a bokréta, bár lendületes compositiójában még most is sok a sajátos varázs, úgy fest, mint valami herbariumból kikerült száraz virág. S valószínű, hogy idővel ez lesz a többi Munkácsy-kép sorsa is s külföldről a valamikor arannyal felmért vásznak sorra haza fognak kerülni. A lángező, szerencsétlen mester alkotásait mi bizonyára mindenkor meg fogjuk becsülni s tanulságul megőrizni. Annyival is inkább, mert újabb képírásunkra Munkácsy tüneményes pályája csaknem végzetes hatással volt. S ha még ma is tizszer annyi a festőnk, mint a mennyit az ország culturális és gazdasági fejlettsége elbír, ennek oka elsősorban a nagy mester páratlan s látszólag könnyen aratott sikereinek csábító példájában rejlik, a melynek hatása alatt a múlt század nyolczvanas éveiben egész kis népvándorlás kerekedett Magyarországról a külföld művészeti akadémiái felé. A modern művészeti divatok mindannak a tagadásában keresik a művészi ábrázolás netovábbját, a mi ennek mindenkor lényege volt. Ha ezek követői nálunk egész tábort tesznek ki, a mely első sorban a technikát tekinti a festészet fölösleges ballastjának, ennek közvetve még szintén az a souverain könnyedség az oka, a melylyel a nagy mester a technikán látszólag túltette magát. A siker mámorában, a műkereskedőtől és barátaitól mesterségesen fölkorbácsolt becsvágygyal s a végsőig megfeszített energiával Munkácsynak sikerült néhány nagyszabású compositiót megfestenie, a melyet az elfogulatlan műbirálók ezután

is a XIX. század legkiválóbb művészi alkotásai közé fognak sorozni. A technikával való emésztő birkózás azonban, a melyet szinte minden valamirevaló művénél mindig előlről kezdett meg, végzetes hatással volt rá. Tragédiájának ez a nyitja. S a kik kritikátlanul éppen leggyöngébb munkáit magasztalják, jobban tennék, ha tüneményes pályájának negatív tanulságait domborítanák ki festőink mai nemzedéke előtt.

★ ★ ★

Festőink csoportosulásában évről-évre új eltolódásoknak lehetünk tanúi. A torzsalkodáson kívül, a mely közéletünkben más téren is gyakori, ezeknek főleg az az oka, hogy súlyos művészeti viszonyaink közepette a legtöbb festőnk időnként jónak látja, hogy új elhelyezkedéssel keresse az érvényesülést. A Műcsarnokban kiállító művészeink közül ezen a tavaszon ismét kivált egy tekintélyes csoport. «A czéhbeliek» csoportja ez, a mely a Nemzeti Salonban rendezte tavaszi tárlatát. Kevés új képet, új törekvést sem láttunk itt s ugyancsak kíváncsnak tartanók, ha a czéhbeliek a következő alkalommal ismét a Műcsarnokban szerepelnének. Még kevesebb a mondanivalónk azokról a derűre-borúra rendezett kiállításokról, a melyeken a szélsőségek képviselői csoportosan, kiforratlan talentumok pedig gyűjteményes kiállítással vesznek részt. Az új törekvések távolról sem okolják meg a Műcsarnokból való kiválást. S Fémcs Beck Fülöp érdekes kőfaragványait, a melyeket legutóbb az Ernst-muzeumban bemutatott, itt is észrevettük volna. S a Műcsarnokban, különösen ha monumentalításra törekvő zárt formájú kőszobrainak és domborműveinek pusztán kiforrt példáival szerepel, már a nagyobb látogatottságnál fogva is, bizonyára nagyobb sikert arat. A Művészháznak Bécsben is kiállított tárlatát sajátos opportunismus jellemezte. Szereplői festészetünkben a szélsőbal képviselői; de többnyire régibb munkáikkal vettek ebben részt, a melyeken még művészi hatásra törekedtek s nem pusztán arra, hogy nyárspolgári körökben riadalmat keltsenek. Festőnőink egyesülete a Nemzeti Salonban rendezte kiállítását. Szereplői azonban egynek kivételével, a kit innen talán kissé elhamarkodottan és udvariatlanul férje hibája miatt rekesztettek ki, sok képet küldtek a Műcsarnok tavaszi kiállítására is.

A Képzőművészeti Társulat tavaszi kiállításának színvon...

lával általánosságban meg lehetünk elégedve. Néhány nem annyira gyöngye, mint inkább izléstelen darab mellőzése a közönség szempontjából azonban helyénvaló lett volna. Az ötletesség ugyan a művészetben is becses tulajdonság, de a hol a jó izlés rovására érvényesül, nem a nyilvánosság elé való. Eszünk ágában sincs, hogy ezekre az alantas érzésekre számító durva atelier-tréfákra a figyelmet fölhívjuk. S azért most is csak annak a méltatására szorítkozunk, a mi a tavaszi tárlaton igazán művészet. Mindenekelőtt Benczur Gyulának fiatal asszonyt ábrázoló arcképe előtt állapodunk meg, a melyen a nagy gyöngédséggel megörökített beszédes arcz. a sötétvörös bársonyruhának tonusgazdagsága s a keresetlenségében is kifejező testtartás bilincsel le. Stettka Gyula előadásmódja hidegebb, két férfiképmása azonban a reprezentatív jellegű arcképnek most is mintaszerű példája. Karlovsky Bertalan szinte megdöbbenő realismussal a nemrégiben elhunyt Pallavicini Ede őrgrofot örököltette meg. Apró részletekből kiinduló, ezeket szinte kicsinyes módon leltározó, de összefoglaló erejénél fogva izmos és határozott előadásmódja mintha ezen a művén érne el a fejlődés tetőpontját. A jellemzés erejét szolgálja Endrey Sándor férfiképmásán a szabadban ábrázolt alak darabos kezelése. Glatter Gyula női arcképének finomkodó előadásmódja viszont ezúttal kissé édeskés; a fiatal művész rutinjában bizakodva nem mélyedt el eléggé a tartásában is sommás alak tanulmányozásába. Felfogásában friss, megjelenésében üde hatású Horovitz Lipót női arcképe; mesteri férfiképmását ismét hideg objectivitás jellemzi. Végre való alakjában tárul eléink Náray Aurél színes önarcképén, a melyen mellőzött minden Munkácsy-reminiscentiát s még tartalmasabb művésznek mutatkozik be, mint a minőnek sötét tónusú festményeiből ismertük. Papp Sándor életképszerű beállításban megfestett portrait-tanulmányait keresett sárgás színezésük teszi kissé mesterkéltté. Udvary Géza tengerparti háttérrel ábrázolt kettős arcképén viszont a szürkés alapszín a formáiban is stilisált alakok decoratív hatását emeli ki. Basch Árpádnak fiatal leányt ábrázoló festménye sepiaszerű tónusaival kissé fakó. Királyfalvi Krafft Károly képmásainak gondos részletezésük ad tartalmat. Kandó László Apponyi Albert grófot és Lukács László volt miniszerelnököt festette meg számottevő jellemző erővel. Képmásszerű éles jellemzésével ragadja meg a figyelmet Podvinecz Erzsébet öreg asszonyt ábrázoló festménye. Rottmann Mozart japán viseletű nőalakjai általánosabb jellegűek; eleven

felfogásukkal és előkelő decoratív hatásukkal azonban eddigi mesterként életképeinél ügyesebbek.

Id. Vastagh György husvétkor ünnepelte meg nyolczvannadik születésnapját; három arczképén a tavaszi kiállításon most is a régi jó erőben mutatkozik be. A művelt körök méltán fölkarolt képmásfestőjének tiszteletreméltó egyéniségével jubileumával kapcsolatban remélhetőleg még lesz alkalmunk foglalkozni. Legfiatalabb arczképfestőnk, a ki újabb művészeinknél szinte ritkaságszámba menő készültséggel s annyi czéltudatossággal mutatkozik be, mint a mennyi nem egy emlegetettebb, meglett pályatársának is becsületére válnék, ifj. Kampis János. Fiatal leányt ábrázoló, világos háttérű műve eleven felfogásával, a habozásnak vagy tétovázásnak nyomát sem mutató lendületes előadásmódjával, rendkívül kifejező arczával és tartásával ugyancsak számot tesz a tavaszi kiállításon s a fiatal mestertől, a kinek iskolázottsága egészen modern, a ki azonban a művészet kipróbált régi eszközeit sem dohta sutba, bizonyára még sok szépet várhatunk.

Mint a hogy ezen a helyen már nem egyszer bizonyítottuk, a technika megbecsülésének jele festőinknél, hogy egyre nagyobb számmal vetik magukat a csöndéletre s a mi ezzel szinte egy kalap alá sorozható, az interieurök festésére. Pentelei Molnár János most is vezet ezen a téren s mindig új és új ötletekkel lepi meg híveit, a kik munkáit valósággal elkapkodják. A közönség, a mely úgy látszik már betelt az impressionismus és melékthajtásainak túlzásaival, szinte tünetőleg kapkod a kézzelfoghatóan megfestett realitások után. Régebbi csöndéletfestőnk, Bachmann Károly miniaturszerű, aprólékosan részletező modora is követőkre talál. Általán azonban Pentelei Molnár iránya érvényesül s interieurjeikkel, csöndéleteikkel, de önállóságukkal is erős versenytársai Zádor István és Romek Árpád.

A nyolczvanas évektől fogva zavartalanul hivatásuknak élő művészeink közül, a kik egyazon czéltudatossággal haladnak nagyobb kilengésektől ment, de távolról sem érdektelen pályájukon, most is hűségesen megjelentek a Műcsarnokban Baditz Ottó, Deák Ébner Lajos, Jendrassik Jenő, Nadler Róbert, Skutetzky Döme, K. Spányi Béla. Spányik Kornél és Vastagh Géza. Báró Mednyánszky László Tátra-képein mystikus egyéni hangulatain kívül újabban a genius loci is egyre erősebben jut szóhoz, a melyet modern tájképfestőink sorában kezdettől fogva mindig egyazon következetességgel Szinyei Merse Pál szólaltatott

meg. Ügylátszik ugyanennek köszönhetjük azt a differentálódást, a melyet a sokáig szinte egyazon úton haladó tájképfestőink közül Ujváry Ignác, az inkább Mednyánszkyhoz húzó Katona Nándor, továbbá Szlányi Lajos és Bosznay István tájképei mutatnak. A halálra ítélt csöndes Tabán lelkét szólaltatja meg ügyesen Kató Kálmán. Most is a felvidék ódon hangulatú kisvárosait járja Bruck Miksa. Külföldi impressióiról számol be Dobai Székely Andor, Poll Hugó és Gergely Imre. Intensív hatású, friss hangulatképekkel szerepel Glatz Oszkár. Figyelemreméltók Kléh István szolnoki tájképei. Juszko Béla ezúttal a tatár pusztákról merítette képeinek motivumait; lovai rajzban, mozdulatban kitűnők, míg Zombory Lajost ismét az ökrök mozdulatai érdeklik különösképen, a formát azonban túlságosan elhanyagolja. Ügyes és levegős Börtsök Samu boglyákat ábrázoló festménye. Csánky Dénes viszont hűtlen lett izzó napfényes tájképeihez s interieuröket festett a modern salonokban ma egyre kedveltebb színcontrastokkal, a melyeket azonban ugyancsak elfogadható módon és mesterien hangolt össze. Az életképet interieurben ábrázolt genre-alakjaival Komáromi Kacz Endre képviseli igen szerencsésen. Allegorikus életkép Moldován Bélának *A munka* című festménye, a mely targoncztól toló embert ábrázol keskeny pallón, a háta mögött feleségével. A nagy erővel megfestett képhez hasonlóan komoly művészi alkotás s eddigi festményeinél is sikeresebb Márton Ferencz *Takarodó* című képe, esti fényben hazakészülő székely munkásaival. Komoly törekvést mutat az először szereplő Leidenfrost Sándor archaisztikus compositiója, *A vértanu*. Czencz János lehelletszerű finomsággal megfestett apró alakjai egyre tartalmasabbak. Kisebb igényű, de figyelemreméltó alakos tanulmányokkal szerepelnek még Wellmann Róbert, Wolff Károly, Vidovszky Béla, Zord Arnold, a graphikai osztályban Krón Béla, ügyes torzképekkel Szmrecsányi Pajtás Ödön.

A tavaszi tárlat egyik legérdekesebb munkája Ferenczy Károly *Női akt* című képe, mely sötétvörös háttérrel hosszában elnyúló s bámulatraméltó finomsággal megfestett fiatal nőt ábrázol. A hogyan, a melyet pályája folyamán oly sokáig s nem egyszer szinte brutálisan széles ecsetvonásokkal hangsúlyozott, a mesternek ezen a művén már szóhoz sem jut. Az egyéni kezelés egészen a háttérbe szorul azzal a törekvéssel szemben, hogy a hullámzó formák felületén végigömlő tónusokat egész valószerűséggel juttassa érvényre. Hasonló tónusgazdagság ömlik el az

alak háttéréül szolgáló egyszínű draperián. A fiatal lány arcza még elfordul a nézőtől s vonásai közömbös foltba vesznek. A ki azonban oly genialis könnyedséggel játszik a jellemzés külső eszközeivel, mint Ferenczy Károly, azt már csak egy lépés választja el attól, hogy azokat is kipróbálja, a melyekkel élettől lüktető alakjaira reávarázsolja azt, a mi nélkül a művészetben sincs hallhatatlanság, a lelket.

Egy-két bántó izléstelenségen kívül sok jót látunk a szobrászok osztályában. Ligeti Miklós nemrégiben mintázott király-mellszobrán kívül finoman faragott, lehellétszerűen színezett, fiatal lányt ábrázoló márványmellszoborral szerepel. Damkó József *Páris alomja* című domborműve a tért szinte egészen kitöltő alakjainak ügyes compositiójával s formái tisztaságával válik ki. Kitünőek Zsákodi Csiszér János élénk kifejezésű mellszobrai, ötletes Markup Béla aranyzsamara; tagbaszakadt alakjával igen jellegzetes Jankovits Gyula juhásza. Horvai János zenélő gyermekek alakjaival díszített poetikus síremléket állított ki, Szamosi Soós Vilmos görög érme hatására valló ügyes apró domborműveket. Antik hatást mutatnak s finom formákat és nagy kifejező erőt Imre Gábor éremtanulmányai, bátor kezelést Szász Vilmos apró bronzai. Szódi Szilárd díszkútja tetején kuporgó bájos leányalakjával szintén sikerült, csak az utóbbi riadt arczkifejezése nem egészen motivált. Építészeink osztályában följegyezni való Lechner terve, a melylyel a mester a Ferencz József jubileumi-templom pályázatán az első díjat nyerte. A bysanci és román stylus hagyományainak és a modern technikáknak (betonkupolák) összeegyeztetése kitünően sikerült ezen a nagyszabású terven, a melynek monumentalis hatása még jelentősebbé válnék, ha tornyai egymáshoz közelebb kerülnének s a kupolák arányainak megfelelően valamivel zömökebb formát nyernének.

D.

ÉRTESÍTŐ.

Magyarország műemlékeiről.

Magyarország műemlékei. Szerkeszti báró Forster Gyula. A Műemlékek Országos Bizottságának kiadványa. III. kötet. Budapest, 1913.
Ára 12 korona.

Műemlékekben nem túlságosan gazdag hazánknak e kevés műemléke iránt is alig érdeklődő közönségét hadd figyelmeztessék e sorok arra a pompás kiadványra, mely a múlt év végén hagyta el a sajtót. Sokszor elmondott, de a sok ismétléstől sem elkopott igazság az, hogy társadalmunk hazánk művészetének emlékeit egyáltalában nem kíséri érdeklődéssel. Míg egy-egy külföldi híres épület, vagy egyéb műalkotás sorsa legalább legfelső culturalis rétegeinkben élénk figyelmet kelt, addig az itthoni dolgok létezése, pusztulása vagy megmentése csak a napisajtó hozzá nem értő kirohanásaira ad alkalmat, de mélyebb együttérzésre csak a szakembereket ösztökéli. Nagyon is belészoktunk abba a megállapításba, hogy a nyugati államok enémű viszonyaihoz képest szegények vagyunk és a szegények nemtörődömségével utasítjuk el magunktól azt a keveset is, a mink megmaradt. Pedig ha erről az inkább lomha, mint lemondó álláspont-ról letérve, szemügyre vesszük ezt az állítólagos szűkölködést, rá fogunk jönni arra, hogy ez a szegénység csak viszonylagos, mert ha nem a másokéhoz, hanem a mi társadalmi életünk erejéhez és szükségleteihez mérjük műemlékeinket, már nem lesznek olyan szegényesek, sőt talán túlságos sokra is bukkanunk, ha a megőrzésükre fordított csekély áldozatkészség látszögéből nézzük tömegüket.

Ennek a számadásnak kitűnő eszköze a *Magyarország műemlékeinek* harmadik kötete. Hogy egyébről ne szóljunk, a vajdahunyadi várról, Erdély szárnyasoltáraitól, vagy a Donnerről szóló ismertetései olyan themákkal foglalkoznak, melyek művészetünk viszonyai iránt érdeklődő minden művelt ember tudásában hézagpótló szerepre vannak hivatva. Ezekből és a többi

czikkekből is inkább azt a meggyőződést meríthetjük, hogy közönyösségünk nem műemlékeink hibája, hanem a saját magunk vétke, mert, ha nem is érik el a korukbeli külföldi művészet színvonalát, egy dolog bizonyos: hogy a mi multunknak alkotó részei, belőle szervesen kisarjadzó hajtásai voltak, a melyekből megilt az akkori művelődéstörténeti viszonyainkról sokszor kézzelfoghatóbb és életteljesebb képet alkothatunk magunknak, mint akármilyen írott feljegyzésből.

A nagy folió-alakú kötet, mely nyomdai kiállítás tekintetében is figyelmet érdemel, báró Forster Gyulának, a Műemlékek Országos Bizottsága elnökének czikkével kezdődik, mely a közel-múlt napok különös eseményeitől ismét előtérbe sodort nagy fejedelem. II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társai külföldi és hazai síremlékeinek ügyével foglalkozik. Uralkodónk 1904-ben kiemelte II. Rákóczi Ferencz emlékét a nemzeti küzdelemnek és az évszázados sérelmi politikának a kölcsönös megértést és megegyezést akadályozó ellentéteiből, a midőn az akkori miniszterelnököt, gróf Tisza Istvánt felszólította, hogy Rákóczi Ferencz hamvai hazaszállításának kérdésével foglalkozzék. Forster báró czikke beszámol a kutatás és hazahozatal minden egyes phasisáról és emelkedett hangú tárgyilagosságával maradandó documentuma ennek a történelmi jelentőségű actionnak.

Nagy érdeklődésre számíthat tudósaink körében a kötet következő czikke, melyben dr. Schmid-Wolfgang Mária Gizela királyné sírjának kérdését elemzi. Szigorú kritikával veszi sorra a Gizela királynéről szóló történeti emlékeket, a niedernburgi kolostor egy síremlékének és az egész sirleletnek adatait és arra a megállapításra jut, hogy az első magyar királyné sírja a niedernburgi kolostornak azzal a régóta vallásos tiszteletben részesülő sírjával azonos, mely Gizela apátnő hamvait takarja.

Művészettörténeti szempontból már jóval több tanulságot nyújt Möller Istvánnak a vajdahunyadi vár építési korairól szóló czikke. Sorra veszi az első építkezés nyomait, Hunyady János két építkezését, Szilágyi Erzsébet toldását, végül azokat a hozzáépítéseket, melyeket Bethlen Gábor és a XVIII. századbeli vártulajdonosok eszközöltettek. Möller nemcsak az eddigi adatokat használta fel, hanem a legapróbb részletkérdésekre kiterjedő anyagkutatásokat is végzett, melyeknek alapján az eddigi építési történetet sok új adattal gyarapította és számos részletében meg is corrigálta. Különösen érdekesek azok a megállapításai, melyek az 1876. évig folyt helyreállítási munkálatokról kiderítik,

hogy azok mindennemű elemi pusztításnál, talán még az 1854. évi tűzvésznél is nagyobb kárt okoztak. A gondos illusztrációk, melyek ezt a cikket kísérik, szerfelett érdekes töredékeit mutatják a valamikor csodálatos várnak. Nemcsak a kőfaragások, hanem még inkább a csak lehelletszerűen megmaradt festői díszítések éreztetik azt a rettentő kárt, mely e csodálatos vár lassú pusztulásával ért minket. A mi még megmenthető, azt a mostani helyreállítás munkája conserválni fogja. Programja rövid, de épen világos egyszerűségénél és józanságánál fogva reménykeltő, mert azt tűzte ki maga elé, «hogy teljesen történelmi alapon, a már feltárt és még feltárandó régi nyomok figyelembevételével és beillesztésével, minden történelmi kornak és minden még megmaradt részletnek a maga eredetiségében való megtartásával haladjon előre».

Éber Lászlónak, régi műemlékeink egyik leghivatottabb kutatójának, első cikke Schomberg György síremlékét ismerteti. De nem áll meg a pusztá ismertetésnél, hanem éleszemű és jó művészi ítélőképességről tanuskodó styluselemzés után Nicolas von Leydennek, ennek a styluskritikailag csak nemrégiben megconstruált mesternek tulajdonítja. Éber beható tárgyalási módja, mely a művészi szempontokat tolja előtérbe, egyenesen ráirányítja figyelmünket műtörténetünknek arra a nagy mulasztására, hogy a középkori síremlékeink művészettörténeti szempontból még feldolgozatlanok, úgy hogy nemcsak az újkori, hanem régi plastikánk története is merőben megíratlan.

Éber másik cikke Donner Rafaellal foglalkozik. A nagy pozsonyi mesternek egy olyan művére hívja fel figyelmünket, mely eddig névtelenül álldogált a pozsonyi városház lépcsőházában. Nem kevésbé értékes Éber harmadik cikke is, mely a szigetvári római katolikus plébániatemplom kupolafestményeiből kiindulva, a XVIII. századbeli Dunántúlnak egy jeles festőjét, Dorfmeister Istvánt bemutató tanulmánynyá szélesedik. Éber dolgozatai mintaképül szolgálhatnak enemű kutatásokkal foglalkozó tudósaink számára. Nemcsak a művészettörténeti philologia összes eszközeivel rendelkezik, hanem meg is tudja jelezni megfigyeléseit. Az elemzett jelenségeknek stylaris megítélésében épen olyan biztos, mint korszerű összefüggéseik hátterének kirajzolásában.

Teljesen új és eddig csak töredékes részeiben feldolgozott téren mozog Róth Viktornak Erdély szárnyasoltárait tárgyaló tanul-

mánya. Sorra veszi az összes gothikus oltárokat (románkorbeli oltára ugyanis egy sem maradt fenn Erdélynek) és pontos leírásuk mellett styluskritikai elemzésüket nyújtja. Növeli a cikk használhatóságát az, hogy az összes ismertetett képek reprodukcióit is közli. Ezek alapján az olvasó is pontosan megállapíthatja, hogy Erdélynek templomdíszítő művészete a tizenötödik század végén és a tizenhatodik elején meglehetősen magas fokon állott, noha távolról sem érte el a felsőmagyarországi szárnyasoltárok nagyszerű színvonalát.

A díszes kiállítású kötetet a Műemlékek Országos Bizottságának jelentése zárja be, melyben az 1903. és 1911. évek között végzett tevékenységéről számol be. Ez a legtöbbnyire csak száraz adatokat nyújtó fölsorolás a sorok között is olvasni tudó számára a kötet legérdekesebb része. Teljesen pontos képet alkothatunk magunknak arról az állásfoglalásról, melyet az állam, a társadalom és a magánosok a műemlékek kérdésében elfoglalnak.

Kezdjük a társadalommal, mint collectiv személyiséggel. Nagyon hamar végezhetünk vele. Műemlékeink ügyében egyáltalán nem tesz semmit. Ne gondoljuk azonban, hogy ennek az az oka, hogy magánosaink áldozatkészsége tenné fölöslegessé a társadalmi gyűjtéseket. Ez tévedés, mert műemlékeink ügyében magánosaink sem valami nagyon adakozók. A társadalom és a magánosok, a kik közé néha a dúsvagyonú egyházakat is számíthatjuk, egyenesen állami kötelességnek tekintik a tulajdonukban lévő műemlékek fenntartását, melyért a közösségnek kell áldozatot hozni. Ennek a szűkkeblűségnek meg is van aztán az az eredménye, hogy az állam százfelé lekötött pénzügyi erejének csak kis részét fordítván e célra, műemlékeink helyreállítása nagy lassan és hosszú takarékoskodásokra épített rendszerrel történhetik. A sokszor elégtelen anyagi eszközöket azonban eltakarja előlünk a Bizottságnak lankadatlan lelkesedéssel vezetett munkája. Oldalakat lehetne megtölteni csak a fontosabb műemlékek felsorolásával is, melyeket a bizottság körültekintő munkálkodása megmentett az utókor számára.

Egy új «magyar társadalmi» regény.

Móricz Zsigmond: *Kerek Ferkó*. Regény. Bpest, Athenaeum. 1913.
377 l. Ára 1 K 90 fill.

Kerek Ferkó, a nagymódú gentry-fiú, elveszi a nagykun-kerekegyházai parasztpolgármesternek a leányát. A dolog így történt. Atyja valami ostoba költekezés miatt kitagadja. Ferkó nagy lumpolásba kezd s dévaj ötletből megkéreti a polgármester leányát, kiről egy pillanattal előbb még azt sem tudta, hogy a világon van. Másnap reggel kint a határban, harmadnap este a bálban találkozik a leánynyal. De oly együgyűn, meg oly durván viselkedik, hogy a leány, ki pedig titokban örül a szerencsének, elutasítja. Ferkó gazdálkodásra adja magát s a történet három hónapig függőben marad. Ez alatt azonban a leány daczból elfogadja Héya mérnök udvarlását s menyasszonya lesz. Ferkó egy alkalommal a templomban látja meg újra s a leány viselkedéséből, nézéséből kiérezve, hogy őt szereti, elküldi atyját a polgármesterhez leánykérni; s mikor atyja elutasító választ kap, ő maga rohan el a polgármester lakására. A többit elvégzi a mindkét részről elemi erővel kitörő szerelem: egymás nyakába borulnak, a polgármester boldogan nevet össze a feleségével, Héya mérnök pedig, mintha ez volna a legtermészetesebb dolog a világon, egyszerűen elbocsáttatik.

Egy ötleten alapuló, anecdotaszerű történet volna tehát a regény tárgya, mely igen kényes és complicált lélektani feladatokat ró az íróra, de a mely csakis e feladatok mesteri megoldása által válhat komolyan elfogadhatóvá. Sajnos, épen a lélektani kivitelben mond csődöt Móricz talentuma; elannyira, hogy épen a két főalakban a complex lelkiállapotok világos rajza helyett kontáruul összetákolt zagyvalék-egyéneket fest.

Lássuk előbb a kisasszonyt, Kotzog Péter polgármester leányát, Mariskát. Ez idő szerint még jobb szereti Marrynek nevezni magát. Most végezte el a gymnasiumot, most jött haza, mindent kicsinyel, durvának, kulturátlannak talál; szüleitől szinte undorodik; szeszélyeskedik; Nyugat-stylusban ír, sőt gondolkozni is (a mi valóban absurdum) úgy gondolkozik. «A legmodernebb látás leszűrt színei»-ről beszél; «empire lelke igazi biedermeier érzéseivel bontja fel a világot». Az anyjának ezt mondja: Szűk az életem, mint egy szomoru kisvárosi szoba őszi esős délutánon. Szóval oly kiállhatatlan, a milyen csak egy ostoba liba

lehet, a ki elég félbolond ahhoz, hogy komolyan utánozza a Nyugat «kreációjának», a «nagy Nőnek» a stylusát. S a mamája nem legyinti szájon az affectáló kisasszonyt. Itt az első lélektani mulasztás a regényben. Társaság van náluk; Emma azt kérdi tőle, hogy hogy érzi magát? Erre ő: «Istenem, ha az ember kinyitja a szemét, rájön, hogy váróteremben járunk... s várjuk a magunk kis viczinálisát» és így tovább. Nem érti, mi is az a szülők s gyermekek közötti viszony; gúnyos ajk-biggyesztéssel figyel s kritizálja a szüleit.

Ilyennek ismerjük meg s nem tudjak: sajnálnunk kell-e, vagy kinevetnünk. Csak csodálkozunk, hogy vajon mi szerep várhat regényben egy ilyen kis üres perszónára. De egyszerre csak ugyanez a Marry megszűnik ily félszeg modorossággal beszélni s általában Mariskává alakul át. Móricz pedig egyszerűen kihirdeti, hogy «ennek az az oka, hogy Kerek Ferkó annyira elhült épen az ő modern lányságától». Nos hát lelki, sőt még csak modorbeli átalakulásokat sem lehet regényben ily dictum-factum módra elintézni. Marry tegnap még bedugta volna füleit egy magyar dal hallatára, ma már cigány mellett, báli publicum előtt dalol daczos keservében. Ez nem lélektan, ez mozi.

Hát Kerek Ferkó? Ki ő? A nagy földbirtokos öreg Kerek-egyházinak a fia. (*Kereknek* csak rövidség okáért nevezik) Bécsben, Párizsban, Londonban tanult. Nem igen rég került haza. Miért, miért nem, ő is haragszik a «kunkutyákra.» Mikor először lép fel, oly galádul bánik el a kun paraszttal és városi urakkal, mintha súlyos oka volna rá; a vendéglőben egy amazokéval szomszédos szobába megy be, átpillant az ott ülő társaságra, megemeli könnyedén a kalapját, szembe néz a polgármesterrel s azzal becsapja az ajtót. El nem tudjuk képzelni s később sem tudjuk meg soha, mi az igazi végoka e műveletlenségnek. De erős a gyanunk, hogy typus akar lenni, vagyis hogy az ő kiformalásába már belejátszik valamelyes, később is elő-előbukkanó, de világos következetességgel ki nem mondott tendentia: hogy az úr, a gentry errefelé így szokta. E fiatal ember valódi mivoltáról mindvégig tájékoztatlanok maradunk. Annyit látunk, hogy a vér dolgozik benne, képes bosszú-ötletből igen duhaj vadságokra, melyeket már elkövetésük közben félig meddig megbán, de csak azért, hogy utóbb még nagyobb otrombaságokat kövessen el. Jó ideig csak e duhaj oldaláról látjuk: ötezer pengős agarat rendel az apja kontójára; újjat húz az apjával; ezrekbe menő lumpolásba fog; hetyke önhitséggel megkéret egy ismeretlen leányt;

éjjeli zenét adat neki, de három bandával háromféle nótát húzat egyszerre az ablaka alatt; viszkető-poros kézzel ölelgeti sorra a cigányokat; meg akarja szoktetni Marryt a bálból, de hogyan? Susog a leány fülébe ilyenén szavakat: «megszoktetlek e közül a csürhe közül. Velem jössz és nem fogod többet látni ezeket. Sem az apádat, sem az anyádat, sem a rokonaidat, sem a szomszédokat, sem a várost. Ezt a komisz, pusztulásra való, átkozott világot. — Vagy, vagy!» — Egyszerre aztán megtudjuk, hogy ez a jóvérű Ferkó culturára szomjazik. Ő maga jelenti ki. S vannak is cultur-velleitásai. A lumpolás hajnalán munkára baktató parasztokat lát az utcán s elkezd elmélkedni: «Hogy lehetne itt élet. a hol a nép ekkora csizmákban indul a munkába,» stb.; ez a Nagykúnság csak arra tartja a parasztot, hogy egy kicsit megvakargassa a hátát. «Most egyszerre megértette a saját tragédiáját. Az ő esete ma már egész Magyarországon csak itt eshetik meg, a Nagykúnság mezein. (Megjegyzendő, hogy az ő esetéről semmit sem tudunk, csak az agárhistóriát és következményeit). Itt mindenki, mindenki elsorvad, a ki valami újjal akar előkerülni.» Vajjon mi újat akart Ferkó? Úgy látszik, a gépkocsi bántja, melynek itt nincs megfelelő út. S e culturember, talán egy órával később, már így felesel az apjával: «Én pedig megmondtam az Uristennek, hogy vagy enyém lesz az a leány,» stb. S ugyanez a Bécset, Párizst, Londont végigtanult ifjú ember Marry együgyű kis feministáskodása előtt végkép megsemmisül; egyre komolyabb ellenfélt lát benne s őt hallgatva «valami orv olasz aczéltört érez maga körül röpködni».

S mit tesz a regény vége felé, mikor már csakugyan elvárhatnók, hogy végkép kiismerjük? Valami Héya nevű mérnök nagyszabású csatornázási tervzetet készített; ebben az ügyben tartanak most gyűlést. Ferkó (culturember) lelkesedik a tervért s belovagol a gyűlésre, a városba. Véletlenül épen az nap jelent meg a helyi hirlapban (szerk. Kornya tanár úr) egy Hymen-hir, mely szerint Héya mérnök eljegyezte a polgármester leányát. Több se kell Ferkónak: fellázítja a parasztságot Héya mérnök és a polgármester csatornaterve ellen (culturember!): így áll bosszút vetélytársán. Mi hát ez a Ferkó? Egy tökkelütött udvarló? Vad paraszt a gentry-kép alatt? Egy ideális rohamoknak alávetett erőszakos önző? Vagy csak egy kontár kezekbe került Hübele Balázs? Annyi bizonyos, hogy embernek, mennyasszonyostul együtt, példátlan zagyvalék.

Móricz szereti a temperamentumos, fojtott s ki-kirobbanó

szenvedélyű embereket, de következetesen megrajzolni nem tudja. Akárhányszor emlékeztetnek alakjai egy-egy classikus analogonra, csakhogy hiányzik belőlük classikai párjuk lélektani teljes igazsága. Ferkó dorbézolásánál Toldi Miklóstra (T. Szerelmében) gondolunk. Hübele Balázst, a Délibábok hőseit már említettem. Mindkét esetben valami komplikált lelkiállapot a költő tárgya: mikor az önfegyelem fékét szándékosan kiereszti a belátás, és az egyén sorsát a vér paripáira bizza. Móricz itt nem tud kellőkép világos lenni: az ő előadásában összezavarodik az egyén állandó jellemképe a szeszélytől formált ideiglenessel. Ugyancsak ilyen komplikált lelki pillanat volna, mikor Marry, jóllehet szeretné férjül Ferkót, elutasítja őt. Itt meg Rozgonyi Piroska jut eszünkbe s hallani véljük a classikus megoldást: akarok Tar Lőrincz felesége lenni. Tar Lőrincz itt Héya mérnök volna. De Piroskával tisztában vagyunk, értjük a megsértett női önérzet jogosult, bár önmagát sebző daczos ötletét. Marryvel pedig a róla korábban kapott felvilágosítások után annyira nem értünk egyet, hogy viselkedése egyenesen meglep.

Mindkét főalak rajzából hiányzik a lelki élet egysége, a lelki alap azonossága s ez a regény legnagyobb gyöngéje.

A kisebbrendű szereplők közt valószerűbb, igazabb alakokat találhatni; nyilván azért, mert ezekkel a szerző nem akart nagyot s nem ezekkel iparkodott hatni, meglepően hatni az olvasóra. Különösen sikerült, igazi genre-alak az öreg Kerekegyházi, a ki az ódonság levegőjét hurczolja magával, a ki körül minden magától megy, de az úri intézkedő modort elfelejteni nem tudja s a ki a szeretet gyöngeségeit és elérzékenyülését is a zordonabb tekintély látszata alá bújtatja. Valahányszor feltűnik ócska bárkájával, melyet csak nagy nekidurálással s egymásba gabalyodva tud megfordítani négy girhes lova, valami enyhén humoros rokonszenvet ébreszt. Úri mivoltát a félszeg, komikus, pusztuló külsőn keresztül is fenntartja és érvényesíti. Igen élethűnek látszik a paraszt polgármester: Koczog Péter is, a kevés szavú, mindenek sokaig kérdődző, csendesen, de ravasz számítással tevékeny városvezér és családapa. Ő is genre-szerű, azaz stylisált, nem sok egyéni, inkább tipikus vonásokkal meghatározott arc. Minden úgy fordul, a hogy ő eleve kiszámította; túljár a más eszén, egyenes választ ritkán ad, de «mellé ütni» oly közről tud a kérdésnek, hogy gondolkozába ejti, sőt gondolata megsejtetésével megszégyeníti az ellenkedőt.

Ez a typisáló hajlam csak akkor válik ellenszenvenné, mikor

magát is ellenszenv kormányozza. A kún parasztság elmaradottsága, lomhasága, ósdisága, önzése, ha részletekben photographikus, sőt phonetikus hűséggel van is az olvasó elé adva: szándékolt, túlzó, keresetten összeválogatott rajznak tetszik. Ellenszenves rajznak csak akkor van helye (költészetben is), ha a rajz gyökerestül mutatja be a hibákat, vagyis magán viseli a komoly tanulmány és megértő gondolkodás világos jeleit. Ilyen képet pedig csak a szeretet rajzolhat. Idegen embertől származó ellenszenves ábrázolatra semmit sem lehet adni. Móricz tud idegen lenni nemcsak a kúnsági, hanem általában a magyar paraszttal szemben, kit pedig oly jól ismer, hogy szinte maga is parasztnak látszik. (Van a regényben vagy ötven lap, mely valódi ethnographiai értekekkel bír.) Ezt az idegenséget ő tőle én mindig affectáltnak, divatelnének érzem s nem lelkéből jövőnek; mert nem látom mögötte az értelemnek azt a mélyebb munkáját, mely az orvoslás szeretetével vizsgálja meg a sebeket. Van, van egy másik jogosítvány is az ellenszenves ábrázolásra, mely ugyan tisztán subjectivnek, egyéni bosszankodásból, ellenszenvből származónak látszik, mégis végeredményben ugyancsak az orvoslás keresésére kényszerít: a metsző satira, a megsemmisítő fölényes szellemesség. Ez pedig a Móricz talentumából. úgy látszik, végképen kimaradt. Az ő regényei alkalmasok arra, hogy rossz hirbe keverjék a parasztot s ezzel az olvasók egy kasztját magukhoz hódítsák: de sem arra, hogy — a mennyiben baj van — a baj okait megértessék, sem arra, hogy okainak kutatására pirítva, megszégyenítve kényszerítsenek, — nem valók. S ez az ő parasztnaturalismusának a legnagyobb hibája.

Horráth János.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS.*

Nagynevű elődöm, Akadémiánk feledhetetlen elnöke, báró Eötvös József, kinek születése százéves fordulóját ünnepeltük múlt évi közülésünk alkalmával, a gondolatoknak oly dús kincsét hagyta számunkra hátra munkáiban, hogy azokból újra meg újra meríthetünk mindannyiszor, valahányszor — különösen intézetünk ünnepi összejöveteleinél — a nagy közönséghez szólva, a szellemeket leginkább mozgató kérdések valamelyikét Akadémiánk élete s föladatai szempontjából vesszük szemügyre.

Ilyen kérdés ma — kétségtelenül — a nemzetiségi, mely bennünket — természetesen — nem annyira politikai vonatkozásaiban, mint inkább culturánk fejlődésére gyakorolt befolyása s ebbeli jelentősége által érdekel.

Elmondhatjuk, hogy Eötvös József volt az első magyar ember, a ki e kérdést a maga összes vonatkozásaiban meglátta, megértette s úgy tudományosan, mint a gyakorlati politika nézőpontjából földolgozta.

A kérdésnek modern formájában való kialakulása tudvalevőleg főkép a Napoleon világhuralmi törekvéseinek eredménye lévén, egészen eltévesztett dolog volna a múlt század második évtizede előtti nemzeti mozgalmakat a mai értelemben vett nemzeti eszme látószöge alá helyezni. A nemzeti culturák elkülönülése még akkor nem történt meg. II. József egy, az ország lakosainak túlnyomó részére nézve idegen nyelvet akart hazánkra ráerőszakolni s egyszerűen félre akarta tenni ősi alkotmányunkat. Azért e

* Az Akadémia f. é. május hó 10-én tartott ünnepélyes közülésén elmondott elnöki beszéd.

kísérlet hajótörése után, bár a nemzeti jelleg kidomborítását külsőségekben nagy hévvel megkezdték, a magyar nyelv és irodalom kifejlesztésének munkája is serényen megindult, még soká senkinek sem jutott eszébe a holt latin nyelv uralmát a közéletből és közszolgálatból egészen kiküszöbölni. Igazságtalanul ítélték meg Berzeviczy Gergelyt is azok, kik az ő mélyreható és messzelátó fölfogásában a nemzeteket összekötő közgazdasági és socialis érdekekről, a nemzeti eszme és a magyarság iránti közönyt vélték fölismerhetni.

Viszont mikor Wesselényi és társai az erősödő reactióval szemben lelkes küzdelmököt a nemzeti nyelv uralma érdekében megindították s mikor nekik sikerült ezt az uralmat több oly törvényben decretáltatni, melyeknek rendelkezései legnagyobb részökben évtizedeken át holt betűk maradtak, kétségtelen, hogy ők a kérdést rendkívül egyszerűnek látták s nem tekintették még át annak összes következményeit. Úgy vélték, azt mindenkinek czélszerűnek és helyesnek kell találnia, hogy egy, az iskolában megtanult holt nyelv helyett a közélet, a közszolgálat és az irodalom szervévé egy élő s az ország történeti fejleményei által uralomra hivatott nyelv tétessék. Nem gondoltak arra, hogy a latin nyelv conventionalisan közös használata hazánkban a soknyelvűség kiegyenlítője s a nemzetiségi ellentétek fékezője volt. Nem gondoltak arra, hogy ugyanaz a lendület, mely a nemzeti nyelvet a holt latin helyébe akarta emelni, meg fogja mozditani az országban élő összes nemzetiségek nyelvi és faji különállásra irányuló törekvéseit is.

Széchenyi volt az első, ki e veszélyt meglátta és sok félreértésnek téve ki magát, népszerűségének kockáztatásával, főleg Akadémiánk elnöki székéből elhangzott beszédekben körvonalozni igyekezett a maga álláspontját. Haragja és gúnya nyilait szórta azok ellen, kik a «sujtásos» magyarságot «dögönyözéssel» akarják mindenkire ráerőszakolni s a magyarság faji és nyelvi egyéniségének kiművelésével kívánta azt az «olvasztói felsőbbiséget» elérni, mely nemzetünket igazán magyarrá tegye.

Ez volt tulajdonképen a nemzetiségi kérdés első beállí-

tása nálunk, tisztán mint culturkérdésé; Széchenyi szemei előtt sohasem lebegtek törvények, szabályok, jogintézmények, mindig csak művelődés, szellemi hatás és szellemi felsőbbtség.

Eötvös már a történelmi fejlemények sokkal előhaldottabb fokán kísérelte meg a kérdés fölállítását és megoldását. Ő már levonta a forradalom rettentő tanulságainak következményeit; ő már látta a faji gyűlölet kitöréseit, látta a vészes törekvést, mely a nemzetiségi ellentéteket az ország egységének megingatására használta föl; ő ezért főkép a kérdés politikai részének mélyeibe igyekezett bevilágítani s a magyar nemzeti érdeket úgy akarta kielégíteni, hogy azt méltányos engedményekkel jövő veszélyek ellen is biztosítsa. Ő nem hatalmi kérdéssé akarta tenni a nemzetiségi problémát, — s ki is gondolhatott volna erre a szabadságharcz leveretése után, — hanem szilárd jogelvek alapján keresett számára maradandó megoldást.

Eötvös előbb tudományosan s mondhatni általános európai szempontból *A XIX. század uralkodó eszméiben* fejtette ki nézeteit a nemzetiségi eszméről, azután a kérdésnek a mi viszonyainkra vonatkozó megoldásához adta meg az útmutatást *A nemzetiségi kérdés* czimű, 1865-ben megjelent röpiratában. A nemzetiségek egyenjogúságáról szóló, egészen az ő szellemében megalkotott 1868-iki törvény tárgyalásakor a képviselőházban tett nyilatkozatai csak e két munkájában kifejtett nézeteinek alkalmazását tartalmazták, azzal a nevezetes megtoldással, hogy — hite szerint — a civilisatio fejlődésével fokról-fokra fogyni fog a nemzetiségi egységek száma.

Nem mondhatjuk, hogy Eötvös fölfogása e kérdésben Minervaként készen és vértetetten pattant volna ki fejéből, sőt azt sem, hogy az minden részében egységes és összhangzatos volna. A tudós és a gyakorlati államférfiú néhol alkudozni látszanak egymással; amaz nem akarja a tudományos igazságokat a politikai szükségszerűségnek egészen föláldozni, emez nem akarja a tudományos tétel következményeit a gyakorlati viszonyokra ráerőszakolni. Eötvös ősziinte becsületességének és hazafiságának egyaránt fényes bizonyítéka az a küzdelem, melyet úgyszólván önmagával

vív, hogy hazája érdekeit a tudományos igazsággal összeegyeztesse.

Az *Uralkodó eszmék* első kötetében világosan kimutatja, hogy minden nemzetiségi törekvés tulajdonképeni alapja a felsőbbbségre, uralomra való igyekezet, hogy a nemzetiségi eszme mindig szélsőségekre tör; ennélfogva a nemzeti törekvést ellentétesnek látja a szabadsággal és egyenlőséggel, olyannak, mely csak valamennyi létező állam feloszlása által érhetné el célját, ennélfogva célja elérésével nem elégítené ki az európai emberiséget, de megnyugtatta magát azzal, hogy a nemzetiségi különbség jelentősége mindinkább szünőfélben van s így ez eszme hatásának veszélye mindinkább csökken.

Az első kötet megjelenése után e nézetek ellenmondással találkoztak, mely ellen maga Eötvös szükségesnek látta a védekezést műve harmadik kötetében. Szemére vetették, — mondja itt — hogy a nemzetiségi eszme befolyását kevésre becsüli. Azt hiszi, ez csalódás; ő — úgymond — oly nemzethez tartozik s oly viszonyok között élt, hol a nemzetiségek igényeinek megvalósítására irányzott törekvés minden egyéb szükségletet és tekintetet háttérbe szorított. Hiszi, hogy a nemzetiség elve, mely tulajdonképen «a szabadság elvének alkalmazása azon sajátságokra, melyeknek öntudata az egyesben, mint valamely nép tagjában él», s mely annyi hatással volt az összes viszonyok összezavarására, az államok definitív alakulására is tetemes befolyással lesz. Azonban a nemzetiség elve s az annak nevében támasztható igények tekintetében igen különbözők a nézetek s igen nagy a fogalomzavar. A gyakorlati államférfiak a nemzetiségi kérdést legtöbbször csak izgatási eszközül tekintették.

Miután a nemzetiségek történelmi alakulásának elemzését adja s azt találja, hogy a közös nemzetiség érzése ott, a hol csak a nyelvegység szolgál alapjául, sohasem igen élénk, megállapíthatni véli, hogy az egyes nemzetiségek igényeit csak az önkormányzati elv alkalmazásával lehet kielégíteni s hogy a különböző nemzetiségek létezése az államban mindig csak abban a mértékben veszélyes az állam fönállására nézve, a mily mértékben az az önkor-

mányzat elvétől eltér. Úgy hiszi, hogy bármennyire veszélyeztetni látszik is egy időre a nemzetiségi elv melletti lelkesedés az egyes államok nyugalját, sőt fennállását: ez elv győzelme azon korlátok között, melyek között ily győzelmet egyáltalán lehetségesnek kell föltételeznünk Európa jelen viszonyai mellett, mindenütt a rend és nyugalom megszilárdítását vonta volna maga után.

Alig lehet kételyünk az iránt, hogy ezek az ötvenes években írt sorok mintegy igazolásaúl, védelméül voltak hivatva szolgálni a mi saját, vereséget szenvedett nemzeti törekvésünknek, melyet az Eötvös elmélete úgyis mindenütt a nemzetiség eszméje alá foglal. De már kissé messze viszi a következtetést tételéből, mikor tovább arra az eredményre jut, hogy ártalmas hatással kellene lennie a nemzetiség elvének az emberiség kifejlődésére, ha az egyes államok és egyes nemzetiségek határai ugyanazok volnának. Hogy — úgymond — minden állam szükségkép erősebb lenne, ha csupán egy népiségből állana s azt egészen magába foglalná, nem szenved kétséget; de szintoly bizonyos, hogy az ily viszonyok az egyes államokat még inkább elidegenítenék egymástól, kölcsönös zárkózottságra, soha nem szűnő harcra fognának vezetni. A keresztény testvériség elve csak úgy valósítható meg, ha az egyes államok közt léteznek oly kötelékek, melyeket érdeköszeütközés el nem szakíthat s a közös nemzetiség öntudata, az a meggyőződés, hogy a szomszéd állam polgárainak egy részében testvérekre kell ismerni, oly kötelék, melyet nem a diplomatia fűz s melyet ez elszakítani sem tud. Végül minden aggódót megnyugtathatni vél még azzal a kijelentéssel is, hogy a nemzetiség elve melletti harcz, azon értelemben, a mint vették, sokkal többbe került minden népnek, hogysem attól kellene tartanunk, hogy újra kezdik.

Ez az Eötvös elméletének lényege. Mielőtt azt az azóta szerzett tapasztalatok próbakövére helyezzünk, lássuk röviden, hogy ezeket az elveit mennyiben fejtegeti tovább, említett 1865-iki röpiratában.

Itt már a nemzetiségi eszmét tekinti olyannak, mely korának tulajdonképeni jellegét adja meg. Elismeri, hogy

ez is azok közé az uralkodó eszmék közé tartozik, melyeket sem egészen legyőzni, sem egészen keresztülvinni nem lehet; azt is elismeri, hogy a civilisatio eredete és alapja, a korszakokat átalakító nagy eszmék mindig közösek voltak a népeknél, nem a nemzetiségi különbségekből eredtek. Azonban őszinte rokonszenvet érez minden nemzetiségi törekvés iránt s azt nem a nemzetiségek közjogi különállása, hanem a teljes egyéni szabadság érvényesítése alapján az államegység csorbulása nélkül kielégíthetőnek véli és kielégítendőnek is tartja, mert a történetből megtanulta, hogy minden nemzetiség művelődésképes és egynek sincs joga fölényesen a többi fölébe helyezkedni. De veszélyt sem lát e törekvésekben, — különösen a panszlavismus erejében nem hisz — és általában a nemzetiségi különbségek s ellentétek csökkenését várja a jövőtől, a civilisatio haladása szempontjából pedig a különböző nemzeti egyéniségek kifejlődését egyenesen öröndetesnek és üdvösnek tartja.

Azt hiszem, szembeszökő, hogy Eötvöst, ebben a nálunk a hatvanas évek gyakorlati politikájában is érvényre jutott elméletében, nemes idealismusa megtévesztette a nemzetiségi eszme fejlődésének és hatásának irányaira nézve. Abban teljesen igazat kell neki adnunk, hogy az emberi művelődés végtelen gazdagodását köszönheti a különböző nemzeti sajátosságok kifejlődésének nyelvben, irodalomban, tudományban és művészetben. De hogy vajon mindenben az emberi haladás javára szolgálnak-e a nemzetiségi elvnek amaz, Eötvöstől nyilván előre nem látott fejleményei, melyeket a mi korunk küzdelmei szemléltetnek? — arra nézve már a kétely jogosult.

Két jelenség jellemzi főkép korunknak szinte a végletekbe törő s minden más irányú politikai és kulturális törekvést háttérbe szorító nemzetiségi mozgalmait. Az egyik, — mely korunk legsúlyosabb politikai problémáját rejti magában — az, hogy ugyanakkor, mikor a modern állami és gazdasági élet a mennél nagyobb államalakulásokat látszik megkívánni, a nemzetiségek mindinkább differentiálódnak, új meg új nemzetiségi különbségek és ellentétek állanak elő ott is, a hol eddig nem mutatkoztak. A másik az, hogy

a nemzetiségi törekvés majdnem egyetlen esetben sem éri be a kulturális érvényesüléssel, hanem mindegyik a politikai elkülönülésre, illetőleg a fajrokonság alapján való csoportosulásra látszik irányulni, az uralom gondolatának csiráját látszik magába foglalni s így tényleg a történetileg kifejtett államok egységét és épségét fenyegeti.

Ez a két jelenség, mely előtt szemet hunyni ép oly hiba volna, mint belőle az európai földabrosz közelálló új fölosztására következtetni, jelzi egyúttal Eötvösnek két nagy tévedését, melyek egyike abban állott, hogy a nemzetiségi törekvéseket és ellentéteket csökkenőben levőknek, elsimulóknak tekintette, mint újabban a híres angol tudós, Bryce is; a másik — a még nagyobb — pedig abban, hogy ő az egységes keresztény civilizáció és a népek közötti béke egyik zálogát látta abban, hogy rokonfajok különböző szomszéd országokban lévén elhelyezkedve, ezek között összekötő kapcsolatok szolgálnak, holott inkább az ellenkező hatásnak vagyunk mindennapi szemtanúi.

Ha már most e problémát tisztán a maga kulturális vonatkozásaiban s föladataink szempontjából vizsgáljuk, azt hiszem, könnyen megállapíthatjuk, hogy nálunk, úgy mint minden fajok és nyelvek szerint megoszló nemzetnél, a szellemi kulturának csak javára szolgálhat, ha a különböző nemzetiségek nemes versenyre kelnek abban, hogy faji egyéniségeket culturmunkájukban is érvényesítsék, de egyenesen ártalmas volna, ha a politikai féltékenységek vagy gyűlölködés kulturális elzárkózásra, elszigetelődésre vezetne, melynek káros hatását épen leginkább a faji és nyelvi kisebbségek éreznék. A kulturának igen tág terei vannak, — gondoljunk csak a művészetek legtöbbszörére, a gazdasági, műszaki munkára, — melyeken faj és nyelv alig választhatnak szét bennünket a vállvetett munkától. Ott, ahol a nyelvi különbség érvényesül: az irodalomban, a tudományban, mindenestre fönnt kell tartanunk a magyar jellegű cultura elsőségét s annak megkülönböztetett ápolását kell az államtól is követelnünk, erre kell erőinket egyesítenünk, annál inkább, mert irodalomtörténetünk számtalan fényes példát mutat föl arra, mily szellemi kincseket köszönhetünk nem tiszta

magyar eredetű íróinknak, sőt épen a faji vegyülések kölcsönöznek gyakran bizonyos szingazdagságot az irodalomnak.

A magyar nyelvű és magyar szellemű irodalom és tudomány föltétlen elsőségét hazai culturmunkánkban nemcsak a magyar faj államalkotó szerepéből s nyelvének államnyelvi minőségéből származtathatjuk. Jogosultságot ad annak mindenkifölött az a körülmény, hogy míg az összes többi hazai fajok és nyelvek az országon kívül birják tulajdonképen uralmi területöket s így culturmunkájoknak súlypontja is hazánk területén kívül esik: egyedül a magyar nemzeti cultura az, melynek kifejlesztése s a nemzetek nagy szellemi versenyében való előbbrevitele csak e haza és csak e nemzet föladata lehet s attól az erőtől, attól a munkától, attól a készségtől függ, a melyet ebben az országban állam és társadalom reá fordítanak, de legfőkép azoktól az egyes szellemi erőktől, melyeket nemzetünk a cultura szolgálatába állítani tud.

A tudós és irodalmi társaságok kötelessége fönntartani és ápolni az irodalmi hagyományokat, melyekben nemzetünk szellemi fejlődésének folytonossága s ebben kifejezett egyéni jellege nyilatkozik meg, melyektől elszakadnunk tehát sohasem szabad. De azért ne feledjük, hogy szellemi alkotások nemzeti jellege rendesen csak bizonyos idő- vagy térbeli távolságból lesz fölismerhetővé, s hogy az igazi nemzeti érzés mindig öntudatlanul működik, mint a genie. Azok, a kik valamely nemzeti irányt igazán dicsően érvényesítettek a maguk alkotásaiban, azt hiszem, soha annak tudatával nem birtak; míg most, mikor a levegő mindig telve van nemzeti jelszavakkal s mindig decretálni akarjuk a nemzeti irányt irodalomban, művészetben, életszokásokban, mégis sokban öntudatlanul is nemzetköziek, eklektikusok vagy épen kosmopoliták vagyunk.

Régi nagyjaink közül talán senkinek sem sikerült e tekintetben a helyes irányt oly szerencsés intuitióval, közvetetlenséggel és maradandó érvénnyel megjelölni, mint Akadémiánk nagy alapítójának, Széchenyi Istvánnak, e szavaiban:

„A nemzetiség fölemelése végett mindig elménk előtt

lebegett: hogy magyarok vagyunk s azok emlékezetében megújítottuk több-kevesebb sikerrel magyar születésöket, kik azt elfeledték már; s hogy nemzetiségünk mind nemesebbre fejlődjek s ne alapúljon semmi egyében, mint minden homálytól kitisztult igazságokon, azt sem akartuk soha feledni, hogy egyszersmind emberek vagyunk.» S egy más helyen: «Az elszigetelésnek barátja sem nyelvben, sem nemzeti állásban én nem vagyok, sőt elhatározott ellene; mert tulajdonképi elszigetelés e világban nem létezik más, mint halál és koporsó. De azért, mert nem kedvelem, sőt gyűlölöm azon megcsontosult szűzességi s ekkép gyümölcstelen állapotot, mely kivált sok tudós (!?) magyar, vagy «magyar tudós» nézete szerint anyanyelvünk és nemzeti kifejlésünk tekintetében kaptául volna használandó, — azért nem átalom megvallani: még gyűlöletesb, sőt egyenesen émelygős előttem oly típus nélküli kevert lét, melyben minden nemzeti zománcz ketté tört.»

A magyarnak harczias múltjához csak illik az, hogy nemzeti culturáját is csak harczban — szellemi harczban — tudja fölvirágoztatni. Ellenségekben nincs hiány, ne legyen hiány azokkal szemben a céltudatos összetartásban sem. Szívleljük meg, a mit egy másik elnök-elődöm, gróf Dessewffy Emil épen ötven esztendő előtt az Akadémia 1864-iki ünnepélyes közülésének elnöki beszédében mondott:

«Tünnünk kell, hogy meg nem értetünk; csak elvégre mi értsük meg egymást teljesen.»

Ezzel Akadémiánk LXXIV-ik ünnepélyes közülését megnyitom.

BERZEVICZY ALBERT.

JÓKAI MÓR EMLÉKE.*

Régi pogány népek szokása volt, hogy midőn sírjába tették a halott vezért, fegyvereket és drágaságokat, a hatalom és a gazdagság jelvényeit temették melléje.

Midőn Jókai Mór tíz esztendővel ezelőtt meghalt, mi is melléje temettünk valamit a magunkéból, valamit, a mi drága volt nekünk: egy darabot mindannyiunk ifjúságából.

Ő a mai Magyarország viharos és virágos tavaszának küldöttje volt. Miként az útszéli akácza, ő is virágokat szórt az emberek fejére és a jövő-menő nemzedékek megszokták ezt a mese-esőt, mint valami természeti tünetnyt.

A magyar *ver sacrum* egyik szikrája mindvégig ott phosphoreskált Jókai tintásüvegében és midőn az üveg gazdátlanra lett és kiszáradt: Magyarországon az élet valamivel szürkébb és hidegebb lett, a magyarság maga valamivel öregebb lett.

Hiszen lesz még kikelet Magyarországon. A jövő talán gazdagabban is fog virítani a multnál. De az a kikelet, a mely a rendiség tüskés vadonjában alvó nemzetet öntudatos életre ébresztette, nem térhet vissza többet. Az ébredező magyar társadalomnak boldog csodálkozása, a melylyel fölfedezte a világot és a világban önmagát, az ifjúságnak szent és együgyű hite, a mely hegyeket akart kimozdítani a helyükből, Jókai nemzedékének nagyszerű optimismusa, a mely aranyvárosokkal építette tele a magyar pusztákat, mindez nem térhet vissza többet. Magyarországnak születhetnek még nagy költői, de Jókai Mórja nem születhetik már.

* Felolvasta szerzője a M. Tud. Akadémiának május 10-iki ünnepélyes közülésén.

Egy nemzet elaludt Ázsia határán és fölébredt az európai gondolatvilág kellő közepén. Micsoda ébredés volt az! A levegő áttüzesedett a vágyaktól és a reményektől, a föld remegett a termékenység lázában. A mely elme és a mely szív valamely magot hordozott magában, az erjedni, rügyezni, virágozni kezdett.

A magyar közélet sivatagában titáni munkások serege jelenik meg. A nagy ébresztő haragos türelmetlenséggel döngeti a zárt kapukat; a legnagyobb magyar éles eke-vassal tépi a göröngyöket; a lángeszű katona fegyveres kézzel őrzi a vetéseket; a távolban pedig a haza bölcsé már készíti a csűröket, hogy majdan behordja a termésből azt, a mit meg fog kimélni a jégverés.

A mi rügyezés és ígéret volt a reform-korszak irodalmában, az egyszerre gyümölcsesé és valósággá érett és a fák roskadoztak aranyterhük alatt.

Ez az egész kor olyan volt, mintha egy Jókai álmodta volna meg. Ezen a nagyszerű Walpurgis-ünnepen érvényüket veszítették a nehézkedés törvényei. A láthatár megtelt repülő emberekkel.

Ein Lumpen ist zum Segeln gut,
Ein gutes Schiff ist jeder Trog;
Der flieget nie, der heut nicht flog,

mondja Faust költője.

Vörösmarty után Petőfi, Arany, Jókai . . .

Honnan jöttek ilyen büszke csapatban? Hol késtek ez előtt? Erre a kérdésre a világtörténelem szelleme tudna válaszolni. Mi csak annyit tudunk, hogy mikor az ő órájuk ütött, akkor fejedelmi pontossággal megjelentek.

Talán hozzánk, írókhoz illik legkevésbé, hogy túlbecsüljük a költészet jelentőségét a nemzeti életben. Theseus, Athén ura, így szól a *Szentivinéji álomban*: «Az effélének a legjava is csak árnyék s a legrossza nem rosszabb, ha képzelődés pótolja».

A tett embereiben, a kifelé élőkben, a milyen Shakespeare Theseusa is, gyakran megvan a hajlandóság, hogy kicsinyeljék az «effélének» nemzet-fenntartó erejét.

A történelmi események elfogulatlan szemlélőjének azon-

ban el kell ismernie, hogy a magyarság életében a költészet kivételes fontosságú nemzeti munkakört tudott betölteni.

A nemzet talán föl sem ébredt volna ázsiai álmából, ha a költők túlkei már sötét hajnalon nem zúgnak.

Az irodalom a felriadó országnak egy kész, pompás fegyvert adott a kezébe, hogy megvédelmezze vele nemzeti egyéniségét: ez a fegyver az új magyar nyelv volt.

Az exigentiák tudósai, az államférfiak, minden lépésükkel, a melyet előre tettek, beleütköztek a való tények vaskorlátjaiba; a korlátlan lehetőségek emberei, a költők, a nyomoruságos valóság feje fölött már régóta teljes és független nemzeti életet éltek. Az akkori irodalom úgy világított az akkori Magyarország láthatárán, mintha ünneplő világvárosok visszfénye volna; pedig odalenn csak néhány magyar kisváros olajos lámpái pislogtak.

Akkor emelkedett föl a magyar irodalom politikai küldetésének csúcspontjára, midőn az országos nagy gyász idejében a nemzet vigasztalójává szegődött. Az ötvenes években ott ült Jókai Magyarország betegágya mellett és képzeletének minden tündöklő phantómját harciba vitte a lázalom rémei ellen. A mult dicsőségével és a jövő reményeivel biztatta a nagybeteget. Az ellenséget, a kit nem lehetett fegyverrel leverni, a satyra nyilzáporával támadta és hogy mosolyt csaljon a beteg ajkára, csörgősapkát tett a fejére. Ebben a hosszú éjszakában több fényesség volt, mint a hétköznapi napsütésében.

Politikai magyar állam nem volt. És ugyanakkor a magyar irodalom olyan nagyszerűen alapozta a maga hegemóniáját, hogy azóta Magyarország a világirodalomban mint megdönthetetlen, nemzeti egység szerepel. Soha még a szellem nem aratott ennél teljesebb diadalt az anyag fölött.

Azt a benyomást nyerhetjük, hogy a természet maga mesemondónak szánta Jókait. Ez valami elementáris tünetmény volt: egy tűzforrás fakadt ki Magyarország talajából és a forrás a rév-komáromi Jókay Móricz telkén buzgott. A költő maga is a sors kiválasztottjának érezte magát, a

szent forrás örének és fölKent papjának. Ez a nagyszerű egyoldalúsága eredményezte, hogy a reális élet nappali világításában mindig némileg idegennek, vendégnek érezte magát. Igazi élete ott folyt le, a hol a mese szent tüzei lobogtak. Ott nyilatkozott meg egész energiája, élettudománya és emberismerete. A reális élet neki motívum volt, a melyre a maga rhapsódiáit költötte. Regényei a valóság költői paraphrasisai. Az élet ősi melódiája benne volt a dalaiban, de azonkívül benne volt még valami: Jókai költészete.

Született mesemondó volt és nem is kellene véresre sarkantyúznunk a phantasiánkat, hogy ott lássuk ülni Jókait a bagdadi vagy damaszkuszi mecsetkút lépcsőjén, a mint fáradhatatlanul mesél az utca népének.

A katona megfélekedzik a szolgálatáról, az inasgyerek a mesteréről, a völegény a lakodalmáról, — mind ott ülnek a lába elé terített gyékényen és szomjas füllel hallgatják. A mesemondó szemében ugyanaz a tűz ragyog, mint a hallgatókéban, mert ő megmámorosodik a maga borától és támolmogva követi a költők istenének diadalútját.

Az igazi elbeszélő születési ajándékát, a költői phantasiát, kosárszámra öntötték bölcsőjébe a múzsák. Ha Ariosto még nem nyergelte volna meg a Hippogryphet: Jókai meg tudta volna tenni. Ha Shakespeare nem bukott volna le a tenger fenekére, hogy a fürtjeinél fogva kimentse Percy elsülyedt becsületét: Jókai meg tudta volna tenni. És ha Rabelais nem szedte volna le a Nôtre-dame tornyának harangját, hogy csöngetyűnek odakösse Gargantua kanczájának nyakára: Jókai képes lett volna reá. Ez a phantasia — hogy magának Jókainak más vonatkozású szavait idézzem — «országot takar be s hullat tündérvirágot s aranygyümölcsöt». A képzelő tehetség nemcsak az élet nagy enyhítő körülménye, hanem mindennemű emberi nagyság mustármagja is. Sohasem fogjuk megtudni, hogy miféle hajlamok és tehetségek termékenyültek meg az édes és forró órákon, melyeket a mai nemzedékek Jókai csodakertjében töltöttek. Soha nem fogjuk megtudni, hogy állam-

férfiaink, tudósaink, katonáink, kereskedőink vagy gazdáink lelkében mennyi izzik még abból a tűzből, melyet a nagy kazánfűtő szított.

Szeretnék most közelebb lépni Jókai Mórhoz, de szinte attól kell félnem, hogy beleszédülök és beletévedek költészetének őserdejébe. Az ő teremtető ereje egész virágzó vadont növesztett a valóság sivatagjaiban.

Kiválasztok tehát ebből a gazdagságból egyetlen regényt: *Az arany embert*. Azt a regényt, a melyről a költő maga így nyilatkozott: «Be kell vallanom, hogy nekem magamnak ez a legkedvesebb regényem. Az olvasóközönségnél is ez van legjobban elterjedve: ezt fordították le a legtöbb nyelvre...»

Egyike a kevés költői munkáknak, melyeknek kristályos mélységében az olvasó még fölismerheti az első ötlet jegecedő pontját. Ez a pont a Senki szigete. A szépség, a tisztaság, a béke semleges zónája az élet csatatérén. Egy hely, a hol nem az állam és a társadalom, hanem a lélek és a szív törvényei parancsolnak. Ez a regény nem egyéb, mint a szürke hétköznapiak honvágya a vasárnap után. A társadalmi hazugságokba belefáradt író és olvasó közös lelki kirándulása. Ha akarom: Senki szigete maga a költészet. Bizonyos, hogy a mai magyar értelmiség nem egy tagja épen Jókai regényeinek olvasása közben találta meg a maga Senki szigetét, a hol Noémi Jókai múzsájának vonásait viselte.

A költő képzelete fölkapja egy vidéki magyar város, Rév-Komárom képét és délibábként fölemeli a valóság láthatára fölé. Az eredmény, a mit elért, nevezetes: ma minden művelt magyar ember kétféle Komáromot ismer; az egyik, az ősi Rév-Komárom, laposan és szerényen sütkérezik a Duna és a Vág összefolyásánál; ennek a kéményei fölött pedig, fenn a levegőben, áll Jókai városa, Kőd-Komárom, a mely merészen és büszkén furja szivárványos tornyait a költészet egébe. És a képzeleti város is reális gazdagsága a magyar koronának.

Hány magyar város van, a melynek háztetőin ma is ott fénylik még Jókai költészetének visszfénye. A mai Buda-

pest házóriásai fölött, a gyári füstben, ott sejtjük Jókai régi Pestjének halványuló, melancholikus képét és van akárhány magyar ember, a ki a székely havasokat, a Balatont, a szepesi városokat, a Hortobágyot vagy a Vaskaput csak Jókai szemével tudja meglátni.

Képzeletének sugalló energiája oly nagy, hogy ott, a hol a leírásban kiegyenlíthetetlen ellentétbe kerül a valósággal, a köztudat olykor Jókai pártjára áll. Hogy megmaradjunk *Az arany ember* mellett: aldunai hajós emberek, mivel az utasok által keresett Noémi-szigetét semmiképen sem tudták elhelyezni a térképen, hol az egyik, hol a másik dunai szigettől el szokták vitatni becsületes, régi nevét, hogy elkereszteljék Senki szigetének.

Térjünk vissza Kőd-Komáromba. Ez a felhőgyarmat mindenben hasonlít a dunaparti anyavároshoz, a különbség mégis annyi, hogy Jókai városának minden köve a phantasia fényében ragyog. Mert Jókai az irodalmi Midás király: a mihez hozzányúl, az fényleni kezd. A költő szemének nagyító lencséje is van: a mire tehát rátekint, az megnő. A kisvárosból városi köztársaság lesz, a rácz gabonakereskedőkből zsarnoki hajlamú plutokraták, a potrohos rácsú ablakokon kikandikáló polgárleányok között pedig Borgia Lucretiákat és Laurákat találhatunk.

Nincs érdekesebb dolog, mint végig bolyongani a meseváros utcáin. Itt csupa originális ember lakik. Minden utcásarkon valami meglepetésbe ütközünk bele és minden kapu alatt valami kaland leselkedik reánk. A levegő oxigéntartalma igen nagy lehet itt, mert minden élet forró és mohó lüktetésben van, minden emberi szem drágaköként ragyog, a vér muzsikál az ereken és a szenvedélyek lobogó lánggal égnek. Kőd-Komáromban úgy tudnak szeretni és gyűlölni az emberek, mint sehol a világon.

A hős: az arany ember. Typikus Jókai-hős; hiszen tulajdonképen minden igazi Jókai hős aranyember. A költő apai gyöngédsége annyi szellemi és testi erénynyel ruházza föl a szegény hajóbiztost, hogy elegendő volna egy uradalom megreformálásához, vagy egy birodalom meghódításához. Ezeket a kiváló tulajdonságokat a hős titokban tartja, csak

a döntés óráiban, mikor nem lehet már titkolóznia, gyűladnak ki váratlanul lelkének fényszórói, csodálatba ejtven a jókat és rémületbe a gonoszokat. A szülei szeretet szeretelensége azonban gyakran vesztére van a hősnek, mert míg a regény mellékalakjai csakúgy duzzadnak és ragyognak az életerőtől és az igazságtól, addig az aranyember a belső valótlanság gyógyíthatatlan kórságában senyved. A valótlán hősök a valószínű környezetben oly benyomást tesznek, mintha egy távoli, idegen és fejlettebb világból tévedtek volna a földi siralomvölgybe. Jókai hősei gyakran úgy is viselkednek, mintha száműzött arkangyalok volnának. Ők nagy titkok tudói és az arczukon gyakran a melancholia kifejezése ül, mintha honvágyat éreznének csillaghazájuk után. Az ember a földi élet titokzatos vendégeire gondolhatna, a kikiről Mózes könyve ír: „... Az Istennek fiai egyesülének az emberek leányaival ...”

Az emberek leányai közül legkiváltképen kettőt kedvel Jókai; az egyik a forró bűn megtestesítője, *Az arany emberben* Athalie a neve, a másik a hűvös erényé, ezúttal Timeának hívják. Ők élet-halálharcot fognak egymással vívni és ez az éjtszaka és a nappal örökös hadjáratának egyik ütközete lesz. A szép daemon, a kit a költő olykor amazonvonásokkal is szokott felruházni, végül is elveszi méltó büntetését, de azért nyilvánvaló, hogy alakja közelebb áll Jókai szívéhez, mint a hófehér és vértelen angyalé.

Jókai a jellemrajzban gyakran a mai rajzoló mesterek módszerét követi: elhagyja a karakterfej véletlen és lényegtelen vonásait és megelégszik a jellemző részletek kidolgozásával. Az emberei így vagy nagyon nemesek, vagy fölötte megvetésreméltók lesznek; vagy szikráznak az elméségtől, vagy kaczagtatóan ügyefogyottak; vagy félistenek, vagy egész állatok. A draszticus módszere, melyet főleg epizodálakjainál alkalmaz, rendszerint pompásan beválik; néhány vonással egész embereket tud teremteni, embereket, a kiket szívesen és tartósan fogadunk be ismerőseink körébe.

... A komáromi iszapos folyamparton néhány vontató hajó vesztegel. Egyik csigaorrú gabonaszállító neve: Szent

Borbála. Ismerjük ezt a hajót, nekünk olyan kedves úszó erekyénk, mint az angoloknak Nelson admirális hajója. Szent Borbálát lovak vontatják fel a Duna csendes folyásán, de azért egy-egy útjában mégis több kaland és veszedelem rohanja meg, mint a fölfedezőket, a kik elsőkül járták be az afrikai Kongó-folyót.

Az olvasó remegő izgalommal követi majd a Szent Borbála útját, mert tudja, hogy Jókai hajója aranyat, drágaköveket és gyöngyöket szállít a gabona zsákjaiban és sejti, hogy a hajó utasait halálra keresi valami titokzatos és túlhatalmas ellenség.

A költő bírálói gyakran hibáztatták, hogy a meseszövében annyira keresi a meglepőt, a rendkívülit, az izgalmat, mint ma mondanók: a sensatiót. Ez azonban nem annyira kora és közönsége ízlésének, mint inkább a tulajdon üde fabuláló kedvének tett engedménye. Mint vérbeli elbeszélő, maga is közönségként áll szemben a meséjével és gyakran boldog kritikátlansággal veti magát bele a rohanó áradatba.

Egyszer, hatvannyolcz esztendőskorában, talán mert mégis gondolkozóba ejtették az ilyenféle kritikus megjegyzések: mellőzve a romantikus hatáskeltés minden fogását, szigorú önfegyelemmel és a művészet puritán eszközeivel, megírta elbeszélő irodalmunk egyik büszkeségét: *A sárga rózsát*. Jókai összekötözött szárnyakkal is tudott repülni.

Midőn azonban mérget kever és végrendeletet hamisít, midőn álarczosan oson végig földalatti folyosókon és titáni kézzel fékezi meg a természet lázongó erőit, midőn az ő csigaorrú kis gabonahajóját Scyllák és Charybdisek között kormányozza el: az olvasó akkor is áhitatos izgalommal követheti útjait, mert Jókai a *sensatio* mellé annyi művészetet, a kaland mellé annyi életigazságot, a mese mellé annyi emberi érzést ad, oly plastikusan festi az embert és a természetet, oly ellenállhatatlan írói szeretetreméltósággal tereli érdeklődésünket a hősei felé, hogy végül már nemcsak a regény olvasóinak, hanem a regény szereplőinek érezzük magunkat.

A meséje olykor úgy kalandozik és csapong, mint a

harkály a bükkfaerdőben. De az olvasó ritkán bánja meg, ha követi szeszélyes útjain, mert a hová vezet, ott kincs, vagy legalább is virág terem. Jókai-féle virág, a melynek kelyhében gyémánt-harmat csillog; mesevirág, a mely hárfázik, ha süt a nap és zokog, ha jön az őszi hervadás.

Az osztályozók és skatulyázók, a kik minden irodalmi jelenség számára rekeszt tartanak készen, Jókait olykor együtt emlegették korának nyugateurópai, főleg francia regénygyárosaival. Bár Jókai írói külsőségeiben sohasem zárkózott el a nyugateurópai divatok elől, az ő lelki rokonnait mégsem a nyugaton, hanem a mesék keleti őshazájában kereshetnők.

A francia és a német regénygyárosok rossz társaságától megóvta őt tündöklő képzelete és istenadta humora. A humora fölényesen fatalistikus, olykor enyhén borongó, gyakran merész és csípős, de mindig ellenállhatatlanul szeretetreméltó. Ez az írói adománya a néplélek mélységeiből áradt feléje. Mert hiszen azzal tisztában kell lennünk, hogy soha senki sem ismerte, szerette, értette és érezte át jobban népünket, mint Jókai Mór. Az ő parasztjai, a komor méltóságú alföldi gazdától a furfangos székelyig, az urasági hajdútól a pusztai haramiáig, még torzképeikben is mindig igazak.

Jókai humora csillogó, puha aranybrokátként borul rá mindenre, eltakarja az élet szennyét és szakadásait, letompítja a szögleteket, széppé, meleggé és otthoniassá teszi a világot.

Az *arany ember*ből találomra idézem a következő sorokat. Nem a legmulatságosabbak, de Jókaira nézve fölötte jellemzők:

«A sócsempészetnek volt ott divatja.» (Az Aldunán.)
 «Az állam eladta másfél forintért a török parton azt a sót, a minek az ára itthon hatodfél forint; a török partról visszahozta azt a csempész s eladta a magyar parton negyedfél forintért. S így aztán mindenki nyert rajta, az állam is, a csempész is, a vevő is. Ennél barátságosabb viszonyt képzelni sem lehet. Hanem, a ki legkevesebbé volt megelégedve a nyereségével, az az állam volt, mely a saját védekezésére

a hosszú határparton végig őrházakat állított fel, azokba a közel falvak férfi lakosságát állítá be, puskával, hogy a határ fölött őrködjének. Minden falu adott határőröket s minden falunak voltak saját csempészei. Minélfogva csak az iránt volt szükséges intézkedni, hogy a mely falu ifjai épen az őrségen vannak, annak a falunak a vénjei járjanak ugyanakkor a csempészhajókkal . . . »

Francia vagy német író így sohasem írhatta volna meg ezeket a sorokat. A bagdadi vagy a damaszkuszi mesemondó inkább elmondhatta volna. A fölényes alázatosság az étellel szemben, a derűs fatalismus, a mely meghajol, de fenntartja magának a jogot, hogy mosolyogjon, félig-meddig már keleti vonás. Jókai ott áll a Kelet és a Nyugat összefolyásánál, pontosan azon a helyen, a hol az évszázadok óta egymással szembe jövő áramlásokban összekeveredett a magyar vérmérséklet és a magyar észjárás. Ezért is annyira magyar.

A nyelvében is egyesíteni igyekezett a keleti erőt és pompát a nyugati finomsággal és előkelőséggel. Nagy és örök dicsősége marad az a művészi ötvösmunka, melyet az irodalmi magyar nyelvvel végzett.

Hogy a nemrégiben még oly érdes és nehézkes nyelv zengzetessé, erőteljessé, csillogóvá és olyan hajlékonyná lett, mint a nemes keleti aczélpenge, hogy a szónoki lendületnek, a könnyed társalgásnak, a szaktudományok szövevényes meghatározásainak, az üzleti forgalomnak és körmönfont költői hatásoknak egyaránt alkalmas és pompás szerszáma, azt nem kis részben annak az edző és csiszoló munkának köszönhetjük, a melyen a magyar nyelv Jókai költészetének tüzeiben keresztülment.

Minden csepp vérében, minden lélekzetvételében magyar író volt. Nem programszerűen, hanem mivel tehetőségének és vérmérsékletének vegyi alkatánál fogva más nem lehetett. Alapjában véve mindennel rokonságot tartott és mindenhez vonzódott, a mi magyar volt; ahhoz is, a mit bajnak és veszedelemnek ismert föl a nemzet életében és a mi ellen a jövő érdekében hadat viselt. Senki sem ostorozta elszántabban a régi rendi Magyarországot, mint ő és

senki sem állított annak az immár letűnt világnak szebb és maradandóbb emléket, mint ő.

Jókainak van egy phantastikus elbeszélése, — a mely egyébként nem tartozik legsikerültebb alkotásai közé — a czíme: *Álmodád*. (Rege az özönvíz előtti korból.)

Álmodád a neve Noé apó legifjabb és legkedvesebb unokaleányának. A költő elbeszéli, hogy a tündöklő szépségű leány meg akar fürödni egy kis tóban.

«Az a tó pedig» — szól az elbeszélés — «nem víz volt, hanem a titokteljes hegykristály cseppfolyós korában. Még most kovasavas olvadék; de ha csak egy légből leesett szitakötő hull is belé, abban a perczen, egyszerre kristálylá tömörül . . .»

Egy pillanatra megnyílik előttünk Jókai phantasiájának izzó kohója. A költő egyszer talán egy borostyánkő darabot tartott a kezében, a melybe valami őskori rovar volt bezárva. Talán szűnyog. Az ő nagyszerű phantasiája megnagyította a szűnyogot, nem elefánttá, hanem szépséggé.

Mert Álmodád körül is hirtelen megkeményedik a folyadék és ő be van zárva egy roppant nagy, átlátszó kristályprismába. Szemei lehúnyva, teste betakarva arany-veres hajával, kezei összetéve keblén. «Megkezdte hosszú álmát; hosszú utazását a napok napja felé».

(A kristályba zárt szépség ötletével másutt is találkoztunk még Jókainál.)

A mi Noé bájos unokaleányával történt, azt cselekedte meg maga a költő a rendi Magyarországgal: bezárta művészetének óriás kristályprismájába. Egy elmúlt világ így utazik örök szépségben «a napok napja» felé, mi pedig méla gyönyörűséggel szemléljük.

Jókai mesemondó mohósága olympusi szarkaként keringett az élet fölött és ha odalenn valami fényeset látott, arra lecsapott, azt fölkapta és fölvitte a felhőfészkébe. Nemcsak Rév-Komárom fölött hordott össze egy Kőd-Komáromot, hanem egész délibábos Magyarország is keletkezett a magasságban.

Ő mindenhová elszállott, a hol prédát sejtett. Az Alföld szépségeit ép úgy tulajdonába vette, mint a Balaton

gyöngyragyló színeit, Erdély aranybányáit ép úgy kifosztotta, mint fekete gyémánttelepeit.

Ő ott volt a nagyurak clubjaiban, a delnők boudoirjaiban, ott a betyárénektől hangos csárdákban; ő együtt mulatozott a honfoglaló ősökkel és együtt búsult a kuruczokkal, együtt táborozott a vörössapkásokkal; ő leereszkedett a föld méhébe és saját szerkezetű gépén fölemelkedett a felhők fölé; ő elsőnek hatolt fel az északi sarkra, karavánokat kalauzolt a homokpusztákban, végigbarangolta az afrikai őserdőket, elkalandozott messzi szigetekre, a hol szomjas kék ég ragyog a pálmafák fölött. Ő visszament a multba, a mastodonok és saurusok korába és előre repült a jövőbe, az emberi intellectus birodalmába. Nem eszelhetünk ki olyan kort és olyan helyet, a hol nem találkozánk üstökös-útjának sziporkázó nyomaival.

A mit idegenből hozott: az ő kezében az is magyarrá lett. Ha Mikszáth Kálmán szerint a régi lőcsei városbírák vérenek földszerző ereje volt, akkor Jókai tintájának is ilyen ereje volt. Új alattvalókat, tartományokat, világrészeket és planetákat hódított a magyarságnak.

Érdekes megfigyelnünk, hogyan bánik el Jókai idegen nemzetekkel. Az ő törökjeinek vagy francziáinak van egy közös családi vonásuk, a mely kedves rokonainkká avatja őket, ez a vonás a magyar humor. Az ő törökjei bizony nem igaz oszmanlik, a párizsijai nem vérbeli francziák, de azért van bennük sok költői igazság, sőt néprajzi érték is, mert Jókai olyannak írja le a törököt és a francziát, a milyennek a magyar ember ismeri és elképzei. És ehhez végre is joga van, mert az irodalomban ép úgy, mint a nemzetközi politikában, minden jog forrása a hatalom. És ebben az esetben a hatalom Jókaié.

Jókai költészete egy egész magyar világ. Ha valami új özönvíz elnyelné Magyarországot, Jókai Magyarországa még évszázadokon át folytatná magányos bárkaéletét a világ feje fölött.

Ha ma, tíz esztendővel a költő távozása után, újból — és talán némi kegyeletes aggodalommal a szívünkben — bemerészkedünk abba a tropikus őserdőbe, a melylyel Jókai

munkásságának eredményét leggyakrabban és legtalálóbban összehasonlítani szokás, akkor boldog megkönnyebbüléssel tapasztaljuk, hogy a múlt idő alig is tett benne valami kárt. Itt-ott talán megritkult a lombrostély, némely helyen talán bevillan egy józan napsugár a titokzatos arany homályba, egypár gyöngye csemete vagy élősd, a melynek magját a lázas munka hevében, válogatás nélkül vetette el a nagy kertész, kiszáradt és kiveszett: de maga a fenséges erdő él, virul és pompázik, a fejünk fölött örökzöld fapatriarkák zúgnak, mint egy óriás hárfa húrjai, a csodavirágok még nyílnak és illatoznak, a madarak még énekelnek, a pillangók még röpködnek. Távoli tisztásokon pedig, aranykupolás márványtemplomok előtt, ismerős, nemes és kedves emberpárok gyülekeznek: Jókai hősei, a kik annyi édes boldogságot és annyi még édesebb bánatot okoztak a magyar olvasóközönség szívének.

Jöhetnek idők, midőn az egyre változó napi ízlés rövid időre másfelé tereli a szórakozni és gyönyörködni vágyók útját; de bizonyos, hogy a divatok mulnak, de Jókai költészete megmarad, mint a magyar elbeszélő irodalom büszke ékessége és gazdagsága.

Jókai Mórból semmi sem halt meg, csak a teste. A mit Petőfi Sándor ifjú barátságuk boldog és forró napjaiban írt hozzá, az ma is ráillik:

Te állasz ott... csak te... magadban...
Téged le nem dönthetnek.

HERCZEG FERENCZ.

TÁRSADALMUNK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE GAZDASÁGI ALAPON.

Harmadik és utolsó közlemény.*

IV.

A XIX. század második negyedében annyira fejlődött Magyarország, hogy saját érdekei, talán még inkább saját érzelmei szerint óhajt javítani állapotán.

Mikor most jelen viszonyokról szólok, mikor tanulmányom annyi komoly és életbevágó kérdést érint, egész súlyával érzem a felelősséget. Természetes, hogy más, mint a tiszta igazságról való meggyőződésemm nem vezethet. A magyarnak mindig az volt a baja, hogy túlságos önérzet, vagy vak kétségbeesés között vergődött. Nem ismerte kellően sem erejét, sem gyöngeségét. Minthogy pedig a társadalom az alapja a nemzeti életnek, ennek ismerete biztos diagnosist nyújt. S a mennyire tölem telik, ezt akarom megállapítani.

Nálam nagyobb kegyelettel a történeti alkotások s hagyományok iránt senki sem viseltethetik. De ez a kegyelet csak azoknak szól, a kik fenntartják a hagyományt, nem azoknak, a kik fenntartatják magokat a hagyománynyal.

A czél, a melyet kitűzött magának nálunk a reformkor: az, hogy Magyarországot a nyugati államok módjára polgári állammá alakítsa át. Hogy megérthessük azt, mi következett be, s mi nem következett be, azt kell tudnunk, hogy mily állapotban volt akkor a polgári osztály Magyarországon, mit akartak a nemzeti állam alapkövévé, sarkává tenni. Mert hisz teremteni csak az Úristen tud. A legnagyobb ember is csak felhasználhatja azt, a mi addig létrejött. Nézzük, hogy mi volt itt felhasználható.

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 448. és 449. számában.

Láttuk, hogy a magyar polgárság a XIV., XV. században egyívású a nyugat-európaival. A XVI. és XVII. században bizonyos tekintetben meggyöngült, de az összeköttetést Nyugattal még fenntartja. Meggyöngül azért, mert az ország javarészeben a mi volt, az is elpusztult, és csak a Felföldön és Erdélyben maradt meg az, a mit polgárságnak nevezünk. Valami nagy gazdasági értéke ennek a polgárságnak a korszak végén már nem volt. Rákóczi Ferencz, a kinek a figyelme erre is kiterjed, azt mondja, hogy a mi kereskedőink csak ügynökei a boroszlói és bécsi kereskedőknek. A XVIII. század változást okozott, de a polgárságra nem kedvezőt. Egyrészt művelés alá jutott újra az Alföld; a mezőgazdaság új telepek által felvirágzik; a népesség ott roppant megszorodik. Ez az addig pusztaság, szinte érték-telen föld, a hol egy megyét 25,000 forintért lehetett venni (Békésmegye), az kezd most Magyarország leggazdagabb, legjövedelmezőbb része lenni, a mint azt ősejű termékenysége magával hozta. Másrészt a felvidéki és erdélyi városok, a melyek annyi viszontagságot túléltek, most, ha nem is buktak el teljesen, de elgyöngülnek, elszegényednek, nem bírják Ausztriával a versenyt.

Mert a XVIII. században kezdődik az a határozott politika, a mely Magyarországot gyarmatává teszi Ausztriának. Hogy Magyarországon legyen mezőgazdaság, de ipara csak Ausztriának legyen: ez egészen tudatos és commerciális elveken alapuló politikája volt a bécsi udvarnak. Eredetileg Mária Terézia még úgy állította fel a dolgot, hogy Magyarország, a hol annyi a parlagon heverő és nagyon termékeny föld, elsősorban munkás karokra szorúl, tehát sokkal jobb, ha a munkás karok a földdel foglalkoznak, mint mással; Ausztriában pedig az ipar a domináns, ott az fejlődjék. Később pedig már ez a szempont sem uralkodott, s a mezőgazdaságot is alárendelték az osztrák érdekeknek. E versenyben a mi városaink elbuktak. Így bátran mondhatjuk, hogy 1780-on túl még az a jelentőségük sincs, mint 100 évvel ezelőtt, nemhogy olyan lett volna, mint 300 évvel ezelőtt. Ebből következik az is, hogy a mi városainkban, a Felföldön és az erdélyiekben igazi nyárspolgár-

ság ütött tanyát. Nem volt meg bennök, néhány protestáns helyet kivéve, sem az a műveltség, sem az a gazdagság, a mely a polgárságot komoly tényezővé teszi. A Rákóczinál levő francia követ azt mondja, nincs Magyarországon polgár, ki 6000 franknyi váltót beválthatna. Mindazokban a küzdelmekben, a melyek 1825 óta folynak, a magyar városok nemcsak hogy nem ellenzékiek, hanem csaknem minden kérdésben a haladás ellen foglaltak állást. Már most milyen polgárság az, a mely így tesz? Ez magyar specialitás. Széchenyi naplója mondja 1826-ban: «*En az alkotmányt a papi sötétségtől és a szűkkeblű nyárspolgárságtól féltém.*»

Igaz, hogy másrészt azáltal, hogy az Alföld megint művelés alatt áll, a termelés növekedett, a nyerstermények kivitele aránylag roppant mértékben felszökött. Tehát a kereskedelem fontossá kezdett lenni és pénz jött be az országba. Ennek a kereskedelemnek központjai — hogy úgy mondjam — az új országrész városai, elsősorban Pest, melyet már 1800-ban Magyarország Londonának neveznek; azután Szeged. De ez a kereskedés görögök, örmények, később zsidók kezében van; s ezeket egyáltalában nem tartották a nemzethez tartozóknak, s így az idegenségnek és megvetett pénzszerzésnek kettős odiuma hárul rájuk; más elemekre támaszkodni meg nem lehetett. S most itt Széchenyi politikája egészen világos, a gazdasági ép úgy, mint a másik: Magyarország termelő ország, itt minden módon a termelést és forgalmat kell emelni. Azután következik az az ipar, a mely a termeléssel szoros összeköttetésben van s a melyet mezőgazdasági iparnak nevezünk. Tehát Magyarország, mint ma mondják, őstermelő ország, ezen az alapon fejlődjék olyan országgá, hogy később valóságos ipara is lehessen, de ezt ő még az ő korában nemcsak megvalósíthatónak nem tartotta, hanem kívánatosnak sem.

Hisz akkor még nem áll ott a munkásság, mint ma: akkor egy szerencsétlen, elzüllött, erkölcstelen proletárság az, a mitől ő Angliában megriadt. Vagyis még ez a nagy ember sincs tisztában azzal, hogy az iparos országgá való fejlődés akár jó, akár rossz, szükséges lépése a kultúrának. Ő maga

roppant módon töprenkedik azon, hogy az erömünél szükségesebb és bölcsőbb dolog nincs a világon, tehát az iparnál sem, de hát hogy lehetne azt megcsinálni úgy, hogy ezek a bajok ne legyenek meg? Tehát Széchenyinél a fejlődés gondolata dönt; az, hogy Magyarország mezőgazdasági állam, s csak lassan fejlődhet iparossá. Kossuth gyorsítani akarja a dolgot. Mert világos, hogy akár Németország, akár Anglia, akár Franciaország erejét a polgárságnak köszönheti. Ő ezt így fejezte ki: Nekünk ipar kell, mert a földmívelő úgy aránylik az iparoshoz, mint az, a ki félkézzel dolgozik, ahhoz, a ki két kézzel dolgozik. Kell ipar, hogy egyesítse a nemzetet. Már pedig ezt a nemzetet egyesíteni kell, mert különben elbukik. Ki is fejezte ezt, az urakhoz fordulva: «Ez meglesz Veletek, Általatok, ha lehet, Nélkületek, Ellenetek, ha kell.» Nála nem az ipar maga a fődolog, hanem a polgárság. Ez az akkori ideál. 1844-ben az országgyűlésen Szalay László kifejti, hogy Magyarországon mindenkinek polgárrá kell lenni; tehát a nemes is legyen polgár, és a parasztot is fel kell polgárrá emelni. Itt egy nagyon szép gondolat van kifejezve. De ez nem lenne olyan, mint a francia példa, a hol néhány gazdag gyáros és bankár igazi feudális hatalmat létesített új alapon a pénz erejével, hanem olyan, a mely a szellemi és anyagi függetlenséget mindenkinek biztosítja s így a nemzetet emeli. Szóval Magyarországból igazi polgári államot alakítsunk. Ebben osztozik vele Széchenyi. Senki a polgári állam igazi alapjára, a jogegyenlőségre, nagyobb súlyt nem vet, mint éppen ő.

A mi 1848-iki törvényhozásunk ezen eszmék hatása alatt áll. Véget vet a nemesi kiváltságoknak gazdasági tekintetben: elrendeli az úrbéri szolgálat, robot megváltását, eltöröli a dézsmát, behozza az általános adókötelezettséget; tehát gazdaságilag megadja egy autonóm polgári államnak előfeltételeit. Ki is mondja a törvény bevezetésében, hogy a törvényhozás célja a nemzet összes honpolgárait érdeklében és érdekekben egyesíteni. Tehát honpolgárokat ismer, már nem abban az értelemben, mint Werbőczy, a ki szerint csak a nemes polgár, a többi nem; mert ezt latin értelem-

ben, mint civist csak a nemesre használták, a kinek teljes a polgárjoga.

A 48-iki törvény, a mely behozza a jogegyenlőséget; behozza gazdaságilag a szabad földet, mert véget vet a jobbágyságnak, oly társadalmat feltételez, mint a nyugati: egységes polgári társadalmat. Mert az a parlament, kormány, a melynek műve és betetőzése a 48-as törvényhozás, az mindenhol csak polgári államot akar szervezni. Nem hallgathatjuk el azt a megjegyzést: ime, hogy ismétli magát a történelem. A 48-as törvény körülbelül úgy van, mint a Szent-István törvénye: kívánságot iktat be, nem meglévő állapotot. Mert Magyarország ép oly kevéssé volt 48-ban polgári, mint a hogy 1000-ben nem volt keresztyén. Nem szabad kicsinyleni azt, hogy mindenesetre mutatja azt az utat, a melyet követni akar. Mutatja, hogy csakugyan igazi magasztos cél lebegett előttük, és most kutatni kell, hogy miért nem történt itt ezen a téren az, a mi megtörtént Szent Istvánnál. Miért nem történt az, a mi megtörtént IV. Bélánál, a ki, mikor új alapokra helyezte Magyarországot, szintén igen nagy nehézségekkel küzdött? Miért van az, hogy a mi társadalmunk, noha a törvény és az azóta folyó teljes törvényhozás csakugyan még mindig azon az alapon áll, mégsem vált még egyenlővé a nyugatiakkal?

Megint, úgy mint eddig, részenként kell nézni az egyes társadalmi osztályokat. Ebben a nagy nemzeti és műveltségi mozgalomban, a mely tudatos, és magas erkölcsi fokon is áll, bátran mondhatjuk, hogy az arisztokratia jár elől. Természetes is. Hisz a külföldet kellett utánozni, s ki mas ismerte nálunk a külföldet, mint ők? Ez az egész reform méltán fűződik Széchenyi nevéhez, a kit az ő társai közül sokan követtek. A cél tehát egy nemzeti, szabad, fejlett gazdaságú Magyarország alapítása, és Széchenyi ki is mondja, hogy az állam ereje a kiművelt emberfőkben áll; és a nemzet ereje áll a jól berendezett munkában. Ebből világos, hogy az akkori nyugati polgárság áll Széchenyi előtt, a mely szellemi és anyagi tekintetben egyaránt elől jár. Ez a törekvés hazafias és nemzeti, de megvolt benne kétségtelenül az a szándék, hogy ezt az arisztokrátiát, a mely

félig-meddig már elveszett az országra nézve, nemcsak hogy megmentse az országnak, hanem továbbra is biztosítsa. Batthyány Lajos, a ki testtel-lélekkel ehhez a mozgalomhoz csatlakozott s vértanújává lett, kimondta, hogy az aristokratia csak úgy tarthatja fenn magát, ha a nemzet és a haladás eszméjéhez csatlakozik.

Nézzük most a köznemességet. Hisz ez a honfoglaló, az igazi hazafias rész. Ennek is a tanultabb és jobbmódú része az új irányhoz csatlakozik. Pedig ez az új irány áldozatot követel. Nemcsak pénzben — ezt még szívesen meghozza a magyar — hanem tekintélyben, állásban, abban, hogy az uralma tulajdonkép ezzel a változással megszűnik. Mert gondoljuk meg, hogy mi volt a nemes még 1830-ban, s mi lett belőle később. A gazdasági változás lényege abban áll, a mivel Széchenyi, — a ki egyáltalában geniális ember (a mit mondanom sem kell) — lépett fel: hogy minden föld szabad Magyarországon; annak eltörlése, a mit a feudalitás a szent korona nevével kifejezett, a minek a bástyája és a törvényben lévő sarkköve az ösiség volt. Tehát ezt kell megdönteni. Széchenyi mindig következetes: a míg a föld mozdulatlan, addig Magyarországon haladás nem lesz; a tőkének a hatalmát be kell vonni; mert a pénz, szerinte, az észnek és a szabadságnak külső megnyilatkozása. Ez a Széchenyi gondolata, s ezzel megkezdődik nálunk is a küzdelem ingatlan és ingó vagyon közt. Eddig a pénz itt valami nagy szerepet nem játszott. Közjogilag, alkotmányosan éppen nem, szellemileg pedig, a kinek mása nem volt, csak pénze, az meglehetősen megvetett állapotban maradt. A pénz most hatalommá válik Magyarországon, meghajoltak előtte azok, a kiknek ősei honfoglalók voltak. A köznemesség, tudjuk, jelentékeny részében ellenállott ennek. De 48-ban — bár nem mind szívesen, erre adataink vannak — meghajolnak. Látták, hogy a haza érdeke követeli az áldozatot, a melyet ezért meghoztak.

S most azáltal, hogy a forradalom nem ért célzt, azáltal, hogy Ausztria felé megnyitak a határok — a mi eddig nem volt — el volt érve Széchenyi célja, a könnyű közlekedés. Nagyon emelkedett a termelés és a régiekhez

képest az árak is. De az az előkelő osztály, a melynek gazdasági képzettsége semmi, vagy annál is rosszabb volt, ezt a roppant nagy változást nem állotta ki, vagy nem teljeségében. Tudjuk, hogy igen sok végzett földbirtokos volt és van Magyarországon, a mi magában véve egy nagy társadalmi átalakulást jelöl. Mert minden nagy forradalom eredménye, hogy a föld urat változtat; a föld forradalma fontosabb talán minden más forradalomnál. Különben is a mi nemességünk szegényebb volt más országok nemességénél, azért, mert aránylag sokkal számosabb volt a külföldinél.

Tulajdonképen a mai Magyarország társadalmának egyik legérdekesebb kérdése, hogy mi lett és lesz a köznemességből, a mely a XVI. és XVII. században uralkodott a megyén és a nemzeten, a mely a XVIII. században is fenntartotta magát, a mely a XIX. században nagy részében önként mondott le előjogairól s a mely gazdaságilag nem bírta legyőzni a nagy válságot. Ne csodálkozzunk azon, hogy gazdaságilag oly kevésbé bírta a változást a magyar. Ez természetes. Mert egyrészt az ösiség, másrészt a perrendtartás és a jogrendszer annyi biztosítást nyújtott a földbirtokosnak, hogy élethossziglan bennmaradhatott még jogtalanul is a birtokban. Volt pör, a mely 170 vagy több évig tartott; tehát a földje, legalább hosszú ideig, megmaradt. A másikat pedig ne feledjük el. Láttuk, hogy a magyar nemes eredetileg szabad harczos. Azután fejlődik lovaggá. A XVII. században átalakul táblabírává; de a lelkében megmarad lovagnak, a ki megveti a kereskedést, és a pénzt; mint a hogy a középkori lovag megvetette Velenczét, mert kereskedett. Tehát a morális érzése fellázadt az ellen, hogy gazdasági tényezőket is tekintetbe vegyen. Hogy ezek országosan mennyire uralkodó nézetek voltak, példákkal bizonyítjuk. 1791-ben Erdély országgyűlést tart, s itt szóba jött az unió Magyarországgal, s hogy fenntartsák-e a vámost Magyarország felé, vagy nem. S ekkor az országgyűlés egyik vezető embere, Türy protonotarius, így szól: «Hát ki beszél itt vámról? Az csak az örményeket és görögöket érdekli, de a magyar nemes embert nem.» Ily felfogás mellett

gazdasági tényezőket az általános fejlődésbe bevonni bajos. S ha látjuk, hogy milyenek voltak kortársai, akkor fogjuk csak fel igazán, hogy Széchenyi milyen nagy ember volt. Tehát ennek az iránynak a befolyása válik nagyon érezhetővé, s ez az irány magyarázza meg, mivé válik az a nemesség, a mely előbb oly nagy szolgálatokat tett. A jobb-módú, jól gazdálkodó része, az körülbelül az arisztokrata érdekkörhöz csatlakozik, mint földbirtokos, nevelésénél és életmódjánál fogva. Az elszegényedett, hogy úr maradhasson, főképp hivatalnok lesz, nem katona, mint német és orosz földön. Mert mintegy nagy hagyomány van az ellen, hogy polgárrá legyen; s oly hagyomány, a melyet sokszor elítéltünk, a melyet sokszor ki is gúnyolnak, de a melyet a historicus megért és méltányol. Itt Magyarországon mindenki tudja, mit köszön a maga királyának; mit köszön papságának, mely a cultúra első elemeit behozta; mit köszön nemességének, a mely kardjával szerezte és védte. De polgárságának eddig mit köszön? Itt nincs meg a történelmi nyabus, a történelmi alap ahhoz, hogy lelkesedést kelthessen. Mert a franczia, német, angol polgárnak a nemzete két nagy dolgot köszönhet: a szellemi függetlenséget és előrehaladást először, az anyagi függetlenséget és gazdagodást másodszor.

Ez a mi circulus vitiosusunk. Polgárság nélkül ezeket bajos elérni. S a míg ezek nincsenek, ki akar polgár lenni? mert hiszen a polgár is csak úr akar lenni Magyarországon. Mindamellett az mégis csak fontos lépés, hogy hivatalt vállaljon. Mert a közügyektől, a melyeknek eddig élt, elvonja és munkára szorítja; igaz, hogy kevés munkára. Mert ha már dolgozik, akkor lehetőleg keveset, és — tisztelet a kisebbségnek — a hivatal ebből áll. Erről egy pár számot mondunk. Az 1756-iki kalendáriumban Magyarország összes tisztviselői harminczadosokkal, postamesterekkel együtt kitesznek 820 embert. Az 1795-iki állami schematismus már 4151-et sorol fel. Az 1825-iki kalendáriumban Magyarország összes tisztviselői 4700-an vannak. De ehhez járul 1400 tanár és tanító. Az 1910-iki népszámlálás és az 1912-iki budget alapján Magyarországon van tisztviselő 58,000. De csak

olyan, a ki a tizenegy rangosztályba be van sorozva. Altiszt-, gyakornok-, munkással, szolgálával együtt összesen a létszám hihetetlen nagy: 318,000. Ebben nincs benne a megyei és városi hivatalnokság, ebben nincs benne a körülbelül 40 ezernyi tanító, a körülbelül 10 ezernyi jegyző és a különböző felekezeteknek körülbelül 30 ezerre menő papsága és szerzetessége. Ezek a számok mutatják, hogy nincs a világon föld, a hol annyi volna a hivatalnok, mint nálunk. És hogy milyen nagy a haladás, kitűnik abból, hogy 1867-ben, a mikor a modern magyar állam megalakul, tisztviselő van a megyeiekkel együtt 14,000. Tehát ily nagy és roppant a haladás. Mintha az Árpádok korához tértünk volna vissza, mikor mindenki a királyi igazgatás árnyékában vonja meg magát, hogy békén megélhessen, igaz, hogy szegényesen, de nagy megerőltetés nélkül.

A régi normann mondában van egy hatalmas figura, Fenrir farkas. És pedig nem közönséges farkas, mert ő vet véget a világnak: ő nyeli el Odint, két fia pedig a napot és a holdat nyeli el. De a régi normann annyira tele van dicsőségvágygyal, hogy a róla szóló énekekben ez a farkas arra gondol, hogy hogyan szerezhetne dicsőséget (normann király akar lenni). Hanem, ha a mostani Magyarországot nézzük, az az általános vágy: hogy hogyan lehet szerezni hivatalt. Ezzel meg van mondva minden, vagyis a kevés munkával és kevés fizetéssel való beérés. Mert a hol annyian vannak, nem lehet őket jól fizetni.

De ezzel más dolog áll szoros kapcsolatban. Mert az elv eddig csak azt mutatja, hogy sok ezer család Magyarországon magát, vállalkozás híján, örökös gazdasági semmiségre kárhoztatja. Tudjuk, hogy Magyarországon a tanultság a XVIII. század óta emelkedett. A XIX. század első felében, a mikor Széchenyi kimondta, hogy a kiművelt emberfőkben áll a nemzet ereje, itt csakugyan nagy szellemi munka folyt. Megvolt a remény arra, hogy az iskola, és ennek következtében népünk is oly magasra emelkedik, mint más országok iskolái és népe. S az állam részéről ez a törekvés kétségtelenül istápolást nyert. De a hol annyi hivatalnokot és ügyvédet kell producálni, lehet-e ott arra gon-

dolni, hogy magas színvonalat tartsanak fenn? A társadalom itt lenyomja az államot; ép azon a téren, a hol az előrehaladás legjobban biztosítaná a magyarság uralmát. Mindnyáján emlékszünk, mikor a túlterhelésnek diadalmas szava felhangzott Magyarországon: győzött a régi társadalom a szellemi haladás első feltétele, a tanulás felett. Kicsit merész hasonlatot használva: ez körülbelül olyan pogány lázadás-féle volt, kulturális tekintetben azzal teljesen egyenlő. Mert hogy a mai viszonyok közt a magyarság másképp tudja magát védeni és fenntartani, mint értelmi, erkölcsi és gazdasági túlsúlylyal, ennek tagadása nem tévedés, hanem elvakultság. A lényeg az: mindig abból kell kiindulnunk, hogy az ország egyik legfontosabb, valóban államalkotó tényezője nem tudta történeti állását megtartani; nem felfelé emelkedett, hanem lényeges részében leszállott, ez pedig mindig veszteség a nemzetre nézve. A helyes az lett volna, hogy egybeolvad a polgársággal, ezt magához emeli, gazdaságilag pedig részesévé válik. Jogáról le tudott mondani; előítéletéről nem. És tulajdonképp ez az a minus, a melylyel mi dolgozunk a többi európai néppel szemben; ez a mi különös bajunk, s olyféle viszonyokat hoz létre, mint a minők a mohi csatához és a mohácsi vészhez vezetnek. Werbőczy írja: A nemzeteket nem a külső háborúk, hanem a belső veszedelmek teszik tönkre. A mi nemzetünk erre classikus példa. Egy nagy sociális átalakulás előzi meg a tatárt és Mohácsot. Most is olyan korban élünk, melyben ez a társadalmi átalakulás folyik. A történetirónak ohajtania kell, hogy a történeti osztályok tovább is elbirják az erkölcsi és szellemi vezetés nagy munkáját. Kivánnia kell, hogy hivatásuknak úgy megfeleljenek, mint a XVI. században, vagy 1848-ban. Ha nem, rudimentumokká válnak, melyek a nemzet testének szolgálatot alig tesznek, életerejét megfogyasztják. Kivánnia kell, mert még nem neveltek más elemet, mely a vezetést átvehesse. A Régi Magyarország nem bírt teljesen átalakulni és az Új Magyarország még erőre nem vergődött. Itt az alapja annak, hogy Magyarországot gyöngének tartsuk.

A polgárság, a mennyire az megállapítható, előrehaladt, gazdagodott, művelődött körülbelül 1900-ig. De azután ezen

a téren elernyedes áll be; ez összefügg a másik mozgalommal: a régi Magyarország fellázadt az új ellen; a mi természetes és történelmi folyamat. Ennek morális okait elmondtuk, a melyekhez még egy gazdasági ok járul: a természetes ellentét a mezőgazdaság és ipar között. Ennek a megegyeztetéséhez kell erős állami akarat, a mely az egyes osztályok érdekeit mindig a közérdeknek rendeli alá. Ez nálunk, úgy látszik, nem mindig volt meg. Az ország megnyitása főkép a nagy birtoknak kedvezett; a közös vámterület megnehezítette a magyar ipar kifejlését és az állami kedvezmények e bajon gyökeresen nem segíthettek. Ez a két ok idézte elő a kivándorlást. Marx tétele, hogy a proletarius munkásság a bourgeoisieval együtt fejlődik. Ezt a tételt állapotaink gyökeresen megczáfolják. A munkásság tovább fejlődött akkor is, mikor a polgárság megállott. Idegen tőke és az állami «üzem» pótolta a honi bourgeoisie hiányát. De nálunk az ipari munkásnál sokkal számosabb a mezőgazdasági munkás. 1848-ban a parasztot csatolták a nemzethez, mert ezen a kettős osztályon a sor. A természet vacuumot nem ismer: ha a nemzethez nem csatolják, találunk más gazdát.

Már most hol van emelkedés nálunk? Kétségtelenül a parasztnál. Ez az egyetlen elem, a mely Magyarországon 1848 óta határozottan emelkedik. Emelkedett jólétben, bizonyos tekintetben tanultságban is. Úgy hogy — sajnos, hogy így van — gazdaságilag tulajdonkép ez pótolja a középosztályt. De ez mutatja elmaradottságunkat is. Mert a műveltség a jól berendezett munkában áll. Az az állam áll legmagasabban, a mely a legmagasabb anyagi és szellemi munkát producálja. Más fokmérője a nemzet erejének nincsen. Már pedig világos, hogy az eredmény, a mezőgazdasági munka, nem éri fel intenzitásban az ipari munkát. A munka deficitje kapcsolatos cultur-hiányainkkal. De mindent összevéve, itt van még az az alap, a melyen építeni lehet.

És ha már ezt a diagnosist megállapítottuk, a jövő fejlődésre nézve is kimondhatjuk, hogy mire kell tudatosan törekednünk. Világos, hogy Magyarország most olyan nem-

zet, a melynek feje és karjai túlnagyok: ezek a történeti osztályok; van erős lába: a paraszt; de gerincze, a mely összeköti a kettőt, igen vézna. Nincsen meg az a polgárság, a melyet a mindennapi munka megóv a felsőbb osztályok ledérségétől, melynél a munka hagyománya biztosítja az erkölcsöt, s a melyet jobb módja és műveltsége szellemi élvezetekre is alkalmassá tesz, s így feléje emel a parasztságnak. Azt pedig láttuk, hogy e gerincz nélkül a nemzet fennállása mindig kétes. Ezt két módon lehet fejleszteni. Egyrészt abból, a mi van, ha a karok egy része gerinczczé alakul át; ez természetes és így volt másutt is. Vagy ha a fejlődést hasonlóan tovább folytatjuk: ha a lábak nem akarnak egyszerre fejjé lenni, hanem megelégednek a gerinczczel. Mert — fájdalom — a paraszt nálunk egyszerre úr akar lenni, a szegényebbje meg, ha Amerikába nem megy, hivatalszobára áhitozik.

Ezek azok a lehetőségek, a melyek Magyarországot biztosíthatják s a magyar suprematiát sokkal jobban fenn tartják minden törvénynél. S mint más nemzetnek, a magyarnak is csak fegyverben, törvényben, műveltségben állhat az ereje.

MARCZALI HENRIK.

BOSZNIA KÖZJOGI HELYZETE.

Első közlemény.

I. A nemzetközi szerződésekről.

A berlini szerződésnek Bosznia-Hercegovina occupálására vonatkozó határozmányai előtérbe tolták a nemzetközi szerződések jogérvényéhez szükséges kellékek kérdésének összes nehézségeit.

A nemzetközi szerződések kihirdetésének módozatai iránt már 1872-ben tett volt az igazságügyi minister előterjesztést Ő Felségéhez,* s ebben törvénybe iktatandónak tart minden oly nemzetközi szerződést, a mely:

1. az állam területét,
2. az állam jogát,
3. az egyesek szabadságát,
4. az egyesek vagyonát illeti.

Ennek megfelelőleg a Montenegróval kötött kiadási szerződést törvénybe is iktatták. (1873:XXV.)

Ugyanekkor felmerült az a kérdés is, vajon az 1856-iki párizsi szerződés és az ezt módosító és kiegészítő londoni szerződés nem tárgya-e törvényhozási intézkedésnek.

A kormány fölszólítására adott véleményében erre nézve Csemegi következőleg nyilatkozik:

«Törvényeink a nemzetközi szerződések becziikkelyezése tekintetében nem intézkednek; közjogi gyakorlatunk pedig nem egyöntetű».

Vannak nemzetközi szerződések, a melyek beiktattattak, pl. az 1595:LVI., vagy az 1608:II. t.-cz. De viszont sem az 1718-iki passzaroviczi béke, sem az 1739-iki belgrádi béke, sem az 1815-iki bécsi szerződések — bár Magyarországra is vonatkoznak — törvénybe nem iktattattak.

* L. Csemegi K: *Művei* I. k. 241. l.

Csemegi szerint az országgyűlések mindenkor elismerték, hogy az fejedelmi jog. Még az 1681:IV. t.-cz. is csak azt kívánja, hogy a megkötött béke «kihirdetessék», de befo-lyást még erre sem biztosít. Az 1867:XII. t.-cz. 8. §-a pe-dig azt mondja, hogy a nemzetközi szerződéseket mindkét kormány «közli» a saját törvényhozásával.

Jellemző, hogy a hatvanhetes bizottságban ez ellen semmi kifogás sem merült fel. Kifogásolták a «birodalmi» szó használatát e paragraphusban; volt vita a külügyi inter-pellatiók s az iratok előterjesztésének kötelezettsége felett, de a becikkelyezési jog felett nem volt vita, bár a hatvan-hetes bizottság kisebbségi különvéleménye pótolván a tizen-ötös albizottság kisebbségi véleményének mulasztását — e kérdésben teljes praecisítással nyilatkozik.

A 16-ik pont így szól: «A nemzetközi szerződések — a mint a magyar korona országainak és Ő Felsége többi országainak és tartományainak érdekei engedik — azonnal tudomás végett közlendők Magyarország országgyűlésével s ha kereskedelmiek, vagy akár a magyar korona országaira, akár azok egyes polgáraitra, valamely terhet vagy kötelezett-séget hárítanak, vagy a magyar korona országai területének határait változtatnák meg, csak Magyarország országgyűl-ésének jóváhagyása után foganatosíthatók».

Ez azonban nem fogadtatott el s maradt a többségi javaslat, mely csak a közlést rendeli el.

Ha az alkotmányos gyakorlatot tekintjük, erre nézve Cziráky azt mondja, hogy:

«*Fœdera nationem universam obligatura inire, apud nos pariter Reges tantummodo respicit*» és

«*Ut fœdera indiscrimina obiecta comitalia sint, et cum interventu Statuum facienda, nec natio unquam postulavit, nec natio status, necque prudentia civilis patitur*».

Ezen általános elv alól kivételek a következő esetek (680. l.):

«*Si de futura successione . . . , si de provincia ad reg-num spectante; de legum fundamentalium mutatione; de iuribus coronæ; de oneribus per regnum assummendis; vel si de subsidiis per regnicolas ferendis agendum sit: tunc*

arte Regni Ordinum consensus negligere justum non fiet... tum quod leges obiecta ista ad comitiales tractatus expresse reservaverint, ...»

Csemegi tehát úgy véli, hogy ezen alapon és az európai államnak szabályai alapján ki lehet mondani, hogy:

oly tárgyakra vonatkozó nemzetközi szerződések, a melyek egyébként a törvényhozás tárgyai, előzetesen bemutatók és becikkelyezendők.

Ezek főbbjei:

1. a terület integritását érintő, vagy más, a magyar állam területéhez csatolást tárgyzó;

2. a honosítási,

3. a kereskedelmi és vám,

4. a közös súlymérték és pénzlábra vonatkozó,

5. a feltalálói kiváltságot és szellemi tulajdont védő,

6. a hajózási és consularis ügyet tárgyzó,

7. a telegraphok és posták iránti,

8. a kiadási és iudicialis ügyeket tárgyzó szerződések,

9. a csőd egységét illetőleg, (oly esetekben, midőn a bukottnak mindkét állam területén vagyona van),

10. a hagyaték-egységet megállapítók (ha a hagyaték tárgya mindkét állam területén levő vagyon.).

Az administratív tárgyúak nem cikkelyezendők be. Végül utólag közlendők az országgyűléssel a békekötések, szövetségek, a «bons offices», a rabszolgaság eltörlése, a kalózok elleni, a tengerzárra, a neutrális hajók és azok terhére vonatkozó szerződések. Mert ezek által az egyesek vagyona, biztonsága s az állam hatalma és becsülete is érdekelve van. Ezek nem mutatandók be előzetesen; de utólag közlendők az országgyűléssel.

Ezen alapelvek folytán Csemegi becikkelyezendőnek véleményezte a párizsi szerződés XV—XIX. cikkelyét, melyek a Duna megnyitására, hajózási akadályoknak a monarchiától és Törökországtól eszközöklendő elhárítására, a hajózási dijszedés jogáról való lemondásunkra, a munkálatok felügyeletére s a tisztítási díjak megszabására kiküldött európai bizottságra vonatkozó rendelkezésére vonatkoznak. Ugyancsak becikkelyezendőnek véleményezte az 1871-iki

londoni szerződés IV—VII. cikkelyeit, melyek a párizsi szerződés vonatkozó rendelkezéseit még tüzetesebben szabályozzák.

Azonban Csemegi ezen szakvéleménye nem hozott eredményt s a párizsi és londoni szerződés becikkelyezése elmaradt; újabb praecedensül szolgálván arra, hogy az ország jogait érintő s az ország megterheltetésével járó szerződések becikkelyezése sem elengedhetetlenül szükséges.

Ha már most mindezeket figyelembe véve, összegezni akarjuk a nemzetközi szerződések jogérvényére vonatkozó érveket: erre nézve a következőket kell megállapítanunk.

Tételes törvény csak kettő van, a mely eziránt intézkedik. Az első az 1681:IV. t.-cz., mely csak a békekötésekre vonatkozik s a mely csak kihirdetendőknak mondja azokat. A másik az 1867:XII. t.-cz., a mely csak a törvényhozó testülettel leendő közlést rendeli el.

Az alkotmányos gyakorlat nem ad útmutatást, mert vannak becikkelyezett és vannak — a legalkotmányosabb időszakból is — be nem cikkelyezett nagyfotosságú szerződések.

Ezekkel szemben áll Cziráky véleménye, mely a német észjogászokra s az igazságra és czélszerűségekre hivatkozik; és a Csemegié, mely Cziráky e nézete s az európai alkotmányokból leszűrt elvek alapján követel bizonyos jogokat.

A mi tehát a berlini szerződés XXV. t.-cikkének idevonatkozó részét illeti: annak törvénybeiktatása úgy a Cziráky és Csemegi-féle, valamint az 1872-iki igazságügyministeri jelentés felfogása alapján egyaránt kötelező. Mert a «de provincia ad regnum spectante» és «de oneribus per regnum assumendis» esetében Cziráky is becikkelyezendőnek mondja a szerződéseket.

Csemegi szerint is ez áll: «a terület integritását érintő vagy más a magyar állam területéhez csatolást tárgyazó» szerződésekre.

Az Ő Felségéhez 1872-ben intézett igazságügyministeri jelentés is ezt mondja: «az állam területét» illetőkre.

Mindezekkel szemben tagadhatatlan volt azonban, hogy míg az osztrák törvény a nemzetközi szerződések érvényes-

ségéhez az országgyűlés jóváhagyását mondja szükségesnek, addig az 1867: XII. csak a közlést rendeli el.

Hogy pedig ez nem mulasztás volt a törvényhozó részéről, hanem czéltudatos rendelkezés: mutatja az a körülmény is, hogy a kisebbség idevonatkozó javaslatát Deák és pártja nem fogadta el. A mi különösen Andrássyt illeti, hogy nála ez öntudatos állásfoglalás volt, azt mutatja az a körülmény, hogy e kérdésben később is a leghatározottabban tagadta az országgyűlés becikkelyezési jogát.

Az ő felfogása külügyi téren még ott is elsősorban gyakorlati szempontból indult ki, a hol a *ius strictum* alapján az aggodalmasnak látszhatott. Már 1866 január 28-án határozottan kiemelendőnek tartotta a nagyhatalmi *positio* megóvására való készségünket; míg Deák azt az elvet kívánta hangoztatni, hogy Magyarország függetlensége a birodalom biztonságával összeegyeztethető.

Deák igen határozottan nyilatkozott Andrássy ellen s kifejtette, hogy ő nem állhat más alapra, mint a melyet a *pragmatica sanctio* nyújt. « A biztonságban — úgy mond — csak a közös védelem eszméje van benne, nem pedig a támadásé. A nagyhatalmi állás kimondásának nagyobb a hordereje, mint a mi a *pragmatica sanctio*é». És kijelentette, hogy ő a fennforgó körülmények közt «csak annak a politikának lehet a védője, mely az eddigi törvényeken alapszik s ezek fogalmaival megegyezik».*

Nyilvánvaló, hogy Deák az, a ki a *ius strictum* alapján áll. Nyilvánvaló, hogy Andrássy álláspontja túlmegy a *pragmatica sanctio* által reánk rótt kötelességeken. De az is nyilvánvaló, hogy a támadás kérdése a külpolitikában legtöbbször vitás lévén, s a támadás lévén gyakran a legjobb védelem, a jogi szempontból óriás különbség a gyakorlati politikában lényegesen devalválódik.

Igazolta ez álláspontját Bosznia occupatiója, a melyről maga Bismarck is azt mondta, hogy azt védelmi szempontok követelték Oroszországgal szemben;** és az a körül-

* L. Kónyi: *Deák beszédei* III. k. 507—8. lap. (Második kiadás.)

** L. Wertheimer: *Gr. Andrássy Gy.* III. 207. l.

mény, hogy 1879-ben az európai mandatum elfogadásának megtagadása európai háborút idézett volna elő.¹

Erős guvernementális érzéke a közjogi scrupulusok iránt meglehetősen érzéketlenné tette.

A san stefanói béke után, midőn erélyesebb lépések szükségessé válhatásának lehetősége mutatkozott, ő a maga részéről a 60 milliós hitelt a következő határozattal vélte megszavazhatónak: «A közös ministerium felhatalmaztatik, hogy — a monarchia két állama kormányával egyetértőleg — az elutasíthatatlan és sürgős szükség esetén felmerülő rendkívüli hadi költségeket 60 millió forint erejéig folyósíthassa. Ez összeg fedezésére alkotmányos úton fog gondoskodás történni.»

És midőn az előadó ennek ellenszegült: eleinte lemondással fenyegetőzött az alább következő szöveg miatt:

«Azon esetre, ha a keleti események továbbfejlődése a monarchia érdekeinek erélyesebb megvédése céljaiból az osztrák-magyar haderő mozgósítását elutasíthatatlan és sürgős szükségké tenné, a közös ministerium felhatalmaztatik, hogy — haladék nélkül igénybe vevén az alkotmányos képviseleti közegek törvényszabta közreműködését — időközben is a monarchia mindkét államterülete kormányaival egyetértőleg az ama mozgósításra megkívántató kiadásokat 60 millió forint erejéig saját felelősségére megtehesse. Ezen összeg fedezése alkotmányos úton eszközözlendő».²

Andrássy nézete kezdetben az volt, hogy a berlini szerződésnek csak a Spizzára vonatkozó része (XXIX. pont) terjesztessék a parlament elé, a többi pedig csak mellékesen közöltessék. Utólag előterjesztette az egészet, de ragaszkodott azon nézetéhez, hogy az vissza nem útasítható és hogy csak tudomásul vétel végett közöltetik.³

A berlini szerződés 1879 márcz. 1-én terjesztetett a képviselőház elé. A törvényjavaslat szerint Ő Felsége által jóváhagyási záradékkal helybenhagyott berlini szerződés tudomásul vétetvén, törvénybe iktattatik.

¹ U. o. 215. l.

² Falk M.: *Kor- és jellemrajzok.* 292. l.

³ L. Wertheimer: *Gr. Andrássy Gy.* III. 223. lap.

Andrássy és Tisza felfogása ép ily határozottan domborodik ki a törvényjavaslat indokolásában, mely azt mondja, hogy:

«A tisztelt ház válaszfeliratában ki is fejezte már, hogy érzi a különbséget, mely a nemzetközi szerződésekkel szemben azok természetéhez mérten követettni szokott, és a mely szerint a berlini szerződés becikkelyezése nem volna mulhatatlanul szükséges. A dolgok mai állásában azonban, a monarchia két állama közötti közjogi viszony és a felmerült alkotmányos akadályok elhárítása tekintetében a becikkelyezés czélszerűnek mutatkozik, de egyszersmind az államközi viszonyok, a magyar-osztrák monarchiának helyzete a nagyhatalmak között okvetlenül megkövetelik, hogy ez oly modorban történjék, a mely mellett szemben más államokkal a monarchia nem hozatik hátrányos helyzetbe a nemzetközi szerződéseket illetőleg».

E felfogás szerint a becikkelyezés oka elsősorban czélszerűségi tekintet; de még így is csak tudomásvétel illeti az országgyűlést.

A tudomásvétel kifejezés Szilágyi fölszólalására kimaradt; de a kormány tovább is ragaszkodott ahhoz a felfogáshoz, hogy a berlini szerződés nem tartozik ahhoz a szerződések közé, a melyek becikkelyezés nélkül nem érvényesek.

Tisza Kálmán szerint arról, hogy mely szerződéseknél szükséges a jóváhagyás, az 1867: XVI. t.-cz. intézkedik; a berlini szerződésre azonban ez semmiképpen nem vonatkoztatható.

Az osztrák 1867 decz. 21-iki törvény azonban azt mondja:

«Es gehören zum Wirkungskreis des Reichsrathes:

a) Die Prüfung und Genehmigung der Handelsverträge und jener Staatsverträge, die das Reich oder Theile desselben belasten, oder einzelne Bürger verpflichten, oder eine Gebietsänderung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder zu Folge haben».

Mig ezzel szemben jogilag tarthatatlan — és gyakorlatilag egyedül helyes, sőt lehetséges — volt Andrássy azon álláspontja, hogy a berlini szerződés a Reichsrath által csak

tudomásul vétessék; miután a szerződéshez való «alkotmányos hozzájárulás» január 27-én megtörtént: most már «czélszerű»-nek látszott volt — a paritas szempontjából — a szerződésnek Magyarországon való becikkelyezése is.

Ezen érveléssel szemben igen helyesen állította Szilágyi Dezső, hogy ha nincs jogunk a szerződés visszautasítására: akkor csak a formában és nem a jogokban van a paritas.

Ezzel szemben azonban figyelembe veendő, hogy Andrássy nézete szerint sem a magyar, sem az osztrák törvényhozásnak nincs joga a becikkelyezésre s hogy ez álláspontját Magyarországon Tisza, Ausztriában pedig pl. Unger a leghatározottabban osztották. Ezen elv alapján nem szenvedett a paritas. Midőn azonban a Reichsrath becikkelyezte: ezzel a fait accomplit-val nem változtathatott a kérdés azon részén: van-e joga a visszaútasításra a magyar országgyűlésnek; sem a paritas azon consequentiáján, hogy ha már a jogban nincs, legyen meg a formában a paritas.

Egyben nyilvánvalóvá vált alkotmányosságunk egyik nagy hézaga s mind az alkotmányosság, mind a paritas szempontjából szükségessé vált a törvényhozás ebbeli jogainak külön törvénnyel való biztosítása.

A berlini szerződés becikkelyezése e hiánynon tényleg nem segített.

És így a nemzetközi szerződések becikkelyezése kérdésének positiv jogi szabályozása elmaradt, súlyosbítva lévén a kérdés azon praecedens által, hogy a külügyminister és a kormány elnöke elvileg egyértelműleg a becikkelyezési jog ellen nyilatkoztak.

A paritas annyiban nem szenved, hogy a kérdés — mint 1879-ben láttuk — Ausztriában is vitás. Alkotmányos szempontból pedig az ellensúlyozza a hiányt, hogy itt szóba jöhetők egyes fontosabb ügyekről törvények intézkedvén, azok csakis törvénnyel lesznek megváltoztathatók.

Igaz ugyan tehát, hogy az 1867: XII. t.-cz. csak a nemzetközi szerződések közléseit rendeli el, és mégis vannak tárgyak, a melyek — nemcsak a fennebbi okoskodás alapján, de positiv törvények alapján is — csupán a törvényhozás beleegyezésével intézhetők.

Az 1504: I. t.-cz. kimondja, hogy segély vagy adó csak országgyűlésileg állapítható meg. Ugyanezen elvet erősíti meg az 1635: LXXXVIII. és 1681: XII. t.-cz.

Az 1791: XIX. t.-cz. pedig kimondja, hogy:

«Nemkülönben Ő Felsége teljesen biztosítani méltóztattott az ország és kapcsolt részei Karait és Rendeit, hogy bármínemű segedelmek sem pénzben, sem természetményben vagy katonaujonczokban, sem a Karokra és Rendekre, sem a nem nemesekre királyi önkény által nem fognak rávettetni» s az 1741: XXII-re és az 1715: VIII-ra is hivatkozik. Ugyanezt az elvet mondja ki az 1827: V. t.-cz. is.*

Nem a nemzetközi szerződésekre vonatkozó törvény, vagy alkotmányos gyakorlat irányadó: hanem az, hogy mely tárgyak törvényhozási tárgyak alkotmányunk szerint.

Az idézett törvények mutatják, hogy több százados alapelv, hogy mindaz, a mi terheket ró az egyesekre, csakis törvényhozás útján szabályozható.

Ugyanaz áll pl. a trónöröklésre és a területváltozásra is.

Az 1867: XII. t.-cz. 8. §-a nem mondja, hogy a trónöröklés tárgyában kötendő nemzetközi szerződésekhez szükséges a törvényhozó testület jóváhagyása. De a trónörökösödést az 1723: I., II. t.-cz. szabályozza, a mely csak törvényhozási úton változtatható meg s a mely még a három ág kihalta esetére is a nemzet számára biztosítja a trónbetöltés jogát.

Az 1867: XII. t.-cz. nem mondja, hogy az ország területéről intézkedő szerződésekben a törvényhozás jóváhagyása szükséges; de az 1867: II. t.-cz. 1. §-a szerint Ő Felsége az ország területi épségét köteles fenntartani. Törvényt pedig törvény módosíthat csupán.

Mindazonáltal a míg külön törvény ki nem mondja, hogy bizonyos nemzetközi szerződéseknel a jóváhagyás a szerződés jogérvényéhez nélkülözhetetlen: addig következik ugyan e jog az alkotmányosságból, de vitás, hogy mely esetekben.

* Mindezek idézve: Récsi E.: *Magyar Közjog.* 388. 1.

Következik az alkotmányosságból, mert hiszen ha pl. az ország területének egy részéről le lehet mondani, vagy a trónöröklés rendjét meg lehet változtatni, vagy a polgárookra lehet háritani anélkül, hogy beleegyeznék a törvényhozás: ezzel nem a külügyi kormányzat könnyíttetnék, hanem a belpolitika legfontosabb ügyei volnának kiszolgáltatva, csupán formai ok miatt. A külügyi kormányzat pedig ekkép nemcsak belügyi, de egyszersmind törvényhozási tárgyak felett intézkedvén: kétszeresen is túllépné természetes hatáskörét.

Egy idegen souverainnel való megegyezés nem adhat velünk szemben a mi uralkodónknak több jogot, mint a mennyit a mi alkotmányunk megadott neki.

Magyar jogforrássá valamely nemzetközi szerződés csupán azáltal válhatik, ha annak jogérvényt ad valamely alkotmányos jogalkotó tényező. Minden jogalkotó tényező csak addig alkotmányos, a míg túl nem lépi hatáskörét; s az általa alkotott jog oly erejű, mint az e jogot alkotó tényező.

Arra nézve pedig, hogy mi törvényhozási tárgy s mi intézhető rendeleti úton: irányadó a szokás, az alkotmányos gyakorlat és némely törvényeink.

Így áll a kérdés, ha az ügyet tisztán a nemzetközi szerződések szempontjából kívánjuk tekinteni. Ha azonban azt vesszük tekintetbe, hogy Bosznia occupatiójánál arról van szó, hogy ezzel Magyarországnak egyik régi tartománya, ha meg nem felelő módon is, de tényleg ismét ő Felsője jogara alá került s ez tényleg végleges visszafoglalás: akkor kétségkívül törvényhozás tárgyát kellett képeznie.

Erdély uniója törvénybe van iktatva; az 1848. évi pozsonyi VII. t.-cz. és az 1868: XLIII. t.-cz. erről intézkedik. A Partium visszacsatolásáról az 1848: VI. t.-cz. A temesi bán-ságot az 1741: XVIII. kapcsolja vissza. A határőrvidéket az 1873: XXVII—XXX. és az 1882. évi XL. t.-cz. A szász universitásról az 1876: XII.

Ha tehát ragaszkodunk azon jogunkhoz, hogy a visszaszerzett Bosznia — a melynek occupatióját a kormány véglegesnek tudta és akarta — jogilag Magyarországot illeti:

annak Ő Felsége uralma alá való kerülése ép úgy törvénybe volt iktatandó.

II. Az occupatiótól az annexióig.

A berlini szerződés mint 1879: VIII. t.-cz. beczikelyeztetvén, az 1879: LII. t.-cz. a közös vámterületet Boszniára is kiterjesztette.

Az osztrák felfogás szerint Bosznia közösügyi jellege a kiegyezésből önként következik, mert szerintük ez külügy, illetőleg közös külügyi actió eredménye. Magyarország közjoga szerint közös ügy az, a mit az 1867: XII. t.-cz. közösnek declarál. Ennélfogva szükségessé vált, hogy ez-iránt külön törvény intézkedjék.

Bosznia közjogi helyzetének ideiglenes szabályozását az 1880: VI. t.-cz. kísérlette meg.

Az 1867: II. t.-cz. 3. §-ában Ő Felsége megígéri, hogy a Magyarországtól elszakadt, de visszaszerzendő részeket ezen országhoz fogja csatolni s ezen alapon Bosznia Magyarországot illette meg.

De Bosznia visszaszerzése nem egyszerű visszafoglalás útján, hanem európai mandatum alapján történt; nemzetközi jogi alapja a berlini szerződés, mely nélkül lehetetlen lett volna az elfoglalás.

E szerződés pedig nem Magyarországnak, hanem az egész monarchiának adta az európai mandatumot.

Sőt ha a *pragmatica sanctio*t a *ius strictum* alapján magyarázzuk s abból a védelmi kötelezettségnél többet nem származtatunk: akkor az Ausztria által ez alkalommal viselt súlyos hadügyi terheket sem tekinthetjük a *pragmatica sanctio* alapján vállaltaknak; hanem úgy kell tekintenünk, mint egy közösen nyert megbízás terheinek közös viselését.

Ezen segítség nélkül s a közös európai mandatum nélkül Boszniához nem juthattunk volna.

Ezen európai mandatumot, mely közösen bízta meg Ausztriát és Magyarországot, mi elfogadtuk. Az ennek alapjául szolgáló nemzetközi szerződést törvénybe iktattuk. És

mindezek által az 1867:II. t.-cz. 3. §-ának rendelkezéseitől eltértünk.

És teljesen illusoriusnak ismerte el e jogot az 1880:VI. törvényezikk. Ez a törvény elismeri ugyanis, hogy:

«Minden változtatásához azon viszonynak, melyben ezen tartományok jelenleg a monarchiához állanak, a monarchia két állama törvényhozásának egyetértő jóváhagyása szükséges».

Ezzel az 1867:II. t.-cz. 3. §-ának rendelkezése illusoriusná válik, mert annak teljesítése már nem a királytól függ csupán, hanem az osztrák parlamenttől is, s törvényben rendel olyat, a mit teljesíteni csak egy idegen, hatalmunk alatt nem álló factor teljesíthet.

És az a törvény, a mely ekkép illusoriusná teszi az 1867:II. t.-cz. 3. §-ának rendelkezéseit: alaptörvény, a mely Ausztria beleegyezése nélkül meg nem változtatható.

Bosznianak Magyarországhoz való visszacsatolása tehát nemcsak politikai akadályokba ütközik, hanem közjogiakba is.

De tekintve az európai mandatum közösségét és tekintve a közös áldozatokat, melyeket viselni kell: másféle megoldás nem volt megvalósítható.

Azon számos és súlyos kifogás közt, a melyekkel Szilágyi illetve e törvény javaslatát: ez a pont egyáltalában nem szerepel.

Annál határozottabbak a következő kifogásai:

E törvény szaporítja a közös ügyeket s bővíti a közös ministerium és a delegatiók hatáskörét, holott a közös ügyek taxative fel vannak az 1867:XII. t.-cz.-ben sorolva és per analogiam nem szaporíthatók; a közös ministerium pedig ezáltal (Bosznia) belügyi hatáskörrel lesz felruházva s így «lényegében teljes ministeriummá fog válni, a cultus-, igazsági- és közlekedési ügyekkel fog foglalkozni». Kibővül az ellenőrzésnél e tekintetben a delegáció hatásköre is s a kiegyezés teljesen megváltozik. Végre — szerinte — e törvény egy harmadik államterületet teremt.

Kétségtelen, hogy ha Bosznia ügye közös ügy, — a mint azt Szilágyi felfogta: — akkor az 1880:VI. t.-cz. e

tekintetben az 1867: XII.-t módosította, a mennyiben új közös ügyet teremt, még pedig oly törvényben, a mely — ellentétben az 1867: XII. t.-cz.-kel, — csupán Ausztria beleegyezésével lesz megváltoztatható.

De közös ügy: akkor már természetesen a közös ministerium által kormányzandó s másként, mint közös szerv útján, nem is kormányozható. Közös szerveket pedig nem ellenőrizhet más, mint a delegatio.

Ha közös egyetértéssel elintézendő ügynek nyilvánítjuk is: kormányzása akkor is vagy autonom kormány által képzelhető — s akkor a harmadik állam igazán megvan s a dualismus rendszere megdőlt, — vagy ismét közös szervek által. Csupán az occupatio politikai tényéből jogilag mindez elkerülhetetlenül következik.

Egyébiránt az 1880: VI. t.-cz. határozottan közös ügynek tekinti Bosznia ügyét s a közös egyetértéssel elintézendő ügyek természete Boszniaétól tényleg különböző.

Vizsgáljuk részletesen.

A közös egyetértéssel elintézendő ügyek egymás között is különböző természetűek.

A vám- és bankkérdésben időről-időre lejár a megegyezés s az ország önrendelkezési joga automaticæ fel-támad. Az ujonczlétszám megállapítása is időről-időre történik, de a megegyezés lejártával — valamíg közös a hadsereg — újra meg kell egyezni s önálló rendelkezésnek helye nem lehet. A közös jótállás alatt levő függő állam-adósságoknál ellenben nem meghatározott időre szólt a megegyezés s megszűnésük sem automaticæ, sem külön rendelkezéssel egyoldalúlag meg nem volt szüntethető.

Ebből a szempontból formailag közös egyetértéssel elintézendő ügynek volt mondható, mert a fictio az volt, hogy az occupatio ideiglenes.

Ha már most a kezelés szempontját nézzük: a közös egyetértéssel elintézendő ügyek természete egymástól ebben is teljesen különböző.

A bank kormányzóját ugyan a két pénzügyminister előterjesztésére Ő Felsége nevezi ki; de a bankügy egyébként nem közös szervek által intéztetik.

A vámnak beszedése külön — magyar és osztrák — szervek által történik s csak a vámjövedelem lesz — megfelelő levonások után — közös.

Ellenben a közös jótállás alatt álló függő államadóságokat, bár az egyes országgyűléseknek tartozó felelősséggel — a közös pénzügyminister kezelte. Itt tehát közös szerv bízott meg a kezeléssel; oly ügyben, mely a *pragmatica sanctió*ból folyó kötelességeinkből nem következik s a delegációnak a köre is ezzel — közösigyi ellenőrző körén túl — kiterjesztetett.

Boszniát ellenben teljesen közös szervek kormányozzák. Nemcsak a mennyiben a közös pénz- és hadügyminister jogköre kiszélesbedett, hanem a tartományi kormányzat által is.

Sőt magát a vámkérdést is, a mely Ausztria és Magyarország közt a közös egyetértéssel elintézendő ügyek közé tartozik: Boszniában közös szervek intézik.

Igaz, hogy mind ezek kinevezésére, mind az egész kormányzatra vonatkozólag a két kormány befolyása biztosítva van; de ez a közös ügyek természetéből is folyik.

Igaz az is, hogy bizonyos ügyekben — vasútépítés, beruházások, vám, közvetett adók, pénzrendszer tekintetében — közös egyetértéssel kell a két törvényhozásnak intézkednie; de hiszen a közös ügyekre vonatkozó törvényeket is így kell Ausztriának és Magyarországnak meghoznia. Ellenben Boszniára nézve még a hadügyi törvényhozás körébe eső ügyek is közös szerv által — a közös kormány által — intézendők. Igaz, hogy a két kormány meghallgatandó, de hisz a külügyek intézésénél ép úgy beleegyezésére van szükség, mint a közös költségvetés tekintetében. Pedig mind a két ügy nyilvánvalólag közös.

Az általános védkötelezettségnek 1881-ben rendeleti úton való behozása; az osztrák 1855-iki büntetőtörvénykönyv átdolgozásának 1879-ben rendelettel való életbeléptetése: közjogilag hibás lépésnek tekinthető.

Közös törvény nincs a kiegyezés szerint, e törvényt pótló rendeletek azonban közös jogot alkotnak.

Igaz ugyan, hogy pl. a külügyministeri rendeletek sok

fontos kérdést szabályoznak. Az 1900. évi 58,620. sz. rendelet a czimerpajzson alkalmazandó német és magyar felírás iránt intézkedik. Az 1869. évi 416. H. P. pedig a kereskedelmi lobogóknak a paritásnak megfelelő átalakításáról. A consuli bíraskodásnál a cím, pecsét és feliratról az 1897. jul. 30-iki rendelet stb.*

És vannak az administratio szervezetére vonatkozó rendeletek is.

De anyagi jogot és a polgárokra háruló terheket rendeletileg megállapítani nem szabad.

Ezeknek igenis a két állam törvényhozása által kellene elintéztetniök. És akkor sem válnék Bosznia közös egyetértéssel elintézendő ügygyé, hanem csak az az elv vitetnék itt is keresztül, hogy nincs közös törvény és nincs közös törvényhozás.

Műdön azonban az 1880: VI. t.-cz. e tekintetben kevesebb jogot biztosít, mint a közös ügyekre az 1867: XII. t.-cz., akkor lehetetlen Bosznia ügyét azon közös egyetértéssel elintézendő ügyek közé sorolni, a melyekben több jog van biztosítva önrendelkezési jogunk szempontjából, mint azon ügyekben, melyek közösek.

Ezért a törvény 1. §-a arra utasítja a kormányt, hogy Bosznia kormányzásába «a monarchia közös ügyeire nézve fennálló törvényeink értelmében» folyjon be. A 3. §. pedig, hogy Bosznia fedezetlen rendes kiadásai «a közös ügyekre nézve tennálló törvényeink értelmében» állapíttassanak meg.

Hiszen Bosznia occupatioja valójában végleges volt s szervezetére nézve nem időről-időre kellett megegyezni — mint a közös egyetértéssel elintézendő ügyeknél — és nem támadt fel automatische bizonyos idő elteltével Magyarország önálló rendelkezési joga. Sőt e tekintetben az 1880: VI. t.-cz. jobban megköti, mint a közös ügyekre nézve az 1867: XII. t.-cz.

Bosznia tehát különleges megítélés alá esik s ha kormányzása a monarchia mindkét államát illeti: csak közös szerv által kormányozható. Minden egyéb pedig e közösség-

* L. Rényi: *A külügyi közigazgatás.*

nek szigorú consequentiája s abból eo ipso következik. Nem közös egyetértéssel intézendő ügy tehát Bosznia ügye, de igenis lényegesen alterálja a közös egyetértés selel intézendő ügyeket. Bosznia ugyanis az 1879: LII. t.-cz. által a közös vámterületbe, 1887-ben pedig a bankközösségbe bevonatott.

Alterálva van ezáltal a vámterület és a bank közösségének ideiglenes jellege. Mert ha a vámterület vagy a bank közösségét meg akarjuk szüntetni, felmerül az a kérdés: hova fog tartozni Bosznia? Az 1880: VI. t.-cz. szerint csak Ausztria beleegyezésével állapítható meg Bosznia végleges közjogi helyzete s e tekintetben álláspontjaink kiegyenlíthetetlenek. És az önálló vámterület vagy önálló bank felállításánál ép ez az alig megoldható — s megoldásában Ausztriától függő — kérdés lesz az, a mit előbb el kell dönteni.

Megváltozott tehát Bosznia occupatioja által a közös ministerium és delegatio hatásköre; megszaporodtak a közös ügyek; a közös egyetértéssel elintézendő vám- és bankügyben pedig önrendelkezési jogunk gyakorlása megnehezítettett.

A dualismus keretébe Bosznia nehezen illeszthető be. E körülménynek mélyreható történelmi okai vannak.

Bosznia ügyeinek közössége t. i. nem foly — mint az osztrákok állítják — eo ipso a kiegyezésből. Annyira nem, hogy — mint Szilágyi megjegyezte — az 1880: VI. t.-cz. tulajdonképpen az 1867: XII. t.-cz.

Nézetünk szerint a *pragmatica sanctio*val megalakított védelmi szövetség határain túlmenő nagyhatalmi politika eredményeinek intézményes szabályozása az s ebből következik, hogy új közös ügyeket teremt, új hatáskört ad a delegatióknak és új hatáskört ad a közös kormánynak is. Mindez defensiv politika mellett s csupán a szigorúan vett kölcsönös védelemre szorítkozva, elő nem állhatott.

Még fontosabb azonban az, hogy Andrassy nagyhatalmi politikája folytán a kiegyezés elvi részén is változásnak kellett beállnia. És ez az intézmények változásánál még fontosabb. Intézmények változnak, de a valódi változás az, midőn megváltozik az alapgondolat.

A *pragmatica sanctio* a kölcsönös védelmi kötelezettséget állapítja meg. Czélszerűségi okokból szükségessé vált, hogy e kölcsönös védelem közösen teljesíttessék. Ezért közös — részben — a hadügy és külügy s az ezekre vonatkozó pénzügy. Csak ennyi közös, csak annyi, a mennyi a kölcsönös védelmi kötelezettségből elkerülhetlenül következik.

Hiszen Deák már az 1866. esztendőben kimondta Andrássyval szemben, hogy ő a feliratban csak a birodalom biztosságáról szólhat, de nagyhatalmi positiójáról nem, mert «a biztosságban csak a közös védelem van benne, de nem a támadása».

És csakugyan így is szólnak a válaszfelirat kérdéses passusai:

«Tudjuk, hogy az európai államok hatalmi viszonyai sokat változtak azóta, — a *pragmatica sanctio* óta t. i. — «de még e változások sem teszik lehetetlenné, hogy egyrésről a birodalom biztossága, másrésről alkotmányos önállásunk egymás mellett fennállhassanak... Feladatunk az, hogy mindkettőt összhangzásba hozva, mindkettőt együtt fenntartsuk.»

Látjuk tehát, midőn Andrássy és Deák közt igen határozott összeütközést provocált az, hogy biztosság vagy nagyhatalmi positio tétessék-e a válaszfeliratba: ennek messze-menő jelentősége volt. Mert itt kellett kifejezni, hogy mi is a kiegyezés feladata.

Ennek megfelelőleg mondja a hatvanhetes bizottság véleménye, hogy «a közös biztosság együttes erővel leendő védelme» és Magyarország függetlensége a két alapeszme s azokat kell «tökintetbe vennünk azon viszonyok meghatározásánál, a melyek Magyarországot a közös fejedelem uralkodása alatt álló többi országokkal közösen érdeklik».

És — igen jellemzően — így folytatja:

«valamint egyrésről kész volt Magyarország a multban, úgy kész leend a jövőben is mindenkor teljesíteni mindazt, a mit a *pragmatica sanctio* szerint a közös biztosságnak együttes erővel védelme és fönntartása megkíván: úgy másrésről oly kötelezettségeket, melyek e czélon túlterjednek, magára nem vállalhat.»

És midőn a 7. pontban az udvartartás költségeinek közös megállapítása ellen szól, azt mondja: «Ily közös megállapodást a *pragmatica sanctio* nem tesz szükségessé.»

Igaz, a Bosznia occupatiójában való részvételt nem is a *pragmatica sanctio* alapján követelték tőlünk. A mi actiónk is volt az, de a szoros jogi értelemben vett védelmen túlterjeszkedő nagyhatalmi politika.

És a fenti idézetekből is teljesen nyilvánvaló, hogy Deák az 1867: XII. t.-cz.-en alapuló dualisticus szervezetet védelmi szervezetnek contemplálta; Andrássy politikáját pedig a nagyhatalmi *positio* reális tekintetei vezették.

A mily szigorú logicával következett az európai helyzetből az agresszív nagyhatalmi politika, ép oly idegen fogalom volt az a *pragmatica sanctio*ban és az arra szoros logikával épített dualisticus rendszerbe jogilag *correct* formában ép oly kevésbé illeszthető be.

A közjogi *consequentia* és a tények logikája egymással mereven szembenállanak.

RÉZ MIHÁLY.

A FÖLDRAJZ AZ ÉLETBEN ÉS AZ ISKOLÁBAN.

A földrajz egyike az emberi ismeretek legrégibb ágazatainak. Mégis, nem különös-e, hogy ha ma földrajzról beszélünk, a mint túllépjük a szakemberek körét, meg kell magyaráznunk, tulajdonképen mit értünk rajta?

Évszázadokon, évezredekén át való lassú haladásában ismereteink gyarapodásával a földrajz a legbonyolultabb tudományok egyikévé fejlődött. Bátran állíthatnók azt, hogy különösen a legutolsó században a biológiai és társadalmi tudományok fejlődésének hatása alatt jóformán egészen új tudománynyá alakult. A régi geographia, a felfedező, a colonisator, a polyhistor geographiája: a földterületeknek leírása volt. A mai geographia a földfelszín, az athmo-, hydro- és lithosphaera tényeinek és jelenségeinek kapcsolatait vizsgálja legáltalánosabb érdekű ága: az emberi földrajz az embernek lakóhelyéhez — a geographiai milieuhoz — való viszonyát kutatja az elterjedés, okozatiság és a coordinatio principiumainak alapján. És mégis ez a tudomány ugyanaz, tárgya — a földfelszín összes tényei és jelenségei — ugyanaz maradt, csak módszere változott az ismeretek gazdagodásával, a korszellem átalakulásával, — okozativá lett.

A földrajz anyagát az utazó, a felfedező szolgáltatja. A mint lassanként átfogják a földnek felületét s mind sűrűbben járják be ismeretlen vidékeit, eltompúl a curiositasok szembeszökősege, a megfigyelések mélyebbek, összehasonlítók és okozatibbak lesznek. A módszert is az utazók, a megfigyelés fejlesztik. Lapozgassuk csak Humboldt Sándornak soha el nem avuló útleírásait s bennük nemcsak a természettudóst és utazót fogjuk találni, hanem olyan széles látkörű geographust is, a milyen talán azóta sem

volt. Bármilyen is kutatásának tárgya, — a növényélet, az időjárás vagy a földfelszín alakulatai — Humboldt nem elégszik meg azzal, hogy azokat önmagukért, önmagukban mint botanikus, meteorologus vagy geologus szemlélje; bölcselő szelleme mindenkor kapcsolatba hozza a jelenséget környezetével, kutatja legtávolabbi okait és bevilágít következményeibe. Senki sem mutatta meg oly világosan, hogyan függ az ember a földtől, a klimától, a növényzettől. Ő felismeri, hogy a földfelszínnek egyetlen területe, egyetlen pontja sem ismerhető meg az egész földnek ismerete nélkül, hogy még a leggondosabb országleírásoknak is egymáshoz fűzése mily távol áll még a földszínek valódi ismeretétől. A causalitas principiuma mellé állítja a coordinatio principiumát, felismerve a jelenségeknek egymásból folyó okozatisága mellett szövevényes összetartozásukat. Ez az a pillanat, a melyben a modern geographia megszületett.

És miben különbözik Humboldtnak ez a geographiája az addigitól? Csak az ember által, a ki ugyanazokat a tényeket, ugyanazokat a tárgyakat, ugyanazokat a jelenségeket élesebb, nyiltabb szemmel szemlélte, mélyebb szellemmel értette át. Technikai felfedezések, a kutatás és megismerésnek óriás haladása tudományok — főleg a biológiai és társadalmi tudományok — terén lehetővé tették, hogy mind gyorsabban haladjunk előre a tőle kijelölt úton. Mi is ugyanazokat a tárgyakat, ugyanazokat a jelenségeket szemléljük nagy általánosságban, mert hiszen a geographiai környezet egésze — legalább az ember szempontjából — állandó, csak részei változnak, de mi szélesebb körű ismeretre támaszkodva szemlélünk, mint elődeink.

A földrajz a maguk szerves kapcsolatában igyekszik megismerni a földfelszín összes jelenségeit, a melyekkel külön-külön más-más szempontokból is foglalkozik a tudomány. A földrajzot élesen körülhatárolni nehéz, majdnem lehetetlen, de talán felesleges is, hisz olyan nagy az érdeke, hogy élénk kapcsolatban maradjon a többi tudományokkal. A földrajz a fizikai, biológiai és sociológiai tényeket elterjedésükben vizsgálja, de ugyanazon egy mozdulattal fel kell ölelnie kapcsolatukat egymás között,

a multtal és jövővel, tehát milieujüket, okaikat és következményeiket. Ha ezt nem teszi, akkor tulajdonképen nem is geographia. Igaza van De Martonne-nak: «Purement descriptive la géographie est inexistante».

Az okozatiság és a szervesség principiumai nélkül a földrajz alig nyújthat többet, mint segédtudománya, a kartographia, és tekintsük csak földrajz-oktatásunkat, tekintsük tankönyveinket, azok csakugyan alig nyújtanak többet a történelmi és természettudományi ismereteket kiegészítő topographiai eligazodásnál és statisztikai értékelésnél. Ha a földrajz ennél többet akar nyújtani, ha valóban azt a tudományt akarjuk tanítani, a mely a természettudományi, történelmi és társadalmi ismereteket szervesen összekapcsolja, akkor önkéntelenül, természetszerűleg át fogunk lépni, át kell lépnünk más, rokon tudományok területeire. Az okozatiságot keresve, nem szemlélhetjük a földfelszín alakulatait a nélkül, hogy keletkezésük, folytonos változásuk kérdései önkénytelenül fel ne támadnának. Az ember elterjedését nem vizsgálhatjuk, nem ítélni lehet meg helyesen történelmének, politikai és társadalmi szervezkedésének s tömörülésének ismerete nélkül. Átlépünk a geologia és klimatologia, a történelem és sociologia terére és erősnek kell lennie önfegyelmezésünknek, hogy az elkalandozást, a túlzásokat elkerüljük.

Es mégis meg kell tennünk, nem szabad e veszélyektől visszariadnunk, nehogy ez a félelem a másik végletbe, a régi, tisztán leíró földrajz felé visszatereljen. Az egyes tudományok csak alkatrészei az emberi tudás összességének; differentialódásuk az ismeretek növekedéséből és az egyes szellemi erejének határoltságából szükségszerűleg beállott folyamat. Féltekeny elszigetelésük szűklátókörűség. Én azt hiszem, hogy a geographiai tudomány éles körülhatárolásánál és a geographia önálló tudomány voltának bebizonyításánál sokkal fontosabb az, hogy igyekezzünk bármely téren szerzett ismereteink segítségével a világnak helyes képet megrajzolni.

A földrajz a tudományok közt elfoglalt különleges összefogó, kapcsoló helyzeténél fogva a philosophiához és

a nemzetgazdaságtanhoz hasonlóan oly tudomány, a melyet más teren való kutatások eredményei is a legnagyobb mértékben befolyásolnak, sőt irányítanak.

A mint a primitív népeknek is megvan a maguk földrajza — közvetetlen környezetükön túleső vidékek ismerete — és megvannak durva térképeik, úgy megvoltak ezek a régiebb korok primitív népeinél is. A regionalis geographiának kezdete a történelem előtti idők homályába vész. A mikor első alkalommal ölt maradandóbb, tudományosabb jelleget Herodotos munkásságában, vele párhuzamosan a görög philosophusok naturalista munkásságában: megszületik az általános geographia. A mint a regionalis geographiát előreviszik a görögök és rómaiak hódításai, követeik utazásai és terjedő ismereteik, úgy termékenyítik meg az általános geographiát az ión philosophusok matematikai, csillagászati munkái és Erathosthenes földmérései. A mint visszahanyatlanak az összes tudományok a középkorban, mélyen esik a földrajzi felfogás is Cosmas Judicopleustesnél és kortársainál. A római után az iszlám világbirodalmának, majd az ibériai népek birodalmainak keletkezése, a nagy felfedezések kora lendítik fel a regionalis geographiát. Az iránytű felfedezése, a hajózás tudományának fejlődése segíti elő. Leghatalmasabb segédeszközét, a karteographiát a könyvnyomtatás feltalálásával látjuk felvirágozni. De a tudományos kutatás minden téren parlagon hevervén, ezeknek a hosszú századoknak tudományos geographiája csak Ptolemaeusból táplálkozik. Az elhaló középkor, a kezdődő újkor Ptolemaeus-kiadásaiiban végigkísérhetjük a haladó regionalis geographia *Nova Tabulainak* küzdelmét Ptolemaeusnak a tudomány által tovább nem fejlesztett felfogásával. A renaissance még így találja a tudományos geographiát és a nagy felfedezések közvetve, — a tengerészeti és csillagászati tudományokon át — indítják új fejlődésnek. Regiomontanus, Tobias Mayer, Euler, Galilei és Copernicus nevéhez, a hold-táblákhoz, a declinatiohoz, a teleskophoz és vele a földrajzi hosszúság meghatározásának lehetőségéhez kapcsolódik a tudományos általános földrajz renaissance-a. De ez a renaissance lassú; kevés az, a mire

a tudományos földrajz támaszkodhatik és a regionalis geographiának, útleírásoknak, kosmographiáknak óriás ki-fejlődése mellett megértetlen és elfeledett marad századokon át az első tudományos geographia és fiatalon elhalt szer-zője: Bernardus Varenius. Feledve marad Humboldtig, a ki már a természettudományoknak részletkutatásaira tá-maszkodva, kimondhatja: «A világ physikai leírása nem tévesztendő össze a természettudományoknak úgynevezett encyklopædiájával. A Kosmos ismertetésében az egyest csak az egészhez való viszonyában, csak mint a világ jelenségei-nek részét tekintjük». Es míg a már differentialódott tudo-mányágaknak, a physikának, a botanikának, a zoológiának eredményeire kezd felépülni a tudományos földrajz, más-részt ő belőle is új hajtások fakadnak. A geologia első művelői épen azokkal a kérdésekkel foglalkoznak, a melye-ket ma a physikai geographiához és morphológiához szok-tunk számítani és ezekre építik fel a geológiát. A Challen-ger-expeditio korával megszületik az oceanographia. Ugyan-ekkor következik be a biológiai tudományoknak Darwintól és Wallace-tól inaugurált nagy forradalma: kezdjük fel-ismerni a természetnek azt a két főtulajdonságát, a mely a földrajzi megfigyelésnek ma főprincipiuma: változatos-ság a térben, változékonyság az időben. A fejlődés gondolata hat át mindent és a természetkutatás teljes átalakulásának, óriás lendületének hatása alatt a geographiának látköre is ebben az irányban bővül a mult század második feleben. A változás, a fejlődés felismerését szükségszerűen az oko-zatiság keresése követi. Ez pedig a kölcsönhatások felisme-resere vezet. A causalitásnak, a coordinationnak Humboldtól felismert principiumai mindjobban kidomborodnak, a kutatás mindinkább történetivé válik és a Davis körül csoportosuló amerikai geographusoktól kezdeményezett történeti concep-tióban tetőződik, a mely ma a geographián uralkodik. Min-den felszíni alakulatot átmenetnek tekintünk a földfelszín folytonos változásában, fejlődésében.

A mint a rokontudományok hol lassabban, hol gyor-sabban fejlődnek és az emberiség gondolkodását más és más problémák ragadják meg, avagy irányítják, a földrajz

különböző oldalakról új ösztönzéseket nyer és látköre, philosophiai rendszerének positiv alapja más-más irányban épül ki. Hol a regionális, hol az általános, hol a physikai, hol az emberi geographia nyer új ösztönzést, a mint a felfedező utazások vagy tudományos kutatások, a természet-tudományok avagy a történelem és sociologia problémáit viszik előre az emberiség vezető szellemei. A kép, a melyet a geographia megrajzol, így gyakran egyenlőtlen értékekből fog állni, egyrészt a földfelszín életét alkotó tárgyak és a rajta folyó jelenségek, tehát a geographiai tényezőkről való ismereteink mértéke szerint, másrészt az emberiséget és a tudományt megragadó, vagy vezérlő eszmék és a közéleti fejlődés irányzatainak befolyása alatt. A mint a mult század második felében a fejlődés gondolata, a természettudományi felfogás átalakulása az emberen kívül álló geographiai tényezők kutatását, a physikai földrajzot alakította át és a geographiának egész érdeklődését ebbe az irányba terelte, úgy kétségtelenül félreismerhetetlen ma a technikai haladás, a par excellence gazdasági fejlődés korában a földrajz emberi vonatkozásainak, az ember és a föld, azaz a környezet közötti viszonyoknak előtérbe-nyomulása a tudományos földrajzi kutatás terén is.

A mint így a korok irányeszméit követve, a földrajz egyik vagy másik irányba vetette magát egész lendületével, felhangzottak az intés, a gáncs szavai. A mint nem hiányzottak, sőt még ma sem hiányzanak azok, a kik a földrajznak szemére vetik, hogy a földleírásból geológiát csinál, ép úgy nem hiányzanak azok, a kik a földrajznak a gazdasági kérdések iránt mutatkozó érdeklődését tudománytalan, terre à terre felfogásnak bélyegzik. Éppen kezemben van Humboldt *Kosmosa*. Mintha előre látott volna a jövőbe, bevezető fejezetének gondolatai megfelelnek a gáncsoskodóknak (I. 26.).

A földrajz, mint környezetünk összes tárgyainak és jelenségeinek, tehát az életnek tudománya, kénytelen számolni azokkal a felfogásokkal, azokkal a nagy eszmékkal, a melyeknek világításában az életet látjuk és kénytelen számolni magának az életnek nagy átalakulásaival és apróbb tényeivel egyaránt.

A mint mélyebben látunk az események indító okaiba, mindinkább felismerjük a szerves és szervetlen világ legapróbb alkotó részeinek jelentőségét az egésznek felépítésében, az emberi élet mindennapi apró gazdasági tényeiét a történelmi fejlődés menetére. A történelmi kutatás is mindinkább tekintetbe veszi a társadalmi, gazdasági élet tényezőit és folyamatait.

A történelmi és földrajzi kutatás egy és ugyanazon atalakuláson mennek keresztül s az emberi munkának és e munka következményeinek kutatásában szorosabban és elválaszthatatlanabbul kapcsolódnak össze, mint a történelem nagy eseményeinek részben geographiai indokai által.

A történelem eseményei a föld pontjaihoz kötöttek. Milieuöket topographia, klíma, gazdasági források, művelési ágak és cultura tekintetében reconstituálnia kell a történetirónak. Itt is talál kapcsolatokat a geographiával, de a földrajzi tényezők aligha fogjak mindenkor magyarázni a történelem nagy eseményeit. Az embert a környezethez munkája, mindennapi foglalkozása kapcsolja, a ház, a melyet épít, az út, a melyen közlekednie kell, a föld, a melyet megművel, a bánya, a melyet ás; munkája kelt benne hajlamokat, fejleszt benne ügyességeket, ró rá kötelességeket, a melyeknek eredményei történelmi fejlődésében nyilvánulnak. A környezetnek az egyes emberre gyakorolt hatásából származnak az emberi életet irányító hatalmas erők és ennek a környezetnek megismerése képesít azoknak megértésére.

Így domborodik ki a földrajz feladata és lényege: a földfelszín tárgyainak és jelenségeinek kutatásában nyert mindenkori positiv ismereteinkre felépíteni a földfelszínnek, mint az ember környezetének ismeretét. Ebben domborodik ki a földrajznak philosophikus, tanító és nevelő jelentősége.

Mily régi — talán egykorú magával az emberi tudománnyal — a bölcsességnek az a mondása: *historia est magistra vitae*; megismerni a multat, a multnak életét, hogy a jelen élet tényezőit értékelhessük és talán a jövőt irányíthassuk is. Ez a bölcs mondás el nem avul. Jelentő-

sége nő, a mint a természet, a környezet rajtunk kívül álló tényezőinek és az emberi élet naponta visszatérő apró eseményeinek jelentőségét jobban és jobban felismerjük. Az életnek az élet a mestere és a földrajz, mint a földfelszín életének tudománya, philosophiája, tanítani, nevelni, irányítani van hivatva életünket. A geographiának össze kell foglalnia mindazt, a mit a földfelszínről és életéről tudunk és ezen szövevényes folyamatok sokoldalú megvilágításának philosophikus eredményeképen át kell értetnie, át kell éreztetnie velünk ennek az életnek és tényezőinek jelentőségét, hogy benne helyünket megállhassuk.

★ ★ ★

Ezeket a gondolatokat a küszöbön álló középiskolai reformmal kapcsolatban vettem papirosra, a mely reform keretébe tartozik a földrajzoktatás kiterjesztése, bevitelére a felső osztályokba és a gazdasági vonatkozások kidomborítása. Önként következnek belőlük a földrajzi oktatás feladatai és önként következik az, hogy ha meg akarjuk jelölni azokat az ismereteket, a melyekből a földrajzi tudomány összessége felépül, különbséget kell tennünk tanár és tanítvány között. Hiszen magának a középiskolai oktatásnak — a melynek nem lehet az a célja, hogy encyclopædikussal ismeretek tömkelegét adjon, hanem inkább az, hogy tanulni tanítson — csak arra kell törekednie, hogy a földrajz az életbe lépő ifjú általán oszműveltségének szerves része, a tudományok közt elfoglalt különös, összekapcsoló helyzeténél fogva ismereteinek kerete legyen. De éppen ahhoz, hogy a tanítványba ne systematikusan — hogy ne mondjam, bizonyos százalék szerint — csepegtessük be a földrajzi tudomány különböző szakaiból és rokontudományaiból összeválogatott ismereteket, szükséges az, hogy a tanár tárgyának, tehát mindazon ismereteknek, a melyeken a földrajzi tájékozódás és ítélet felépül, ura legyen.

Régen érzett hiány az, hogy felső oktatásunk nem képesít földrajz-tanárokat és hogy — nem tekintve azt, hogy a középiskolákban a földrajzot harmadrészen teljesen idegen tárgyak tanárai, tehát a geographus szempont-

jából laikusok tanítják — többi tanáraink részben történészek és geographusok, részben természetrajz- és földrajztanárok. Ez a — két tudománykör közötti — megosztási rendszer a földrajzban még ma is a két tudománykör segédtudományát látja. Messze vezetne, ha e helyütt azokat a visszasságokat részletezném, a melyek ebből keletkezhetnek, de — azt hiszem — mindenki előtt, a ki csak legáltalánosabban is tisztában van a földrajz fogalmával, világos az is, hogy egyrészt a történelmi, másrészt a természettudományi ismeretek hiánya káros a geographiának szerves — önálló, oknyomozó tudományképen való — oktatására. Hogyan lehessen megvalósítani a legújabb középiskolai utasításoknak* azt a helyes, de véleményem szerint még nem elég határozottsággal kimondott útmutatását, hogy a földrajz «bizonyos értelemben összekötő kapesúl szolgálhat a történelmi, társadalmi és természettudományi iskolai tanulmányok között», ha a történeti és természettudományi ismereteket csak megosztva, a társadalmiakat egyáltalán nem adja meg a tanárságnak oly mértékben, hogy ez ismeretköröknek tényleg urai legyenek. A tanár, különösen a földrajz szempontjából laikus, kénytelen a könyvhöz alkalmazkodni és abból meríteni előadásának anyagát: tankönyveink pedig alig egyebek szóval elmondott térképek-nél, a melyekben hegyek-, folyók-, városoknak a térképről is leolvasható helyzete, hossza, nagysága stb. van leírva.

Földrajzot csak az taníthat eredményesen, a ki a geographia és a rokontudományok területein széleskörű ismereteket szerezve, azokat meg is emésztette, ha azok — hogy úgy mondjam — saját «én»-jén átszűrve, gondolkozásának szerves részévé váltak; csak az taníthat, a ki megfigyelő képességét a szabadban élesítette, a ki maga fel tudja ismerni az egyes jelenséget az összességben, de ehhez az összességhez, a környezethez való kapcsolatában. Csak így lehet életet önteni a tanításba és a földrajzot valódi philosophikus értelmében tanítani: enélkül élettelen név- és adathalmaz s a gyermekek réme lesz.

* *A reáliskolai tanítás terve*, Budapest, 1912.

Vegyünk egypár példát.

Földrajzi tankönyvekben minden idegen országnál, minden területnél külön részként megtaláljuk a klíma leírását. Ezek a leírások rendesen semmivel sem állanak kapcsolatban, teljesen szintelenek és a tanítvány előtt semmit sem tárnak fel. Pedig a klíma — vagy mondjuk helyesebben: az időjárás — a gyermek hazájának és a gyermek életének része. A távoli vidékek klímáját és időjárását nem elszigetelten, hanem valamely, a természetben megfigyelt marcans ténynyel való kapcsolatban, összehasonlításban kell bemutatni. Csak akkor nyerhetnek életet a tanítvány előtt a Szahara hőmérsékadatai, ha már mért nálunk augusztusi hőmérsék-maximumokat. Az átlaghőmérsékeket is magával a tanítványnyal kell méretni, megfigyeltetni, ez növeli érdeklődését, emeli ambícióját. A klimatikus adatokat nem a földrajz mellé, hanem a földrajzi képbe bele kell illeszteniünk összekötő kapocsként a physikai és culturgeographia között. A szeleket, pl. a monsunokat, kapcsolatba kell hozni a Nilus-, a Jancsekiang folyótypusával, kapcsolatba kell hozni az Indiai-oczeán hajózási és kereskedelmi kérdéseinek történetével; az Archipelagus ó-görög kereskedelmét az Ethesiákkal együtt kell tanítani, ehhez pedig feltétlenül szükséges a szárazföldi és tengeri szelek váltakozásának megértése.

Olvassuk el Bryce-nek az Egyesült-Államokról írt standard-munkájában a *Nemzet otthona* című fejezetet (II. kötet, 466.), mely mesterien hozza kapcsolatba a domborzati viszonyoktól is megadott klímát ezen óriás területnek egységes birodalommal való fejlődésével! Az ilyenekből lehet megérteni a klímának valódi jelentőségét az emberiségre.

Az egyes jelenségeket sohasem szabad elszigetelten bemutatni és azért csak ott és csak akkor kell az általános műveltséget megalapozó középiskolai oktatásnak amúgy is szűk keretében valamely jelenségre rámutatni, a hol és a mikor ennek az összességben, a vidék, az ország összképében jelentősége van.

A biogeographia terén nem a flora- és a faunabirodalmak a fontosak, hanem az egyes vidékek képére tipikus

állat- és növényvilág, a physiognomiai momentum: a fahatár vagy a vidék képe eredetiségének mértéke, a mely a vad és a betelepített növények arányában jut kifejezésre. A physiologia alapján a növényeket életfeltételeik — a klíma és talaj iránti igényeik — szerint osztályozhatjuk; a fejlődéstan az élőlények birodalmának folytonos változását és változatosságát tárja elénk. Ezeknek segítségével a környezetnek előbb, érdekesebb, valóbb képét rajzolhatjuk meg.

Élő geographiai oktatásnak *conditio sine qua nonja* a szabadban való szemléltetés. Az oktatásnak a környezetből kell kiindulnia; nagy általánosságban ezt a nézetet mindenütt elfogadják, és ez abban a helyesebb, geographikusabb értelmezésében is, hogy a földrajzi tényezők fogalmait a közvetetlen megfigyelésre kell felépíteni, mindjobban előnyomul; de Németországban már az a követelés is elhangzott: *«Heimatkunde bis in die oberste Klasse!»* Minden új fogalomnak, minden új ismeretnek a már ismeretekre közvetlenül vagy közvetve, a természetben megfigyelhető vagy tapasztalati tényekre kell felépülnie.

A középiskolai oktatás menete végigvezet a különböző continensek és országok leírásán. Ha ennek a regionális geographiának topographiai elemei nem épülnek fel állandó összehasonlításon, általános földrajzon, akkor a regionalis geographia akaratlanul a curiositások geographiájává fajulhat. Az általános földrajznak, az összehasonlításnak alapja pedig csak a honismeret lehet. A természetet a természetben, az életet az életben megfigyelve lehet csak valóban megismerni, tanulni. A megfigyelés művészetét megtanítani nehéz és lassú munka; csak évek alatt és csak a fejlettebb korban érhetni el eredményeket, azt, hogy a tanítvány világosabban felismerje az ember viszonyát környezetéhez, azt, hogy a természet szépségeit megismerje, átértse és megszeresse.

Ha a középiskolai földrajzi oktatás — amellet, hogy megtanítt a szabadban, a térképen és statisztikai táblázatokban eligazodni — meg tudja értetni, hogy a földfelszín életében minden jelenségnek megvannak okai, hogy nincs magában álló, környezetétől független tényezője, és összessége

a változásnak, a fejlődésnek van alávetve: akkor elérte célját. Hogy mennyire menjen a részletekben, az talán most nem ide való; az különben is nagy általánosságban a rendelkezésre álló időtől, az egyes esetekben a tanár egyéni képességeitől fog függni.

És evvel visszaérkeztünk kiinduló pontunkhoz, hogy a földrajz-oktatás jövője valóban földrajzi szakképzettségű tanárok felnevelésének kérdése.

Dehát mi is ez a földrajzi szakképzettség?

Az elmondottakból világos, hogy ki kell terjednie — még pedig arányosan — a természeti, történelmi és társadalmi tudományok terére egyaránt; csak akkor alakulhat ki belőle az a kritikai szellem, az a geographiai érzék, a mely a tényeknek igazi helyzetükben és lényegökben való helyes meglátásából származik.

Folyamodjunk ismét egy példához.

Az emberi település módjainak és történelmének kutatása az ember és a föld számtalan kapcsolatát tárja fel; hozzásimulását a domborzathoz, alkalmazkodását a gazdasági módokhoz, a földrajzi előnyök kihasználását, a természeti nehézségek leküzdését. Az emberi települések földrajzi tényezővé, a geographiai kép természetes kiegészítő részévé váltak. De vajon meg lehet-e érteni és meg lehet-e értetni ezt a két tényezőnek: a földnek és az embernek, alapos ismerete nélkül?! Vajon nem világos-e, hogy a geologia, a climatologia, a zoologia és a botanika ismerete nélkül lehetetlen a természetnek az emberre gyakorolt hatását megítélni; lehetetlen megítélni állandóságuknak, avagy változásuknak hatásait, a természeti erőforrások határait?! És a midőn magát az egész földfelszínt folytonos átalakulásban lévőnek ismerjük fel és azt a képet, a melyet a földrajzi leírás a földnek valamely pontjáról avagy egészéről ad, pillanatfelvételné tekintjük: vajon megérthetjük-e a föld és az ember közötti kapcsolatokat az emberi élet változásainak, a történelemnek ismerete nélkül?! És azok a szempontok, a melyeket így nyerünk, nem lennének-e korlátoltak, ha nem tekintenénk be a földhöz kötött emberi élet apró tényeinek jelenébe és multjába?! Nem a társa-

dalmi és gazdasági életnek részletei: a helyi munka, a helyi erőforrások, a helyi vásárok világítják-e meg legelősebben az embernek a földhöz való viszonyát? ! Lehet-e hát az ember elterjedését, tömörülését, települését a természeti, történelmi, társadalmi viszonyok, a természeti, történelmi, társadalmi fejlődés ismerete nélkül megérteni? !

Megengedem, hogy morphologiai ismeretek nélkül is meg lehet tanulni egy országnak domborzati alakulatait; hogy történelmi ismeretek nélkül is lehet tudni határait, városait, útjait; hogy a közgazdasági tudományokban való minden jártasság nélkül is meg lehet tanulni, hogy melyek természetvényei, lakosságának foglalkozásai; de megismerni, mint szerves egészet, mint geographiai tényezőt látni és megérteni azt az országot a rokon tudományok három csoportjának ismerete nélkül lehetetlen. Már pedig a tanításhoz kevésbbé kell tudni az anyagot, mint átértetni; a tudást kiegészíteni nagyon könnyű, a geographiai érzéket, az ítélőképességet fejleszteni és a széles látókört megszerezni, az a nehéz! Ez a földrajztanárok képzésének feladata.

A földrajzi szellem, a földrajzi mozzanatok: az elterjedés és kapcsolatosság momentumainak felismerése a tudományos kutatás egész vonalán terjed. A föld tudományai mindinkább tekintetbe veszik a geographiai coordinátiónak a tények eloszlásában és a jelenségek létrejövetelében ki-domborodó principiumát. A seismologia a földrengések helyi eloszlásának okait vizsgálja; a zoologia és a botanika a physiologiai okok és a fejlődéstani folyamatok helyi okait, a környezet befolyásait jelentősegteljeseknek ismeri el; a philologiai, az ethnikai és történelmi tudományokat teljesen áthatja már a környezet hatásának méltánylása és ha nem is mentesek a túlkapásoktól, ha olykor túl is becsülik valamely tényező befolyását s odáig is eljutnak következtetéseikben, hogy az «út alakítja, formálja a társadalmi típust», mindjobban feltárják előttünk a földfelszín tényezőinek természetes és törvényszerű egymásra útaltságát.

Bizonyára nem egy olvasóm olvasta a legutóbbi időben Werner Sombart legújabb munkáját: *Der Bourgeois*, s talán nem kerülte el figyelmüket, mint emeli ki a ván-

dorlás tényének jelentőségét a capitalistikus szellem, a capitalistikus gazdasági fejlődés kialakulására, azt adván ennek okául, hogy elvándorlásra a vállalkozási kedvű, capitalistikus hajlandóságú egyének, változatok kerülnek. És talán nem került ki figyelmüket az a viszony, a melyet Sombart új környezet és bevándorló között talál, a ki atavistikus befolyásoktól menten csak a kihasználhatóság, a gazdasági megélhetés szempontjából itéli azt meg, a ki az erdőben például már nem a természetet, hanem az épületfát látja.

A földfelszín kutatásában a tudományok szorosan egymásra vannak utalva; egész terüknek ismerete, vagy legalább fogalma nélkül a földfelszín életét megérteni nem lehet. Egymás haladásától függenek.

Davis a berlini egyetemen, cseretanári (Austauschprofessori) minőségében, tartott megnyitóelőadásán említette, hogy az amerikai geologusok ott, a hol kb. 40 évvel ezelőtt teljesen ismeretlen hegységeket, fennsíkakat és síkságokat kellett tanulmányozniok, a Westben, hogyan lettek — akaratuk ellenére — geographusokká, mert a sivatagi vidékek puszta felszíne világosan feltárja a formák viszonyát a structurához, — a melynek külső oldala — és az erosio-erőkhöz, a melyek átalakítják.

A geographusnak helye, a tudomány művelői közt, szempontja az a pont, a melyen a természeti, történelmi és társadalmi kutatások találkoznak. Innen kell nyílt szemmel körültekintenie. Ez a földrajz módszere és a földrajzi kutatás lényege épen ez a módszer. De a láthatárnak minden irányban tisztának kell lennie, s ezért sem az egyik, sem a másik irányban nem szabad ettől a szemponttól messze eltávoznia. Ezért nem szabad különösen azokat, a kiknek feladata a közéletbe vinni, az emberiség gondolkodásában kifejleszteni a geographiai szellemet: a tanárságot erről a szempontról eltávolítanunk.

Az ifjúságnak szüksége van arra, hogy valaki felvezesse erre a szempontra és megmutassa neki, hogy mindazok a területek, a melyeket onnan láthat és a melyeket más tudományszakok vezetése alatt jár be: egy egységes, nagy és szép tájképet alkotnak.

GRÓF TELEKI PÁL.

GÖRGEI ÉS AZ IRODALOM.

Második és utolsó közlemény.*

3. Görgei arczképe.

E rendkívüli ember mindenkire rendkívüli hatást tett, a ki látta. Alakja kifejezte jellemét. Innen van, hogy anynyian leírták külső megjelenését.

Egész alakját Görgey Istvánnál** így találjuk megrajzolva, az ácsi csata keretében, melyben fejsebét kapta a fővezér: «... egy közeli legmagasabb dombon föltetszik 19-markos pej lován, vörös zekéjében («hogy messzire ellássék», mondja előbb a leírás), nagy fehér struczttollával fekete Kossuth-kalapján. Mindenki láthatja. Széjjel néz a helyzetten... A következő perczben megint szintoly hirtelen eltűnik.» Egészen így írja le Leiningen is. «Örnagyi uniformisban járt, mindig begombolva, fején közönséges csákó tokban, álla körül annak szalagja, lábán jóval térden túl érő nagy csizma, oldalán jókora kard, jobb vállán egy bőrtáska. Keztyűt sohasem viselt. Felöltőnek fekete vidrabőrből való kabátot hordott. Az egész feltűnően egyszerű és mégis festeni való.» (143. l.)

A két leírás közt csak a főveg dolgában van eltérés. Azon az 1848-ból való kör rajzon, mely Görgeit táborkara elén ábrázolja, pörge kalapot visel.

Daliás, ép, ruganyos teste még az öregkorban is hű szófogadója volt erős akaratának; ifjan természetesen még inkább. «Középnagyságú, erős, zömök alkatú teste mintegy teremtvé van a legnagyobb fáradoalmak elviselésére — írja Leiningen. (138. l.) Testgyakorlat — kitűnő lovas és vívó —

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 449. számában.

** III. 6.

alakjának megadta azt a hajlékonyságot, mely minden mozdulatát egyensúlyban tartja. Tartása egyenes és férfias, mégsem feszes. Arcza szép.»

Görgeit legmélyrehatóbban Leiningen jellemzi kortársai közül, s leghitelesebben is, mert maga is katona volt s a szabadságharcznak épen utolsó hónapjaiban folyvást Görgei mellett tartózkodott. A szerencsétlen honvédtábornok, később az aradi vértanúk egyike, első találkozásuk óta (49. márcz. 26.) valóságos rajongással viseltetett Görgei iránt. Élményeit részint feleségéhez írt levelekben, részint naplójában jegyezte föl; ennek nagyobb része az aradi várbörtönben kelt, de naponként följegyzett tájékoztató szavak után. Ő a szabadságharcz elején magánember volt, quietált osztrák tiszt; mint magyar lány férje s magyar birtokos került a magyar sereghez, melyben a sors régi bajtársaival, sőt közel rokonaival állította szembe. Irataiban összeszővődnek családi gondjai gazdálkodási terveivel, ismeri s föltárja a polgárság hangulatát, mint a hadseregét, s mindezt egy ritka művelt ember finom megfigyelésével. Saját viszonyai összefonódnak a szabadságharcz eseményeivel, s egyszerre jellemzik egy érdekes és rokonszenves ember magánéletet s szereplését nemzeti küzdelmünkben.

E följegyzéseket* *Marczali szabadságharczunk* eposzának nevezi; ha az, akkor ez eposz hőse Görgei.

Leiningen oly gyönyörűséggel rajzolja őt, mint hősét valamely regényíró, s a külső vonásokon át mind mélyebbre hatol.

Arczát így festi: «Képzeld el hosszúkás arcot, magas, nemes homlokkal, kék szemet, tele mély komolysággal és mégis néha vidam, sőt gúnyos tekintettel... Bajusza és szakálla nem igen erős, s mint haja, rövidre van tartva, álla beretvélva. Arczának viruló színe egészségéről és friss életkedvről tesz tanúságot — íme, itt a képe... Szemüveget hord, de nem mindig, és tubákol. Ez a tubákolás gyakran

* *Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója 1848—49.* — Fordította és bevezeti *Marczali Henrik.* — Bpest, 1900.

nagy segítségére volt, ha fontos tárgyalásokkor a közömböst játszotta. Senki sem bírt nyugodtabban és egykedvűbben szippantani, mint ő, es gyakran láttam, hogy ez a kicsiség eszes és bátor embereket kihozott sodrúkból. Mert éppen a szippantás alatt szemének átható pillantása a szónokon nyugodott és ez az erős pillantás oly éles volt, hogy a legtöbben megéreztek, mennyire rendíthetetlen jellemű és nagy tehetségű ember áll előttük.» (138—139. l.)

Ez a leírás vonásról-vonásra talál Görgeinek a szabadságharcz korában készült körrajzú mellképével; ezt a *Negyvennyolcz* című album is közölte, oly kép után, mely Gyulai Pál leányfalvi íróasztala fölött függött. Gyulai nagyon szeretete e képet, azt tartotta, egészen kifejezi Görgei jellemét, szellemét egyaránt.

Szemere nagyjában ezzel egyező vázlatához hozzáfűzi, hogy bár egész kifejezése hideg és szigorú, olykor gyermekesen naiv, szinte kedves mosoly fut át rajta.*

Leiningen mélyen olvas ez arcz vonásaiban. «Ritkán, de mégis nagyon is világosan, mély keserűség nyilvánult vonásaiban és szavaiban, mely azonban nem annyira természetében gyökerezett, mint tapasztalataiból látszott eredőnek» — írja. Ezt Jókai is megerősíti *Életem legsomorúbb napjai* című följegyzéseiben. «Görgey el volt keserítve s a mi legjobban hatott ellenszenveire, az kormányférfiaink őszintétlensége volt.»

Máshol azt emeli ki Leiningen, hogy Görgei «rosszabbnak tetette magát, mint volt. Ez nála nem gyerekes hiúságból eredt — magyarázza, — hanem positiv jelleme föllázadt a benne élő gyöngedebb érzelmek ellen s gyakran gúny tárgyává tette, mit lelke mélyén igaznak és isteninek tartott». E két vonás, szükségességével párosulva, tette őt sokak szemében „rejtélyes ember“-ré, mint Jókai nevezi. Szemere is szemébe mondja: «Mindig marad hátra valami,

* *Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth.* Politische Charakterskizzen aus dem ungarischen Freiheitskriege, von Bartolomäus Szemere. Zweite Abtheilung; Arthur Görgei. Hamburg, 1853. 133. l.

mit meg nem értünk benned.»¹ Nagyon elfogult, gyűlölködő jellemrajzában pedig azt írja Szemere, hogy Görgei jelleme «a tenger szigetéhez hasonlított, melyet az utazó az egyik oldalon bujának és gazdagnak, a másikon sivárnak és kopasznak talál, s a melyről nem tudni biztosan, valószínűleg mit rejt magában.»² Másutt magányos, sötét, rejtelmes váromladékhoz hasonlítja, melynek kapuja zárva van a vándor előtt. Sajátságos, hogy éppen az a férfi tett ilyen hatást, a ki a szabadságharc vezérférfiai közül leginkább volt tisztában önmagával s kötelességeivel, s egy tapodtat sem tért el elveitől.

Mindkét vonáson uralkodott azonban akaratereje, elszánása, gyors elhatározása, s a magába vetett bizalom, mely másokba is erőt öntött. «Csupa élet volt — írja Leiningen, — a személylyé vált tett.» Személyes vitézsége, győzelmes csatái mellett ez az önbizalom volt az, a mi átragadt környezetére is, ez a határozottság, mi lelket öntött katonáiba. «A legválságosabb pillanatokban, a legnagyobb fáradságok közt, megjelenése fölviillanyozott mindenkit» — mondja Leiningen. Kossuth is azt írja neki, hogy 'magicus befolyással' van a seregre . . . «Te mihelyt megjelenesz a hadseregnél, az rögtön egészen megváltozik, s megjelenésed elég arra, hogy ma győzzön, a ki tegnap futott.»³

E kisugárzó energia késő aggkoráig sem apadt el. Akarata nemcsak önmagán uralkodott, hanem, önkénytelenül, mindenkin körülötte. Mozdulataiból sohasem kopott ki a kardesapásszerű határozottság; erős, de kellemes hangja nem vitatkozásra való volt, hanem viták szétvágására; kijelentései rendszerint a végső gondolatot adták meg, s tétovánélkül ütöttek a szög fejére.

A Kossuth említette magicus hatás legfőképp szemeiben nyilvánult. Volt azokban valami abból, a minőknek Vörösmarty Árpád szemeit képzelte, melyeknek tekintetét 'hadkötőző'-nek mondja. Értelem és erély sugárzott azokból. Meglát-

¹ Levele 49. júl. 25. Görgey István, III. 245.

² I. m. 67. l.

³ Görgey Istvánnál, II. 575.

szott rajtuk, hogy gúzsba birták kötni az ellenszegülést, uralkodtak egy egész harczmezőn, lelket önthettek egy-egy csapatba; erejük bevált néha segítségnek.

Görgei szemeiről úgyszólván egész külön irodalom szól. Szemei lebilincseltek Leiningen figyelmét, azok ragadták meg Kemény Zsigmondot is. Alakját Kemény csak futólag írja le, a mint a rendjel-osztogatáskor «sáros lovagcsizmában és egészen bemocskolt utiruhában» toppant Kossuth elé.¹ Szemeit akkor figyelhette meg, midőn 1849 június elején, mint a békepárt tagja, az április 14-iki határozatról beszélt többedmagával együtt Görgeivel. Széchenyi Istvánról szóló tanulmányában² ezt írja: «Széchenyi sötét-szürke szemei nem voltak azon lelket áthasító, megkövesztő, leigéző élűek, azon égető, rejtélyes, majdnem diabolikus tűzűek, mely Görgei Arthur szép metszetű szemeit oly vonzókká és félelmesekké teszi... Soha az egyént, ki előtte állott, nem zavarta meg, mint a Görgeié mindig, ha akará.»

Szemere azt mondja:³ «Világos szürke szeme, melyet rendszeren szemüveg takar, hideg és merev, mintha üvegből volna.»

Tekintetének erejéről varázstörténetek keringtek a táborban. Leiningen beszéli (188. l.), hogy Krain őrnagy egykor boros fővel rátámadt Damjanichra a seregek rossz élelmezése miatt; kardját is lába elé dobta. «Még Kossuth jelenléte sem bírta őt fékezni. — írja Leiningen. — E perczben Görgei... a terembe lépett. Gyorsan meglátva, hogyan áll a dolog, Krain elé áll, erősen szemébe néz és ime a vad huszár kezes lett, mint a bárány s egy fél perczcel később elvezették s átadták az őrtálló tisztnek.»

Szemének sugara később sem vesztett erejéből. Ábrányi Kornel⁴ beszéli, hogy egyszer Budapesten az Akadémia egyik nagygyűlésén a karzatról hallgatta a fölolvadásokat. Az ülés végén felismerik, az ifjúság a szűk csigalépcsőre nyo-

¹ Emlékirat.

² Történelmi és irodalmi tanulmányok. I. 243. l.

³ I. m. 133. l.

⁴ Az utolsó gránátos cz. tárczájában, Pesti Napló 1912 jan. 18.

mul, hogy Görgei útját elállja. Ő rendesen zsebében hordott boxerét ujjaira illesztve, csendesesen haladt lefelé, «az útjában állókkal farkasszemet nézve. Lépcsőfokról-lépcsőfokra hátráltak a támadók előtte» s a tüntetés abbamaradt. Ez esetet Görgei mosolyogva szokta elbeszélni, azzal a másikkal együtt, melyet Mikszáth jegyzett föl, kit 'az öreg diktátor' egyszer meglátogatott (1910-ben), hogy egyik rokona számára valami kéziratot kérjen tőle. Mikszáth leírta e látogatást* s beszélgetésükből ez anekdotának beillő esetet, hogy erdélyi alkalmazását otthagya, útja közben egy faluban a nép ostrom alá vette a vendéglőt, a hol tartózkodott s szidalmazták a munkásokat, kik szeretetből elkisérték, a miért meg nem gyilkolták a hazaárulót. A legderekabb erre azt felelte: «Hej, te csipás, csipás, csak egyszer néznél te bele annak a Görgeinek a szemeibe, tudom, még a lélek is megreszketne benned a rémülettől.»

Görgeinek egész alakja erélyt és elszántságot fejez ki, mégis a szem uralkodik megjelenésén. Paczka Ferencz festette pompás arczképén az egész alak elárulja a polgári szürke öltözetben is a katonát, a hőst; a láb pihentében is kilép, a tartás pongyolaságában is katonás, a karok nyugalma aczélos, a vonások szigorúak. Az alak oldalvást áll, a szem nem néz ránk, mégis az uralkodik a képen. Az öregségében is daliás test, az erőteljes testtartás, az egész egyéniség ereje a tekintetben összpontosúl, mely átvillámlik a sötét háttér előtt. László Fülöp-féle aggkori képen a hős felénk fordul, homloka nem lankadó ertelem háza, ajkai szigorú szavak zárai, az elaggott kézen érzik a régi erő s itt is az egészen a szem uralkodik, mint egy tiszta kék tengerszem, melynek hullámai elsimultak, pihen, de mélyére látni lehetetlen, csak azt érezni, hogy titokzatos úton-módon nagy tengerekkel van rejtélyes összeköttetésben. Szép, világos, kék színe mellett is hideg szem ez, mely fürkészség nélkül egyenest és egyszerre átjárja azt, a kire ráveti, mint az aczél.**

* Az *öreg diktátor*, a *Tövishes látogatóban* cz. kötetben.

** Van egy kis lovas-szobra Holló Barnabástól a M. N. Muzeumban. Legutóbbi képmása Csiszér János plaquetteje.

Egy elfogulatlan idegen, Brandes, a ki Budapesten egy ebéden találkozott vele (1901-ben Marczali Henriknél), még akkor is erősen érezte e nagy egyéniség kivételes hatását. «Egyenest állt ott, mint egy gyertyaszál, — írja¹ — oly könnyen hordva nyolczvanhárom évét, hogy gyors mozdulataival s élénk beszédével ötven évesnek látszott. Görgei, a szabadságharcz fővezére, egy ideig Magyarország dictatora, úgy állt ott fekete ruhájában, mint akárki más közönséges halandó s ült szemben velem az asztalnál. Megjelenésében semmi sem emlékeztet mozgalmas multjára, kivéve a sebet feje tetején.²

Bizonyára nincs abban semmi rendkívüli, ha egy nagy ember a mindennapi életben egyszerűn és nyugodtan viselkedik . . . Csak fejletlen emberek várják, hogy a nagy embereken külsőleg is meglátszik, minők voltak a döntő mozzanatokban s mint viselkedtek. S Görgei arca ott az asztalnál mégis különösen hatott reám. Önkénytelenül kerestem azt a katonai szigort, mely őt arra birta, hogy példa okáért a hatalmas mágnást bitóra ítélje; kerestem azt az erős daczot, mely őt oda vitte, hogy mint főparancsnok összes tisztjeivel együtt aláírja a vádiratot a forradalmi kormány ellen, melynek szolgálatában állott.³ A tudomány embere volt, bölcs taktikus, hidegvérű vezér diadalban és leveretésben, az ország dictatora, aztán hadi fogoly. utóbb száműzött, később negyven éven át gyűlöletes hazaáruló, szemmel tartva, mint gyanus egyén, — mind e vihart földízte, vagy fejére gyültek önkényt — s most itt ült egyenesen és egyszerűen, csöndes vendégképen.

Mégis a legsajátosabb, a mi leginkább gondolkodóba ejtett, egészen más valami volt. Ez a férfi nem volt több 30 évesnél, midőn egyszerű hadnagyból országa fegfőbb tisztségére küzdötte föl magát s nem volt több 31-nél, mikor élete nagy tettei már háta mögött voltak s örökre kivívta helyét a világtörténetben, — attól fogva magán ember

¹ Arthur Görgei. *Gedanken und Gestalten*. 1903.

² Brandes, tévesen, orosz kardtól eredőnek tartja.

³ A váci proclamatiót érti.

gyanánt élt, kivel a világ nem törődik — s tette ezt keserűség nélkül, anélkül, hogy eltompult volna.

Ilyesmi ritkán fordul elő rendkívüli emberek életében, a kiknek legbensőbb vonásuk épen a tetterőben áll.»

4. Görgei, mint író.

Görgei alakja és szerepe körül hatalmas irodalom keletkezett. Egyik természetes fő-alakja ő minden műnek, mely a szabadságharcz történetét tárgyalja, sőt e művek épen az ő személye körül szakadnak két pártra: egyik vádol és kárhoztat, másik magyaráz és dicsőít. Az egyik a közhangulatból meríti erejét, előbb a widdini levélen alap-szik, utóbb Kossuth *Irataim az emigratióból* köteteire épít, Horváth Mihály *Magyarország függetlenségi harcának története* cz. munkájával már előbb bevonul a történet-írásba s uralkodó a hírlapok hasábjain. E csoport jobbára politikusokból áll, Kossuth személyes vagy párt-híveiből; érveik és lelkesedésük a szabadságharcz korának rajzából táplálkozik. A másik tábor írói munkássága a legnagyobb magyar lélekismerő, Kemény Zsigmond *Emlékiratával* indul meg, tagjai főkép katonákból, 48-as honvédekből telnek ki, mint Assermann, Rochlitz, Leiningen, Duka Tivadar; idő folytán e párt egyre erősbül, nincs elfogulva a múltban, sőt ellenkezőleg, fölfogásának igazolására a következményekre hivatkozik. E részen is egy kiváló író munkái szolgálnak alapul s ez az író Görgei Arthur.

Görgei nemcsak tárgya az irodalomnak, hanem maga is számottevő író, még pedig két nyelven, magyarul és németül.

Mint író is egészen ellentéte Kossuthnak. A szónoki dísz, a szárnyaló és föllengő beszéd nem sajátja; nyoma sincs nála annak a behizelgő varázsnak, mely Kossuthnál elragadó hangjából merítette rhythmusát, de stylusának jellemző vonása lett, s írott sorai közt is ott rezeg, magával hozva ez írott szónoklatokba az előszó csengését s melegét. Hozzá képest Görgei száraz, szikár író; tolla az értekező prózára termett; hidegen bonczol tényeket és adatokat, oly

pontossággal s oly rendszeresen, akárcsak első, chemiai művében, melyet a bécsi akadémia adott ki. Mintha tények és egyének vizsgálatában sem tudná megtagadni magában a vegyész elemző kedvét és jártasságát. Stylusa többször kölcsönzi elevenségét a gúnytól, mint a lelkesüléstől, főszépsége nem a lendületben áll, hanem kimért rendszerességében. Stylusán, mint beszédén is, némi idegenszerűség érzik, a mi szepességi örökség nála, de csak annyi, hogy többnyire egyéni sajátosságnak vehetni.

Első nagy műve (*Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848—49*, két vaskos kötet) 1852-ben jelent meg Lipcsében. E munkát részben István öccsének mondta tollba, a ki azt még akkor lefordította magyarra, de a fordítás csak 1911-ben látott napvilágot; nagyobbrészt azonban maga írta, mint a családi levéltárban Toporcson őrzött kézirat bizonyítja. A szerzőnek nemcsak az öngazolás erkölcsi kötelessége adta kezébe a tollat, hanem a kenyérkereset szüksége is, mert internáltságában az ily munka volt a szemmel tartott politikai fogoly számára az egyedül lehetséges elfoglaltság s a keresetnek egyedül lehetséges módja. «... Munkám közrebocsátásával mintegy saját nemzetem szerencsétlenségén közvetve nyereszkedni... vonakodám egyideig — fájdalom! nem addig, a meddig a «nonum prematur in annum» elve tanácsolta volna. Nyomasztó anyagi helyzetem sehogy sem engedé. — Máskülönben munkám nem németül, hanem magyarul és azon, még az ellenfélt is lehetőleg kimélő szellemben írva jelent volna meg, mely a tárgyalt események nagyszerűségének is — átlátom — jobban felelt volna meg» — írja a *Gazdátlan levelek* előszavában.

E mű a szabadságharcz vezéreszméinek, katonai dicsőségének és politikai tévedéseinek nemcsak legigazabb föltárása, hanem egyszersmind a legszebb is.*

Későbbi művei csak főművének állításait védelmezik,

* *Die ung. Donau-Armee* cz. kiváló tudományos mű a forrásgygyékben azt írja róla: «G. führt die Feder meisterhaft. — Alle Angaben sind einwandfrei.»

ellenvetéseket czáfolva újra és élesebben világítva meg előadásának egyes részleteit.

Görgei maga írja, hogy «munkája megjelenése után csak egyre sűrűbbé, egyre rendszeresebbé, sőt mondhatni, elkeseredettebbé váltak az ellene intézett támadások».¹ Ezekkel szemben a maga fölfogását száműzetéséből egy képzelt személyhez írt levelek alakjában fejtegeti, hasonlóan a hontalan Mikeshez, a ki magányában szintén így társalkodott.² E levelek 1862-ben irattak, de csak ötödfél év multán jelentek meg, *Gazdátlan levelek* czime alatt.³ E megjegyzések egyes, részint katonai, részint politikai vádakra válaszolnak. Az 1867-ben kelt elő- és utószó a 67-iki kiegyezés kapcsolataira utal a 48-as eszmékkal, melyekhez Görgei mindig hű maradt. «A legyőzött 1848 meggyőzvé — mind a két oldalra — az egykor rajta győzteseket (a fejedelmet, valamint a 49-eseket), 1848-iki politikánk gyakorlati végérvényes foganatnak indul. — S e ténynyel szemben, — de szemben azonkívül a mi 49-iki közös bukásunkkal . . . ugyan minek bizonyulhat be, kérdem, a mi 49-iki politikánk, hanemha kétséggkívül elragadóan szép, de fájdalom! csont, hús, vér nélküli képzeletnek?»

E szavakból világosan kitetszik, mennyire az ő 48-as eszméinek igazolását látta Görgei a 67-iki kiegyezésben.

Harmadik műve egy négy közleményre terjedő cikk-sorozat a *Budapesti Szemle* 1875. évi folyamában,⁴ melyekben Demár János álnév alatt Dembinszky emlékiratait bírálja. Igazolása ez annak a fölényes és gúnyos rajznak,

¹ Hadtudományi szempontból az emigratio buzdítására Kmety György bonczolta és támadta Görgei művét: *Arthur Görgeis Leben und Wirken in Ungarn*. London. 1853.

² Talán csak az olvasóra nézve képzelt személy. Ferdinand Strobl von Ravelsberg: *Die ung. Donau-Armee 1848/49*. (Wien u. Leipzig, 1908.) című művének kitűnő bibliographie raisonnée-ja azt mondja, hogy e levelek Berzenczey Lászlóval való személyes érintkezés és vitatkozások szülöttei, B. Kossuth híve volt; ez időben szintén Klagenfurtban élt, internálva.

³ Ujabbán az *Olcsó Könyvtárban* is.

⁴ 14., 15., 16., 18. sz.

melyet főművében Görgei ez idegen vezér tehetetlenségéről rajzolt, ki iránt az engedelmisséget is megtagadta.

A negyedik is bíráló tanulmány, szintén a *Budapesti Szemlében* 1881 márcziusában. Kossuth *Iratainak* nemely állítását igazítja helyre, a mit már Arany László megkezdett; elemzi Kossuth vádjait, élesen föltárja a szakadás okait a kormányzó és hadvezér közt, kimutatja Kossuth utolsó hadi intézkedéseinek végzettségét, midőn a sereget nem az ellenség elé, hanem Szeged alá rendelte s az összpontosítást is meggátolta; mindezzel szemben tisztább világításba helyezi saját vezéreszméit és tetteit, a fő pontokon élesen szembeállítva Kossuth egyéniségét a magáéval. A mű címe is ez: *Kossuth és Görgei*. E lángoló polemia név nélkül jelent meg, de Görgei egy levelének kíséretében, melyben azt mondja: «Legjobb barátom írta.» Az értőknek ez mindent világossá tett, de világossá a hang is, mert így csak egy szörnyű igaztalanságot némán átszenvedett nagy férfi írhat ellenfelének; e hang szenvedélyes, de az igazság szenvedélye hatja át, kegyetlen is és keserű, de keserősége soká elfojtott fájdalomból fakad, elkeseredése nem a nyelv mérges buboréka, hanem az érvek csoportosítása- s a tények szembeállításában keres kielégülést s abban a vesekig metsző logikában, mely mindent az első indoktól a legvégső következésig szokott áttekinteni.

Annyi ez iratokban a meggyőződés és meggyőzés ereje, hogy a regi kegyetlen ítéletnek már nyoma is kiveszett volna, ha nálunk szokásban lenne ily könyvek olvasása.

Szorosan összetartozik e művekkel Görgey István nagy munkája, *1848 és 1849-ből*. E három kötet csak dereka egy nagyobb egésznek, melynek első tagja Görgei Arthur ifjúságát rajzolja saját levelei alapján, a tullni katonai iskolába való belépésétől fogva 1848 elejéig, vége pedig Világos utáni, klagenfurti életét 1867-ig, főként rokonaihoz írt leveleiben. E két, rész kéziratát Görgey István a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta kiadás céljából. A kéziratokat az Akadémia megbízásából Concha Győző vizsgálta at; jelentése szerint «e levelek úgy általános emberi, mint különleges magyar történelmi szempontból nemzetünkre nézve a lélek

mélysegeiből fakadó oly revelatiók, melyekhez hasonlóan Rákóczi Ferencz *Confessio*-ja óta része nem volt. Az erős jellemnek, a páratlan erkölcsi magaslatnak megragadó bizonyosságai e levelek, mert írójuk legnagyobb részükben mint cselekvő személy lép elénk tetteivel».*

A megjelent rész több tekintetben kiegészíti Görgei Arthur művét. Később keletkezvén, földolgozza és bírálja az utóbb napfényre került adatokat, a későbbi véleményeket, magába olvasztja az e tárgyra vonatkozó irodalmat a nyolczvanas évek végéig. Amellett pótolja Görgei Arthur művének egy hiányát, azt, hogy bár adatai megingathatlanok, előadását kevés okirattal támogatja. Ez természetes hiány, hiszen Görgei Karinthiában írta művét, hol nem voltak kezénél okiratok; a mi birtokában volt, azt sem vitte magával s nyomtatásban akkor alig-alig volt közölve valami. Erre vonatkozólag maga azt írja műve előszavában: «Az okiratok feltűnően csekely száma abban leli magyarázatát, mert sohasem fordult meg eszemben, hogy túlélhetném a revolútiót.» — Görgey István utóbb semmi utánjárást, időt, fáradságot, vagyont nem sokallt arra aldozni, hogy a bátyja működésére vonatkozó okiratokból minél többet összegyűjtve, azokat fel is dolgozza, az eredetieket a Magyar Nemzeti Muzeumba juttatva. Tömerdek kiáltvány, levél, rendelet került kezébe, a hadiparancsnokság iktató- és jegyzőkönyveivel együtt s ezekben a tábornok leveleinek, parancsainak fogalmazványai. Ezek természetesen szintén Görgei Arthur irataihoz tartoznak s érdekes adatokat szolgáltatnak e kor történetének s egyszersmind Görgeinek mint embernek megismeréséhez, s megannyi bizonyosságai írói tehetségének.

Nagyobb munkái még külső alak dolgában is változatosak. A *Gazdátlan levelek* levelformában vannak írva; utolsó, névtelenül megjelent czikke ügyes írói fogással őt magát is mindig nevén nevezi, a mi fokozza a tárgyalgosság érzését.

Görgeiben kétségtől sok az írói tehetség. Stylusa

* *Akadémiai Értesítő*. 1913 április. 224. l.

egyéni, még hivatásának bélyegét is magán viseli. Első sorban katonás rövidség jellemzi. Megvet minden czikornyát, összes irataiban nem találni egyetlen hasonlatot, kerül minden fölösleges szót. E stylus szépsége abban áll, hogy mindig megtalálja a legkifejezőbb, legerőteljesebb szót. Leiningen hagyta ránk, hogy rendkívül szerencsés volt a katonához intézett rövid beszédekben. Ilyen stylusa is: kimért, világos, erőteljes. Rochlitz írja,* hogy a mint az ácsi erdő ellen küldött csapatok hátrálni kezdettek, «csakhamar egy segédtsízt végtől-végig vágatott egy kis papírszelettel, mely czímezve volt: «Valamennyi ütegparancsnoknak!» — tartalma pedig ezen néhány szó: «Miért hátrálni? miért nem inkább előre? Hát nincsenek többé férfiak, kik meg tudnak halni a hazáért? — Görgei s. k.» Szavai mindig így, biztos golyóként repülnek a célba. Minden során érzik a parancsolásra termett ember, a ki megszokta, hogy napi-parancsokban beszéljen.

Másik szembetünő vonása a tökéletes nyíltság es egyenes szókimondás. Ez őszinteségéből foly, mit Leiningen kiemel s egyszersmind személyes bátorságából is. Gondolat, érzés mintha önként válnék nála szóvá, az óvatosság szűrő, hűtő folyamata nélkül. Mily őszinten tárja föl leveleiben Kossuthnak a nép közönyét, a hadsereg nélkülözéseit, mindkettőben a lelkesültség hiját, a maga megvetését a kislelkűség iránt s egyszersmind belső lelkesedését, melyet külső okok nem képesek megrendíteni. «Sir a lelkem, — írja Kossuthnak — ha azon tömérdek jó meleg ruhára és használható fegyverre visszaemlékezem, a mit oly sok nagyszájú, de bizony isten nem nagy bátorságú őrsereg-osztály hazavitt magával, hűszegőn odahagyván jó ügyünket! No de ne keserítsük el egymást. Élő hitem, hogy fönn kell állani a magyarnak, bármennyi sanyarúságon kelljen is még átvergődnünk.»** 1848 december 17-én elkeseredésében azt írja Kossuthhoz: «... meggyőződése, hogy Magyarország (lakosságának) legtöbb része meg nem érdemli, hogy csak egyetlen

* Görgey Istvánnál, III. 15.

** Görgey István, I. 42.

becsületes ember is feláldozza életét érte. Hanem azért ezen meggyőződés sem engem, sem seregemet nem fogja elcsüggeszteni; — ellenkezőleg, készek vagyunk mindent elkövetni, mit igazságért és szabadságért lánggra gyuladt hazaszeretetünk tőlünk követel.»¹

Néha mély érzelmesség lobban föl a józan sorok között, minőt nem várnánk e pontos jelentések során. Többnyire elkeseredés közben gyulad föl, megemészte a csüggedést, mint önbizalom és elszántság tiszta lángja. 1849 márczius 22-én azt írja Kossuthnak: «Csatlakozzék velem és menjünk, haljunk meg két tiszta akaratú vértanúként ez árva honért, ha azt ezen hiúság- s önzésteljes hydraszerű ármánytól megszabadítani nem tudjuk. Ha látjuk-e még egymást: nem tudom; annyit tudok, hogy mint becsületes, tiszta lelkű hazafi halok, vagy élni fogok, a mint s a meddig azt hazám érdeke kívánja.»²

Az ily föllángoló érzes idővel, a mint egyre bizalmatlanabb és zárkózottabb lesz, kikopik irataiból, de mindig hatalmában van annak módja, mint kelljen az érzelmekre megkapón hivatkozni. Hentzihez Budavára föladása iránt küldött (német) fölszólításának³ érvei közé beszövi ezt: «... rendítse meg a gondolat, hogy Ön magyar ember! hogy Önnek egy nagy tartozást kell hazája iránt lerónia s hogy ehhez ime én alkalmat szolgáltatok Önnek.»

Valóságos mestermű e tekintetben komáromi proclamációja (1849 ápr. 29.), mely a váratlan függetlenségi nyilatkozat által a sereg régi tisztjei közt keltett megbotránkozást volt hivatva lecsöndesíteni. A kormányt Görgei hevesen támadta ápr. 4-ike miatt, de a tisztikar szétzúllását megakadályozni hazafias kötelessége volt. Az értelemhez nem szólhatott, hiszen az államesínyt maga is elítélte, a szívekhez fordult tehát, a katonák hazafias érzéséhez, ezzel kötötte őket a nemzeti ügyhöz. E szöveget Görgei Damjanich búcsú-ebédje alatt írta tárczajegyzőkönyvébe irónnal⁴

¹ Görgey István, I. 68

² Ugyanott II. 46.

³ Ugyanott II. 274.

⁴ L. e. körülményekre nézve, Görgey Istvánt, II. 246.

s még az nap csekély simitással kinyomatta a tábori sajton. Valóságos költemény ez prózában; célja egy nagy elszánás keltése, nem érvekkel, hanem a szívhez szólva; főképp veszélyeit rajzolja azon elhatározásnak, melyre rá akar bírni s épen ezáltal ér célzt; a mult diadalmára hivatkozik, midőn a jövő veszedelmeit festi s mindig újabb és újabb oldalról rajzolva szükségét és nagyságát az elszánásnak, melyre fölhív, költő módjára refrain sző be minden fordulatnál, mely visszatértekor az érzelmi hatást mindig emeli, erősíti:*

«Tinektek jutott a szerencse, éltetek feláldozásával megadni e szép honnak ősi önállását, nemzetiségét, szabadságát, örök fönlétét. Ez legszebb, legszentebb föladatotok.

Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!

Sokan vannak köztünk, kik már kivivottnak hiszik hazánk óhajtott jövődjét; de ne ámítsatok magatokat; mert ezen harcz nem Magyarország és Ausztria' közti harcz egyedül, — ez európai harcz leend: a természetadta szentebb népjog harcza a bitor zsarnokság ellen. — Győzni fog a nép; győznie kell mindenütt.

De ezen győzelemnek ti alig lehettek élvezői, ha bajnoki lenni híven akartok és bajnoki csak akkor lehettek, ha mátyrjai lenni ezen legszebb, legdicőbb győzelemnek elhatározott szándéktok.

Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!

S minthogy élő hitem, miszerint köztetek alig van, ki egy gyáva életet jobban szeretne a dicső halálnál, s ki velem egyformán ne érezné, hogy oly nemzetet, melynek fiai hasonlók a szolnoki, hatvani, bicskei, isaszegi, váci, nagysallói és komáromi hősökhöz, rabbá tenni többé nem lehet: még a legborzasztóbb ágyútűzben is csak azon egy jelszavam marad hozzátok:

Előre, bajtársaim! mindig előre!

Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!»

Leiningen említi, hogy ha érzelmei erőt vettek rajta, rendesen keserű gúny fegyverével állt boszút azokon. A ter-

* Görgey István, II. 193—194.

mészet sok gúnyos kedvvel borsozta meg az ő komoly gondolkodását. Néha jóízűn odavág egy-egy huszáros mondást. Egyszer azt írja Kossuthnak, 1849 márcz. 21-ről: «... feltett szándékom... Hevesről... Vácra nyomulni... Most az egyszer azonban felsültem vele, mert ha ki is tisztítom Hevest: az ellenség nem fogja engedni, hogy én itt orra előtt piszkáljak s annyit küld a nyakamra, hogy kétszerre is elég lehetne.»¹ — Egy-egy levele valóban szellemes, komoly mondani valóit humoros kifejezésekkel tudja fűszerezni. De még könnyed humorának is lélektani rugója van: nagy gondjai közepett az apró bosszúságokat tréfával akarja elűtni. Bikessynek azt írja (1848 decz. 30.): «... kétségbe ejthetnének az elnök úrnak bántó sarkastikus levelei... Az ily levelekről nekem állandó nézetem az, hogy méltatlanok azon álláshoz, melyet az elnök az országban és magam a hadseregnél elfoglalunk. — Készíts recipét ezen nézetemből és add be az elnök úrnak jó módjával. — ... ha a magyar vezérkar főnöke... két szót ír nekem: ez hasznosabb lesz 100 ívre terjedő üres gúnyos polemiánál, melylyel egyetlen részeg ulánust sem lehet levágni a lováról.»² Nem élcz-röppentyük ezek; komoly tréfák keserű maggal. Sokszor csak éles beszéd az ilyen, mely váratlan fordulatával ölti a tréfa színét. Midőn Klapka az isaszegi csatában hátrálni kezd, mert gyalogsága kimerült s tölténye fogytán van, Görgei azzal támad rá: gyors mozdulataiból ítelve a gyalogság még kepes egy szuronyrohamra, s ahhoz éppen elegendő a töltése is.³ «Nagyon csodálnám, ha még a nemzet bizodalmát bírnám; a nemzet legalább az enyimet már rég elvesztette» — mondja másutt.⁴ Ez sem tréfa, a világrért sem, csak az ellentét csattanósságával — az élcz gyakori formájában — kiélezett keserűség.

Bizonyos száraz humor nála az uralkodó, melylyel némely helyzetek fonáságait szemléli; — ez többnyire ellen-

¹ Görgey Istv. II. 44.

² U. o. I. 86.

³ *Mein Leben*. I. 319.

⁴ Szintén Bikessyhez. Görgey Istvánnál, I. 86.

tétes tények szembeállításában nyilatkozik, néha egészen szárazon, minden megjegyzés nélkül. 1848 november 17-én azt írja Kossuthnak: ne küldjön több ágyút. «Ágyúm annyi van, hogy egy részét Komáromba kell küldenem... mert nincs ember, a ki védené.»* — S a polgár-ember képzelte fő hadiszerral még tovább is szembeállítja az előrelátó vezér prózai szükségleteit. «Húszezer darab attila vagy egyéb újas posztó ruha a köpönyeg alá (nevetséges gondolat! mert azt nem lehet csak úgy semmiből teremteni, mint úristen a világot) megannyi posztónadrág — ez volna valami a cholera és mindennemű ellenségünk ellen.»

Erős fegyvere a maró gúny. Egy éles vágással vért tud serkesztetni, aztán martalékát áldozatul veti a hahotának. E gúny fölényéből fakad; tudatlanság, határozatlanság könnyen kihívja; a ferdtetés, — kivált ha kibúvó után néz, a mikor nem egyéb gyávaságnál, — felfengerli, dühig fokozza. Innen fölháborodása és gyűlölete a kapkodó Dembinszky ellen, a miben osztozik Klapkával. Valósággal gúnyban fűrösztí és nevetségbe fojtja a ,darvadozó vezér't, kinek emlékiratait Falstaff rodamontádaival teszi egy sorba. «Egy hadtani Jules Verne lepott meg bennünket Dembinszky emlékirataiban! S ki merné állítani, hogy Jules Verne azon exact tudományokat tökéletesen nem bírja, a melyek országában regényei mozognak?» Ráveti magát Dembinszky állításaira, s tévedéseit és ferdtéseit ad absurdum vezetve, bizonyítása harsogó tréfába csattan ki, például midőn Dembinszky adataiból levezeti, hogy azok szerint «Piller Dembinszky leveleit még azoknak... elindulta előtt kapta volna meg;» másutt, a kápolnai csata előadásánál, Dembinszky saját adatainak csoportosításából bizonyítja, hogy egész sereg intézkedését «absolute semmi idő alatt bírta elvégezni». Bizonyítja, hogy csupán azért erőszakolta az ütközetet Kápolnánál, mert Kossuthnak azt jósolta volt, hogy e tájon fogja első csatáját vívni. Ez erősködést már egyenest népi adomával jellemzi, a kuruzsló borbélyról, a kinek kezén elpusztúl a beteg, míg a torkán akadt szálkát előkeríti, de

* Görgey Istvánnál, I. 39.

akkor önérzettel mondja: Sebaj, itt a száka, nem megmondtam!? «Hasonló önérzettel figyelmeztet bennünket — írja Görgey — emlékirataiban azon körülményre Dembinszky, hogy az általa első csatatérül előre kijelölt ponthoz mily közel vészett el a kápolnai csata!» Méltán mondja Péterfy: * «Ha irodalmi emberré vált volna Görgei, irataiban lesz valami Swift mérgéből, valami a satirikus kedvelt sajátságából: trivialis tréfa, kopott közmondás . gyorsan gyűjtött világánál pörkölni meg fölfújt gondolatot, fontoskodó érzést.»

Ez erős gúnynak két forrása van: egyik az igazság szenvedélyes tisztelete, a másik erős logikája. Nincs egy homályos sora sem, minden az utolsó zugig tisztázva nála. Hosszabb fejtegetéseknél érveit valóságos csatatervbe állítja föl, hol ezt, hol amazt tolja előbbre, míg be nem keríti s megadásra nem kényszeríti ellenfelét. Kossuth *Irataiban* azt olvassa, ** hogy Magyarország ügye még nem volt reménytelen, «midőn Görgei . . . seregét, a szükségnek még csak árnyéka nélkül is, Világosra vezette», pedig «nyitva volt előtte az út föl egész Komáromig», hol «még az utolsó napokban is győzelmes hadseregünk volt», s «az orosz hadsereg azon ponton volt, hogy . . . Galicziába visszavonúl». Ezzel szemben Görgei ily csatárlánczba állítja gondolatait:

«Mily kár, hogy az utóbbi körülményt oly későn (csak kilencz év múlva) tudta meg Kossuth Lajos! Ha megtudja még Aradon 1849 augusztus 11-én: úgy talán alá sem írja leköszönő proclamatióját, melyben azon kezdi, hogy a szövethetett osztrák és orosz nagyhatalmak ellen önvédelmi harczunkat sikerrel folytatnunk nincs többé remény. Vagy, ha aláírja is: legalább nem menekszik, hanem életét . . . a hazának szentelni örömmel kész; Görgeit a fegyverletelről lebeszéli s őt azon útra tereli, mely «nyitva volt előtte föl egész Komáromig» . . .

Mikor ellenfelét ennyire megszorította, visszaverte, még

* Görgey István I. kötetének ismertetésében, Péterfy munkáinak III. kötetében, 121. l.

** II. 215. l. Idézi Görgey Kossuth és Görgei cz. cikkében.

egy röppentyűt küld utána, merő gúnyból. «Komolyan szólva, ez utóbbi állításra nézve teljesen egyetértünk az *Irataim-mal*. — Épen Világosra Görgei valóban «a szükségnek még csak árnyéka nélkül is» vezeti seregét. Vezetheti vala akár Orsovára is.»

Igen erős Görgei helyzetek fölismerése, emberek megítélése dolgában s véleményét röviden és találón tudja kifejezni. Damjanichnak így jellemzi a vezéralakokat s a helyzetet 1849 márczius 10-én (eredetije német):¹

«Az országgyűlés gyanakszik a hadseregre.

A hadügyminister a múltnak szoborképe, képtelen helyesen fogni fel a jelent, avagy csak hinni is benne.

Vetier, a mi főparancsnokunk, válságos percekben két ízben is el nem vállalta a fővezényletet.

Egyedül Kossuth hisz a forradalomban, a hadseregben s önnön magában. Egy antik tiszta jellem, — kár, hogy nem katona!²

A hadsereg, voltaképen annak egyes részei, többnyire mindenik saját vezéréhez ragaszkodnak, s ezért a haza sorsa ezek kezében van.

Ezért egyre van szükségünk — és ez: egyetértés egymás közt és az elnökkel.»

Részletesebben is egy kiváló regényíró megfigyelő erejével bír egy-egy alakot jellemezni, csakhogy jellemzéséhez bírálatot is csatol. Itt is sokszor utat tör magának gúnya, mint Dembinszky rajzánál³ nagy művében.

Görgei kiváló elbeszélő, akár ír, akár beszél. Szereti a pointeket, nem keresi minden áron, az igazság rovására is, de előadását rendesen csattanósan rendezi el. Örömet végzi elbeszélését mintegy kardvágással. Egyszer egy ujságczikk azt írta, hogy Paskievics herczeg azt mondta volna neki első találkozásukkor: Önnek ördöge van! «Mondta azt nekem más is — jegyzi meg a tábornok, — még pedig Windisch-

¹ Görgey Istvánnál, I. 314.

² Egy nappal előbb Kossuth azt írja Klapkának Görgeiről: «... olyannak találtam, a milyennek magamban mindig elképzeltem: tiszta lelkesült hazafinak». Görgey István, II. 34.

³ I. 252. s köv. l.

grätz. Osztrák tiszt koromban egy nagy-gyakorlaton egy reggel azt a parancsot kaptam, délre várjam ott a herceget pihent lovakkal, a hol ő csapataink állásából okoskodva akkor lehet. Végig gondoltam állásunkat, s elindultam. Két óra hosszat is vártam, míg ő oda ért, a hova nem készült. Mikor észrevett, rám kiáltott: Önnek ördöge van! Én ekkor láttam, hogy ő mifele hadvezér, — csattantja el a tábornok elbeszélése végét — s ez adott nekem önbizalmat vele szemben, mikor ő lett az osztrák sereg főcommandánsa.»

Gyönyörűek csataképei. Dembinszky bírálatában azt tartja fődolognak egy harc leírásánál, hogy világosan kitűnjék, mi történt előbb, mi később, mik egyidőben. Az ő leírásai nemcsak pontosak, hanem szépek is, díszére való, bármily kiváló történelmi regénynek. Marczali a hodrusi csata rajzát emeli ki. Az isaszegi csata végét, melylyel, szerinte, hazánk ügye delelőjén állott, így rajzolja:¹

«Az éj sötét homálya végre nyugvást parancsolt a fegyvereknek itt is. A harc minden ponton elhallgatott. De én még mindig nem tudtam, mienk-e a győzelem...

A középén, a hol magam vezettem az ütközetet, nem volt döntő harc, az ellenség erőlködései e ponttal szemben gyöngék és sikertelenek valának. Csak a két szárnyon alakult az ütközet döntőnek. Hogy e napot a magunkénak mond hassuk, ahhoz az volt szükséges, hogy Damjanich megtartotta légyen posícióját, s Aulich és Klapka bevették légyen Isaszeget. A bizonytalanság kínos érzése arra kényszerített, hogy mindenekelőtt a jobb szárnyra siessek. Emiatt voltam legnagyobb gondban, mert, a mint tudva van, a 7. hadtestünk előnyomulásáról szóló téves jelentés arra csábított, hogy ezt a pontot, nem törődve az ellenségnek itt igen veszélyes támadásaival, a leggyöngébben, mindössze csak szinte negyedrésszel a gyalogságnak, hagyjam megszállva, míg annak többi háromnegyed része Isaszeg ellen fordított.

E szerint jó előjelnek tetszett az ütközet kimenetelére

* *Mein Leben u. Wirken*. I. kötet végén.

nézve, hogy Damjanichot még mindig előbbi állásában talál-
tam. Sem ő, sem ellenfele nem tágitott. Mindketten a csata-
téren táboroztak.

Hamarosan visszatértem a középre, abban a remény-
ben, hogy időközben érkezett valami jelentés a balszárný-
ról. De az még mindig váratott magára, — türelmetlen-
ségemet tekintve, igen is hosszan; egy pár tisztól kísérve
Isaszeg felé lovagoltam tehát, hogy hamarosan megtudjam,
ki tartja megszállva a falut. Nem messze attól német jel-
szó állított meg. Lehetett az ellenség is, de egy azon régi
huszárok közül is, a kiknek még mindig nem fért a fejükbe,
hogy a magyar «állj, ki vagy?!» tökéletesen annyi, mint a
német: «Halt! wer da?!»

Mi magyarul feleltünk. «Aulich» — volt a válasz. Csak-
ugyan, ő volt. Isaszegről hozta az öröndetes hírt, hogy az
ellenség jobb szárnya Gödöllő felé hátrál.

A győzelem mienk volt!»

Mily egyszerű, őszinte rajz ez! Sehol semmi fontos-
kodás. Ugyancsak hangsúlyozza a szerző, hogy az ütköze-
tet nem ő döntötte el, sőt hogy kimeneteléről is sokáig
bizonytalanságban volt. E csatát Jókai is lefesti *A kőszívű
ember fia*-ban; leírása egy dús képzelet festette költői táj-
kép; főtárgya a visszhangos, majd elnémuló erdő; Görgei
az élet elevenjébe markol; a bizonytalanság, a vak vélet-
len szerepének éreztetése a mily őszinte, oly jellemző is,
s épen valóságánál fogva érdekes. Ez a leírás szinte rokon
Tolsztoj későbbi csataképeivel a *Háború és béke*-ben, a ki
maga is látott harcokat. Csakhogy a mi Tolsztojnál írói és
emberséges célzat, midőn a vak eset hatalmát s ezzel az
ember semmiségét s a háború esztelen voltát mutatja, az
Görgeinél a való őszinte rajza, egy éles megfigyelő igaz-
mondásával bevallva. Így írja le Buda megvétélénél is a
bizonytalanságot, a napvilág első perceiben, kendőzés nél-
kül. Mintha Thackeray-vel együtt azt tartaná, hogy az élet
nagy pillanatai csak olyanok, mint a többi pillanatok.

A fegyverletételt magát így írja le: «... A nap épen
leáldozóban volt. S 1849. aug. 13-ának alkonyi szürkületé-
ben tartott szemlét gróf Rüdiger, egy orosz hadtest parancs-

noka, a vezérletem alatt álló magyar sereg fölött. — De a lovasság leszállt volt a lóról s kardját a nyeregkapára akasztotta; a gyalogság fegyverei gúlákban álltak; az ágyúk szorosan egymás mellett, legénység nélkül; a zászlók és a standardok — védtelenül feküdtek ott, a lefegyverzett sorok előtt.»

Ez a hang, ez a komor egyszerűség méltó egy nemzeti katasztrófhához. A halál fenségét sem érezteti oly élesen bár még oly szívszaggató siránkozás, a fájdalomnak akár észvesztéssel határos kitörései, mint a körulte megfagyott csend. E hideg szavak oly kísértetiesen konganak s úgy zuhannak a szívre, mint dobpergés a gyászszal bevont dobon, a mint hirtelen félbeszakad, hogy a nagy némaságban a szivekben döbögjön tovább.

E sok kiváló írói sajátságának benső magva is van: gondolatok. Görgei sokszor egy-egy általános igazság fényével világítja meg a helyzetet vagy szereplőit, abba foglalja össze fölfogását vagy ítéletét. Ezek többnyire alkalmiak, de azért nem kevésbbé igazak. A trónfosztó nyilatkozatot nem csupán politikai és katonai okokból ítéli el, hanem azon meggyőződésből is, «mert megdönthetetlen tapasztalás bizonyítja, hogy nemzetek szintűgy, miként egyének, elvesztik önmagukat, ha törekvésök célja elérhetetlen».* Kossuthnak ő iránta való bizalmatlanságáról szólva, hozzáteszi: «Bölcséleti szükségesség, hogy az ember nem bízik abban, ki nek bizalmával visszaélt».**

Önnön sorsában is mindig meglátta az általános igazságot, a sors tanítását. *Kossuth és Görgei* című iratában azt mondja: «Nagyra törni és célt érni, ritka halandónak van megengedve. — Nagyra törni és bukni, nem szégyen; hisz majdnem általános közös sorsunk.» E meggyőződés szilárd alapja lelki nyugalmanak. Egy másik nyilatkozata vezéri döntő szerepét s balsorsát élte tartalmának, nagysága révén fönségesnek, lelke kincsének tekintí, midőn azt mondja: «A szerencsést a siker teszi nagygyá ezen a világon. Legyen

* *Mein Leben.* II. 381. l.

** U. o. VI. 125. l.

szabad a szerencsétlennek a maga nagyságát a felelet terhében találnia.*

Görgei nem az utólagos bölcsesség embere, a ki távolról visszanézve, látja meg mindenben a gondolatot. Egész élete irányelvek után igazodott, s ezek nem csupán irataiban nyilvánulnak, hanem tetteiben is. Tetteit elvek vezérelték, sorsának fordulataiból eszméket olvasott ki. Ez elveket, ez eszméket fejtegeti irataiban, melyek tetteit, egész életét irányították.

Katonai elveit a szakember könnyű szerrel kihüvelykezheti a honvédelmi bizottmányhoz s a kormányhoz intézett jelentéseiből. Tisztán kitetszik azokból s egyéb irataiból szervező ereje, az önálló hatáskör szükségének elismerése nemcsak magával, hanem mással szemben is; előrelátó gondossága, megfontolással párosult merészsége, leleménye, midőn felhasználja Rákóczi régi alagutját, s Buda falán egy francia hadi tény emléke nyomán lövet rést. Minden cselekedetében feltűnő a következmények mérlegelése minden szempontból. Hadi tetteit sem pusztán katonai tekintetek irányították, hanem politikai éleslátás is. A — jó részt idegen — tábornokok sorában ő volt az egyedüli, a ki a szabadságharc politikai eseményeit is figyelemmel kísérte, a kinek e téren megállapodott nézetei voltak. A politikába való beavatkozást nem kereste, de a viszonyok rákényszerítettek, annyira, hogy szabadságharcunk későbbi folyamában voltaképen ő lett Kossuthnak politikai ellenfele, bár az országgyűlésen nem állottak szembe. Pályafutásának öt kimagasló pontja van, honnan az egész pályát végig látni.

Első politikai színezetű tette a váci proclamatio, 1849 jún. 5-én. Ez irat maga összefoglalja előzményeit. A kormány a hadsereget az ország határától Budáig vonta vissza, — ez sértette a tisztikar katonai becsületét; Buda alatt élet-halál harcot hirdetett, aztán hirtelen Debreczenbe menekült, — a mi elveszettnek mutatta a magyar ügyet; ellentmondó parancsokat hagyott hátra a hadsereg számára, — ez a folytonos polgári beavatkozás ellen végsőig fokozta a

keserőséget; békekövetséget is küldött Windischgrätzhez, s a fejük fölött köthető béke lehetősége aggodalommal töltötte el a tiszteket. Sokan még Budán odahagyták a sereget, a többiek is ingadoztak. Váczig érve, fölszólításukra Görgei nyilatkozni volt kénytelen; e beszédének írásba foglalása e kiáltvány. Ki van ebben mondva, hogy a feldunai hadsereg hű marad esküjéhez, mely V. Ferdinánd királyhoz köti s szentesített alkotmányunk védelmére kötelezi; föllép minden netáni «idétlen republicanus izgatás ellen»; ezentúl csak a felelős magyar királyi hadügyministeriumtól eredő parancsoknak engedelmeskedik, s az ellenséggel kötött egyezkedést csak akkor ismeri el, ha az országnak «azon alkotmányformáját, melyre a hadtest megesküdött» s a hadtest katonai becsületét biztosítja.

Nem más ez, mint új fölesküvés a régi zászló alá; a túlzó forradalmi szellem kárhóztatása; tiltakozás a folytonos célszerűtlen polgári beavatkozás ellen,* s a hadsereg becsületének és a tisztikar jövőjének biztosítása. A hadsereg nem üzött külön politikát. A kiáltvány célja a tisztikar megnyugtatója, a mi úgyszólván egyet jelentett a hadsereg fönntartásával. E nyilatkozat éppen a hadsereg és a kormány közti szakadék áthidalására irányult, mégis innen számítják sokan a szakadást Kossuth és Görgei közt. S tényleg szakadás nyílik meg itt, egyre szélesbülő, azáltal, hogy az országgyűlés messze sodródott a 48-iki alkotmány alapjáról, Görgei pedig megállt annak elvei mellett, melyeket a váci proclamatióban kifejtett a hadsereg előtt; azokért akart

* Görgei szüntelenül küzdött e beavatkozás ellen, előbb is. 1848 nov. 17. azt írja Kossuthnak: «Meglehet, hogy nézeteim kissé radicalisak, minthogy azt állítom, hogy Pesten semmiesetre sem lehet eldönteni, vajjon a nádasi úgynevezett hegyesdoros védhető-e blokkházakkal vagy nem.» (Görgey Istv. I. 39. l.) — Decz. 14. ismét azt írja Kossuthnak: «Csak egyre kérem: csak most ne rendelkezék semmit sereggel, különben zavar lesz belőle.» (U. o. 66. l.) Viszont maga is szabad kezét ad a részletekben egyes megbízható dandárparancsnokoknak. Ordódynak írja: «Ne várja, hogy én . . . az íróasztal mellől . . . részletes dispositiókat osztogassak hat mérföldnyi távolságból.» (U. o. I. 44. l.)

föllépni a parlamentben ápr. 14. után; azokat képviselte később a ministeriumban.

Az országgyűlés kimondja az ápr. 14-iki határozatot. Ezzel megdőlt mindaz, a mit a hadsereg küzdelme alapelveül kifejezett, s ténynye vált minden, a mi ellen három hónappal azelőtt a váci kiáltványban óvást emelt. Klapka, a hadügyminister helyettese, Debreczenben bevallotta, hogy a táborban még «kihirdetni sem merjük e határozatot».¹ s visszavonását javasolta. Görgei mindegyik félnek oda tartotta a maga hátát. Hevesen ostromolta a kormányt s a határozat megsemmisítésének módjain gondolkozott. Az érvek egész seregét sorakoztatja ez ellen, nemcsak nagy munkájában, hanem már előbb is, 1849 júl. 2-án kezdett, de félbeszakadt önigazoló iratában.² Legfőbb érvei: hogy e határozat által a csapatok esküszegőkké válnak, önvédelmi harczunk támadóvá; végsőig ingerelve az ellent, élet-halál harczra kényszerítjük s a monarchikus elv megsértésével magunkra zúditjuk az orosz beavatkozást.³ Mindamellett ápr. 29-én kiadta komáromi szép kiáltványát, mely április 14-ikére nem hivatkozott ugyan, de egypár jelzővel s a jövő harczokra való lelkesítéssel mégis állást foglalt s példájával az összes habozó tiszteket ismét a nemzet ügyéhez kötötte. Maga, «a tett embere, de nem a hiábavalóé» — mint Rüdigerhez írta, — a parlamentben akarta fölvenni a harczot, előbb a békepártra támaszkodva, de azt gyöngének találta, majd új választásokra gondolt, — de már nem volt idő. Ezért vállalta a hadügyministerséget, azzal a szándékkal, hogy ez állásában ápr. 14-ikének pártját a hadseregben támaszaitól megfoszthassa.⁴

Ez politikai szerepének második sarkpontja, egyenes folytatása az elsőnek.

Harmadik: a fegyverletétel.

Küzdelme, mely a váci proclamatio szellemében folyt,

¹ Kemény Zs. emlékiratában.

² *Mein Leben*, II. 228.

³ Lásd ez érveket: *Mein Leben*, II. 3. fejj.; a főbbeket Szemere is említi, idézve Görgey Istv. II. 181.

⁴ *Mein Leben*, II. 18. fejj.

meddő maradt; az események rohamra átgázolt minden terven. Június 21-én a peredi csata mezején Kászonyi ezredes odanyujtott Görgeinek — egy orosz sisakot.

Görgei mindvégig megállott a törvényes alap régi elvei mellett, s azokat képviselte mint hadügyminister. A jún. 26-iki ministertanácsban is azt javasolta: «... készüljön a kormány személyesen helyett állni», — «kezdje rögtön valamennyi csapatainkat... összevonni egy végső csapásra — Ausztria ellen», mert «a nemzet igazait eredetileg Ausztria támadta meg, nem Oroszország».¹ Ez határozatba ment, de foganatba soha. A seregek hátra vonattak a Tiszán túlra; Dembinszky kikerülte az egyesülést; Bem serege megsemmisült Erdélyben; Dembinszky 50,000 embere szétzüllött Temesvárnál. Ezzel a magyar hadsereg mindössze Görgei 30,000 emberéből állott, kétszázezer oroszszal s a Temesvárig nyomult egész osztrák sereggel szemben. Ez volt a katonai helyzet. Klapka mondja is: «Világos csak zárjelete volt a szomorú drámának. Szabadságunk valóságos sírja Temesvár.» «A nép és a demoralisált hadsereg óhajtani kezdték a békét minden áron» — írja a widdini levél. Kossuth búcsúproclamatiója is azzal kezdődik: «... nincsen többé remény, hogy az egyesült osztrák és orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcát siker reményével folytathassuk». Nem is számít már a hadseregnek. «... a nemzet életének megmentése... egyedül a hadsereg élén álló vezértől várható». A vezér előtt négy út állott. Megütközni az osztrákokkal: ez biztos győzelem Haynaunak, nekünk egy új Mohács. — Másik: visszahúzódni török földre. Görgei már a délvidéki összpontosítás tervéből ily szándékot gyanított Kossuthnál,² s ennek fejében meg is fordult: «felgyújtani az Orienst».³ Görgei ellenben azt írja: «De ott, s egyáltalán Magyarországon kívül, sem nekem, sem, míg én vezényeltem, a seregnek, nem volt keresni valónk, hiszen ez nemzeti volt.»⁴ Ő ezt a kérdést így látta: «vagy elpusz-

¹ Görgey István, II. 588.

² *Mein Leben*. II. 252.

³ Kossuth levele, 1849 aug. 4. Idézte Görgey István, III. 342.

⁴ *Mein Leben*, II. 402. — Ugyanerről l. a *Kossuth és Görgei* cikkben is.

tulunk *physice a hazában*, — vagy elpusztulunk *physice és egyszersmind erkölcsileg a külföldön*». (*Gazd. Lev. I.*) Lett volna még az oroszokkal való alkudozás, mire a végzet egyenest Görgeit jelölte ki, a ki apr. 14-ikét soha el nem ismerte. Kossuth az utolsó perczen megint őt nevezi ki fővezérnek s megbízza az alkudozással. Görgei mindkettőt fölösleges intézkedésnek nevezi, hiszen e kinevezés most egy száz katonával sem szaporítja seregét, — s minő alkudozás az, melynél hiányzik az ellenállás lehetősége? S Rüdiger már előbb (aug. 9.) visszautasított minden alkut; «la destination de son armée est uniquement de combattre». — Ez után már csak a fegyverletétel volt hátra. Kossuth kétszer is említi a föltevést: «Ha Görgei leteszi a fegyvert.»¹ Lemondását kísérő levelében is azt írja Görgeihez: «Lehet eset, hogy hadseregek becsülettel letehetik a fegyvert.»² Ez minden valószínűség szerint kevesebb veszélyt rejtett magában, mint a koronának Kossuth által történt följánlása az orosz uralkodóház részére, a mi bennünket — ha elfogadják — örökre Finnország sorsára juttatott volna.

Görgei az egész felelősséget magára vette s el volt szánva, hogy tiszta helyzetet teremtsen. Szerinte a fegyverlerakás «nem volt egyéb a helyzetnek konkrét, megrendítőleg valódi kifejezésénél».³ «Hogy még színét is kerüljem annak, mintha a fegyver letételének cselekménye hazaárulás, a legfelső államhatalom elleni lázadás cselekménye lenne: felszólítam a kormányzót írásban, köszönjön le forma szerint és ruházza rám a legfelső hatalmat.»⁴ A seregénél is forma szerint történt minden: haditanács mondotta ki a fegyverletétel szükségét s közölték azt a hadsereggel. Rüdiger levele után nem lehetett szó másról, csupán feltétlen fegyverlerakásról, de még lehetett azt önkényt tenni, a végső kényszerűség előtt s ennek fejében valami előnyt

¹ L. Görgey István cikkét: *Kossuth és Görgei. Budapesti Szemle.* 1891 jan. és Görgey István nagy művében, 531—533.

² U. o. 531.

³ *Gazdátlan levelek.* VIII.

⁴ *Mein Leben.* II. 386.

kicsikarni. S ez azon kikötésben állott, hogy e szomorú actus «egyedül az orosz czár ő felsége hadai előtt mehessen végbe» . . . «inkább fogom egész hadtestemet egy bármekkora túlerő elleni kétségbeesett csatában megsemmisíttetni engedni, mintsem hogy olyan ellenség előtt tegyem le a fegyvert, kit oly sokszor, csaknem minden alkalommal mi vertünk meg», írta Rüdigerhez.

Kossuth leköszönése és Görgei dictatorsága visszavezette a küzdelmet törvényes, 1848-iki alapjára: a fegyver ily lerakása pedig megóvta a fegyverbecsületet s világosan kifejezte, hogy nem Ausztria győzött le bennünket, »... egyenesen óvástétel volt az 1849-iki Ausztria ellen«, mondja a *Gazdátlan levelek* zárszava. Ez elvek, melyek itt érvényesültek, hozzájárultak a hatvanhetedik kiegészítés lehetőségéhez. Görgei maga nem látta a tényt végleges katastróphának. Kossuthot lemondásra fölhívó levelében szándékának tudatában a nemzet jövőjének biztosítását tűzi ki czélul; utolsó kiálványát is azzal vegzi: «Mit istennek megfeythetetlen végzése reánk fog mérni, tűrni fogjuk férfias elszántsággal s az öntudat azon boldogító reményében, hogy az igaz ügy örökre veszve nem lehet.» Ugyanez a szellem, a férfias türelembe s az igazság erejébe vetett bizalom szólal meg Deák fölirataban és fölirati beszédjében.

Görgei nyilvános élete nincs bevégezve Világosnál, ép oly kevéssé, mint Orsovánál Kossuthé. Mindkettejök személye többet jelentett, mintsem egyszerre visszasülyedhettek volna a köznapiságba, mindegyikük egy-egy eszmevilág központja volt s hangosan vagy csöndesebben tovább is ellentétes eszméket fejeztek ki. Kossuth a dacz, az elégedetlenség föllobbanását, a 49 et képviselte; Görgei meggyőződése szerint a 48-iki törvényekben szunnyadtak a jobb jövő csirái, elvonultságában ő a küzdelem befejeztének élő emléke volt. Mialatt Kossuth az emigratio mozgalmaival igyekezett fölszítani a széttiport tüzet: Görgei a tényleges hatalomnal emelte föl szavát, hogy a küzdelem áldozatainak, balsorsa osztályosainak sorsán enyhítsen. Ő az írta volt Rüdigernek: «... a czár nagy nagylelkűségébe vetem bizodalmamat, hogy ő számos derék bajtársaimat . . . nem fogja egy bizonytalan

sorsnak — és egy mélyen megszorodott nemzetet . . . nem fog ellenségei szilaj bosszúvágyának védtelen kiszolgáltatni; talán elég lesz, ha egymagam leszek annak áldozatja.» A csár epen az ő életét védte meg. Karinthiában internáltván családjával együtt, készülő emlékiratának tiszteletdíjából tengődve,* nagy művét e sorokkal fejezte be: «Abban a pillanatban, midőn nekem az osztrák császár ő felsége is megkegyelmezni méltóztatott, nézetem szerint nem volt többé osztrák államszükség a jus gladii uralma azok fölött sem, a kik parancsom alatt álltak szemben Ausztriával». Midőn a császár 1850-ben Karinthián átutazott, Görgei kihallgatásra jelentkezett, hogy az uralkodónál a szabadságharcz foglyai érdekében szót emeljen. Azt megtagadták, de kérvényét Bach útján fölterjeszthette. Ebben azt írja: «Én voltam az mindenekfölött, kinek önálló működése, segítve a hadiszerencsétől, a Fölséged által fölkarolt nagy eszmének, egy szabad egyesített Ausztriának megvalósítását ellenségesen oly soká hátráltatta és Fölséged mégis nekem megkegyelmeztetni méltóztatott, míg egykori alárendeltjeim, az eszközök merész kezemben, a haditörvényszékek kérlelhetetlen szigorának lettek áldozatai. — A világosi önmegadás minden következményeivel együtt mindazon férfiak közreműködése nélkül, a kikre azóta Fölséged haditörvényszékei részint halált, részint a legsúlyosabb börtönbüntetéseket mondták ki, — kivihetetlen maradt volna.

A holtak — ők nyugosznak békén — sem félelem, sem remény nem bántja őket.

De az élők még remélnek. Hiszen a bocsánat, melyben én, az ő vezetőjük részesültem, minduntalan rábiztatja őket.

Érettük emelem fel kerő szavamat, melynek merészségét hadd igazolja a humanitás érdeke, mentse ki bánatom földre sujtó terhe.

* Csak ennek fogytán, 1854 szeptemberében gondoskodott életfenntartásáról az őt internáló hatalom, évi 1200 frtot utalványozván számára, mi félév multán évi 2000 frtra emeltetett. V. ö. erre nézve a *Gazdátlan levelek* előszavát.

Kegyelemért esd részükre azon férfiú, a ki önmaga számára soha kegyelmet nem remélhetett, soha nem kérhetett — habár szent kötelességek tiltották, hogy az önként ajánlottat magától elutasítsa.

Kegyelmet azoknak, kiket még a halál ki nem ragadott Fölséged megkegyelmezése hatalmi köréből.»*

Ez is nagy tett. A volt fővezér még most is azonosítja magát az eltiport ügygyel, s a győzőnél a legyőzöttek szószólójaként emeli föl szavát; ez érintkezésben a tények elismerése rejlik, az érintkezés fölvétele, bár csupán az emberség visszaálltának sürgetése örvén.

Másik nagy tette volt: hazatérése a kiegyezés után. Ebben is eszme és meggyőződés nyilvánult: elfogadása a kiegyezésnek, mint a 48 iki alkotmány föltámadásának. Erre nézve is ellentétben állott Kossuthtal.

A *Gazdátlan levelek* I. cikkében azt írja: «Állítsatok ma újból, ugyanazon körülmények közt, Orsova és Világos közé: és köztem meg Orsova közt megint ugyanazon legyőzhetlen akadály fog emelkedni. És ezen akadály megint nem az osztrák császári hadsereg lenne, hanem ma épen úgy, mint ezelőtt 13 esztendővel, egyedül e varázsige: «Itt élned, halnod kell».

Kossuth és Görgei szembeállításában nagy súlyt vet arra, hogy Kossuth emigrál, Görgeit ki kell internálni. Majd így folytatja:

«Tizennyolcz év mulva mindketten amnestiáltatván: Görgei Arthur visszasiet hazájába; pedig — hála Kossuth Lajos integer férfihoz illő igazmondásainak — nem igen számíthat szíves fogadtatásra; okosabb lett volna künn maradnia; oda künn nem bántották; ő mindazáltal visszasiet hazájába.

Kossuth Lajos, kit annyian visszahivogatnak, ő künn marad s az *Irataim* szerint neki Magyarország már csak «volt hazája».**

* Német eredetije közölve a *Mein Leben u. Wirken* bevezetésében, magyarul Görgey Istvánnál, III. 716—718.

** II. 133.

Izlés dolga.

De vajon csupán izlés dolga-e az is, hogy az, ki — mint más emberfia inget — úgy vált hazát: nem hazaáruló; de hazaáruló az, ki nemzetéhez, hazaföldjéhez — mint gazdájához (bár nem jól bánik vele) a hű eb — úgy ragaszkodik?»

Ime tetteiben is a mélyreható logika, a tüzetes elemzés, a veséig vágó bonczoló erő, a vas-következetesség, az elfojtott keserűség tompán reszkető hangján, melynek őszinteségét semmi tettetés sem fátyolozza el, még a czélszerű mérséklet sem.

Hazatérve, nehéz sors várt rá. A szintén hazatért emigratio magával hozta elégedetlenségét s terveit; egy pártnak Kossuth lőn láthatatlan feje s e párton Görgei kárhoztatása «politikai hitágazat» volt. Görgei végig gondolta, hogy «minden történeti katastrofának a maga egyéni áldozatai kellene», hogy «sorsának balrafordulásáért a nép mindig csak egyeseket tehet felelőssé» s hogy «kötelessége minden... népvezérnek, gondoskodnia... bűnbakjáról».*

El volt szánva mindent elviselni; szemében ez hozzá tartozott kötelessége teljesítéséhez. Letette a meggyőzés fegyverét is, tollát, a nemzet-hiúság, értetlenség és párt-szenvedély előtt. «Victrix causa diis placuit sed victa Catoni».

Hallgatása nem volt örökös lemondás, egy erkölcsi capitulatio.

A *Gazdátlan levelek* homlokára két jeligét iktatott: «Il y a des principes, qui rendent un parti indéstruisible, ez az egyik, a másik pedig: Le châtiment non mérité est une gloire.

A *Gazdátlan levelek* elsejében pedig ez áll: «... midőn az egyik arasznyi időszak igazságtalan ítéletének minden következményeit megadással végig tűröm: egyúttal feljebb viszem ügyemet azon másik arasznyi idő foruma elé, a

* *Gazdátlan levelek*. Előszó. Idézve fentebb *Romhányi* versszakával párhuzamban.

mely időt még ezután meg leszen engedve élnem hazám történetében».*

Ma már megérte, hogy az a hatalom, a mely a hősrégeket szét szokta fosztani, az ő alakja köré az sző legendát szenvedéseiből — a történelem.

VOINOVICH GÉZA.

* Már 1848 nov. 17-én is a történelemre bizta nevét: «...ha parányi életem belevész is, becsületem örökké fenmaradand — a történetírás örködvén felette». Görgei Istvánnál, I. 39.

A HÁROM IGAZ-LÉLEK FÉSÜSLEGÉNY.

Második közlemény.*

Ilyen szép dolgokat még sohasem mondott el, mert hölgye sohasem engedte szóhoz jutni. Minthogy azonban Zsuzsinak a rejtett kincsről sejtelmé sem volt, megtörtént, hogy a végzet ebben az esetben igazságos volt és a csalfa fehércselédnek nem jutott a szeme elé az, a mit meglátni úgy sem érdemelt meg.

Zsuzsi már régóta dicsőítette a három fésüslegény életmódját és három igazléleknek és okos férfiúnak nevezte őket; mert nagyon jól megfigyelte a legényeket. Mikor tehát Dietrich, a sváb, azzal kezdte, hogy hosszadalmasabban tartózkodott nála, ha elhozta vagy elvitte az ingeit és udvarolgatott neki, Zsuzsi barátságosan bánt vele és pompás társalgásával órákhosszant fogva tartotta magánál, míg Dietrich, csodálkozással teli, a szája íze szerint beszélt vele, a meddig csak győzte; a szűz jókora magasztalást is elbirt, sőt a borsát annál jobban szerette, minél erősebb volt, és a mikor bölcsességét magasztalták, lehetőleg csendesén maradt, míg a beszélő szíve meg nem könnyebbült, mire az elejtett fonalat még nagyobb kenetességgel fölemelte és a róla vázolt festményt itt is, ott is kiegészítette. Dietrich nem régóta járt ki s be Zsuzsiéknál és a leány már is megmutatta neki az értékpapírt, mire nagy jókedvre szottyant és pajtásaival szemben olyan titokzatosnak mutatkozott, mintha a *perpetuum mobile*-t találta volna fel. Jobszt és Fridolin azonban csakhamar kiszimatolta a dolgot és bá-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 449. számában.

multa mélységese szellemét és ügyességét. Különösen Jobszt valósággal a falnak ment a fejével; hiszen már évek óta járt a házhoz és még sohasem jutott az eszébe, hogy a fehéreneműjén kívül valami mást is keressen ottan; mi több, majdnem hogy gyűlölte ezeket az embereket, mert egyedül ők voltak azok, a kiknél hetenkint egy-két fillér készpénzt kellett a zsebéből kikotorásznia. Házasságra sohasem gondolt, mert az asszonyt sohasem gondolta másnak, mint olyan létezőnek, a ki őtől olyas valamit akar, a mivel nem tartozik neki és hogy mástól olyas valamit kérjen. a mivel önnönmagának használ, ilyen csoda nem is jutott az eszébe, mert ő csak önnönmaga iránt volt bizodalommal és rövidlélekzetű gondolatai a saját titkának körén túl nem igen terjedtek. Most azonban arról volt szó, hogy a svábocskának elébe vágjon, minthogy ez a Zsuzsi leányzó hétszáz forintjával rossz dolgokat mivelhet, ha ugyan megkapja valaha és maguk a Hétszáz Forintok egyszerre csak átszellemült fényben és ragyogásban tündököltek a szásznak és a bajornak szeme előtt. Így hát Dietrich, a találékony, olyan földet fedezett fel mostan, a mely csakhamar közös jószág lett és így minden fölfedező keserű sorsának osztályosa lön; mert a másik kettő szintén beállított Zsuzsihoz, nyomon követve őt és a leányzó csakhamar a tiszteletreméltó fésüslegények egész udvarával látta magát körülkerítve. Nagyon tetszett neki ez, mert sohasem volt még egyszerre több udvarlója, a miért is valóságos új lelki-gyakorlat volt rá nézve ezzel a hármassal szövetséggel a legnagyobb okossággal és pártatlansággal elbánni, azt feken tartani és csudálatraméltó szónoklatokkal annyi ideig lemondásra és önzetlenségre bátorítani, míg az egek a megmásíthatlan felől valamit nem határoznak. Mert hogy mindegyikük külön-külön rábizta a titkát és a tervét, rögtön elhatározta, hogy azt fogja boldogítani, a ki czélt ér és az üzlet tulajdonosa lesz. A svábot azonban, a ki csak az ő testén át válhatnék azzá, már jó eleve kiselejtezte és arra tökélt el magát, hogy semmikép sem megyen hozzá; de mert ez a legfiatalabb, a legokosabb és a legszeretetreméltóbb volt, egy-kettőnél több néma jeladással tartotta benne

elevenen a reményt és nyájasságával, a melylyel kormányozta és rá különösen felügyelt, a többieket még nagyobb buzgalomra ösztökélte, úgy hogy egyes-egyedül ez a szegény Kolumbus, a ki a szép újvilágot fölfedezte, játszott a bolond szerepét ebben a komédiában. Mindhárman versenyeztek egymással alázatosságban, szerénységben és okosságban s abban a bájos művészetben, hogy a szigorú szűztől féken tartassák magukat és őt önzés nélkül bámulják s ha az egész társaság együtt volt, sajtáságos conventiculumnak tetszett, a melyben a legfurcsább beszélgetés folyt. Minden jámborságuk és alázatosságuk mellett mégis minden pillanatban előfordult, hogy egyikük vagy másikuk, a közös úrnő dicséretét egy mellékugrással abbahagyva, önnönmagát kezdé dicsérni és kikefélni, de szelid visszautasításban részesülván, szégyenkezve kelle lenyelnie a félig kimondott szót, vagy meg kellett hallgatnia, hogy hölgyük a másik kettő érdemeit hozta föl ellene, melyeket a legnagyobb sietséggel kellett elismernie és bizonyítania.

Biz ez szigorú életrend volt a szegény fésüsök számára; bármennyire hűvös volt is a természetük, a féltékenységnek, az aggodalomnak, a reménynek és a félelemnek egészen szokatlan izgalmai jelentkeztek közöttük, a mióta aszszony volt a dologban; a munka és a takarékosság majd hogy föl nem emésztette őket és szemmelláthatóan megsoványodtak; búskomorság szállta meg őket és míg más emberek, de különösen Zsuzsi előtt a legbékeszeretőbb ékesszólásnak szentelték magukat, alig szóltak egymáshoz, ha a közös munkánál vagy a hálókamrában együtt ültek; sóhajtasok közben feküdtek le a közös ágyba, még mindig csendesesen és jó egyetértésben, mint ama három szál plajbász. Egy és ugyanaz az álomkép lebegett minden éjjel e háromság fölött, míg végre megelevenedett, úgy hogy Jobszt benteregni kezdett a fal mellett és Dietrichbe ütődött; Dietrich hátrált és meglökte Fridolint s most a három álomszuszék legény közt vad harag, az ágyban pedig szörnyűséges háború tört ki, miközben vagy három perczig olyan hevesen rugdalóztak, egymáson gázoltak és kirúgtak, hogy mind a hat lábszár egymásba fonódott és az egész

emberkalács rettenetes kiabálás közt kigurult az ágyból. Azt hitték, miután teljesen felébredtek, hogy az ördög akarja elvinni őket, vagy hogy rablók törtek be a házba. Kiabálva ugrottak fel, Jobszt a maga téglájára állt, Fridolin is a magáéra és Dietrich is arra, a mely alá már ő is elhelyezte eddig megtakarított summácskáját. Míg így háromszögöt formálva állottak, reszkettek és karjaikkal a levegőben hadonásztak, «rabló!», «gyilkos!», kiáltották torkukszakadtából és «el innen!», «el innen!». Erre aztán a megrémült mester a kamrába hatolt és a megveszett legényeket megvigasztalta. Félelemtől, haragtól és szégyentől remegve végre is visszamásztak ágyukba és egész reggelig fekvének szótlanul egymás mellett. De az éjszakai kísértetjárás csak az előjátéka volt egy még nagyobb ijedelemnek, a mely most rájuk szakadt, mikor a mester a fölöstökömnél kinyilvánította, hogy már nem alkalmazhat három munkást, hanem kettejüknek kézbe kell venni a vándorbotot. Ugyanis túlbuzgók voltak a munkában és annyi kész árút halmoztak föl, hogy egy része raktáron maradt, miközben a mester a megnagyobbodott jövedelmet arra fordította, hogy az üzletet, mikor már teljes virágjában volt, minél gyorsabban hervadásnak indítsa és oly vig életbe kezdett, hogy hamarosan kétszer több adósságot csinált, mint a mennyi jövedelme volt. Így hát a legények, bármennyire szorgalmasak és takarékosak voltak is, hamarosan fölösleges teherre váltak. Vigasztalásul azt mondta nekik, hogy neki mindhármán egyformán drágák és kedvesek, ezért hát ők döntsék el, melyikük maradjon s kiknek kell vándorútra indulniok. De ők nem jutottak dülőre, hanem ott állának sápadtan, mint a halál és egymásra mosolyogtak; majd szörnyű mód felindulának, mert ez volt legvégzetesebb órájuk, mivelhogy a mester bejelentése annak a bizonyos jeladása volt, hogy nem sokáig állhatja már és a fésűgyáracska mihamarább eladásra kerül. Tehát közel volt a cél, a mely felé törekedtek, közel volt és úgy tündökölt, akár egy mennybéli Jeruzsálem és íme kettejüknek a kapuk előtt sarkon kell fordulniok és «hátra arcz»-czal állaniok. Mindenre való tekintet nélkül nyilvánította ki mindegyik, hogy itt marad,

ha mindjárt ingyen is kell dolgoznia. A mesternek azonban még így sem kellett és megismételte, hogy kettejüknek mindenesetre menniök kell; lába elé borultak, a kezüket tördelték, úgy esdekeltek, még pedig mindegyik a saját jávára, tartsa meg őt, csak még két hónapig, csak még négy hétig. Ám a gazda nagyon jól tudta, miben mesterkednek és jót mulatott rajtuk, mikor is tréfásan egy, a hínárból kivezető útra mutatott. «Ha már egyáltalában nem tudtok megegyezni», mondá, «megmutatom a módját, hogyan kászolódhattok ki ebből a zavarosból, de aztán úgy legyen ám és úgy is maradjon. Holnap vasárnap lesz és ekkor kifizetlek benneteket, összekötöztetek bórzsákokokat, kézbe vesztetek vándorbototokat és jó egyetértésben vonultok ki mind a hárman a város kapuján keresztül; vagy egy fél-óránnyira mentek ekkor, tetszés szerint való irányt követve. Ekkor pihentek egyet, felhajthattok egy-egy korsó sört is, ha ez lesz a kívánságtok s ha ezen túl lestek, újra visszatértek a városba és a legelsőt, a ki újra munkát keres nálam, fel is fogadom majd, a másik kettő pedig mindenképpen oda mehet, a hova jónak látja.»

Újra lába elé borultak és könyörögtek, ne maradjon meg e kegyetlen szándéka mellett, de mindhiába; kemény és kérlelhetetlen maradt. A sváb most váratlanul fölugrott és veszekedett módon futott ki a házból, át Bünzlin Zsuzsiékhoz; alig hogy ezt Jobszt és a bajor észrevette, félbeszakította siralmát és utána loholt, úgy, hogy a kétségbeesés e nagy jelenete vajmi hamarosan a megijedt hajadon hajlékába helyeződött át.

Zsuzsit* nagyon megindította a váratlan kaland és meg

* Innen kezdve Zsuzsi alakja teljesen az előtérbe kerül és körülötte bonyolódik le az inkább tragikomikus, mint humoros történet. Zsuzsi jelleme meglehetősen idegen a magyar olvasónak; mesterkéltnak, nem a reális világból valónak látszik, pedig egyik legelső jelensége annak az «unersättlich Wirklichkeitsbedürfnis»-nek, a mely 1856-ban már jelentkezett a német irodalomban, hogy később a Zola német tanítványain: Johannes Schlafon, Arno Holzon, Gerhard Hauptmannon át Wedekind, Halbe és Heinz Tovote fásan unalmas realizmusáig, vagy költöietlen eroticumáig fejlődjék. A magyar józan gon-

is hőkölt erősen; de hamarosan megnyugodott és a dolgok állapotán végigtekintve elhatározta, hogy a gazda csodálatos ötletéhez fűzi a maga sorsát is, minthogy azt felülről jövő sugallatnak tekintette; elővette az egyik Kincsesszekrényt és nagy megindulással tűt szúrt lapjai közé és az a böles mondás, a melyre nyitott, a jó cél felé való tántoríthatlan közeledésről szólt. Azután a felizgult legények nyitottak a könyvbe és minden mondás, a melyre rányitottak, a szűk úton való buzgó vándorlásról, a hátranézés nélkül való előrehaladásról, valamelyes pályafutásról szólt, egy szóval mindenféle fajtájú szaladásról és rohanásról, úgy hogy a holnapi versenyfutás kétségen kívül felsőbb parancsnak látszott. Minthogy azonban attól tartott, hogy Dietrich, mint

dolkodás a keresztes háborúk fanatizmusát, a középi és újkorii pietizmust és mysticizmust mindig tartózkodva fogadta, bennük többnyire a beteg lelkek megnyilatkozását látta. Nem úgy a latin és germán népeknél. Ott a pietisták eleven valóság voltak, a mystikusak: Tauler János († 1361), a görliczi varga Boehme Jakab († 1624), William Law († 1761) és Laurence Oliphant, az újságíró apostol († 1888) századokról századokra adták egymásnak át az istenségbe elmélyedés tanait. Tanítványaik ezrével voltak és tanaik nem egyszer a legnagyobb természetii igazságoknak (Newton Behmétől vette át a hármas mozgás tanát) és a leglángolóbb vallási lelkesültségnek (Fénélon és XIV. Lajos unokája, a Dauphin) lettek forrásaivá. Spener, Franke és Zinzendorf Németországban iskolákat alapított, előkelő kisasszonyok a vadonba vonultak istenes életet élni, a mikor is a jogaitól megfosztott érzéki élet nem egyszer fellázadt és mint a XVIII. század elején Callenberg Szidonia esetében, egészséges, bár törvénytelen csemete képében protestált a pietistáknak a természetén való erőszaktétele ellen. Ilyen okoskodó, töprengő, a lét titkait éretlen elmével kereső pietista Zsuzsi is, a milyenek százával éltek akkor Zürichben és élnek talán máig, hisz Oliphantnak haláláig (1888!) voltak tanítványai. (Az üldözött szegény orosz zsidókat Halfaban letelepítő e nemes pietistáról l. forditó értekezését Mikszáth Országos Ujsága utolsó számaiban; Callenberg Szidoniáról l. E. Dowden Essays. etc. London, Dent 192 l.). Zsuzsi tehát nem caricatura, nem költött alak, hanem eleven valóság; hús és vér, közel a Callenberg Szidonia veszedelméig. Hogy azonban a költött valóságban mennyivel több igazság lakik, mint a valószínűlten létezőben (és ilyen kivételes, valószínűlten «Wirklichkeit» Zsuzsi alakja is), azt a naivul genialis Kellernek a Wirklichkeitsbedürfnisben utódjai a legjobban bizonyítják.

a legfiatalabb, bizonyosan a legjobban tud majd nagyokat ugorni és így könnyen kivívhatná a győzelmi pálmalevelet, elhatározta, hogy a három udvarlóval maga is kivonul, hogy meglássa, mivel lehet a másik kettőnek a hasznára; mert azt óhajtotta, hogy a két öregebb legény közül kerüljön ki a győztes; hogy melyik, azzal éppenséggel nem törődött. A jajgatóknak és egymással veszekedőknek tehát nyugalmat és megadást parancsolt s mondá: «Tudjátok meg, barátaim, hogy mindennek, a mi történik, mélyebb jelentősége van és bármennyire szokatlan is az, a mit gazdátok rólatok föltételez, mégis égi eredetű ujjmutatásnak kell azt tekintennünk és magunkat azzal a felsőbb rendű bölcsességgel, a melyről pajzán gazdátoknak sejtelve sincs, alája kell vetnünk az ő hirtelen elhatározásának. A mi békességes és okos együttélésünk sokkal szebb volt, hogy sem épületes-ségével még sokáig tarthatott volna, mert, hajh! minden szép és sikerteljes dolog olyan mulandó és gyorsan eltűnő s huzamosan csak a rossz, a makacsság és a lélek magánossága tart, a melyeket mi aztán a mi jámbor okosságunkkal szemlélünk és vizsgálunk. Ezért tehát, mielőtt a meg hasonlítás gonosz démona közénk furakodik, inkább önként váljunk és szakadjunk el egymástól, mint a kedves tavaszi szellőcskék, mikor gyors futásuknak nekilendülnek az égen, nehogy az őszi szelek módjára össze-vissza száguldozzunk. Magam kísérek ki benneteket a hosszú útra és jelen akarok lenni, a mikor nekiindultok a próba futásnak, hogy bátor lélekkel legyetek és magatok mögött szépséges ösztönzést érezzetek, míg elöttetek a győzelem célja int. De valamint a győzőnek nem szabad elbizakodnia szerencséjében, épp úgy a legyőzötteknek sem kell elcsüggedniök és szomorúsággal vagy haragtartással távozniok, hanem a mi szeretetteljes megemlékezésünk lebegjen folyton szemük előtt és mint vidám vándorlólegények induljanak neki a nagy világnak; mert az emberek sok várost építettek, a melyek épp oly szépek, sőt talán szebbek is, mint Seldwyla. Róma nagy és csodálatraméltó város, hol is a szent atya lakik, Párizs meg éppen hatalmas egy város, sok lakossal és pompás palotákkal, Konstantinápolyban meg a szultán ural-

kodik, török hiten, és Lissabon, a melyet földrengés rázott meg egykoron, még szebben felépült. Bécs Ausztria fővárosa és császárvárosnak nevezik, London meg a világ leggazdagabb városa, egy folyam mentén, a melyet Temzének hívnak. Kétmillió ember lakik itten, Szentpétervár pedig Oroszországnak székes fővárosa, épp úgy mint Nápoly az ugyanolyan nevű királyságé, a tűzokádó Vezuvius hegygyel, a melynek tetején egy hajóskapitánynak elkárhozott lelke jelent meg egykor, a mint ezt egy nevezetes útleírásban olvastam, a mely lélek egy bizonyos John Smidté volt, a ki százötven esztendővel ezelőtt Istentől elvetemedett életet élt és most az említett hajóskapitánynyal üzenetet küldött utódjainak, hogy megváltassék; mert az egész tűzhegy elkárhozottak otthona, a mint ezt a tudós Hasler Péter tractatusában: *A pokol valószínű elhelyezéséről* el is olvashatjuk. Még sok más város is van, a melyek közül én még csak Milanót, Velenczét, a melyet egészen a vízbe építettek, Lyont, Marseillet, Strassburgot, Kölnt és Amsterdamot nevezem meg; Párizst már megneveztem, de Nürnberget, Augsburgot és Frankfurtot, Bazelt, Bernt és Genfet még nem, valamennyi szép város, akár a szép Zürich és ezeken kívül is még egész rakás ilyen, a melyek elősorolásával sohasem lennék készen. Mert mindennek van határa, egyedül az emberek találékonyságának nincsen, a kik mindenüvé szétszóródnak és mindenre vállalkoznak, a mi nekik hasznosnak látszik. Ha igaz-lelkek, sikerük is lesz majd, de a nem igaz-lélek elmúlik, mint a mezők füvei és mint a füst. Mert sokan vannak a választottak, de kevesen a meghívottak. Mindezekért tehát, de még sok egyéb tekintetből is, a melyeket a kötelességérzés és tiszta lelkiismeretünk erkölcsös volta idéz elénk, engedelmeskedni fogunk a végzet szavának. Menjetek tehát és készülődjete a vándorlásra, de szelid és igazságszerető férfiak módjára, a kik magukban hordják értéküket, akárhova menjenek is és a kiknek vándorbotja mindenütt gyökeret bocsát, a kik, akármit kapjanak is a kezükbe, nyugodtan elmondhatják: «A jobbik részt választottam magamnak.»

A fésüslegények azonban minderről hallani sem akar-

tak, sőt hevesen ostromolták az okos Zsuzsit, hogy válaszson közülük egyet, a kit majd itt marasztal és persze, hogy mindegyik magára gondolt. De a leány őrizkedett a választástól és komolyan meg parancsolón tudtukra adta, hogy engedelmeskedniök kell, máskülönben barátságát örökre elveszítenék. Most már Jobszt, a legöregebbik, újra elrohant és egyenesen át a gazda házába, nyilegyenesen utána a többi, mert attól tartottak, hogy ellenükre tesz ottan valamit és így az egész napon át ide-oda loholtak, akár a hulló csillagok és annyira megútálták egymást, mint három pók egyugyanabban a hálóban. Az egész város tanúja volt a meghibbant fésüslegények e sajátságos színjátékának, a kik pedig mindeddig olyan csendesen és nyugodtan éltek, és az öreg embereket aggodalom fogta el s e tüneményt súlyos események titokzatos megjövendölésének hitték. Estefelé elfáradtak és kimerültek a legények, a nélkül, hogy valami jobb gondolat jutott volna az eszükbe, vagy valami elhátározás fogant volna meg elméjükben és csakúgy vaczogott a foguk, a mint lefeküdtek a régi ágyba; egymásután a paplan alá másztak és úgy feküdtek ottan, mintha a halál kaszája érte volna őket, össze-visszakavarodott gondolatok között, míg a gyógyító álom reájuk nem szállt. Jobszt elsőnek ébredt föl, mindjárt pitymallatkor és látta, hogy derült tavaszi fény mosolyog a kamrácskába, a melyben immáron hat esztendő óta hált. Szegényesnek látszott ugyan a helyiség, neki mégis paradicsomnak tetszett, a melyet ime el kell majd hagynia, még pedig ilyen méltatlan módon. Tekintetét végig járatta a falakon és annak a sok fésüslegénynek a jól ismert nyomait számlálgatta ottan, a kik hosszabb-rövidebb ideig itt laktanak; az egyik ezen a helyen szokott dörgölődni a fejével és barna foltott hagyott rajta; a másik meg szöget vert be amoda, hogy a pipáját ráakaszsa és a kurta vörös zsinór még mindig ott lógott. Milyen derék emberek is lehettek azok, hogy zokszó nélkül távoztak innen, míg ezek itt mellette sehogysem akarnak e helyről mozdulni. Majd az arcához közelebb eső területre meresztette szemét és a kisebbszerű dolgokat vizsgálgatta itten, a melyeket már ezerszer szemügyre vett, mikor úgy reggelen-

kint, vagy verőfényes alkonyatkor ágyában kinyújtózott és örült az áldott, költségtelen életnek. A vakolat leperdült itten s tavakkal és városokkal telehintett mappát mutatott, míg egy rakás durvább homokszem a Boldogok szigetcsoportozatját képviselte, valamivel tovább egy hosszú sörteszál nyúlt el, a mely a mázoló-pacsmagból hullhatott ki és a kék habarékban megakadt; mert Jobszt tavaly ősszel talált holmi ilyen habarékmaradékot és hogy kárba ne vesszen, a falnak egynegyed részét bekente vele, a mennyi éppen futotta, még pedig különösen azt a helyet mázolta be, a mely legközelebbre esett vaczkához. A sörteszálon túl egy csekély emelkedés nyult ki, akár valami kékes kis hegység, a mely teljes, de gyöngéd arnyékot vetett a Boldogok szigetcsoportja felé. Ezen a kis hegységen már az egész télen át töprengett, mert úgy remlett neki, mintha előbb nem lett volna ott. A mint most szomorú, réveteg tekintetével kereste ezt a hegyfokot és hirteleneben nem látta meg, alig hitt a szemének, mikor a helyen csak egy kis, sima foltot látott a falon, ellenben észrevette, hogy a piczike kékes hegy nem messze onnan mozgalomnak indult és vándorútra kelt. Jobszt álmélkodva pattant most fel, mintha valami kék csodát szemlélne és látta, hogy poloska volt biz az, a melyet tavaly ősszel vigyázatlanul bekent a kék színnel, mikor már félig megdermedve ott kuksolt. Most azonban a tavasz melege új életre költötte, útnak indult és kék háta védelmében fáradhatlanul mászott a falon fölfelé. Megindultan és csodálkozva nézett utána; a míg a kékségben haladt, alig lehetett a faltól megkülönböztetni; de mikor a bemázolt területől kikerült és a legutolsó elszigetelt fröccsök is mögötte maradtak, az égszínkéék állatocska messziről láthatóan haladt pályáján a homályosabb tizedeken át. Fájdalmas sóhajtàssal hanyatlott most Jobszt vissza vánkosai közé; bármily keveset törődött is az ilyen bogarakkal, e tünemény mégis azt az érzést ébresztette föl benne, mintha most végre neki is vándorútra kellene indulnia és úgy vélte, annak a jele e tünemény, hogy a megváltoztathatlanba belé kell nyugodnia és legalább jóakarattal az útra fölkészülnie. E nyugodtabb gondolatok vissza-

hozták természetes megfontoltságát és bölcseségét s miközben a dolgot pontosabban mérlegelte, arra a következtetésre jutott, hogy ha megadással és szerénységgel kezdi, magát a nehéz feladatnak aláveti és e mellett okosan és minden erejét összeszedve cselekszik, valószínűen ő fog vetélytársain diadalmaskodni. Nagy óvatosan kiszállt az ágyból és nekilátott czók-mókja rendezésének; de mindenekelőtt a kincset kelle kiásnia és öreg bőrzsákjának a fenekében elhelyeznie. Erre azonban társai nagyhirtelen fölébredtek; mikor látták, hogy a batyuját egész kényelmesen kötözgeti, nagyon csodálkoznak és még inkább, mikor Jobszt békülékeny szavakkal szól hozzájuk és jó reggelt kívánt nekik. Egyéb közlékenységre azonban nem ragadtatta magát, hanem csendben és békességgel folytatta munkáját. A pajtások, noha nem tudták, hogy min tépelődik, rögtön hadi cselet szimatoltak, látván viselkedését és nyomban utánozták, a legnagyobb figyelemmel mindarra, a mibe majd ezután fog. Különösnek látszott mostan, hogy mind a három minden titkolódzás nélkül nyult a téglák alá a maga kincse után és azt mindegyik olvasatlanul a batyujába dugta. Mert már régóta tudták, hogy mindegyikük ismeri a másik titkát és régi, becsületes szokás szerint nem gyanakodtak egymásra, hogy talán a tulajdonjogon valami sérelem eshetnék és tudták nagyon jól, hogy egymást nem fogják megrabolni, a mint hogy a mesterlegények és a katonák hálózsobáiban nem is szabad lakatnak vagy gyanúnak találatnia.

Így hát számításuk ellenére útrakészen állottak, a gazda kifizette bérüket és átadta vándorlókönyvüket, a melyben maga is, meg a hatóságok is állandó jó viseletükről és kiválóságukról a legszebb bizonyítványokkal tettek tanúságot. Fájdalmas érzések töltötték el szívüket Bünzlin Zsuzsi házának kapuja előtt, a mint ott állottak hosszú, barna köntösükben, a mosástól kikopott porköponyegükben, időviselt és számtalanszor kifefélt, viaszosvászonnal elővigyázatosan beborított kalappal a fejükön.

A hátukra kötött bőrzsákhoz egy-egy kiskocsi volt odaerősítve, hogy a czók-mókot húzni lehessen rajta, ha az út nagyon messzire nyúlt; de nem igen számítottak ezekre a

gördülő alkalmatosságokra, a melyek most kerekeikkel fölfelé jó magasra meredeztek a hátuk fölé. Jobszt egy becsületben megvénült nádpálczára támaszkodott, Fridolin egy vörös és feketeszínű lángnyelvekkel körülfestett körisbotra és Dietrich egy kalandoros botszörnyetegre, a melyet ágakindák bozontos szövedéke vett körül. Szinte röstelkedett is e miatt a hivalgó kíséret miatt, a mely vándorlásának még a legelején jutott a kezébe, mikor még megközelítőleg sem volt annyira megülledett és józan, mint most. Sok szomszéd állta körül gyerekeivel a három komoly férfit és szerencsés utat kívánt nekik. Ekkor jelent meg Zsuzsi a kapuban, ünnepélyes tekintettel és a legények élén bátor lélekkel vonult ki a város kapuján keresztül. Szokatlan ünnepi díszben jelent meg az ő tiszteletükre, nagy, hatalmas sárga szalagokkal díszített kalap volt a fején; rózsaszínű indiai szövetből készült ruhát viselt, el-elkopott dudorodásokkal és díszítésekkel ékesen, fekete bársonyövet alezüstsattal és sallangokkal terhes szattyánczipőt. Zöld selyemből készült tarsoly volt a kezében, a melyet szárazkörtével és szilvával töltött meg, másik kezében kifeszített napernyőt tartott, tetején hatalmas elefántcsont lanttal. Nyakán ama szőke hajfürtöt magába záró emlékérem lógott, keblén az arany nefelejts, kezét kötött, fehér pamutkeztübe bujtatta. Mindez a pompa barátságosan és gyengéden tekintett szét ebben a nagy világban, az arcot meleg pir borította, a kebel pedig a szokottnál magasabbra emelkedett és a kivonuló vetélytársak nem győztek feleszmélni a fájdalomtól és szomorúságtól; mert a dolgok külső elrendezése, a szép tavaszi nap, a mely kivonulásukat fényével besugározta és a kicsipett Zsuzsi nekifeszült érzéseikbe olyasvalamit elegyített, a mit igazi szerelemnek is lehetne nevezni. A kapu előtt azonban arra intette a barátságos szűz az ifjakat, hogy a bõrzsákokat a kiskocsikra tegyék, nehogy szükség nélkül elfáradjanak. Így is cselekedtek és mikor a várossal hátuk mögött a hegyeknek nekiindultak, majdhogynem tűzérosztálynak tetszetek, a mely hegynek fel kocsizott, hogy odafenn üteget állítson föl. Mikor már jó félóra óta gyaloglanak, megállót fuvattak, egy kellemes magaslaton,

a melyen keresztút vezetett át és félkörben egy hársfa alá telepedének, a honnan szép kilátás kínálkozott és erdőkön, tavakon és helységeken lehetett végignézni. Zsuzsi kinyitotta tarsolyát és mindegyiknek adott egy-egy maroknyi körtét meg szilvát, hogy fölfrissítsék magukat és így ülének itten jóideig hallgatagon és komolyan s csak a nyelvek csettintése okozott némi szelid csendháborítást, mikor az édes gyümölcsöt szájukban széjjel csomiszlólták.

Ekkor Zsuzsi, miközben egy szilvماغot eldobott és ettől nedves ujjahegyét a friss fűben megtörölte, így kezdte szólani: «Kedves barátaim! Lássátok, milyen szép és kiterjedt ez a világ, köröskörül mindenféle pompával és emberi lakásokkal teleszórva! És én mégis fogadni mernék, hogy ebben az ünnepélyes órában sehol e nagy világon nem ül együtt négy ilyen becsületes és jóságos lélek, mint mi itten, olyan mélyértelmű és megfontoló természet, olyan hajlandó minden munkálkodó fáradságra és erényre, a meghuzódó takarékoságra, a békeségességre és a bensőleges barátságra. Mennyi virág vesz itt körül bennünket, mindenféle fajtájú, a melyeket a tavasz elővarázsol, különösen a sárga primulákat, a melyekből olcsó és izletes teát szűrünk; de vajon igaz lelkek és munkálkodók-e? takarékosak, előrelátók, okos és tanulságos gondolatra képesek-e? Nem, sőt inkább tudatlan és léleknélkül való teremtesek, ész és szellem nélkül pazarolják el idejüket és ha még oly szépek is, bizonyosan élettelen széna lesz belőlük, míg mi a mi erényeinkkel magasan fölöttük állunk és valóban teremtünk ékességére nézve sem maradunk alattuk; mert Isten bennünket a saját képére teremtett és isteni lehelletét belénk fúvta. Ó, vajha örökre itt ülhetnénk ebben a paradicsomban és ilyen ártatlanságban; igen, barátaim, nekem úgy rémlik, mintha mi itt mindösszesen az ártatlanság állapotában élnénk vagy legalább is egy bűn nélkül való megismeréstől megneemesítve; mert mi, Istennek hála, valamennyien tudunk írni és olvasni és mindegyikünk tanult valamilyen ügyes mesterséget. Sok minden dologhoz volna ügyességem és tehetségem s volna bátorságom olyan dolgok véghezvitelére is, a melyenekére a legtanultabb kis-

asszonyok sem képesek, ha ugyan túl akarnék lépni osztályom korlátaiban; de a szerénység és az alázatosság egy jóra való fehérszemélynek a legelőkelőbb erénye és nekem elég, ha tudom, hogy egy magasabbrendű belátás szemében szellemem nem megvetett és nem érték nélkül való. Már sokan áhítoztak utánam, a kik nem voltak rám méltók és ime most egyszerre három érdemes legényembert látok magam körül, mindegyik méltó arra, hogy az övé legyek! E szerint ítéljétek már meg, hogy ebben a csodálatos bőrségben hogyan kell epednie szívemnek s példát rólam vegyetek és gondoljátok, hogy mindegyiketek három egyformán drága szüzi virágszál vesz körül, a kik utánatok áhítoznak és ti éppen ezért egyikhez sem hajolhatnátok és egyiket sem kaphatnátok meg! Képzeljétek csak el jó elevenen, ha mindegyiketek körül három Bünzlin hajadon tárná ki keblét, úgy öltözve, mint én és hasonló jó hirben, hogy én úgyszólván kilenczszeresen elevenedném meg itten, mindenfelől rátok tekintenék és utánatok epekedném! Elképzelitek-e ezt?»

A derék legények csodálkozva hagyták abba a rágást és együgyű pofát vágva törekedtek a sajátosságos föladatot megfejtetni. A svábocskának sikerült ez legelőször és nagymohón így kiáltott föl: «Nos, nagyrabecsült Zsuzsi leányasszony! ha kegyesen megengedi, nem is háromszorosan, százszorosan látom magam körül lebegni, szemecskéivel kegyelmesen rám tekinteni és nekem ezer csókocskát kínálni!»

«No no, — válaszolt Zsuzsi boszus visszautasítással — ne ilyen illetlen és túlzott módon! Mi jut eszébe, szerénytelen Dietrich?! Nem megszázaszorosítva és csókokat kínálva adtam én erre engedelmet, hanem mindegyik számára csak megháromszorosítva és tisztességes, szemérmes módon, hogy senki se jusson nagyon is közelembe.»

«Igen, igen», — szólt végre Jobszt és egy minden oldalán megbarapdált körtecsutkával mutatott köröskörül — «én csak megháromszorosítva, de a legnagyobb tiszteletreméltóságban szemlélem Bünzlin leányasszonyt, a mint körülöttem sétálgat és jóakarattal felém int, miközben kezét szí-

vére teszi. Köszönöm, alázatosan köszönöm!» — mondá somolyogva, miközben háromfelé hajlongott, mintha valóban látná e tüneményt.

«Helyes, helyes,» — felelt a mosolygó szűz — «ha van köztük különbség, kigyelmed mégis a legtehetségesebb, kedves Jobszt, de legalább is a legokosabb.» Fridolin, a bajor, még mindig nem készült el az elképzeléssel, mikor azonban meghallotta Jobszt nagy dicséretét, aggodalom fogta el és sebtében így szólt: «Én is háromszorosan látom a drágalátos Bünzlin leányasszonyt, a mint a legnagyobb tiszteletreméltósággal körülöttem sétál és kéjesen felém int, miközben kezét ráteszi —»

«Piha, bajor!» kiáltott Zsuzsi és elfordította arcát, «szót se többet! Honnan ez a bátorság, hogy velem ilyen sivár módon beszél és ilyen csúnyaságokról képzelődik? Piha, piha!» A szegény bajorba mintha mennykő csapott volna belé és izzó vörösség öntötte el arcát, anélkül, hogy tudta volna miért, mert biz ő éppen semmire sem gondolt és csak úgy taláломra, a hang után ismételte, a mit Jobszttól hallott, minthogy tanúja volt a nagy dicséretnek, a melylyel beszédét elhalmozták. Zsuzsi újra Dietrich felé fordult és mondá: «Nos, kedves Dietrich, hát még most sem készült el vele, de persze szerényebben?» «De igen, kegyes engedelmével», válaszolt emez és örült, hogy újra szóra méltatták, «most már csak megháromszorozva látom magam körül, nyájasan, illedelmesen rám tekintve és három fehér kacsót nyújtva felém, a melyekre csókjaimat lehelem.»

«Jó tehát», folytatta Zsuzsi «és kegyed, Fridolin, nem fordított még hátat eltévelyedésének? Erőszakos vérét még most sem tudja egy illedelmes képzet nyugalmas medrébe terelni?» — «Bocsánatot kérek», felelt Fridolin kislelkűen, «azt hiszem három leányasszonyt látok mostan, a kik száritott körtével kínálnak és azt hiszem, elég hajlandósággal vannak személyem iránt. Egyik sem szebb a másikánál és keserű falatot kell nyelnem, ha választani akarok közülök.»

«Nos tehát», szólt Zsuzsi, «minthogy képzelődések benneteket kilencz darab ilyen teljesen egyenlő értékű per-

szónával vesz körül és ez elbájoló bőségben mégis ürt éreztek szívetekben, mérjétek ehhez az én állapotomat; és a mely mértékben látjátok, hogy bölcs és szerény lélekkel uralkodni tudok magamon, épp oly mértékben lássatok példaadást az én lelkiezőmben és fogadjátok meg egymásnak, hogy ezentúl megférték egymással és a mint én szeretettel válok meg tőletek, ti is szeretettel búcsuztok el egymástól, akárhogyan döntsön is a végzet, a mely fejetekek fölött függ! Így hát helyezték a kezekeket valamennyien az én kezembe és tegyetek szent fogadást.»

«Igen, mindenesetre», kiáltott föl Jobszt, «legalább én megteszem, rajtam ne muljék!» és a másik kettő sietve kiáltott közbe: «Rajtam se, rajtam se!» és valamennyien egybe tevék kezüket, ám azért mindegyik eltökélte, hogy mindenesetre akkorákat ugrik majd, a mekkorákat csak bir. «Rajtam ne muljék,» ismételte Jobszt, «mert én ifjúságom óta könyöröltes és jól megférő ember voltam. Soha senkivel sem veszekedtem és még a legkisebb féreg szenvedését sem tudtam nézni, a merre csak jártam, mindenkivel megfértem és nyugodt magatartásom miatt mindenütt nagy dicséretre tettem szert, mert ámbár többfele dologhoz értek és eszes fiatalember vagyok, még senki sem látta, hogy olyas valamibe ártottam volna magam, a mihez semmi közöm és kötelességemet mindig józanul teljesítettem. Anynyit dolgozom, a mennyit csak akarok és nem ártok vele magamnak, mert friss és egészséges vagyok, legjobb éveim teljében. Eddig még minden mesterasszonyom azt mondta, hogy ezermester vagyok, szemenszedett tökéletesség és hogy velem jól meg lehet férni. Oh! valóban magam is azt hiszem, hogy úgy élnék kegyeddel, mint a mennyországban, Zsuzsi leányasszony!»

«Ej!» — veté közbe nagy buzgósággal a bajor — «ezt ugyan elhiszem, nem is volna valami nagy mesterség a leányasszonynyal úgy élni, mint a mennyországban! Erre magam is vállalkoznám, mert én sem vagyok tökkelütött. A mestersegemet jól értem és jó rendben tudom tartani a dolgaimat; még az sem megyen nálam veszendőbe, a mi szóra sem érdemes. Még sehol sem tűztem össze senkivel, pedig

igen nagy városokban dolgoztam, soha macskát meg nem vertem, pókot meg nem öltem. Mértékletes és tartózkodó vagyok és akármilyen étel is elég jó nekem, a legkevesebben is örömöm telik és megelégszem vele. De egészséges és jókedvű is vagyok ám és sok mindent kiállok, mert a jólelkösmeret a legjobb életital, minden állat szeret engem és utánam szalad, mert szimatjuk megérzi igaz-lélek voltomat, minthogy nem igaz ember közelében nem tudnak megmaradni. Egy pudli kutya egy ízben három napon át szaladt utánam, mikor Ulm városából vándorútra indultam, végre is egy parasztember oltalmába kellett adnom, mert szegény vándorlólegény létemre nem adhatnék enni ilyen állatnak, és mikor a Cseherdön utaztam keresztül, a szarvasok meg az őzek húsz lépés távolságban megállottak s nem féltek tőlem. Csodálni való, mennyire ráismernek az állatok az emberre és megérik, kinek van jó szíve.

— Úgy bizony — vágott közbe a sváb — ez igazán így van. Nem látjátok, ez a pintyöke már mióta röpdös körülöttem és hogyan iparkodik a közelembbe jutni? És az a mókus ottan a fenyőfáról folyton felém tekintget, itt meg egy kis bogár mászik végig a lábam szárán s nincs rá mód, hogy elzavarjam. Ennek ugyan jó dolga lehet nálam, az aranyos, jó állatkának!

Most azonban Zsuzsi féltékenykedni kezdett és némi hevességgel mondá: «Minden állat szívesen megmarad melletttem! Nyolcz esztendeig volt egy madaram, és szegényke nagyon nem szívesen halt el mellőlem; a macskánk utánam kóborog, akármerre alljak-menjek és a szomszéd galambjai tolakodnak s veszekszenek ablakom körül, ha kenyérmorzsat szórok nekik! Az állatoknak csodálatos tulajdonságai vannak, mindegyiknek a maga fajtája szerint. Az oroszlán szívesen kíséri a királyokat és a hősöket, az elefánt pedig a fejedelmeket és a bátor harczosokat; a teve a kereskedőt átviszi a pusztán és friss vizet tart neki készen a hasában, a kutya meg minden veszedelmeken keresztül kíséri urát és megmentése végett még a tengerbe is ugrik. A delfin szereti a zenét és követi a hajókat, a sas pedig a hadseregeket kíséri. A majom az emberhez hasonló állat és min-

dent megcselekszik, a mit másoktól lát, a papagály pedig megérthi beszédünket és elcseveg velünk, akár valami öreg! Még a kigyók is meg hagyják szelidíteni magukat és a farkuk csücskén tánczolnak; a krokodil emberi könyeket hullat és az odavaló polgárok megkimélik és megbecsülik; a struczmadarakat meg lehet nyergelni és nyargalni lehet rajtuk; a vad bivaly az ember kocsiját húzza és az agancsos rénszarvas a szánkóját. Az egyszarvú hófehér elefántcsontot juttat neki, a teknősbéka pedig áttetsző csontjait.

— Engedelemmel — szólt közbe a három fésűslegény egyszerre — ebben bizonyosan téved, mert az elefántcsontot az elefánt agyara szolgáltatja, a teknősbékafésűket pedig a teknősbéka héjából csinálják és nem a csontjaiból!

KELLER GOTTFRÉD után, németből

BODROGI LAJOS.

KÖLTEMÉNYEK.*

A fény.

Szél zúg a sötét jegenyék sudarán,
S a karcsu sudár csupa fény s csupa árny;
Ormán, mit a mélylő ég kékje beszél,
Tánczos levelek fényfoltja rezeg.

Légy áldva, te látás szent kútfeje, fény!
Oh, égi ajándék, mint áldalak én.
A porszem is ébred, a merre haladsz,
Mindennek a földön színt, életet adsz.

Neked köszönöm, hogy az ég meg a föld
Csodáival elmém színig teletölt,
S lelkemben a színek pompája ragyog;
Te általad lettem az, a mi vagyok.

Képek színes árját, üdén melegen,
Gyermekkorom óta hogy itta szemem,
Élvezve a látás nagy, nagy gyönyörét,
Melynél nem is ad tán nagyobbat a lét.

Lelkemben, ez érző tükrön, csodaképp
Úgy rajzik a sok rajz és árad a kép,
Mit a látás nyújt, bár szemem behunyom,
Mind megmarad itt benn, mint hóban a nyom.

* Felolvasta szerzőjük a M. Tud. Akadémia május 10-iki ünnepélyes közülésén.

S fény rajzai közzül nincs oly kicsiség,
 Mi nem élne tovább, hirdetve dicsét:
 Méh szárnya zománca . . . S ha leng a falomb,
 A tétova ingó árnyék a falon.

Álmatlan, alaktalan éjjeleken
 Nem hosszú a percz, sem az óra nekem,
 Képek seregével magam mulatom,
 Ringatva a lelkem száz hangulaton.

Tán, hogyha lehúynak végkép e szemek,
 És én hidegen majd s némán pihenek:
 Tündér ecsetével az éjt ez a fény
 Beszinezi lenn is, a sír fenekén.

A költöző fecskékhez.

Ti fecskék, hát már gyülekeztek!
 Látszik, hogy készülödni kezdtek,
 Összeverődve, nagy csapatban
 Szálltok, kerengtek nyughatatlan.

A mennyi fészek, mind kirajzott,
 S mint görbe íjj, a jól felajzott,
 Két szárnyatok úgy hajlik össze,
 Tollas nyilvesszöt fogva közre.

Egyszerre majd, mint tünde álom,
 Elenyésztek a láthatáron,
 Repülve, szállva, tűnve délnek . . .
 Előbb hozzátok hadd beszélsek.

Veletek tart, köddé enyészve,
 Erdőnk, mezőnk minden zenésze,
 Kit hajt a vágy s a szárny emelhet,
 Magokkal vive dalt, szerelmet.

Értek a fényes Adriához,
 Arany ott a vitorla, árbocz,
 Hullám reng, hullámhoz simulva,
 S százféle színt vált kék azúrja.

S ha szárnyatok már lankadóban,
 Új part köszönt; part, part, valóban,
 Egy tündérkert, virágmezt öltve,
 Itália mosolygó földje.

Mindenfelé, ezer s ezerszám
 Kúszó borág karcsú szederfán,
 Bús cziprusok, szelíd olajfák,
 Kik illatlelköket sohajtják.

És van-e ég mosolygóbb, kékebb,
 Mint kékje Umbria egének?
 Ott ég és föld nevet a fénytől,
 Tán Szent Ferencz arany szívetől.

Fecskék, ha sirján megpihentek,
 Mondjátok az assisi szentnek,
 Ki ott pihen koporsajában:
 Nem prédikált nektek hiában.

Csicsergjetek, Istent dicsérve;
 Dehogy fog megdorgálni érte,
 Mint hétszaz éve, mikor épen
 Zavartátok a szent beszédben.

Az ő mézajka néma lett rég,
 Nem zengi hálátelt szerelmét,
 Daloljatok helyette hát ti,
 Madárcák, az ő hűgocskái!

A szent zsoltosmát hű barátok,
 A jó Assisi bizta rátok,
 S kis szívetekből dalra válva
 Buggyan fel az öröm s a hála.

Hála az ég s föld Istenének,
Örültök a nappalnak, éjnek,
Tűznek, víznek, fűnek, virágnak,
Az egész teremtet világnak.

Csak egyszer prédikált tinéktek,
S lám, szent tűzétől most is égtek.
De hát az ember, kire mindég
Özönnel önté lelke kincsét?!

Fájó kérdés, felelni félek;
Ne tudja az a tiszta lélek.
Ki ne fecsegd, te fecsketábor,
Vérkönny fakadna szent porából.

VARGHA GYULA.

NEMZETI KÖNYVTÁR.

Méreteiben nagyszabású, jelentőségében messzeható irodalmi vállalat viseli a címűl írt nevet. A Kisfaludy-Társaság a közoktatásügyi kormány támogatásával, a Franklin-Társulat kiadásában, Beöthy Zsolt, Négyesy László, Császár Elemér Kisfaludy-társasági tagok szerkesztésében egy körülbelül 200 kötetre terjedő gyűjteményt indít meg, avval a rendeltetéssel, hogy összegyűjtse irodalmunknak mindazon emlékeit, melyek nemzeti műveltségünknek jelentős elemei ma is, vagy legalább voltak a múltban, másszóval azokat az irodalmi alkotásokat, melyeknek æsthetikai vagy irodalom- vagy culturtörténeti értékük van. A vállalkozás nem első kísérlet e czél megvalósítására. Már Révai Miklós, egyike a leggenialisabb tudósoknak, gondolt arra (1785), hogy *Költeményes Gyűjtemény* czíme alatt közrebocsátja a magyar szépirodalom legjelesebb termékeit, de egy embernek sem szellemi, sem anyagi ereje nem bírhatta meg az óriás föladatot, s igyekezete csak terv maradt, melynek emléke mindössze egypár kötet. Hosszú ideig nem is mert senki a terv megújítására gondolni, mígnem Toldy Ferencz 1843-ban magáévá tette Révai gondolatát, s *Nemzeti Könyvtár*, majd *Újabb Nemzeti Könyvtár* czíme alatt, szintén a Kisfaludy-Társaság megbízásából, még tágabb keretek között új életre keltette, de a két vállalatában is mindössze 13 kötetet tudott megjelentetni. Egy emberöltővel később egy művelt lelkű, az irodalom iránt nagy érzékkel viseltető könyvkereskedő, Abafi (Aigner) Lajos kapta föl a már két ízben meghíúsult eszmét, s megtartva Toldy vállalatának czímét, a *Nemzeti Könyvtárt*, merészen, nagy anyagi áldozatokkal, újabb kísérletet tett. Tizenegy esztendeig (1879—1890) fönntartotta vállalatát, de ő sem adhatott többet, mint 42 kis kötetet. Szerényebb keretben 1902-ben a Franklin-Társulat vállalkozott a föladatra, s mind az 55 kötetes *Magyar Remekírók*, mind a Lampel-czég *Képes Remekírói* meg is valósították kitűzött czéljukat: egységes, befejezett sorozatban bemutatták irodalmunk «remek»-eit.

A gondolat, melyet ezek az egymást váltó igyekezetek meg akartak valósítani, egészen természetes. Irodalmunk, noha sem terjedelemben, sem gazdagságban nem mérkőzhetik a nagy nyugati nemzetekével, mégis olyan gazdag, másfelől régibb irodalmunk emlékei annyira hozzáférhetetlenek, hogy mind a szakközönség, mind a művelt olvasók már legalább egy századja szükségét érezték egy olyan összefoglaló gyűjteménynek, a hol együtt találják mindazt, a mire szükségük van. Az eddigi vállalkozások jelentősége és haszna kétségtelen, s hálával emlékszik meg róluk az irodalom minden barátja, de azon kívül, hogy mind-egyiknek volt egy és más fogyatkozása, — Toldyénak és Abafiénak a tervtelenség és rendszertelenség, az újabbakénak a közölt anyag korlátozottsága — voltak közös hibáik is, első sorban az, hogy nem mindenütt fordítottak kellő gondot a szövegek hitelességére és hogy a szöveget vagy nyersen, minden szükséges tájékoztatás (jegyzetek) nélkül vagy fogyatékos apparátussal adták az olvasóközönség kezébe.

A Kisfaludy-Társaság *Nemzeti Könyvtára*, a munkatársak számára kiadott tájékoztató szerint*, nemcsak az említett fogyatkozásokon akar segíteni, hanem lényege szerint is eltér mind a régibb, mind az újabb típusú gyűjteményektől. Az előbbiekkal szemben van egy hátránya: csak a nagyobb írók költői műveit adja teljesen.** Bármilyen kívánatos volna is, ha a magyar irodalom minden számottevő munkása összes műveivel képviselve volna, erről a feladatról le kell mondani, a mint lemond róla a külföld is. Nemcsak azért, mert a feladat egyenesen megvalósíthatatlan, a rendelkezésre álló irodalmi erőknél és erőforrásoknak tízszerese sem bírná elvégezni, hanem czéltalan is, mert oly óriás, a kötetek ezreire terjedő vállalatná dagadna, a melyet még a legnagyobb magánkönyvtár sem tudna befogadni. Míg

* Címe: *A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára*, megjelent év és hely megnevezése nélkül, nagy 4-rét alakban, 7 l. Aláírva: A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtár-bizottsága. Kár, hogy a bizottság tagjainak neveit nem ismerjük. (A hiányt pótolhatjuk. A bizottság elnöke Beöthy Zsolt volt, előadója Császár Elemér, tagjai: Ferenczi Zoltán, Jakab Ödön, Négyesy László, Riedl Frigyes, Sebestyén Gyula és Voinovich Géza. Szerk.)

** A tervrajz ugyan csak a legkiválóbb költők összes verses műveit igéri a maguk teljességében, Bajza versei azonban mind közölve vannak a megjelent XLIII. 1. kötetben, s ebből joggal következtethetjük, hogy a szerkesztőségnek a gyakorlata szabadabb elvű lesz, mint az elmélete.

azonban azok céljukhoz képest beérték egypár esetlegesen kikapott író műveinek közlésével, a *Nemzeti Könyvtár* egységes, tervszerű kiadásban az egész irodalomról akar képet adni. Ennyiben egy csapáson halad a kétféle *Remekírók*kal, a melyeknél azonban egyrészt nagyobb kört ölel fel, kiterjed az ott meglehetősen elhanyagolt régibb irodalomra, másrészt sokkal bővebb, a *Magyar Remekíróknál* ötszörte nagyobb terjedelmű. Úgy sejtjük, hogy nem is ezek a magyar vállalatok, hanem a hasonló célú német Kürschner-féle *National-Literatur* szolgáltatta az eszmét és a mintát a Kisfaludy-Társaságnak — de megjegyezzük mindjárt, ha a Kisfaludy-Társaság beváltja azt a programmot, a melyet írásba foglalt, akkor nemcsak jóval nagyobb mértékben ismerteti meg a magyar irodalmat, mint amaz a németet, hanem kiadványa módszer és érték tekintetében is meghaladja német társát.

A terv valóban nagyszabású. Az anyag, melyet felölel, igen nagy, a fentebb említett elv szerint mindaz, a minek irodalmunkból æsthetikai, irodalom- vagy culturtörténeti jelentősége van. A munka súlya tehát első sorban a szépirodalmon van, pontosabban szólva, az epikán és lyrán, melynek jelentős termékeit mind közli, míg a széppróza (a regény és novella) meg a dráma köréből, tekintettel az e műfajba tartozó alkotások terjedelmére és nagy számára (Jókai maga vagy 150 kötet volna, Szigligeti vagy 20), csak a legjellemzőbbeknek nyílik tér. «A szónokok és politikai írók közül csak a legkimagaslóbbak művei kerülnek a *Nemzeti Könyvtárba*, azoké, kik vagy remekeket alkottak e műfajban (p. o. Kölcsey), vagy irodalmunk (p. o. Pázmány) és nemzetünk életében (Széchenyi) vezérszerepet játszottak. Történetíróink sorából, a stílművészeket kivéve, főképen azok szerepelnek, a kiknek művei közvetlenül vagy a belőlük merítő költőink révén a nemzet közkincsévé lettek. Aesthetikusaink közül nem a rendszerezők, hanem a finom ízlésű műbírálok.» Az elv, mely az anyag megállapításában érvényesült, a költői és tudományos alkotások aránya, kifogástalan, s a tervezet az adott viszonyok között a maga egészében a legjobb, a mit csak készíteni lehetett. A részletekre vonatkozólag az irodalom minden ismerője talál egyet és mást, a melyen változtatni szeretne, de ez természetes: a mint válogatni kell íróink között, előtérbe lép a válogató subjectivismusa, egyéni ízlése. Nem bocsátkozom meddő bírálgatásba, csak annyit jegyzek meg, hogy nézetem szerint a tervezet inkább többet ölel föl, mint keveset, inkább egy-két olyan névre akadunk benne, melyet fölöslegesnek tartunk, mintsem

olyanra, melyet nélkülözünk. Nyilvánvaló, s a tervezet maga is útal rá, hogy a kivitel alkalmával kisebb módosítások elől nem zárkozhatik el a szerkesztőség.

Az anyag közlésének és magyarázatának szempontjait a vállalat rendeltetése szabja meg. Kinek, milyen közönségnek készül ez a tartalmas gyűjtemény? A tervezet szerint: a tudományos világ, a művelt közönség és az iskolák számára. Merész föladat három, ilyen nagy mértékben eltérő kör követeléseit kielégíteni, összebékíteni olyan érdekeket, melyek első pillanatra homlokegyenest ellenkezni látszanak. A nagy gonddal, a czélok és eszközök pontos ismeretével, teljes irodalmi tájékozottsággal készített tervezet igen ügyesen oldja meg a problémát, mind a szövegek közlés, mind a jegyzetek terén.

A szövegre vonatkozó részt idézzük a tájékoztatóból: «A szöveg teljes hűséggel közlendő, minden igazítás, javítás vagy változtatás nélkül, az író egyéni sajátosságai, esetleges különködései is meghagyandók, az aprólékossáig gondos íróknál (Batsányi, Arany) még a központosítás szokatlan alkalmazása is, de az eredeti helyesírási sajátosságainak mellőzésével mai helyesírás szerint. Jól tudjuk, hogy tudományos szempontból elengedhetetlen kellék a pontos, betűig, sőt jelekig terjedő hűség, mégis le kell mondanunk róla, mert ellentétbe kerülnénk ezáltal vállalatunk másik két céljával, avval a szolgálattal, a melyet a művelt közönségnek s az iskolának tenni kívánunk. Diplomatikai hűséggel nyomtatott szövegek, különösen a régiek (XVI—XVII. század), de bizonyos fokig még az újabbak is a tudományosan nem képzett közönségnek nemcsak az élvezetét rontanák meg, hanem számára még a szöveg helyes megértését is kockára tennék. A *Nemzeti Könyvtár*nak nem célja az eredeti kiadásokat a tudós világ számára fölöslegessé tenni, s az igazi szakember mindig szem előtt fogja tartani a régi nyomtatásokat; számot vetve evvel a körülménnyel, úgy véljük, kisebb veszteséget szenved kiadásunk, ha kevés számú szakférfiunk helyett a művelt közönség nagy tömegének követeléseit elégítjük ki. A szövegeket tehát átírjuk, még pedig az elfogadott iskolai helyesírás szerint, de annál hívebben kívánunk ragaszkodni ahhoz, a mi a szövegben fontos, tehát a legnagyobb gonddal törekszünk visszaadni azt a hangértéket, a melyet az író az egyes betűknek tulajdonított, mind hangszín, mind időtartam tekintetében». A szövegek tehát első sorban a nagy közönségnek szólnak, de a szaktudományt bőkezűen kárpótolják azáltal, hogy igazi kritikai kiadásban jelen-

nek meg, az írók leghitelesebb, minden tekintetben megbízható szövegezését nyújtják. Hogy ez a természetes és magától érthetőnek látszó követelés mit jelent a magyar tudományosságra nézve, azt a laikus közönség el sem tudja képzelni, a melynek sejtelme sincs arról, hogy irodalmunk nagy része mindmáig romlott, megbízhatatlan szövegekben áll a rendelkezésünkre. Van egykét írónk, kinek műveit újabb kritikai kiadásokban bírjuk, de a legtöbbet ma is Toldy kiadta szövegeikből vagy azok másolatából ismerjük. Toldy, a kinél több érdemet a magyar irodalomtörténet terén egy tudósunk sem szerzett, óriás munkát végzett; mint valami százkezü Briaræus, működését kiterjesztette minden irányban s nemcsak ismertette irodalmunkat, hanem ő publikálta nagyobbreszt alkotásait is: de éppen azért, mert egymaga végzett mindent, nem dolgozhatott avval a gonddal, avval a figyelemmel, mint a mai fejlettebb irodalomtörténeti módszer megkívánná. Az ő s a követőinek mulasztását kell a jövőnek jóvá tenni. Hiszen nincs máig sem, hogy csak egypár példát említsek, megbízható Csokonaink, Berzsenyink, Vörösmartynk, Madáchunk, nincs kritikai Tompánk, Aranyunk! Valóban, ha a Kisfaludy-Társaság ezt az ígéretét beváltja, már evvel nagy hálaára kötelezi a tudományt. Emeli a szövegek értékét, hogy az egyes írók műveit az avult műfaji csoportosítás helyett időrendben közli, megjelölve íratásuk vagy megjelenésük idejét s ezáltal hű, áttekinthető képet ad az írók fejlődéséről. Mennyire sikerül ez az egyes kötetek közrebocsátóinak, nem tudjuk, mert a milyen fontos ez a föladat, olyan nehéz és fáradságos, gyakran hosszú, speciális kutatásokat követel a kiadótól, míg az egyes művek, főként versek keletkezési idejét és sorrendjüket megállapítja. Ha a munkatársak olyan lelkiismeretes gonddal iparkodnak megfelelni a rájuk bízott föladatnak, a milyen határozottan lelkükre köti a tervezet («a kiadó tekintse ezt írói becsülete kérdésének»), akkor van reményünk, hogy a *Nemzeti Könyvtár* mind a két szempontból kitűnő szövegeket bocsát közhasználatra.

A jegyzetek terén már könnyebb volt az ellentétes törekvések összeegyeztetése. A bizottság egyszerű, de ügyes fogással külön-külön gondoskodik a szaktudós és a nagyközönség szükségletéről. Az utóbbi kedvéért szómagyarázatokat ad, a tudományos világ számára pedig rövid, de kimerítő és tudományos módszerrel készült fölvilágosításokat, melyek kiterjednek minden philologiai kérdésre. Közlik a mű eddigi kiadásai közül az alapvetőket — az elsőt, a véglegest, s ha van: a kritikait — a fon-

tosabb forrásművek jegyzékét, melyből a szakember ismereteit kiegészítheti; megjelölik, hol és mikor jelent meg először az illető darab (vers, szónoki mű, értekezés stb.), milyen körülmények között s milyen irodalmi hatás alatt született, milyen módosulásokat szenvedett esetleges átdolgozás következtében (a fontosabb variánsok szintén közöltetnek). Szóval adják az úgynevezett «apparatus criticus»-t, a tudományos kiadások elengedhetetlen kellékét teljesen, minden megalkuvás nélkül. Óhajtjuk, hogy így is legyen. A laikus közönség és a szaktudós egyaránt megtalálja, a mire szüksége van, s a mi nem reá tartozik, azt egyszerűen figyelmen kívül hagyja. Így a kiadók takarékosan bánnak a szöveikkel, aránylag kevés helyen is megoldhatják mind a két feladatot.

Az egyes kötetek a szövegeken és jegyzeteken kívül minden íróról egy-egy tanulmányt nyújtanak bevezetésül, tájékoztatót az illető író életéről, egyéniségéről, műveiről s azok értékeléséről meg hatásáról. E tanulmányoktól a tájékoztató szintén megköveteli a két érdek egyesítését, oly módon, hogy azok előadásukban a nagyközönség, szempontjaikban, szellemükben a szaktudomány követeléseivel illeszkedjenek. A tájékoztató szavai szerint: «A bevezetések anyagukban, módszerükben és fölfogásukban szigorúan tudományosan, a philologiai apparatus teljes fölhasználásával, de annak jelzése, tehát jegyzetek nélkül készüljenek. előadásban, stílusban pedig bizonyos írásművészettel, tanulmányyszerűleg legyenek dolgozva, törekedjenek csínra s a világosság kára nélkül lehető tömörségre, szóval mind tárgyi, mind formai szempontból értékesek legyenek, nemcsak tanulságos, hanem vonzó olvasmányok is.» A követelés indokolt, de nagyon magas czélt tűz ki. A tudományos fölfogás s a népszerű előadás nem állanak természetüknél fogva ellentétben, de a gyakorlatban emberi gyarlóságunknál fogva, igen sokszor csak egymás rovására tudjuk egyiket vagy másikat megvalósítani. Nem ismerjük a munkatársak névsorát, de előre is kétségtelennek tartjuk, hogy a mint lesz közöttük több művészi stylist, a ki amellettszerűen képzett tudós is, akként óhatatlan, hogy olyan is ne legyen, a ki a követelésnek csak egyik felét fogja teljesíteni s a bevezetések egy része egyik irányban eltolódik, főként a módszeresség felé. Véleményünk szerint ez lesz a kisebbik baj.

Ime ilyennek képzeletben a Kisfaludy-Társaság a maga hatalmas vállalatát. Vajon az a kép, mely a kötetek megjelenése után az érdeklődők előtt a *Nemzeti Könyvtár*ról ki fog alakulni, hű mása

lesz-e az elképzeltnek? Határozott választ adni ma még lehetetlen, de mivel az első sorozat immár megjelent, az előttünk lévő hat kötet* alapján a siker némi reményével kockáztathatunk véleményt. Tekintsük át rövidesen az egyes köteteket, kutassuk, mennyiben váltják be a hozzájuk fűzött várakozást.

Előre bocsátjuk, hogy a Franklin-Társulat a köteteket egyszerű, de igen ízléses külsőben bocsátotta közre, szerencsésen egyesítve a takarékoság és az æsthetika szempontjait. Nagy nyolczadrét alakú testes (18—31 íves) kötetek, finom papiroson, sűrűen szedett, de vékony, jól olvasható, igen tetszetős formájú betűkkel, czélszerű beosztással s mindegyik több képpel. A képek részint a bemutatott írók arczképei, egykorú festmény, rajz, metszet nyomán vagy fényképről, tehát hitelesek, részint facsimilék, az írók műveiből egy-egy lapnak reproductiói, nyomtatványokból, esetleg kéziratból, azzal a rendeltetéssel, hogy az olvasó megismerje az írók helyesírását és kézírását.

A kötetek anyagára térve, legegyszerűbb föladat hárult Bajza Józsefre, a ki Szücsi József írói neve alatt nagynevű rokonának műveit rendezte sajtó alá. *Bajza* azon írók közé tartozik, a kiknek van már megbízható, minden tudományos követelménynek megfelelő kiadása (Badics Ferencztől), így első sorban a válogatás kötelessége nehezedett rá. Szücsi ez első kötetben Bajza összes verseit adja s az eddigi közléseknél azáltal teszi értékesebbé a magáét, hogy pontos időrendbe szedte őket, novellái közül helyes érzéssel az *Ottiliát*, mert férfi hősenek jellemét Bajza saját lelke vonásaiból alkotta meg, azután kritikái közül a régiebbeket, illetőleg közülük a legfontosabbakat. A bevezető értekezése világos, jól tagolt, arányos, készülő nagy Bajza-életrajzának sikerült kivonata.

Hasonló természetű, de sokkal nehezebb munka várt Kéki

* A *Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára*. Szerkesztik Beöthy Zsolt, Négyesy László, Császár Elemér. Budapest, Franklin, 1914. N. 8-r. — IX. Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI—XVIII. század.) Kiadja Alszeghy Zsolt. 487 l. — XIV. 1. Gróf Zrinyi Miklós művei. I. kötet. Költői művek. Kiadja Négyesy László. 472 l. — XXIII. 1. Deákös költők. I. kötet. Rájniss, Baróti Szabó, Révai versei. Kiadja Császár Elemér. 351 l. — XLIII. 1. Bajza József művei. I. kötet. Versek, novella, kritikák. Kiadja Szücsi József. 178 l. — LVIII. 1. Tompa Mihály művei. I. kötet. Költemények 1840—1847. Kiadja Kéki Lajos. 463 l. — LXXXII. Szigeti József drámái. Kiadja Bayer József. 279 l.

Lajosra. *Tompa* 1840—1847 között írt összes verseit adta ki s e munkájában támaszkodhatott némi előmunkálatra, de két nagy lépéssel kellett tovább mennie: az eddigi gyűjtemények, mind a költőtől, mind a barátaitól sajtó alá rendezettek hiányosak voltak, s így Kékinék sok verset úgy kellett előhalásznia a folyóiratokból, melyekben annak idején először és utoljára megjelentek; másodszor a verseket eddig önkényesen csoportosítva közölte maga Tompa s utána a kiadók, ő kikutatta mindegyiknek keletkezési idejét, s e szerint állította őket időrendbe, csak — a tervezet értelmében — a zárt cyklust alkotó s úgyszólván közel egykorú *Népregék*, *népmondák* tartotta együtt. Ezek alapján ebben a kiadásban bírjuk Tompa verseinek első teljes és a tudományos igényeknek mindenben megfelelő gyűjteményét. Igen gazdag a kötet jegyzet-anyaga. Az összes Tompa-kiadások jegyzékén s a Tompára vonatkozó fontosabb dolgozatok czímén kívül öt sűrű nyomású íven közli azokat a változtatásokat, melyeket a költő a versein tett, míg végleges alakjukat elnyerték, s tömören, de igen szabatosan megvilágítja azokat a motívumokat, melyek a költő lelkét az egyes versek megírására ösztönözték. A mint a költő teljes ismeretéhez Kéki kiadása, akként megértéséhez jegyzetei elengedhetetlenek. A bevezetésben Kékire ismerünk, a ki 1912-ben egy kitünő könyvben megírta a költő legművészebb életrajzát. Így ez a kötet, a melyről előzetesen azt lehetett volna hinni, hogy pusztán mása lesz az eddigi kiadásoknak, minden ízében új és értékes.

A *Szigeti*-kötetnek viszont, melyet Bayer József készített, a közölt anyag ujsága adja meg a becsét. Szigeti, a ki nemcsak korának egyik legkiválóbb drámaírója volt, hanem él és hat még ma is a színpadon, annyira a színház levegőjében élt, hogy drámáit kevés kivétellel ki sem nyomatta, s újabban megjelent drámáit is vagy egyötöd részükkel megcsonkítva barbár kézzel adták ki. Bayer kiválogatta Szigeti drámái közül az öt legnagyobb értékűt s mindegyiket az eredeti sűgőkönyvek alapján a későbbi törlések és javítások nélkül, a maguk eredeti teljességében nyomtatta le. Az öt közül kettő most lát először napvilágot, a másik három pedig most jelenik meg először a maga épségében, úgy hogy Szigetit csak most, Bayer kötetéből ismerheti meg végre a közönség és az irodalomtörténet. A bevezetés tartalmas, bár inkább a költő életét és műveit ismerteti, mint egyéniségét és működését. A jegyzetekben lerakott philologiai apparatus — anyag híján — nem nagy.

Újszerű s szerencsés gondolat a *Magyar drámai emlékek*

czímű kötet, melyet Alszeghy Zsolt állított össze. A régibb, XVI—XVII. századi drámai alkotásainkat egy-két csekélyebb értékű dráma kivételével mind közli s a XVIII. századi iskolai drámák közül a legjelentékenyebbeket, összesen 15 drámát s így elég jó képét adja a magyar drámai törekvéseknek a codexek korától Bessenyeiig. Úgy hiszszük, hogy ez a kötet, együtt nyújtván azt a nagy anyagot, melyet sok helyről, részben ritka régi kiadásokból, folyóiratokból kellett összeszedni az érdeklődőknek, nagy hasznára lesz nemcsak az iskolának és a közönségnek, hanem a szaktudománynak is. Magvas a bevezető értekezés is, melyben Alszeghy, a magyar iskolai dráma alapos ismerője, tömören — kissé talán tömörebben is, mint a nagyközönség számára kívánatos lett volna — de anyagán teljesen uralkodva összefoglalja a külföldi és hazai tudósok s nagyrészt a maga kutatásainak eredményeit, úgy hogy tanulmánya még a szakemberek számára is nyújt újat. Ugyanezt mondhatjuk a jegyzetekről is. Az apparatus, talán helykímélés kedvéért, kissé szűkszavú, utalásait, rövidítéseit, célzásait csak a szaktudós érti, de főként annak is szólnak.

Értékben és szépségben egyaránt kiváló kötete a sorozatnak a *Deákos költők*, Császár Elemér összeállításában. Eddig még érdeklődésünk alig tett kísérletet arra, hogy a deákos iskolában kifejezésre jutott hatalmas szellemi áramlatot, mely irodalmunknak egy messzire kinyúló korszakában költészetünk és az antik költészet között szellemi életünkön is megérezhető kapcsolatot teremtett, a maga teljes egészében, érdemében és jelentőségében egységesen megismerje és megismertesse. Érezhetően nélkülöztük a deákos iskola költőinek kritikai kiadását. Így voltaképen szinte új az az anyag, melyet nehezen hozzáférhető kiadásokból és kéziratokból tudományos kutatással megalapozott gondos kritikai kiadásban közrebocsátott Császár Elemér. A deákos költőket a művelt közönség csak most fogja megismerni ebből a kötetből, de a tudósok is találhatnak benne újat, Révai versei között több olyan költeményt, mely gyűjteményben eddig még nem jelent meg. Különösen azt akarjuk kiemelni, hogy a deákosoknak nagyjából alacsony színvonalon álló verseivel szemben érvényesülni kellett a helyes válogatásnak, s a Császár Elemér dolga itt kétségkívül sokkal nehezebb volt, mint kiadó társaié, de helyes érzékkel és kellő megértéssel válogatta ki a rendelkezésére álló nagy anyagból első sorban azokat, melyeknek legnagyobb æsthetikai értékük van s

azután azokat, melyek a költő életére, egyéniségére, jellemére fontosak vagy műfaji szempontból érdekesek. A válogatás helyességének igazolása az, hogy a trias — Rájniss, Baróti Szabó, Révai — munkásságáról olyan teljes képet nyújt, melyből jellemző vonás nem hiányzik. Ezt a gondos válogató munkát kiegészíti s még értékesebbé teszi az a négy vonzó kép, mely a deákos irány érdemét és jelentőségét, s a trias egyes tagjainak működését és egyéniségét szabatos vonásokkal világítja meg. Élvezetes olvasmánya lesz a művelt közönségnek, de tanulságos a szakembernek is, s meg vagyunk róla győződve, hogy a deákos költőknek ez az újszerű, a kiadónak önálló és mélyenjáró kutatásaival bővült beállítása az irodalomtörténetben is állandósulni fog. A végzett munka nagy arányáról és értékéről a kifogástalan philologiai apparatussal készült jegyzetanyag kellő megértéssel való áttekintése tájékoztathatja igazán az érdeklődőt. A tudományt is teljes mértékben ki fogja ez elégíteni, mert megtalálja benne a teljes bibliographiát hiánytalan és pontos összeállításban, a kiadások és kéziratok fősorolását, a három költő verseinek lehelhelyeit, a variánsoknak pontos közlését, közben a versek keletkezésének magyarázatában s a források kimutatásában eddig ismeretlen új eredményekkel is találkozik, s ez a gondos, mindenre kiterjedő utánjárással végzett munka elismerést kíván épen a megértő tudóstól, de hálára is kötelezi.

Nagy, kellőképen alig méltányolható munkát végzett Négyesy László a *Zrinyi*-kötet összeállításával. Zrinyi összes költői műveit adja, azt tehát, a mit az Akadémia nagy Zrinyi-kiadása (1906). Megdöbbenéssel értesülünk azonban, épen Négyesy jegyzeteiből, hogy ez a Széchy Károlytól készített kiadás nem megbízható. Már az sem volt helyes, hogy Széchy a kiadás alapjául nem a költő életében az ő gondozása alatt *Adriai tengernek Syrenaia* cím alatt megjelent 1651-iki szöveget választotta, hanem a kéziratosat, mely korábbi, mint a nyomtatvány; mégis a hol nem egész versszakokra terjedő volt az eltérés a két szövegezés között, a kéziratot helyett a nyomtatottat közölte (az előbbi a lap alján), viszont a későbbi eltéréseknél a kézirat szövegét fogadta el, s a nyomtatványt a jegyzetek között adta. Így a kiadás nem hű mása sem a kéziratnak, sem a nyomtatványnak. Azonkívül, mint Négyesy gondos összevetés alapján megállapította, Széchy közlése tele van pontatlanságokkal, olyan apróbb változtatásokkal, melyeknek nem adja magyarázatát. Négyesy helyreállította az eredeti, egyedül hiteles szöveget, s a nyomtatvány fogyatkozásait, sajtó-

hibáit, tévedéseit nagy gonddal, alapos, de óvatos szövegkritikával igazította meg, többnyire a kézirat alapján, de csak ott, a hol a javítás kényszerítő szükségként elkerülhetetlen volt, s ilyenkor is a jegyzetekben közli az eredeti szöveget s beszámol eljárása indokairól. A szöveg a maga philologiai akribiájával, a jegyzetek a maguk bő bibliographiai tájékoztatásával, a variánsoknak minutiosusan pontos közlésével a legkényesebb tudományos igényeket is kielégítik. A terjedelmes, öt ívnyi bevezető tanulmány nemcsak képet ad, nagy stilművészettel, Zrinyiről mint emberről és költőről, hanem új szempontokból világítja meg a Zrinyiászt s egészen új, tudományunkban eddig nem ismert eredményekre jut. Kiemeljük, mint legfontosabb, a szaktudományt továbbvivő megállapításai közül a *Zrinyiász* alapeszméjének megfejtését, Hajnal Márton fölfogásának megczáfolását, a ki az eposz Karnarutić horvát költeménye hatása alatt keletkezettnek tüntette föl, annak a viszonynak tisztázását, melyben Zrinyi egyrészt mintáival, másrészt történeti forrásaival áll, evvel kapcsolatban eredetiségének megállapítását, az eposz állítólagos hatástalanságának kritikáját és motivációját.

Ha megállapításaink az egyes kötetek értékéről és érdemeiről helyesek, akkor nyugodt lelkiismerettel kimondhatjuk, hogy a *Nemzeti Könyvtár* első sorozata megoldotta azt a föladatot, melyet a tervezet értelmében a szerkesztőség összeállítójukra bízott. Természetesen mindegyik a saját írói egyéniségét, tudományos adományait érvényesítette s nem előre megállapított chablonok szerint dolgozott, mindamellett meglátszik a sorozaton az egységes, tervszerű, cél tudatos szerkesztés. Ez a hat kötet nem hat különálló munka, hanem egy nagy egésznek szorosan összetartozó eleme: beosztásában, az anyag elrendezésében és közlésében, megvilágításában azonos szempontok és módszerek szerint készült. Ha a szerkesztőség továbbra is jó érzékkel válogatja meg munkatársait s lesz elég energiája és kitartása irányításukra, akkor bizalommal tekinthet ő is, a közönség és a tudomány is a *Nemzeti Könyvtár* elé: a nagy vállalat haszna, jelentősége meg fog felelni reményünknek.

Gy. L.

SZEMLE.

Kossuth Ferencz.

(1841—1914.)

Nemsokára húsz éve lesz annak, hogy Kossuth Ferencz atyjának halála után visszatért szülőföldjére, hazánkba. Az a határtalan szeretet, melylyel nemzete Kossuth Lajost búcsúztatta volt, fogadta őt hazatértekor. Boldog volt, ki láthatta, irigyelt, ki közelébe férközhetett. Előkelő hölgyek, kiknek atyjuk vagy férjük nagyon is más politikai táborhoz tartozott, órák hosszant vártak, hogy csak egy pillanatra is láthassák. A bujdosó dicsköréhez hozzájárult az a remény is, hogy az élet iskolájában megérett komoly férfiú, atyja hazaszeretetének, tehetségének és népszerűségének örököse, tevékeny és áldásos részt vesz nemzete haladásának, fel-emelésének munkájában.

Kossuth Ferencz első politikai fellépése teljes sikerrel járt. Körútra indult az országban és megjelenésekor, beszédeire az Alföld nagy városaiban teljes erővel újult meg a 48-as hagyomány. Jókai Mór egy szép levélben felszólította ekkor Kossuth Ferenczet, mondjon le az áldatlan, eredménytelen belső harc szításáról. Egyesüljön minden párt közös, hazafias munkában. A negyvennyolczas pártnak oly rövid, oly komoly és lelkes apologiája, elveinek oly szabatos megállapítása volt a válasz, minőt csak hívatását egészen világosan látó politikus fogalmazhatott meg. Ez az egy válasz is elegendő bizonyossága Kossuth Ferencz tehetségének.

Noha született pártvezér volt, a parlamentarismusnak és erkölcsi követelményeinek helyes felfogásával valóban azzá is lett. Határozott volt, de sohasém csökönyös, erélyes, de nem éles és nem sértő. Noha az ellenzék élén állott, tisztában volt az obstructio veszedelmével. Küzdött is ellene férfiasan, nem ijedve meg a pártjában ellene is felzúduló elégedetlenségtől. A hazafias, szabadelvű, a negyvennyolczas hagyományokat fenntartó ellenzék alig szolgálta valaki nálánál nagyobb ügyességgel és méltósággal.

Az 1905 januárban végbemenő választásokon a kormány-párt megbukott. Először 1867 óta. A kiegyezéshez ragaszkodó pártok együtt többségben voltak ugyan, de legszámosabban Kossuth pártja került ki az urnákból. Az ország hangulata harcias, semmi akadálytól vissza nem riadó. A legkényesebb és legtöbb veszélyt rejtő kérdések vártak megoldásra. Mindenekfölött az: megmaradhat-e a kiegyezés és megmaradhat-e különösen a közös hadsereg?

Kossuth Ferencz hatalma ekkor szédítő magasságra emelkedett. De nem szédült belé. Volt érzéke az iránt, mit atyja »az exigenciák tudományának« nevezett. Azt hiszem, nem tévedek, ha kimondom, hogy az 1905-ben egymásután következő alkudozásokban és tárgyalásokban ő volt a legmérsékeltebb a nemzet vezérei közül. Ez a politikai érzéke, nagy műveltsége és valóban európai finom modora szerezte meg neki az uralkodó bizalmát, jóindulatát is.

Még egy kísérlet következett: a Fejérváry kormánya. Aztán a pactum és az 1906-iki választás, mely a függetlenségi pártot túlnyomó többségre juttatta. Kossuth Lajos fia már előbb mint kereskedelmi miniszter belépett a Wekerle cabinetjébe. Oly kormányba, melynek többsége a kiegyezés alapján állott. Eleve is ki kellett kapcsolnia a hadügyi követeléseket, melyek lázba hozták az országot. Aztán meg kellett kötni a gazdasági kiegyezést. Igaz, hogy Magyarország függetlensége formailag jobban érvényesült azáltal, hogy a szövetségből szerződés lett, de különben alig volt benne javulás. A quotát lényegesen felemelték. A bankot előbb kikapcsolták, de aztán Kossuth maga sem igen lelkesedett a külön magyar bankért. Egyszóval, az oly magasra szárnyaló reménynyel és őszinte lelkesedéssel üdvözölt új kormány nem igen térhetett el a régebbieknek útjáról. A parlamentben tovább rágódott az egykor oly erős magyar parlamentarismus őrlő férge: a kisebbségek vezettek és nem a függetlenségi párti többség. Kossuth Ferencz pedig országgyűlésen és azon kívül is egyre ismételte, hogy követi, fenntartja boldogult atyjának hagyományát.

Nehéz, szinte lehetetlen helyzet. Olyan, melyből a legnagyobb diplomata sem kerülhet ki épen. De ez nem Kossuth hibája, hanem a körülményeké.

Együtt járt azonban ezzel egy lélektani átalakulás is. A végtelen népszerűségnek birtokosa, a hatalom részese, mindenekfölött a mandátumok osztogatója, nemcsak országos tisztelet tárgya,

hanem valódi hódolaté. Sokat kibír a magyar ember, pláne hízélgést, de a byzantinizmusnak ekkora áradata nem maradt hatás nélkül Kossuth lelkére. Elérte, a mi lehetetlennek látszott: a király bizalmát és a nemzet lelkes ragaszkodását. Csuda-e, ha elhitethették vele, hogy előtte mi sem lehetetlen? Betegsége is csökkenthette energiáját. Inkább csuda és férfias energiára valló, hogy ennyire is ellen bírt állani.

Tudjuk, mi következett. A párt megoszlott a bank miatt, a coalitio szétfoszlott. 1910-óta Kossuth már csak az ellenzék egy szárnyának, a mérsékeltebbnek vezére. De tekintélye alig hanyatlott, országos szerepét végig magához és nevéhez méltóan töltötte be.

Gyarlóság nélkül nincs ember. Neki inkább mások gyarlósága miatt kellett szenvednie, mint a saját hibái miatt. Búsán állunk koporsója mellett, nem gondolhatunk másra, mint jeles tulajdonságaira, hazaszeretetére. Szomorkodunk, mert vele ismét egyik szép reménye, álma foszlott el a nemzetnek. Szomorkodunk, mert sorsa, végzete bizonyítja, hogy a helyzet súlyát és a környezet átkát megcsínylik legjobbjaink is.

Marczali Henrik.

Monarchiánk angol megvilágításban.*

Steed egy évtizeden át Bécsben élt s mint angol politikai lapok állandó levelezője figyelemmel kísérte a monarchia politikai és társadalmi életét; ebbeli működésében mélyebb tanulmányokat tett és most, midőn visszatért hazájába, még élénk emlékezetből, mintegy felfrissíti mindazt, a mit látott és hallott s a maga felfogása szerint közli nézeteit az osztrák-magyar monarchiáról. Minthogy benyomásai szerint az osztrák-magyar monarchiának nemcsak összetartó kapcsa, hanem lakosainak közös érzése és az egész állami élet vezetője a dynastia, munkájának címében mellőzi az osztrák-magyar monarchiát, nem szól Ausztriáról és Magyarországról, hanem *A Habsburg-monarchia* jelenik meg a címlapon.

A szerző helyi működése munkájában félreismerhetetlenül nyilvánul. Inkább osztrák viszonyokról szól és ha, mint a dualismus fejtegetésénél vagy a nemzetiségi kérdés tárgyalásánál, kénytelen is kitérni magyar viszonyok feltüntetésére, rendszerint

* *The Hapsburg monarchy* by Henry Wickham Steed. London-1913.

osztrák látkörből tekint ki és ha nem is szándékosan, de látkörének természetéből folyólag legalább is hiányos véleményt közöl. Ezen reánk nézve fogyatékos ítélkezésén kívül munkája nagyon tanulságos és sok tekintetben meglepő megfigyeléseket tartalmaz, melyeket annál nagyobb élvezettel olvashatunk, minthogy a szerző minden előre kitűzött cél vagy irány nélkül tanulmányait és észleleteit teljes őszinteséggel adja elő.

Steed felfogása szerint az osztrák-magyar monarchia dynastikus jellegű vagy világosabban mondva: ennek a monarchiának súlypontja magában az uralkodóban van. Áll ez különösen Ferencz József személyére, ki hosszú uralkodásában az államalakulás különböző formáit alkalmazta. Nem lehet tagadni, hogy az 1848 és 1867 közt megtett kísérletek és elkövetett hibák több világosságot vetnek a monarchia jellegére (azaz arra, hogy a döntő szerep a fejedelemé), mint a dualismus rendszerének fejlődése. Szerinte a dualismus jelentősége kevésbé fekszik a kiegészítés részleteiben, mint inkább azokban a körülményekben, melyeknek súlya alatt létrejött, tehát a porosz háborútól okozott súlyos helyzet következményeiben. A dualismus nem két félnek érett megfontolások után a belső politikai viszonyok kellő szabályozására létrejött egyezményének az eredménye, hanem inkább dynastikus okokból külső események nyomása folytán létrejött gyors elhatározás következménye. Ferencz József talán azzal az utógondolattal fogadta el Magyarország javaslatait, hogy ha Poroszország ellenében a megtorlás sikerül, a monarchia belső alkotmánya újabb revisio alá kerül. A dualismus nem is végső alakja a monarchia belső szerkezetének és nem lehetetlen, hogy ha a mostani trónörökös fejedelemmé lesz, a fejedelmi döntő akarat oly államformára fog törekedni, melyben a magyarok számarányának megfelelően nem a dualismus, hanem más erőarány jut érvényre. Hogy mennyire döntő a fejedelmi akarat a monarchiában, az kitűnik abból az eljárásból, mely a vezető államférfiakkal és miniszterekkel szemben az uralkodó részéről szokásos, — «kapnak címeket és kitüntetések, a míg hivatalban vannak; nagy megtiszteltetésben részesülnek és kegyes szavakat hallanak, mikor elbocsáttatásukat kérik; de visszavonulások után eltűnnek a nyugdíjas tisztviselők félhomályában és többé meg nem hallgattatnak».

A dualismus természetével tüzetesen foglalkozva, útal arra, hogy az 1867: XII. törvény és az osztrák megfelelő törvény kifejezéseiben lényeges különbségek vannak, melyek gyakori viszá-

lyokra adnak alkalmat. E részben a magyar hadseregre és a felség hadúri jogaira vonatkozó ismételt viszályokat hozza fel és azt a nézetet vallja, hogy a dualismus természeténél és keletkezésének hibájánál fogva hullámzó és ingatag szerkezet s megtámadásra alkalmas. Nem felel meg és nem felelhet meg a dynastia állandó érdekeinek, sem a Habsburg-monarchia nem magyar és nem német népei kívánságának. Ezt érezte Ferencz József császár azonnal, mihelyt Beustnak Poroszország ellenes megtorló politikájáról le kellett mondania, midőn a cseh tartománygyűléshez kiadott intézvényében a foederalismusra kilátást nyújtott. Andrassy visszautasította ugyan a foederalisticus törekvéseket és a dualismus eredeti alapeszméje szerint a magyar és német praeponderantiát juttatta érvényre, de Ausztriában a német elem mindinkább veszített jelentőségéből és lassan-lassan a szláv elem juttatja érvényre követeléseit, úgy hogy Andrassy gróf visszavonulása után a dualismusnak magyar szellemben követelt egyik alapja, az t. i., hogy Ausztriában az alkotmányosság fenntartassék, majdnem megszűnt. Az osztrák képviselőház a folytonos obstructiók következtében működni nem képes, az ú. n. szükségparagráphussal a legfontosabb ügyek fejedelmi döntéssel rendeltetnek el, szóval a dualisticus rendszer Ausztria népeinek viselkedése folytán az ügyek törvényhozási elintézésére alkalmatlannak bizonyult.

A dualismus elégtelenségének festésére felhasználja a szerző a Habsburg-ház családi törvényét is, mely a fejedelemnek családtagjai felett abszolút hatalmat ad és házasságkötésüket a fejedelem jóváhagyásától teszi függővé. Ferencz Ferdinánd trónörökösnek Chotek grófnővel való egybekelése morganaticus házasság lévén, a családi törvény szerint az ebből a házasságból való gyermekek nem lehetnek trónörökösök és magát a grófnőt nem tekintik osztrák főhercegnőnek. A mikor Ferencz Ferdinánd házassági ügyét a magyar képviselőház tárgyalta, az ellenzék kifejtette a magyar jog alapján azt, hogy Magyarország morganaticus házasságot nem ismer s így ha Ferencz Ferdinánd valamikor magyar király lesz, felesége magyar királyné s mint ilyen megkoronázandó.

A dualismusból származó conflictusok számát szaporítja Bosznia és Hercegovina annexiója folytán az a kérdés, mely államhoz tartozzék az új szerzemény. Magyarország történeti fejlődések alapján, miután az egykori Ráma királyság az országhoz tartozott és a koronázáskor Ráma zászlaját a hozzátartozó-

ság okából szintén lobogtatják, megköveteli azt, hogy Magyarország legyen. Közös tartományt a dualismus nem ismer és hogy egyelőre a közös pénzügyminister kezeli és igazgatja az annectált országokat, az túrt expediens, de nem végleges megoldás.

A Bosznia és Hercegovina hovatartozandósága körül felmerült ellentét, az osztrák-magyar közös souverainitás létezése (legalább a szerző nézete szerint), a Ferencz Ferdinánd házassága körül támadt különböző felfogás és Magyarország ellenzékének törekvése a politikai és gazdasági különválásra, biztos jelei annak, hogy a dualismust Ausztria és Magyarország érdekeinek megfelelően át kell alakítani és más, alkalmasabb viszonyokat kell megteremteni.

Az osztrák-magyar monarchia szerzőnk vezérszólama szerint a dynastiában, fejedelmében, fejedelme akaratában központosúl. Ezen fejedelmi akarat hű eszközei a hadsereg, a burocracia, a rendőrség és az egyház; az államot nem a nép alkotja, hanem a fejedelem, említett segédeszközeivel.

A hadseregről elég kedvezően nyilatkozik. Habár a magas aristokratia köréből sok tiszt szolgál a seregben, mégis a tisztek zöme a közép- és alsóközéposztályból kerül ki. A sereg igazi értékéről bajos ítéletet mondani, minthogy félszázad óta nem volt háborúban. Általában a tisztikarra nézve hízelgő vélemények uralkodnak, a tisztek jobbakk, mint a német seregbeliek. Értelmesebbek, a körülményekhez jobban alkalmazkodnak, jobban érintkeznek a legénységgel, nem pazarlók és teljesen mentek az arrogantiától. Jó és szeretetreméltó pajtások. Habár testalkatra kevésbé erősek, mégis hozzá vannak szokva az Alpeselek megmászásához és a poros területek járásához. Ha a sereg felső vezetésében megvan az értelem és az egység, akkor az osztrák-magyar sereg tisztjei háborúban meg fognak feladatuknak felelni. A legújabb hadgyakorlatok mutattak ugyan, főképp az élelmezés ellátásánál, hiányokat és talán nagy tömegek felhasználása sem teljesen megfelelő, de a tüzérség kitűnő. A hadsereg magas körei is jó minőséggel dicsekszenek. Ausztriában különben van katonai nemesség ép úgy mint hivatalnoki; a család tagjai rendszerint katonák, illetőleg hivatalnokok lesznek. Felsorolván a közös hadsereget, a honvédségeket és a népfelkelést, azt a véleményét fejezi ki, hogy gyakorlatilag a honvédség teljesen egyenlő a közös hadsereggel és háborúban egységes működésük teljesen biztos. Ellenére annak, hogy az osztrák-magyar monarchiának

oly sok a nemzetisége és a legénység nyelvre nézve annyira eltérő, a katonaság magatartását egy és ugyanaz a szellem vezeti. Ezt az egységes érzést szerzőnk valódi csodának mondja s ezt a csodát a tisztikar hivatásának buzgó teljesítéséből és értelmes viselkedéséből magyarázza meg. A sereg, különösen a közös hadsereg, az osztrák-magyar monarchia egységének jelképe, az egységes érzésnek iskolája és a dynastia főtámasza.

A bürokratiaról szóló megjegyzései nagyobb részt csak az osztrák bürokratira vonatkoznak. Magyarországon — ellenére annak, hogy nagyon is haladunk a bürokratizmus árnyoldalainak fejlesztésében — mégsem lehet ma még állapotainkban azt a nyomasztó hatást észlelni, a mely Ausztriában tényleg uralkodik. A bürokratia tulajdonságait szerzőnk következőkben látja: a tekintély és a felsőbbtség érzetében, melyet az igazgatásuk alatt állókkal szemben érvényre juttatnak; a felelősség érzetének teljes hiányában; a hierarchia szellemében, melynél fogva az alsóbb rangúak a tisztelet bizonyos fokával tekintenek a felsőbbekre; végül abban a felfogásban, melynél fogva mintegy felségsértést látnak mindenben, a mi ténykedésüket csak bírálat alá venni is merészkednék. Ez utóbbi legjobban ki van fejlődve az osztrák bürokratákban. A bürokratában az obstructio óriás hatalma rejtőzködik; ügyek el nem intézését seholsem lehet folytonos dolog mellett annyira hátráltatni, mint túltengő bürokratában. Az osztrák tisztviselők rendszerint jól nevelt, jó modorú és szorgalmas emberek. Gyakran átsegítik polgártársaikat a törvény vagy rendelet által támasztott akadályokon. De az illető polgárnak ilyenkor nem jogaira, hanem a tisztviselők jó hangulatára kell törekednie. Az osztrák bürokratia nagyon jól érzi, hogy ő az állam, — és a nagyközönség számára tényleg ő is az. Ez oly bizonyos, hogy még a nemzetiségi viszályoknak is a legtöbb esetben az a céljuk, hogy a vezető egyének állásba jussanak, az osztrák bürokratia tagjai lehessenek. A bürokraták hatalma oly nagy, hogy az ügyek jó és gyors elintézését csak akkor lehet remélni, ha az illető a döntő tisztviselővel jó viszonyban van. «Ott, a hol hiányzik a jóakarát vagy megvan a rosszakarát, ott a ministeri kapu fölé bátran fel lehet írni: *Lasciate ogni speranza, voi chi entrate!*» A bürokratia, melynek hátráltató hatását számos példa igazolja, Ausztria legnagyobb problémáinak egyike. A bürokratia túlkapásai ellen irányuló védelem seholsem nehezebb, mint épen Ausztriában, a hol az állam felsőségében való hit és bizalom oly nagy és általános, hogy kizárja a bürokraták cselekedeteinek hatásos ellen-

őrzését. Előbb-utóbb azonban az az érzés, hogy a bürokratizmus a középkori kolostorokhoz hasonlóan fel fogja emészteni az országot, érvényre fog jutni és a bürokrácia ellen drasztikus szereket fog követelni.

Nagy hatalom Ausztriában a rendőrség. Ausztria igazi rendőrállam. Az angolszász felfogás szerint a rendőrség a közönség szolgálatára van, arra való, hogy a társadalmat megvédje a gonosztevők ellen. Rendőrállamban azonban a rendőrség közvetlen kifolyása az isteni joghatalom felfogásának. Az uralkodó «saját» népei felett uralkodván, oly «államot» igényel, melylyel azt igazgathatja és kihasználhatja; seregbe van szüksége, melylyel azt meghódításra kényszeríti; egyházra, melylyel vallásos érzelmeit üdvös útakra terelheti; rendőrségre, mely felette őrködik, megfigyeli, följelenti és minden tekintetben vezeti. Ausztriában a rendőri szellem az ellenreformatio óta van meg, a jezsuitákkal és az inquisícióval növekedett nagyra. Mindazon nagy alkotmányváltozások, melyek Ferencz József uralkodása alatt történtek, a rendőrség intézményét érintetlenül hagyták és az osztrák rendőrség továbbra is az a hatalom, a mely volt száz évvel ezelőtt. Igaz viszont, hogy a rendőrség viszonya a néphez, sőt még a bűntevőkhöz is barátságos; az a merev szögleteesség, mely a porosz rendőrt jellemzi, teljesen hiányzik; az a brutalitás, mely a párizsi rendőrségnél szokásos, nem található nála. Anélkül, hogy az osztrák rendőr oly barátja volna a közönségnek, a milyen az angol rendőr, mégsem tartozik a terrorista alakokhoz.

Szerzőnk nézete szerint még a bíróság is a dynastia és az állam hatalmi eszköze és ebbeli meggyőződésének támogatására felhossa az 1909 deczember havában lefolyt Friedjung-féle sajtópört. Friedjung a külügyministeriumból nyert okiratok photographikus másolatai alapján cikket írt a horvát coalitio többsége ellen. A horvát coalitio tagjai rágalmazás miatt pört kezdtek; e pörben bebizonyult, hogy a külügyministeriumból nyert fényképes másolat mind hamisítvány, úgy hogy Friedjung bocsánatot kért cikkeiért. Ez a sensatiós pör egészen nyom nélkül maradt. Nem büntették meg a tisztviselőket; a bíró, ki a tárgyalásokat vezette s kit minden más országban a bíróság tekintélyének compromittálójául néztek volna, rövid időre rá elépített és köztisztviselőnek halt meg. A külügyminister az egész ügy érintetlenül hagyta.

Az egyház, mely a nép erkölcsi emelkedésének es köze, be-

folyását részben az állam, részben saját külön politikai céljaira használja fel. Ausztriában az egyház kevésbbé állami egyház, mint inkább az állam egyházi hivatala, mely — ép úgy, mint a sereg, a burokratia és a rendőrség — a kormány érdekében működik. Volt idő, — különösen a keresztyén socialista mozgalom első éveiben — a mikor az alsó papság az egyház állami és dynastikus érdekei ellen támadt, de ez az irányzat csakhamar megszűnt. Ausztriában a jezsuiták nagyon befolyásosak; két nagy tanintézetük, Kalksburgban és Feldkirchenben, a műveltség terjesztésén kívül a jezsuiták céljait is nagy mértékben előmozdítja. Egy francia író azt a véleményét fejezi ki, hogy Ausztriát teljesen megrontották először a jezsuiták és azután a zsidók. Mindketten tisztán teleolog alapon működnek, vagyis kevésbbé műszaki nyelven szólva, szemeik előtt mindig egy főcél lebeg, legyen az akár a pénz, akár a hatalom vagy mindkettő együttvéve. Ha az egyház befolyása ellen a liberalismus korszakában bizonyos törekvések mutatkoztak is, ma a közvélemény ismét teljesen elismeri hatalmát. A trónörökös elfogadta a katholicus iskolaegyesület fővédnökségét; Lueger és a keresztyén socialista párt erősen küzd az egyetemek anticlericális és zsidó szelleme ellen; a Pius-egyesület támogatja a zsidóellenes sajtót és minden téren a clericális szellem hódít. Legnagyobb külső jelenség volt e tekintetben az 1912 szeptember havában Bécsben tartott eucharistikus congressus.

A nép főcím alatt szerzőnk a nemzetiségekkel, a zsidókkal, a sajtóval, a sajtóirodával és Béccsel foglalkozik. Mindezeket a tárgyakat tisztán osztrák szempontból bírálja, Magyarországra csak elvétve tér ki. A nép fogalmának meghatározása az osztrák-magyar monarchiában nehéz. Nincs osztrák, nincs magyar, nincs osztrák-magyar nép. Vannak népek, melyek a monarchiában laknak, habsburgi népek, de nincsen habsburgi nép. Ha a fejedelem a néphez szól, népeihez intézi szavát és Népeimről beszél. Ennek megfelelően az osztrák parlament nem más, mint egy nagy club, melyben a sokféle nemzetiségek képviselve vannak; nincs egységes politikai többség, hanem esetről-esetre a különböző clubokból összealakított és változó többség. Érintkezésükben a különböző nemzetiségiek szögletes akaratoskodásukból némit veszítenek és ebből a célból a parlament a politikai nevelés egyik eszköze. De másrészt ép azért, hogy a kormány pártra nem támaszkodik és többséget a kis fractiókból kell

összeharácsolni, a politikai corruptio eszközévé alacsonyúl a parlament. A többséget az egyes tartományoknak adott külön előnyök vagy pártvezéreknek és előkelő képviselőknek állami állásokba, ministeri székbe stb. kinevezése árán mesterségesen gyártják. Ausztria képviselőházában ép ezért a politikailag szilárd nagyjelentőségű képviselőknek száma nagyon gyér; kivétel volt e tekintetben Lueger, ki föllépésével s pártjának vezetésében és irányításában politikailag kiváló jelenség volt. Ausztriában a parlament a compromissumok hazája; az elvek és az irányító szellem csak programbeszédekben és nyilvános szónoklatokban szerepelnek, az ügyeket pedig akkép intézik el, hogy a kecske is jóllakjék és a káposzta is megmaradjon. A nemzetiségek szereplése a parlamentben legtöbb esetben új, külön előnyök elérésére irányul. Az egyetemek kérdése elsősorban a nemzeti aspiratiók ügye. A parlament különben az a kapu, melyen át az egyes képviselők hivatalra vagy nagy vállalatok vezetéséhez jutnak. Ha a néposztályokat társadalmilag tekintjük, a parlamentben és az életben általán vezető a középosztály. A paraszt, habár minden tekintetben gerincze az államnak, a közéletre befolyást nem gyakorol. Az aristokratia ellenkezőleg nagyhatású lehetne vagyonossága és családi összeköttetései révén, de nem törődik a közügyekkel. A diplomatiában ugyan szívesen szolgál; legtöbb követségnél találkozunk jómodorú, de kevés eszű aristokratákkal, kik a repræsentatiót finoman végzik, az iroda asztalánál pedig egy kikeresztelkedett zsidó fia ül és végzi az ügyeket. Új és bizonyos tekintetben egészségesebb elem jött a parlamentbe a socialdemokraták által; ezen pártnak vezérei leginkább zsidók; kitünően szerkesztett lapjuk, az *Arbeiterzeitung*, azon kevés lapok egyike, melyekben néha még független véleményt lehet olvasni. Az osztrák parlament főképp a keresztyén socialis elemek hatása alatt teljesen az állam mindenre való gondozását juttatta érvényre. A szabadság Ausztriában az állam mindenhatósága szerint fejlődik. Míg a ringeket és trustokat nyílt vagy hallgatag úton tűrik, az iparűzést és a kereskedést oly complicált rendszabályok alá vették, melyek a középkornak, de nem a XX. századnak felelnek meg. Az állami túlságos beavatkozás a nagyvállalatok (bankok, vasútak, gyártelepek) ügyeibe magával hozza azt, hogy állami tisztviselők busás jövedelmezőségű vállalatokhoz szegődnek, felhasználva hivatalbeli összeköttetéseiket a vállalatok ügyeinek előmozdítására. Oly jelenségekkel találkozunk itt,

melyek más országokban talán lehetetlenek. Utal arra a 10 évvel ezelőtt történt esetre, hogy egy vidéki rabbi fia tolakodás és protectio útján belejut valamely alárendelt állami hivatalba; simasága, bókolása és magát hasznosnak feltüntető modora biztosítja fokról-fokra előmenetelét; nemsokára a sajtó informálására nyer megbízást. Az informálás kapcsán a sajtó subventió-nálása jár. A sajtó most már támogatja informálóját és a minis-terelnök jobbkezévé teszi. A minis-terelnök érdemeinek elismeréséül titkos tanácsosi rangra emelteti, — s most megérett arra, hogy egy nagy pénzintézet elnökévé legyen. Ilyen élet-folyam lehetséges a Habsburgok monarchiájában; nagy carriére nyílik itt a fortélyos hivatalnoknak, főkép, ha az illető zsidó.

A zsidók — szerzőnk nézete szerint — gazdasági, politikai tekintetben és befolyásra nézve ma Ausztriában a legjelentékenyebb elem. Nincs ország a világon — talán az Egyesült Amerikai Államok kivételével — hol jobban lehetne a zsidókérdést tanulmányozni. Tanulmánya azonban tényleg inkább általános-ságban mozog és a monarchia viszonyai tekintetében nem mélyed a külön részletekbe.

«Minden országnak olyan a zsidaja, a milyent megérdemel», ezekkel a szavakkal vezet bennünket a szerző a sajtóügyek tárgyalásába. Természetes, mert a sajtó Ausztriában és Magyarországon zsidók kezében van. Szerzőnk állítása szerint az újságírók közül 90% zsidó Magyarországon és 75% Ausztriában. A sajtó a Habsburgok monarchiájában nem a közvélemény szerve, hanem a gyárilpar, pénzvilág és egyéb gazdasági szervezetek eszköze. A zsidókat képzettségük, ravaszságuk, mindenhez való illeszkedési tehetségük képesíti a lapok szerkesztésére. Ők teremtték meg a távirati tudósító irodákat és ezáltal is a hírek terjesztésére újabb eszközt létesítettek. A leghatalmasabb lap, a *Neue Freie Presse*, befolyása túlhaladja a hasonló terjedelmű világlapokét; a szerző kételkedik benne, hogy megtartaná-e olvasóinál mai befolyását, ha címe alá a ténynek megfelelően ezt írná: «a német zsidó eszmék terjesztésére szolgáló szerv». Míg a *Neue Freie Presse* liberalis, a sokkal nagyobb példányszámban megjelenő *Neues Wiener Tagblatt* a keresztyén socialis irány híve és bár ilyen, nagyobbrészt zsidók szerkesztik és ez a lap is a zsidó érdekeknek szolgál, habár nem tevékenységgel, mint inkább bizonyos ügyek elhallgatásával. Ha az újság kereskedelmi vállalat és csak arra való volna, hogy mennél több hasznot szolgáltatasson, akkor

a *Tagblatt* a lapok közt az első rangot nyerné el. Kevésbbé nagy számmal jelennek meg a *Fremdenblatt* és a *Wiener Allgemeine Zeitung*, a külügyi hivatal által sugalmazott lapok. Független közvéleményre törekcszenek a *Zeit*, a *Reichspost* és az *Arbeiterzeitung*. Az osztrák lapok sorában felemlíti még a *Fackelt*, mint mely a sajtó visszaéléseit erősen ostorozza. Szerzőnk nézete szerint a német sajtóban kevés a jó író, kettőt emel ki mint kiválót: Herzl Theodort, a *Neue Freie Presse* szerkesztőjét és Veigelsberg Leót, a *Pester Lloyd* egykori vezéríróját. A sajtóval kapcsolatban a sajtóirodák intézményét érinti és osztrák különlegességnek mondja a sajtónak és a közvéleménynek ily félhivatalos módon való irányítását.

Bécsről és a bécsiekről nem sok szépet hallunk. Szerzőnk a bécsieket a kormány mindenféle dédelgetései folytán egyszerűen dilettánsoknak mondja; nincs lelkük, nincs bensejük. A város szép, hatalmas fejedelmek városa, de hiányzik benne a vonzóerő, mely az idegeneket és a monarchia lakosait lelkesíthetné.

A munka utolsó része a külügyi politikával foglalkozik, de tulajdonképen csak a Balkán alakulásával kapcsolatos eseményekkel, illetőleg Bosnyákország és Hercegovina annectálásának történetével. Megjegyzí a szerző, hogy a monarchiában a külügyi politikát tulajdonképen a fejedelem intézi és hogy az egy Andrássy Gyula grófon kívül, a ki csakugyan saját eszméit vitte keresztül, nem volt tulajdonkép külügyi miníster, a külügyminísterék csak a fejedelem akaratának végrehajtói. Mellőzve az amúgy is eléggé ismeretes balkáni viszonyok történetének felsorolását, ki kell emelnünk azt, hogy szerzőnk a Balkánon Ausztria érdekében követhető politikának nagy akadályát látja a dualismusban. A dualismus rendszere a magyaroknak az osztrák-magyar monarchia ügyeinek szabályozásánál oly súlyt ad, mely a magyar nemzet számarányánál sokkal nagyobb. Ezen befolyásnál fogva a délszláv elem elnyomatva érzi magát és a szomszéd külföldi szlávok a magyarban ellenséget látnak. Az osztrák-magyar monarchia hivatása volna, hogy a Balkánon domináljon; ezt a helyzetet azonban csak akkor érhetné el, ha a délszláv népek rokonszenvét felkölthetné. Dualisticus rendszerben ez soha el nem érhető.

Ez a könyv tagadhatatlanul sok érdekes és egy tárgyilagós külföldi író által külön világításban látott dolgokat tartalmaz. A dualismusról újból és újból felmerülő aggályai onnan kelet-

keznek, mert a dualismus lényegét félreismeri, azt hiszi, hogy a dualismusnak a magyarajkú magyarok, mint nagy része a többi ajkú és nemzetiségű magyaroknak, teszik egyik alkotó elemét. Pedig a dualismus az osztrák-magyar monarchiában nem akarta a nemzetiségi kérdéseket szabályozni, hanem egyrészt Magyarországnak és másrészt a felség többi országainak viszonyait. Hogy a nemzetiségi kérdés Magyarországon, de még inkább Ausztriában az égetők közé tartozik, ezt senki sem tagadja, de ezt a kérdést a dualismus keretében lehet és kell megoldani, különben még nagyobb nehézségekkel kellend megküzdeni.

Matlekovits Sándor.

ÉRTESÍTŐ.

Heine regény-töredéke.

H. Heine, *Der Rabbi von Bacharach*. Fortgesetzt und vollendet von Max Viola, Berlin, 1913. Nagyon kis 8 r. 268 l.

Heine töredékes regénye vagy novellája, prózai műveinek remeke, melyen már 1824-ben s keresztyén hitre térése (1825) után is lelkesen dolgozott, csak 1840-ben jelent meg először a *Salon* IV. kötetében a következő megjegyzéssel: «A befejezés (t. i. a III. fejezet befejezése) és a további fejezetek a szerző hibáján kívül elvesztek.» A költő tehát sejtetni óhajtja, hogy művét befejezte, de további fejezetei (esetleg az 1833-diki hamburgi nagy tűzvész alkalmával) tönkre mentek. De nézetem szerint ez is csak olyan «poetica licentia», a milyenek Heine életében és irodalmi működésében elég nagy számmal találkoznak. Mert kétségtelen, hogy *A bacharachi rabbi* (Heinénál mindig «Bacherach» áll) sohasem volt befejezve, és a költő kiadta töredékét, mikor már tisztában volt vele, hogy nem fogja soha befejezni. Ezt főleg abból merem következtetni, hogy Heine ezen regényének céljáról vagy befejezéséről soha sehol sem szól.

Kérdés: miért nem fejezte be? és ezzel kapcsolatosan: mit tervezett e művével?

Az első kérdésre bajos felelni, mert Heine maga nem nyilatkozik műve töredékes voltának okáról, hisz ő el akarta hitetni a világgal, hogy befejezte művét, de ez a befejezés elveszett. Legnépszerűbb az a felfogás, melyet Heine egyik magánlevelében maga állít (csak hogy ő önmagáról nagyon sokfélét és nagyon ellentétes véleményeket szeret állítani), hogy hiányzott benne az elbeszélő költő tehetsége, hogy ő egy kerek elbeszélés megalakítására képtelen volt (máskor persze azt mondja, hogy ez a regény lesz legkitünőbb műve). Ez a felfogás ily általánosságban talán mégsem fogadható el, hisz erre erősen ráczáfol az elkészült töredék remek volta. De az nem lehetetlen, hogy csak írás közben ismerte föl kitűzött feladatának nagyságát és a vele járó nehéz-

ségeket és hogy ezekkel szemben érezte tehetségének bizonyos gyarlóságát. Csakhogy ezt a fölfogást csak akkor tudnók kellően indokolni, ha biztosan tudnók, hogy Heine mit akart ezen művével. Novellát, vagy regényt akart-e írni és volt-e bizonyos gondolata vagy tendenciája, melyet az elbeszélés keretében érvényre akart juttatni?

Erre nézve is igen eltérően nyilatkozik a költő. Majd azt állítja, hogy csak «középkori korképet» akart rajzolni, milyeneket romantikus íróársai ép ez időben nagy számmal alkottak, majd kifejti, hogy nagyobb czél lebegett szeme előtt: el akarta vinni rajnamelléki rabbiját Spanyolországba, hol az elmaradt orthodox német zsidóság összetűzését a jóval haladottabb spanyol zsidósággal tüntette volna fel.

E kapcsolatban «a legeretnekebb nézeteket nyilvánította volna, melyek zsidóknál és keresztyéneknél egyaránt óriás lármára adtak volna okot.» Ez hatalmas, de rendkívül nehéz föladat, és könnyen elgondolható, hogy Heine ezzel szemben gyöngének érezte tehetségét, jobban mondva, rájött arra, hogy e föladat megoldására neki nincs sem türelme, sem módja. Mert Heine mindig a mindennapi kenyérért dolgozott és nem szánhatta magát könnyen oly munkára, mely, a szükséges történeti tanulmányokat is számba véve, talán évekre lefoglalta volna minden idejét és erejét.

Viola Miksa hazánkfia, a ki elismerésreméltó bátorsággal vállalkozott e világhírű torso befejezésére, természetesen az első fölfogáshoz tartotta magát: ő is csak középkori korképet akart rajzolni, melyben főszílyt a zsidóság helyzetére és életére vetett. Czéljához képest csak annyiban tért el Heinétől, hogy I. Miksa császár, az utolsó középkori ember (†1519) helyébe II. Miksa császárt (†1576) vette, a ki voltaképp már nem igen mondható középkori embernek, hisz már nem is a középkorban élt. Fölvilágosodott, türelmes és állítólag a protestantismus felé hajló fejedelem volt, a ki e tulajdonságaival Viola czéljainak kitünően megfelelt. E császár tanítója és barátja, Schifer Farkas, a ki az elbeszélés folytatásában nagy szerepet játszik, szintén történeti személy.

Heine elbeszélése tudvalevőleg csupa expositio. A bacharachi rabbi csodaszép feleségével, Sárával és rokonaival a pascha-ünnep estéjén vacsoránál ül, midőn két idegen lép be hozzájuk, a kik átutazó hitsorsosoknak mondják magukat. Az ünneplők szívesen fogadják és az asztalhoz ültetik őket, mire a rabbi egyszerre

észreveszi, hogy az asztal alatt egy gyermek hullája fekszik. Kétségtelen, hogy a két idegen hozta a kis holttestet, hogy a zsidókat, elsősorban a rabbit, egy keresztyén gyermek meggyilkolásával vádolhassák, a mi ez időben a zsidók életének és vagyonának kegyetlen pusztulását jelentette. A rabbi ezt nyomban végig gondolja és ügyesen kiszóltja nejét, a kivel együtt lefut a folyóhoz, melyen könnyű csolnakon elmenekülnek Frankfurtba. Ez a rajnai út a csillagos éjben a költői leírásnak elsőrangú remeke. Frankfurtban találkoznak Don Izsák spanyol zsidóval, a ki kikeresztelkedett és most büszke lovag. A bacharach rabbi egy régi ismerősét ismeri föl a fiatal lovagban, a kit hét évvel ezelőtt Toledóban a habokból kimentett. A régi barátok szívesen üdvözlik egymást, a lovagnak pedig rendkívül megtetszik a csodaszép Sára . . . Eddig Heine szövege,* melyet Viola következőkép egészít ki.

A bacharachbeliek, kik a zsidókat kirabolták és lemészárolták, üldözik a gyilkos rabbit is és követelik kiadását, mire Frankfurtban rögtön börtönbe vetik és elszállítják szülővárosába. A kétségbeesett szép Sára Don Izsák segítségével bejut a császárhoz, a ki ép Frankfurtban tartózkodik és rendkívül föl van izgatva, mert legjobb embere, Schifer Farkas, mérgezési tünetek közt súlyosan megbetegedett és az orvos nem tud rajta segíteni, mivel nem tudja, mily mérget adtak neki, hogy kellő ellenmérget alkalmazhasson. Ekkor hoznak a király elé két protestáns tudóst, a kik Schifernek Wittenbergából Luthertől egy kis könyvet hoztak, és kikben Sára fölismeri azt a két idegent, a kik Bacharachban házukba a gyermekhullát becsempészték. Nyomban kiderül, hogy ők nem protestánsok, hanem fanatikus katolikusok, a kik a protestáns Schifernek mérget adtak, egy hatalmas katolikus egyházfejedelem és egy tekintélyes főúr szolgálatában, a kik attól tartottak, hogy Schifer teljesen meg fogja nyerni a császárt a protestantismusnak. Ezzel vége is van a történetnek. A császár rendeletet küld Bacharachba, hogy rögtön helyezték szabadlábra a bebörtönzött rabbit és adják vissza a zsidóknak elrablott holmijukat. Ezt a rendeletet Don Izsák viszi Sárával Bacharachba, hol a császár parancsát nyomban érvényesítik. A két gonosztevőt természetesen törvény elé állítják.

E befejezéssel Heine töredéke kissé chablonos morális elbe-

* Az előttem fekvő kötetben 130 lap, Elster Heine-kiadásában IV. 444—488, tehát 44 lap.

széléssé lesz, melyben mindenki megkapja a magáét érdeme vagy bűne szerint. Nem hiszem, hogy Heine ilyennek tervezte művét, de minthogy tervét nem ismerjük, belenyugodhatunk Viola befejezésébe, mely elég érdekes, sőt helyenként ügyes, de túl van halmozva mellékes, érdektelen adatokkal és vonásokkal melyek a cselekvényre nem tartoznak s csupán a «korkép» kedvéért szerepelnek. Túl sok a héber szó, szólam és szöveg is, melyet, tartok tőle, a legtöbb mai zsidó sem fog élvezni vagy csak megérteni is. Az is feltűnő, hogy a zsidók e befejezésben mind vagy nevetségesek vagy aljasak, de mindenekelőtt nagyon falánkak. Az elbeszélés hangja és stílje törekszik Heine szövegének megfelelni, de túlzásainál fogva erősen túllő a célon.

Mindent összevéve, bizony nem Heine műve ez a befejezés, sőt tréfáival és dialogjaival, melyek néha elég ízetlenek, helyenként messze esik a nagy lyrikus művétől, mely kissé mélyebben járó és a részletekben finomabb befejezést is elviselt volna. De hát ki tud méltóan lépni Heine nyomdokaiba és bájos képzeletével versenyezni?

b. r.

A Kisfaludy-Társaság új magyar Shakespeare-je.

Shakespeare összes színművei. Kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága. XI. *A makranczos hölgy.* Ford. Lévy József. Ára 2 K 40 f. XIV. *A windsori vig asszonyok.* Ford. Rákosi Jenő. Ára 2 K 40 f. XXIV. *Hamlet.* Ford. Arany János. Ára 3 K. Budapest, 1914. Franklin-Társulat.

A Shakespeare-cultust illetőleg mi magyarok jelentékeny eredményeket tudunk fölmutatni, a melyekre büszkék lehetünk. Bayer József kétkötetes nagy munkája, *Shakespeare hazánkban*, adatról-adatra beszámol az eredményről. Színpadunkon régidő óta otthon volt a drámafrók fejedelme. A Kisfaludy-Társaság adta ki kötetenként első teljes fordítását, mely még a 60-as évek végén indult meg. Legjobb költőink vettek részt benne. Ugyanezt a fordítást adta ki Ráth Mór képes folio-kiadásban, Csiky Gergely rövid, de tömör és világos bevezetéseivel s ugyanez a fordítás jelent meg a Franklin-Társulat népszerű kiadásában, melynek egyes köteteit Voinovich Géza látta el bevezetéssel. Azóta évek teltek el, a magyar költői nyelv is jelentékenyen fejlődött, de ez a fordítás, a melyen a fordítók oly nagy szeretettel és gondnal dolgoztak, ma sem avúlt el. Ha szigorú bírálathoz alá vesszük is, csak az Ács Zsigmond *Velenczei kalmárjánál* s a

Greguss Ágost *Athéni Timonjánál* érezzük, hogy a fordítás nem a mi korunkban készült.

A Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága 1908-ban kezdte meg működését és nagyban növelte a közönség érdeklődését Shakespeare iránt. A matinéek, melyeket rendezett, nagyszámú közönség előtt folytak le s a Nemzeti Színház akkori igazgatója, Somló Sándor, néhány fölújított Shakespeare-darabot igazán mintaszerű rendezésben és előadásban mutatott be. A bizottság egy új Shakespeare kiadását határozta el s megindította a *Magyar Shakespeare-Tár* cz. folyóiratot. Bár a közönség érdeklődése — a mint rendszeren történni szokott — lankadt, az érdekes és változatos tartalmú folyóirat olvasói igen kevesen vannak, a színházi Shakespeare-előadásoknak is megfogyott kissé a közönségük, a bizottság munkája nem szünetelt s a nagy író születésének háromszázötvenedik évfordulóján megjelent az új Shakespeare-kiadás három kötete.

A philologiai kutatás és bírálat se ment a túlzásoktól s az általános érdeklődés közepett nem hiányoztak az apró tudósok, a kik elővéve a magyar Shakespearet, nagy diadallal jegyezték ki a lényegtelen fordítási hibákat, melyeket még az Arany János lelkiismeretes munkáiban is találtak. Időközben több Shakespeare-dráma új fordításban is megjelent, talán szabatosabb, de általában határozottan színtelenebb és erőtlenebb alakban, mint a régi Shakespeareben. Csak helyeseljük a bizottság eljárását, hogy nagyjában ragaszkodik a régi kiadáshoz, Aranyt, Petőfit, Vörösmartyt változtatlanul hagyja, Szász Károly erőtlő duzzadó fordításait a megértő rokon kegyeletével Vargha Gyula fogja átneézni, a még élő fordítók revisio alá veszik munkájukat s csak kevés darab fog teljesen új fordításban megjelenni. Most, midőn üdvözljük a tetszetős kiállítású új köteteket, nem hallgathatjuk el abbéli véleményünket, hogy ez új kiadás némiképen mégis fényűzés, mikor még annyi értékes munka van lefordítatlanul s hogy a kötetek ára is kissé magasabbra van szabva, semhogy az új Shakespeare nagyon elterjedhetne tisztelői körében.

Hamlethez s A windsori víg asszonyokhoz Alexander Bernát, *A makranczos hölgyhöz* Heinrich Gusztáv irt bevezetést és magyarázó jegyzeteket. Ezek emelik a kiadás értékét s az olvasóknak jó útbaigazításul szolgálnak.

Alexander Bernát *Hamletről* már terjedelmes könyvet írt, melyben minden oldalról megvilágítja a Hamlet-problemát. Itt a terjedelem korlátolt volta nem engedte meg, hogy mindenre ki-

terjeszkedjék. Igen helyesen csak néhány sorral utalt a probléma lélektani voltára, mert hiszen *Hamlet*nek érthetőnek kell lennie magamagából, minden agyoncommentálás nélkül is. Ellenben részletesen tárgyalja a *Hamlet*-monda eredeti alakját, Shakespeare forrásait, az őt megelőző *Hamlet*-drámát s magyarázza azt a néhány motívumot, melyet az ősmondából vett át s melyek látszólag nem illenek a módosult meséhez. S itt mutat rá Shakespeare jellemző dolgozási módjára, a ki a köztudatban lévő dolgokat mindig átvette s a maga bámulatos művészetével lélektanilag is megérthetővé tudta tenni. A jegyzetek részint Arany fordításához, részint a darabhoz magához valók. Az előbbiek az eredeti szöveg s a fordítás pontos összevetéséből származnak. Jól esik belőle megtudni, hogy Arany fordítása hűség dolgában is kitűnő. Az előforduló szabadságok egészen jelentéktelenek s a magyarázó se tudta megtagadni magától azt az elégtételt, hogy elragadtatással ne mutasson rá egy-két helyre, mely a fordítói művészet legnagyobb diadalának mondható.

A windsori vig asszonyok bevezetésében a főhelyet a darab története foglalja el, az a hagyomány, hogy Shakespeare e vígjátékot a királyné kívánságára írta. Alexander helyesen jegyzi meg, hogy általában nem szerencsés gondolat, ha az író sikerült és népszerű alakjait újra meg újra föllépteti, bár a közönség nagyon kedveli. Falstaff ragyogó alakja *IV. Henrik* után itt kétségkívül esik. Ha erre nem gondolnánk, e vígjáték főalakját nagyon sikerültnek találhatnók és Shakespeare nagy művészetét bizonyítja, hogy az erőszakoltságnak egy csepp nyoma se látszik e friss és jókedvű játékon. Említi a bevezetés, hogy színpadon e darab nem népszerű s okát abban keresi, hogy Falstaffra nehéz jó színészt találni s hogy Nicolai közkedvelt operája — melynek librettója e darab nyomán készült — leszorította a vígjátékot a színpadról. Azt hisszük, inkább az a természetszerű oka, hogy *IV. Henrik* szorítja le a színről s a közönség beéri az igazi és teljesebb Falstaffal. Hiszen *A windsori vig asszonyok* Falstaffja, mint a kevés és erős színnel festett alakok általában, nem nehéz szerep és se Thomas *Hamlet*-operája, se Bellini vagy később Gounod *Romeo és Juliája* nem ártottak a dráma népszerűségének, valamint a régi Nemzeti Színházban is igen jól megfért együtt a Katona s az Erkel *Bánk Bánja*. A magyar színpad azonban indokolatlanul jóideje mellőzi *IV. Henriket* is.

A windsori vig asszonyok ismét Rákosi Jenő fordításában lát napvilágot, de a fordító úgyszólván újra lefordította a darabot.

Rákosi stilusa talál Shakespearehez, megvan benne a költői erő s a nyelvnek néha már túlzott körmönfontossága. Ezt már a régebbi formában is megjegyeztük s az újabb formában örömmel írjuk föl, hogy a fordítás nyelve mennyit nyert zamatos magyarságban. A nagyrészt prózában írott szöveg igazi jókedvtől áradoz s egyike Rákosi legjobb fordításainak. Az összehasonlításra csak két rövid példát idézünk. Az egyiket azért, hogyan teszi néhány szónyi változtatás a szöveget ékeesebbé.

A régi ben :

Egy régi mondaként itt Herne, ki
Régente fő vadász volt Windsoron,
A tél szakában csöndes éjjelen
Bogos szarvakkal jár egy tölgy körül.

Az újban :

Egy régi monda van, hogy Herne, ki
Hajdanta Windsorban volt fővadász,
Télvíz szakán, úgy csöndes éjjelen
Bogos szarvakkal jár egy tölgy körül. (IV. 4.)

A másik helyen a szöveg teljes megváltozását mutatjuk be.

A régi ben :

«Óh, külsőmon oly mohó vágygyal jártatta végig tekintét, hogy szemének étvágya összepörkölni látszott engem, mint valami gyűjtő lencse. Ez is kezeli a tárczát; ő egy guánai tartomány, csupa arany és bőség. Én mindkettőnek kincstárnoka leszek, legyenek ők az én kincstáraid.»

Az újban :

«Hej, úgy mustrálta végig külsőmet, mintha fel akart volna falni; hogy a szeme étvágya szinte megpörzsölt mint a gyűjtő-lencse. Náluk is az ő kezében van az erszény; gujánabeli tartomány ez az asszony: merő arany és bőség. Kincsem legyen nekem mind a kettő s mind a kettőnek a kincse legyen az enyém».

A jó magyaros nyelvből bántóan ütközik ki az «égett bor» szó. Ez magyarul pálinka volna; egyébként az eredetiben *posset* van, a mi savót jelent. Aztán furcsának tűnik föl, hogy a szövegben (a személyek jelzésénél ellenben nem) a fordító az angol neveket magyaros helyesírással írja, híven a *Budapesti Hírlap* hagyományaihoz. Ez következetlenség a többi darab helyesírása mellett; arról nem is szólva, hogy az angol kiejtés sokhelyen bajosan adható vissza a mi betűinkkel.

Még egy megjegyzést az utolsó színhez. A tündérjelenetben a régebbi kiadás a vezető mondókáját Anna ajkára adta s ez így is van helyén. Most ellenben ezeket Fürgéné mondja, a gazdaszony: ez az alárendelt és komikus személy, ezeket a *Szent-ivánéji álomra* emlékeztető gyönyörű sorokat, melyek úgy illettek Anna poétikus valójához. Tudom, hogy több angol kiadás így adja, de ez tévedés. Nem akarom magamat a szövegkritikába beleártani, de ezeket a szavakat csak a tündérkirályné mondhatja, már pedig Anna öltözött föl annak. Shakespeare az álarczczal együtt a személy nevét is fölcseréli s ezeket a *Queen* (királyné) mondja s ebből lett valami tévedés folytán *Quickly* (Fürgéné).

A *makranczos hölgy* bevezetését Heinrich Gusztáv világosan és tiszta fölfogással írta meg; kimutatja a darab forrásait s megmagyarázza, hogy miért maradt a vígjáték ma is a közönség kedvence, mikor a modern fölfogás egyebiránt megütközik a tárgy illetén fölfogásán. Érdekes a tanulmány azon része is, mely *A makranczos hölgy* keretét, a részeg üstfoldozó megtréfálását ismerteti, valamint a tárgy későbbi földolgozásait, a hol már a Shakespeare egyszerű tréfája allegoriává mélyült. Itt említhette volna a mese egyik legérdekesebb és szintén mélyértelmű földolgozását, a Hauptmann Gerhard *Schluck und Jau* című játékát. Van ennek különben magyar földolgozása is, Rónaszéki Gusztáv *Méltóságos csizmadiája*, mely a vidéki színpadoknak valamikor kedvelt vígjátéka volt, de nyomtatásban nem jelent meg.

Lévay József régi fordítását is új köntösben látjuk. A nemes egyszerűséggel folyó verseken a költő egyébként nem sokat változtatott; itt-ott megjavított egy-egy sort, de jóformán csak ott változtatott, a hol a fordítás vagy szabad volt vagy némi félreértés fordult benne elő. Megjegyeztük a II. felvonás első színét, a hol több a változtatás s a hol az első formában néhány sor erőteljesebben hangzott, ha szabadabban volt is fordítva. A befejező két sor az eredetiben próza s ebbeli hűsége kedvéért Lévay feláldozta ezt a szép sorát, mely önkénytelenül megyen rhythmusra:

Eredj, megfékezéd makranczos hölgyedet.

A bevezetések megemlékeznek az egyes darabok különböző magyar fordításairól is. Mind a *Hamlet*nél, mind *A makranczos hölgy*nél kimaradt a Zigány Árpád fordítása, mely a *Fővárosi*

színházak műsora cz. vállalatban jelent meg (utóbbit elő is adták 1910-ben a budapesti Vígszínházban). Igaz ugyan, hogy e munka egész sorokat vesz át Arany- és Lévayból, de végre a teljesség kedvéért hozzátartozik a bibliographiához.

Vértesy Jenő.

Ambrus Zoltán dramaturgiai dolgozatai.

(*Színházi Esték*. Az *Éle* kiadása, Budapest, 1914. 402 lap.)

Dramaturgiai irodalmunk, ha nem éri is utól a fejlettebb, kedvezőbb viszonyok között élő nemzeteknek e nemből való gazdagságát, mégis fölmutat néhány oly kitűnő munkát, melyek azoknál is számottevők lennének, s Ambrus *Színházi Estéi* méltán sorakoznak Gyulai meg Salamon *Dramaturgiai Dolgozatai* és Beöthy Zsolt *Színházi estéi* meg *Színműirői* mellé.

Egy emberöltőre terjedő dramaturgiai munkásság emléke e kötet, melyben Ambrus ötvenkét dramaturgiai dolgozatát gyűjtötte össze. Dramaturgiai dolgozatoknak nevezzük őket, mert többet nyújtanak, mint az egyszerű drámabírálatok. Habár a szerző maguknak az előadásoknak, a színészek művészetének megítélésétől általában tartózkodik, mégis megérzik gondolatain és ítéletein, hogy nagyrészt az előadások benyomása alatt fogantak meg, csak részben támadtak olvasás közben; azonfelül itt-ott (pl. Sophokles Oedipusánál) olyan mozzanatokat is érint, melyek már a rendezéssel kapcsolatosak.

A drámák, melyeknek fejtegetése s bírálata e kötetet megtölti, mind külföldi szerzők művei. Chronologiai egymásutánjuk szabja meg a dolgozatok sorrendjét, noha e tekintetben némi következetlenséggel találkozunk, pl. Knoblauch *Faunja* (1913) megelőzi Zangwill *Marjorie nénikéjét* (1911). Ez ugyan nem baj, inkább azt sajnáljuk, hogy nem keletkezésük időrendjében következnek egymásután a bírálatok, mint például Gyulai Pál hasonló gyűjteményében, mert így sokkal nehezebb képet formálnunk a dramaturg egyéniségének és ízlésének a fejlődéséről, annál is inkább, mert a dolgozatok jórészt keltezetlenek. Kötetének összeállításában a szerzőt inkább az a cél vezette, hogy kiszakított jelenetekben a világ drámairodalmának a fejlődését vázolja, ne a maga kritikusi egyéniségének evolúcióját.

A ki csak felületesen lapozza végig a kötetet, azzal a benyomással teszi vissza könyvespolczára, hogy Ambrusban ugyan-csak szigorú kritikussal ismerkedett meg. A méltányoló sorok

száma eltörpül a kifogások serege mellett. Ez igaz is, csakhogy ezt a kritika mivolta hozza így magával. A kritikus, ha lelkiismeretes, ösztönszerűleg is érzi, hogy elmarasztaló ítéleteit bővebben és alaposabban kell motiválnia, a dicséretnél megelégedhetik kevesebbrel is, néhány szóval, melyekkel az értékes mozzanatokra rámutat. Ez az oka, hogy a kifogásoknak tágasabb tér is jut, jobban meg is ragadják az olvasó figyelmét s kegyetlen hírét költik a bírálónak. Másfelől a drámák többségének értéktelen vagy ephemer-értékű volta is kihívja a lesújtó kritikát, úgy hogy elnéző műbíráló legyen az, a ki nem akar a szigorúság hírébe keveredni. Ambrus bizony észreveszi a hibákat, bátorsága is van fölhívni rájuk a figyelmet, csakhogy mind véleménye megalkotásában, mind közlésében tárgyilagos marad.

Kritikusi egyéniségének legszembetűnőbb vonása a tárgyilagoság. E kifejezéssel nemcsak az impressionismus ellentétét akarjuk megjelölni, hanem az elfogultságét is, azét az elfogultságét, a melyet a kritikusoknál nem egyszer megfigyelhetünk, midőn nem az ízlésük szerint való irodalmi irányok műveit fogják bírálat alá. Ambrus egyforma pártatlansággal, ítélkezik az antik és modern, classikus és romantikus drámákról, a költőknek nem irodalmi elveire van tekintettel, hanem művészi tehetségére, a mely független az előbbtől. Azt keresi a drámában, a mi örök benne, a mi mindnyájunkat érdekel és mindig érdekelni fog. Jól látja, hogy nemcsak a tökéletes dráma remekmű, -- hiszen így ugyancsak csekélyre zsugorodnék össze a remekművek száma -- egyik darabnak a psychologia gazdagsága, másiknak egyes jelenetek drámaisága, harmadiknak talán csak egy alak mesteri jellege biztosít örökkévalóságot. Szinte furcsa, hogy afféle köz-helyekkel is elő merünk hozakodni, hogy az igazán remek sohasem avul el. Pedig ennek az igazságát sokkal kevesebb ember látja be, mint gondolnók. Gyulai Pálnak is síkra kellett szállnia a francia classikusok védelmében, s hányan szeretik ma is a romanticismust egy kicsinylő mosolylyal intézni el. Pedig ha Victor Hugo romantikus kiáltványa el is avult, ha egykor hatásos fogásai már csak a naiv lelkekből csalják ki a tetszés megnyilatkozását, magának a romanticismusnak remekei remekek maradnak, ha a közönség némely része más véleményen van is. Victor Hugonak nincs egy darabja sem, melyben a kritika ne találna sok kifogásolni valót, de nincs egy sem, melyet vagy az elmésség, vagy a szenvedélyek megrázó ereje, vagy a párbeszédek elegantiája ne mentene meg az elavulástól. Ambrus Rostand

Cyranójára is hivatkozik, pedig ez példátlan diadalát a romantikának legrozsdásabb kardjával vívta ki, melynek vasa nem a művész Victor Hugo fegyverének nemes aczélja, hanem útszéli anyag, a mely boszorkányos ügyességű mesterember kezébe került.

Ez a tárgyilagosság veleszületett igazságszeretetének következménye, de másodsorban módszerének is. Taine tanítványa: beleállítja a drámát a maga korába, környezetébe, nem tévesztvén szem elől a drámaíró egyéniségét sem. A mint ezzel az eljárással elemzi például a régi spanyol drámákat, példát mutat rá, hogy az analysis nem önczél, nem is szórakoztató szellemi játék, hanem komoly eszköz, egyetlen eszköze a megértésnek és alapvető tényezője — az összehasonlítás mellett — az értékelésnek. Elemzésében nemcsak a milieu-elmélet szempontja irányítja, hanem a tárgytörténeté is. Ehhez a munkához jó memoria és éles szem kell, — benne mind a kettőt megtaláljuk. Szokásos rövidségével mutat rá a motívumok, jellemek genealogijára: Hauptmann *Crampton* mesterének irodalmi őseit Dickens Micawberjében és Dosztojevszkij Marmeladoffjában jelöli meg, Sudermann *Rejtett boldogságának* hősnőjét Madame Bovaryban, hogy a vieux jeu-nek a modern írótól új é'tre keltett alakjait ne is említsük. Még ebben sem merül ki a szerző elemzése: felbontja a színdarabot arra a két elemre, a melyből a legtöbbje összetevődött: a lényegesre, a drámai cselekvényhez szervesen odatartozó mozzanatokra, s a mellékesre, a hatás kedvéért beiktatott jelenetekre. A múltó gyönyörködtetést kereső közönség az utóbbiban fogódik el, s láthatjuk, hogyan juttat sikerhez igen gyöngye drámákat is egy-egy hazug, de ügyesen beállított jelenet vagy mesteri kézzel festett staffage. A nagytekintélyű Ibsen is élt ilyenféle fogásokkal, a mit Ambrus három színművéről (*Nóra, A társadalom támaszai, A tenger asszonya*) e kötetben be is bizonyít. Szigorúsága a norvég reformerrel szemben kissé feltűnő, bár ezt a keményebb elbánást talán Ibsen bámulóinak szertelen rajongása hívta ki, s úgy tetszik, hogy az ironikus hang, melylyel e drámákról beszél, tulajdonképen nem a költőnek szól, hanem a magasztalóinak. Valóban Ibsen is erősebb a részletekben, mint a dráma lényegében: jellemeiben kevés az igazság, az összeütközés heves ugyan, de erőszakolt s éppen nem világos, a megoldás pedig nem is megoldás (*Nóra*), vagy csak szétvágása a csomónak. «A kérdések egész raja tolul elénk, s e kérdésekre a darab nem ad semminő feleletet...»

Ösztönszerűleg idegenkedünk a symbolisálástól is. Csakhogy ezekért a fogyatkozásokért kapunk kárpótlást néhány elragadó jelenetben, alakjainak egy-egy szép vonásában, főképen pedig a háttérnek s a részleteknek pompás realitásában. Egyébiránt ennek a kérdésnek kapcsán sok megszívlelendő dolgot mond például a sok symbolisálásról, vagy azokról az ethikai és természettudományi áligazságokról, melyek nem egy tételes dráma csíráját, vagy cselekvényének motivumát alkotják (például az átöröklés elmélete). Kemény szavak, a melyekkel megbélyegzi a velük való visszaélést, de helyükön valók, mert a legtöbb Ibsen-imádó szemében a modern élet külsőségeinek rajza mellett ezek az útszéli igazságok a modernség ismertető jegyei.

Általában a dramaturg nem a hagyományos magyar vendégszeretettel üdvözli az észak felől érkező komoly férfiakat, a kik Dumas fils halála óta birtokukba vették a színpadot. Új eszméik, melyeket fárasztó részletezéssel adnak elő, nagyon is vitathatók, alakjaik lelke mélyén csak homályt látunk, a drámáikban, melyeket morál- és socialphilosophiai fejtegetések nyújtanak el, igen kevés az élet. Sokkal barátságosabban fogadja az esprit gaulois étellel teli, derűs darabjait, — nem a mi közönségünk dédelgetett színpadi iparosainak ügyeskedéseit, hanem a vieux jeu nemes darabjait. Főtetének pontosan felét szentelte a francia drámának: ez is tanúbizonysága francia-sympathiájának.

A mily tárgyilagos kritikusunk az értékelésben, ép oly subjectiv az a forma, melyben az objectiv ítélet megjelenik, különösen akkor, ha az ítélet lesújtó. Nem nagyképűsködik, nem oktat, hanem gúnyolódik. Ez az ironia, mely elevenné teszi dolgozatait, azonnal elnémul a tehetségekkel szemben, hogy annál élesebben harsogjon a kontárok fülébe. Megérzik Ambrus stílusán, hogy igazságérzetének szolgálatát elégtételt, midőn a nevetőség pellengérére állítja az imitatorum servum pecust, mely más-tól kölcsönzött eszközökkel törtet a hatásra, a lelketlen mesterembereket, a kik a hazugságra s nem egyszer az erkölcstelenségre való apellálással követelik az erkölcsi és anyagi elismerést. Az a sarcasmus, a melylyel például Schnitzler tákolmányára *(Az élet szava)* ráüti az értéktelenség bélyegét, oly erős, hogy csak a darab immoralis célzata érteti meg a kritikus felháborodását. Ebből a gúnyból azonban nemcsak a gyöngé daraboknak jut ki, megkapják a maguk részét a közönség, a hozzá nem értő kritika, a remekművek szórszálhasogató commentatorai is. Ironiája egyik legjellemzőbb vonása amúgy is egyéni stílusának.

Ez a pár kikapott vonás is tanúsítja, hogy Ambrus nagy halára kötelezte elszórtan megjelent dolgozatainak összegyűjtésével nemcsak a hívatásos æsthetikusokat, hanem általában a művelt közönséget is, mely nem pusztá időtöltés kedvéért látogatja a színházat, hanem komoly szellemi élvezet végett. Új szempontok tárulnak fel előtte, gondolatok ébrednek fel benne, könnyebb lesz a darabok megértése, a költői mozzanatok föl ismerése, általában gyarapodik a műélvezet: mindez sokkal inkább hozzájárul a közönség ízlésének nemesedéséhez, mint értéktelen darabok végignézése.

Császár Ernő.

Német hatás költészetünkön.

Császár Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században.* (Akadémiai értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.

XXII. kötet, 7. szám.) Budapest, 1913. 8-r. 146 l. Ára 3 K.

A magyar irodalomtörténet munkásai még alig két évtized előtt a monographiák hiányáról panaszkodtak és a részletek kutatását tartották a legfontosabb feladatnak; ugyanilyen mértékben, mint ez történt. emlegetik ma az összefoglaló munkák szükségességét. A továbbkutatásnak és haladásnak csakugyan lényeges föltétele az eddig megállapodott tudományos eredményeknek ismerete s ezeknek kellő áttekintését semmi sem adhatja meg jobban egy alapos és teljes összefoglaló munkánál. Mindnyájan, a kik a német-magyar irodalmi érintkezések történetéhez próbáltunk szerény adalékokat gyűjteni, éreztük azokat a nagy nehézségeket, melyekkel egy-egy gyakran nem is nagyon jelentős adat irodalmának összegyűjtése járt. Még jó, ha egyik-másik írónk műveinek kritikai kiadása rendelkezésünkre volt és megmondta, hogy ennek vagy amannak a költői alkotásnak forrástanulmányaiban mennyire van az irodalom. A legtöbbször azonban a kereső a maga gyűjtötte s nem mindig teljes bibliographiára volt utalva. Csokonai egy-egy versének forrását keresve, hány évtized munkáját kellett végigkutatni, hogy ne ismételjük akaratlanul mások eredményeit! — Ezeket a bajokat s épen, midőn Kont Ignác posthumus munkája is megjelent, segít, legalább részben, Császár Elemérnek most napvilágot látott dolgozata. A német költészetnek a magyarra tett hatását tárgyalva, korhatárokat tűzött maga elé, melyeken belül a kérdés adatait vizsgálta. A feladat szempontjából legérdekesebb kort választotta, melyben e hatás a legerősebb s a leg-

inkább természetes volt: a XVIII. századot. 1711, az az esztendő, melyben a németesítés mintegy rendszeres és céltudatos munka kezdődik, az egyik — s 1795, mikor a Martinovits-összeesküvés elfojtása az irodalmi szellők áramlataiban pillanatnyi szélesendetet teremt, a másik határa. Ez utóbbi évhez szó férhetne. Épen, mert Kis János, Berzsenyi, Kisfaludy Sándor már felléptek, Csokonai már javában munkálkodik — tehát a német hatást nem szakítja meg a Martinovits-összeesküvés vége, az tovább él, erősödik — a Császár Elemér választotta határ e szempontból nem egészen alkalmas a határvonásra. Ha az ébredés korát e tekintetben ketté kellene választani, az 1811. év, a nyelvújítás harcának egyik határpontja jelenti körülbelül a német hatás második, tisztultabb áramlatának, a német görög classicismusnak kezdetét Kazinczy életében is, jelenti Szemerének, Vitkovitsnak, Kölcseynek térfoglalásával együtt Erdély irodalmi életének erősebb fellendülését is. A magyar irodalom szempontjából azonban az 1795. év nagyobb emelkedéssel választja el két költészet flóráját, mint a *Tövisek és virágok* megjelenésének éve.

Császár synthetikus munkát akart végezni. Az eddig kikutatott adatok összegyűjtésével egyúttal rendszerezte a német hatás irányait, megjelölte azokat az áramlatokat, melyekben az hozzánk jutott. E csoportosítással egyben azokat a feladatokat is kijelölte, melyek e területen még kutatásra és kutatóra várnak. A dolgozat maga inkább az első feladatnak tesz eleget; a függelék mindig felvilágosítást ad majd a kutatónak arról is, hogy egyik vagy másik munkáról mit tudunk eddig.

A német szellem térfoglalását a XVIII. század első évtizedeiben uralkodó állapotokkal szemben az udvar németesítő hatásának és a főrangúak között is mindinkább terjedő német főiskolai végzettségnek tulajdonítva, megállapítja, hogy a magyar és német culturának a század elején hiányzó kapcsolata észrevétlenül létrejött akkorra, mikor az irodalmi élet nálunk pezsegni kezd. Ezzel párhuzamosan a vallásos költészet és irodalom eddig is német nyomokon járt és csakhamar német közvetítéssel dolgoznak iskoladrámáink is, melyeken már — szintűgy, mint első könyvdrámáinkon — Gottsched uralkodó hatása kezd föltetszeni. S az utóbbiaknak, ha nem egyszer mutatkozik is rajtuk az első kísérleteknek faragatlanabb nehézkessége, megvan az az érdemük, hogy a kor legjelesebb német íróinak alkotásait hozzák el irodalmunkba.

A régi kapcsolat folytatása a mesés elbeszélések folytató-

lagos átültetése, melylyel új mesekincs jut irodalmunkba. Talán ez jelenti a kapcsolatot is, mely egy új áramlathoz: Gellert, majd Rabener moralista irányzatához vezet. Ez az erkölcstanító, tiszteletreméltó, de nem elég érdekes hullám hozza a nálunk mindég német hatás alatt írt tanítómeséknek új föllendülését. De ez jut-tatja el hozzánk a pásztorjátékoknak egy utolsó kis csokrát is. Mindez, mikor hozzánk eljut, Németországban már részben halódó műfaj. Ott már a sentimentalismus lép előtérbe s ez a jellemzően német irány az első, a mely nem nagyon késve jut el hozzánk. A *Werther* óriás hatásán kívül ebben csak oly részük van a *Musen Almanach*oknak, mint az anakreoni dalok terjedésében. Ezután Blumaueren és a Bécsből vele kiinduló, alsóbbfajta komikumot hozó áramlaton kívül már a classikusok következtek: Klopstock és tanítványai, majd Lessing, Schiller és Goethe. — Császár ezen csoportosításából nagyon hiányzik egy: az Aufklärungé. E mozgalom termékei elszórva szerepelnek ugyan a kötetben: Szatsvay munkái, Nicolai *Allgemeine Deutsche Bibliothek*ja s az ellenhatásból Szaicz neve futólag benne vannak; de úgy véljük, hogy mikor Ráth Mátyás Nicolai szellemével van tele, Bárány Péter az Aufklärung elveit hirdeti prózai munkáiban, Dayka Gábor a Nicolaiék úttörése nyomán fellépő ú. n. «felvilágosodott catholicismus» hirdetője, mikor a Császár adataiban is szereplő Engel János Jakab, Campe, sőt Lessing szorosan ez áramlathoz tartoznak, külön kellett volna foglalkoznia a tanulmánynak evvel is, még ha költői hatása nem nagy volt is.

A részletek teljességéhez alig férhet szó. A magunk részéről utólag a vallásos irodalom német nyomai között még felemlítenők Ács Mihály *Zengedező menyei karának* több kiadását (1726, 1735, 1751, 1781), melyek mindegyike «németből magyarra fordítottatott szép isteni dicséreteket» foglal magában, s a Bonaventura *Vitájának* «egy clarissa szűz által németből magyarra fordítottatott» kiadását (Pozsony, 1722), ez utóbbit tárgyának külön magyar irodalomtörténeti jelentősége miatt is. Csak sajtóhiba, hogy a könyv szerint a *Findelkind* fordítása 1752-ben jelent meg (92. l.), 1792 a helyes, hogy Trenck és Szatsvay műveit (64., 126. és 127. l.) vallásosoknak mondja s elírás, hogy Szentjóni Szabó *Az én szeretőm* cz. költeményét Daykának tulajdonítja (47. és 139. l.). Kis János Uz-fordítását, minthogy Uz maga megmondja, hogy *Nach dem. Marot*, fel kellett volna venni a II. függelékbe is Marot névével, Kästner epigrammájánál (105. l.) helytelen a bizonytalannak mondott *Cäsar und Roma* cím (a

helyes címet l. a 67. l.). Daykáról nem tudjuk, hogy «lefordította,» vg. németből» a *Lettre de Julie à Ovide*-ot, csak egy följegyzéséből következtethetjük, hogy talán erre is gondolt. (L. a Császár id. h.) Blumauer hatását Szatsvaira (l. 65. l.) a Függelék (90. l.) nem említi. Végül néhány szót a *Stolze Schöne fahre hin* Földi-féle, többször említett átdolgozásáról. Ugy látszik, e sor nem kezdősora egy versnek, hanem a refrainje. Mindenesetre rokon a költemény forrásával Hagedorn *Die Verleumdung* cz. költeménye, melynek első sorai *Stolzer Schönen Grausamkeiten Sind noch immer ungemein*. (L. Friedländer, Das deutsche Lied. III. 21. l., Hagedorn, Poetische werke, U. B. 271. l.)

A teljesség kérdéséhez tartozik annak megemlítése is, hogy Császár belevonta feladatába a kéziratban maradt munkákat is. Ezáltal kevésbé emlegetett íróknak, mint pl. Kováts Ferencznek vagy Dayka Gábor barátjának, Iváncsik Vitéz Imrének működése kellő világításba és jelentőséghez jut; de másrészt e törekvése oly eredményeket szült, melyek a magyar irodalomtörténetben is önálló fontosságuknak. Megtalálta Kazinczy Werther fordításának azt a töredékét (45. l.), melynek létezését is kétségbe kellett eddig vonni; azt a *Don Carlos*-fordításrészletet, melyről csak Toldy említéséből tudtunk eddig (73. l.); s egy Révai-kézirat megtalálásával kétségtelenné tette Révai anakreontikáiról, hogy azok németből és francziából készültek. (60. l.) A Függelék sok új eredményt is közöl; nemcsak sejtett vagy kevésbé ismert források pontos megjelölését, hanem egész új forrásmegjelöléseket. Emellett egyes német írók műveinek a mondott korhatárok között készült összes fordításait felsorolván, az egyes hatásoknak ezzel is áttekinthető képét adja. (Pl. Wieland hatásaét. 120—122. l.) Az egész munka teljesen megoldja a feladatot, melyet szerzője maga elé tűzött.

Gálos Rezső.

8/891

Értékelés

BUDAPESTI SZEMLE

fw

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

448. SZÁM.

1914. ÁPRILIS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. TÁRSADALMUNK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE GAZDASÁGI ALAPON. (I.) — Marczali Henriktől	1
II. A KÖZIGAZGATÁS REFORMJA. — B. Máriássy Tibortól	24
III. VÉRTESI ARNOLD. — Császár Elemértől	38
IV. VÁRMEGYEI BEOSZTÁSUNK REFORMJA. — Benisch Arthurtól	67
V. EÖTVÖS AESTHETIKAI ÁLLÁSPONTJA. — Husztiné Révhegyi Rózsától	95
VI. PETROV ESZTERGÁLYOS. — Csehov után — h. a.-tól	106
VII. A HERMELIN. — Költemény. — Zempléni Árpádtól	113
VIII. SZEMLE. <i>A középiskola reformjához, a természettudományok néhány ágának szempontjából:</i>	
1. <i>A chemia anyaga és feldolgozása.</i> — Jólesz Bélától.	
2. <i>Az embertan és egészségtan tanítása a középiskolában.</i> — Bocskay Ottótól.	
3. <i>A növénytan anyaga és feldolgozása</i> — Bezdek Józseftől.	
4. <i>A földtan tanítása a középiskolában</i> — Koch Nándortól.	125
IX. ÉRTESÍTŐ. — 1. <i>Az Olcsó Könyvtár és a Magyar Könyvtár 1913-ban.</i> — Császár Ernőtől.	
2. <i>A pinguinek szigete.</i> — Bodrogi Lajostól	147

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND HÁTRAHAGYOTT MUNKÁI

Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

PAPP FERENCZ

Báró Kemény Zsigmond születésének 100-ik fordulójára

kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára 8 korona.

SEBŐK ZSIGMOND

IFJÚKOR

ÉS NÉHÁNY MÁS ELBESZÉLÉS

Ára 4 korona.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1729—1731. **Macaulay.** William Pitt. Fordította *Kállay Béni.*

1732—1733. **Gibbon.** Konstantinápoly eleste 1453-ban. Fordította *Bozóký Alajos dr.*

1734—1736. **Marlowe Kristóf.** II. Edwárd király. Tragédia. Fordította *Rózsa Dezső dr.*

1737. **Franklin Benjámin.** A gazdagodás útja, mint azt a Szegény Richárd egy pennsylvániai kalendáriumban világosan megmutatja. Fordította *báró Láng Mihály dr.*

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

735—736. **Ambrus Zoltán.** Régi és új színművek. Színházi bírálatok.

737. **Vajda János** válogatott költeményei. Kiadta *Császár Ernő.*

738—739. **Lagerlöf Zelma.** Helga. Fordította *Benedek Marczell.*

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA

II. kötet.

Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Ákos, Zsilinszky Mihály,
Márki Sándor és Gaal Jenő tanulmányai.

Ara kötve 1 korona 60 fillér.

GILLOUIN

HENRI BERGSON FILOZÓFIÁJA

Fordította FARKAS ZOLTÁN.

Ara kötve 1 korona 20 fillér.

ISMERETTERJESZTŐ KÖNYVTÁR

legújabb kötete:

E. S. GREW

A MODERN GEOLÓGIA

A föld keletkezésének ismertetése könnyen érthető modorban, de tudományos
alapon s a történelem előtti állatvilág.

Fordította BALLENEGGER RÓBERT dr.

25 ábrával.

Ara kötve 8 korona.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

449. SZÁM.

1914. MÁJUS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A SZÁMÜZÖTT RÁKÓCZI. — Márki Sándortól	161
II. TÁRSADALMUNK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE GAZDASÁGI ALAPON. (II.) — Marczali Henriktől	180
III. GÁRDONYI GÉZA. — Kéki Lajostól	193
IV. GÖRGEI ÉS AZ IRODALOM. (I.) — Voinovich Gézáttól	239
V. A HÁROM IGAZ-LÉLEK FÉSŰSLEGÉNY. (I.) — Keller Gottfréd után, németből — Bodrogi Lajostól	276
VI. EMLÉKKÖNYVBE. I. <i>Parkban</i> . II. <i>Sárikának</i> . Költemények — Jakab Ödöntől	295
VII. SZEMLE. 1. <i>Udránszky László</i> . — Szukováthy Imrétől. 2. <i>Mistral</i> . — Király Györgytől. 3. <i>Tavaszi tárlatok</i> . — D.-től	296
VIII. ÉRTESÍTŐ. 1. <i>Magyarország műemlékeiről</i> . — (B. Forster Gyula: <i>Magyarország műemlékei</i> , III. k.) — s-n.-től. 2. <i>Egy új «magyar társadalmi» regény</i> . (Móricz Zsigmond: <i>Kerek Ferkó</i> .) Horváth Jánostól	312

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnymása vagy fordítása tilos.

**A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:**

A

KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

A modern gondolkodás legkiválóbb termékei

RODIN BESZÉLGETÉSEI A MŰVÉSZETRŐL

Összegegyjtötte **PAUL GSELL.** Fordította **FARKAS ZOLTÁN.**

Ára kötve 1 korona 20 fillér.

GILLOUIN

HENRI BERGSON FILOZÓFIÁJA

Fordította **FARKAS ZOLTÁN.** *Ára kötve 1 K 20 f.*

LE BON

A TÖMEGEK LÉLEKTANA

Fordította **BALLA ANTAL dr.** *Ára kötve 2 korona.*

STRACHEY

A FRANCIA IRODALOM FŐIRÁNYAI

Fordította **SCHÖPFLIN ALADÁR.** *Ára kötve 1 K 60 f.*

ARRHENIUS

A VILÁGEGYETEM ÉLETE

Fordította **POLGÁR GYULA.** *Ára kötve 2 korona.*

A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára,

mely most jelenik meg a Franklin-Társulat kiadásában,

a legnagyobb arányú vállalat, melyre a Kisfaludy-Társaság fennállása óta vállalkozott s egyáltalán irodalmunk legnagyobb vállalata, magában foglalja az egész értékes magyar irodalmat, — a magyar irodalom minden korának és minden ágának azokat a műveit, melyeknek esztétikai értéke vagy irodalomtörténeti jelentősége van. A szövegek pontos, kritikai kiadásai, a mai tudomány színvonalán álló bevezetések és jegyzetek megadják tudományos értékét, tartalma pedig az egész nemzetre szóló fontosságát. Az egyes köteteket kiváló irodalomtörténetírók adják ki; arcképek, kéziratok, eredeti kiadások hasonmásai hozzák az egyes írókat az olvasóhoz közelebb.

A 180 200 kötetre tervezett vállalatot 6 9 kötetes sorozatokban bocsátja ki a kiadó Franklin-Társulat és sorozatonként lesz kapható. Évenként egy-egy sorozat jelenik meg.

Egy-egy hat kötetes sorozat ára füzve 30 K.
Kilenc kötetes sorozaté füzve 45 K.

A sorozatok az egyes kötetek megjelenésének sorrendjében lesznek összeállítva.

A köteteken levő római számok az egyes kötetek kronológiai sorrendjét jelentik, ahogy a kész műben egymásra fognak következni. Egy-egy római szám alá a legtöbb múltól több kötet is esik, ezek arab számokkal vannak jelölve.

**Az első sorozat — hat kötet ára — füzve 30 korona;
tartalma a következő:**

- IX. Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI—XVIII. sz.) Kiadja *Alszeghy Zsolt*
- XIV. 1. **Zrinyi Miklós művei.** 1. kötet. Összes költői művei. Kiadja *Négyesy László.*
- XXIII. 1. **Deákos költők.** 1. kötet. Rájnisi, Baroti Szabó, Révai válogatott versei. Függelékül: Mutatványok az első kísérletezők munkáiból. Kiadja *Császár Elemér.*
- XLI. 1. **Bajza József művei.** 1. kötet. Összes költeményei, egy novellája, legfontosabb kritikái és polemiái pályája első feléből. Kiadja *Szűcsi József.*
- LVIII. 1. **Tompai Mihály művei.** 1. kötet. Összes költeményei közül az 1847-ig írtak. Kiadja *Kéki Lajos.*
- LXXXII. **Szigeti József drámái.** Öt legjellemzőbb, legértékesebb drámája. Kiadja *Bayer József.*

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

450 SZÁM.

1914. JUNIUS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS. -- Berzeviczy Alberttől	321
II. JÓKAI MÓR EMLÉKE. — Herczeg Ferencztől	330
III. TÁRSADALMUNK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE GAZDASÁGI ALAPON. (III.) — Marczali Henriktől	343
IV. BOSZNIA KÖZJOGI HELYZETE. (I.) — Réz Mihálytól.	355
V. A FÖLDRAJZ AZ ÉLETBEN ÉS AZ ISKOLÁBAN. — Gróf Teleki Páltól	373
VI. GÖRGEI ÉS AZ IRODALOM. (II.) — Voinovich Gézától	387
VII. A HÁROM IGAZ-LÉLEK FÉSÜSLEGÉNY. (II.) — Keller Gottfréd után, németből — Bodrogi Lajostól	419
VIII. KÖLTEMÉNYEK. <i>A fény.</i> — <i>A költőző fecskékhez.</i> — Vargha Gyulától	437
IX. NEMZETI KÖNYVTÁR. — Gy. L.-től	441
X. SZEMLE. — 1. <i>Kossuth Ferencz.</i> — Marczali Henriktől 2. <i>Monarchiánk angol megvilágításban.</i> — Matlekovits Sándor- tól	452
XI. ÉRTESÍTŐ. 1. <i>Heine regény-töredéke.</i> (Heine—Viola: <i>Der Rabbi von Bacharach.</i>) — b. r.-től 2. <i>A Kisfaludy-Társaság új magyar Shakespeare-je.</i> — Vér- tesy Jenőtl. 3. <i>Ambrus Zoltán dramaturgiai dolgozatai.</i> (Ambrus Zoltán: <i>Színházi Esték.</i>) — Császár Ernőtl. 4. <i>Német hatás költészetünkön.</i> (Császár Elemér: <i>A német köl- tészeti hatása a magyarra a XVIII. században.</i>) — Gálos Rezsőtől	465

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

**A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:**

A
KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

A modern gondolkodás legkiválóbb termékei

RODIN BESZÉLGETÉSEI A MŰVÉSZETRŐL

Összegyűjtötte **PAUL GSELL.** Fordította **FARKAS ZOLTÁN.**

Ara kötve 1 korona 20 fillér.

GILLOUIN
HENRI BERGSON FILOZÓFIÁJA

Fordította **FARKAS ZOLTÁN.** *Ara kötve 1 K 20 f.*

LE BON
A TÖMEGEK LÉLEKTANA

Fordította **BALLA ANTAL dr.** *Ara kötve 2 korona.*

STRACHEY
A FRANCIA IRODALOM FŐIRÁNYAI

Fordította **SCHÖPFELIN ALADÁR.** *Ara kötve 1 K 60 f.*

ARRHENIUS
A VILÁGEGYETEM ÉLETE

Fordította **POLGÁR GYULA.** *Ara kötve 2 korona.*

A Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtára,

mely most jelenik meg a Franklin-Társulat kiadásában,

a legnagyobb arányú vállalat, melyre a Kisfaludy-Társaság fennállása óta vállalkozott s egyáltalán irodalmunk legnagyobb vállalata, magában foglalja az egész értékes magyar irodalmat, — a magyar irodalom minden korának és minden ágának azokat a műveit, melyeknek esztétikai értéke vagy irodalomtörténeti jelentősége van. A szövegek pontos, kritikai kiadásai, a mai tudomány színvonalán álló bevezetések és jegyzetek megadják tudományos értékét, tartalma pedig az egész nemzetre szóló fontosságát. Az egyes köteteket kiváló irodalomtörténetírók adják ki; arcképek, kéziratok, eredeti kiadások hasonmásai hozzák az egyes írókat az olvasóhoz közelebb.

A 180-200 kötetre tervezett vállalatot 6—9 kötetes sorozatokban bocsátja ki a kiadó Franklin-Társulat és sorozatonként lesz kapható. Évenként egy-egy sorozat jelenik meg.

Egy-egy hat kötetes sorozat ára füzve 30 K.
Kilenc kötetes sorozaté füzve 45 K.

A sorozatok az egyes kötetek megjelenésének sorrendjében lesznek összeállítva.

A köteteken levő római számok az egyes kötetek kronológiai sorrendjét jelentik, ahogy a kész műben egymásra fognak következni. Egy-egy római szám alá a legtöbb műnél több kötet is esik, ezek arab számokkal vannak jelölve.

**Az első sorozat — hat kötet ára — füzve 30 korona;
tartalma a következő:**

IX. Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig
(XVI—XVIII. sz.) Kiadja *Alszeghy Zsolt*

XIV. 1. **Zrinyi Miklós művei.** 1. kötet. Összes költői művei.
Kiadja *Négyesy László*.

XXIII. 1. **Deákös költők.** 1. kötet. Rájniss, Barotti Szabó, Révai válogatott versei. Függelékül: Mutatványok az első kísérletezők munkáiból. Kiadja *Császár Elemér*.

XLIII. 1. **Bajza József művei.** 1. kötet. Összes költeményei, egy novellája, legfontosabb kritikái és polemiái pályája első feléből. Kiadja *Szűcsi József*.

LVIII. 1. **Tómpa Mihály művei.** 1. kötet. Összes költeményei közül az 1847-ig írtak. Kiadja *Kéki Lajos*.

LXXXII. **Szigeti József drámái.** Öt legjellemzőbb, legértékesebb drámája. Kiadja *Bayer József*.